THE

KUMARSAMBHAVA

FOR THE USE OF THE STUDENTS PREPARING

FOR THE

B. A. EXAMINATION.

Containing

English and Bengali Translations, an explanation of the text in English and Sanskrit and Grammatical notes with Annotations *in English*

BY

KRISHNA KAMAL BHATTACHARYYA, B L

PRINCIPAL RIPON COLLEGE, FELLOW OF THE CALCUTTA UNIVERSITY

AND

UMACHARAN TARKARATNA,

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT RIPON COLLEGE.

Calcutta:

PUBLISHED BY KEDAR NATH BOSE B A

RIPON COLLEGE.

PRINTED BY J N BANARJEE AND SON

BANERJEE PRESS

119, OLD BOITAKHANA BAZAR ROAD

1891

INTRODUCTION.

The facts relating to Kalidasa's life and works have been thus collected by Romes Chandra Dutta the author of Civilization in Ancient India.

Kalidasa the author of the Kumarasambhava flourished in the time of Vikramaditya the Great, whose date has been fixed in the sixth Century A D The other works of Kalidasa are Raghuvansa the three dramas Sakuntala, Vikramaurbashi and Malabikagnimitra, the Ritusanhara or Seasons and the lyrical poem of Meghaduta "Kalidasa's writings show, that he must have lived in the 5th or 6th century, when Pouranik Hinduism flourished, when temples and images were revered and when the Hindu Trinity was worshipped" 'The illustrious Kalidasa the gifted son of the Muses, although the author of several works of great excellence, is known to the civilized world chiefly as the author of Sakuntala. He who has read this drama in Sanskrit need not necessarily be a Hindu to hold the opinion, that no sweeter or lovelier Creation has emanated from the human fancy than the gentle and tender souled forest maiden Sakuntala' 'The name of Kalidasa stands foremost in poetry as in drama His work Raghuvansa is a long account of the royal race of Ayodhya" 'Scenes from the life of king after king are painted with all the skill of a great master, the descriptions are always rich and spirited and often rise to true poetry, and the reader remains from the first to the last under the spell of of Kalidasa s rich and superb fancy, and inimitable sweetness of versification" 'In our opinion Kalidasa takes a bolder flight in his Kumarasambhava Here he does not narrate the history of a race of kings but paints from the inexhaustible storehouse of his imagination the love of Uma for the great Siva, and their happy union.'

Umâ was born the daughter of the deity of the Himalaya mountains, and a sweeter child never saw the light

Blest was that hour, and all the world was gay,
When Mená's daughter saw the light of day
A rosy glow filled all the brightening sky,
And odorous breeze came sweeping softly by,
Breathed round the hill a sweet unearthly strain,
And the glad heavens poured down their flowery rain

Griffith's Translation

"The early years of the gentle maiden are described with exquisite grace and sweetness, but a great future awaits her The gods intended her as a bride to the mighty Siva, for unto them will be born a child who will lead the gods to victory against the Asuras Siva is now engaged in pious contemplation in the Himâlaya mountains, and it is arranged that the youthful Umâ will wait on the mighty god as a handmaiden, and look to all his needs"

"We can remember nothing lovelier and fresher in the creation of fancy than the image of Umâ clad in chaste garments and decorated with flowers, attending on the great god in his devotions collecting flowers for him, and doing him due obeisance In doing obeisance she stooped so low

That from her hair,
Dropped the bright flower that starred the midnight there

Griffith

And Siva pleased with her homage blessed her,
Surely thou shalt be
Blessed with a husband who loves none but thee

Griffith

"Everything might have gone on smoothly to the desired end if the mischievous god of love had not interfered He marks the moment of Siva's weakness and lets go his unerring shaft Let the poet narrate the effect on the hermit god Siva"

Like the moon's influence on the sea at rest,
Came passion stealing over the hermit's breast,
While on the maiden's lip that mocked the dye
Of ripe red fruit he bent his melting eye,

And Oh! how showed the lady's love for him,
The heaving bosom and each quivering limb!
Like young Kadambas, when the leaf buds swell
At the warm touch of spring they love so well,
But still with downcast eyes she sought the ground
And durst not turn their burning glances round
Then with strong effort Siva lulled to rest
The storm of passion in his troubled breast,
And seeks, with angry eyes that round him roll
Whence came the tempest over his tranquil soul,
He looked and saw the bold young archer stand,
His bow bent ready in his skilful hand,
Drawn towards the eye —his shoulder well depressed,
And the left foot thrown forward as a rest
Then was the hermit god to madness lashed,
Then from his eye red flames of fury flashed
So changed the beauty of that glorious brow
Scarce could the gaze support its terror now
Hark! heavenly voices sighing through the air
'Be calm great Siva, O be calm and spare!
Alas! the angry eye's resistless flashes
Have scorched the gentle king of love to ashes!'

Griffith

Love's bride laments the death of her lord, and Umâ in mortification and grief retires into a wood and begins penances and prayer The poet launches again into a description of the gentle and tender girl subjecting herself to hard penances unsuited to her frame Summer is passed amid scorching fires,—in autumn she remains exposed to the rains,—and the blasts of winter see her still unshaken in her purpose'

A young hermit comes to enquire the reason of these severe penances undertaken by a young and tender damsel. Umâ's maidens explain to him the cause, but the hermit can scarcely believe that so gentle a creature should be in love with so unloveable a god as Siva, who remains smeared with ashes and wanders about in funeral places"

> Impatient Umā listened, the quick blood
> Rushed to her temples in an angry flood!
>
> *Griffith*

"She explains to the unmannerly hermit with passionate eloquence the glories of the great deity whom none knows and none can comprehend, and she rises to depart from the place in anger and scorn."

> She turned away, with wrath her bosom swelling,
> Its vest of bark in angry pride repelling,—
> But sudden lo, before her wondering eyes
> In altered form she sees the sage arise,
> 'Tis Siva's self before the astonished maid
> In all his gentlest majesty arrayed!
>
> *Griffith*

"Yes, it is Siva himself who had refused to be forced into love, but is now propitiated and pleased with Umā's penances and now humbly craves a return of his affection from Umā the mountain maid."

कुमारसम्भवम्।

प्रथमः सर्गः।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

अन्वयः। उत्तरस्यां दिशि देवतात्मा पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य पृथिव्या मानदण्ड इव स्थितो हिमालयो नाम नगाधिराज अस्ति ॥ १ ॥

वाच्यपरिवर्त्तनं। देवतात्मना हिमालयेन नगाधिराजेन भूयते (येन) मानदण्डेन इव स्थितं ॥ १ ॥

तत्रभवान् कालिदास कुमारसम्भव काव्य चिकीर्षु "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्द्देशं वापि तन्मुखम्" इति शास्त्रात् काव्यादौ वच्यमाणार्थानुगुण वस्तु निर्दिशति,—

अस्तीति। उत्तरस्या दिशि। अनेनास्य देवभूमित्वं सूच्यते। देवता आत्मा अधिष्ठाता यस्य स.। एतेनास्य वच्यमाणमेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः हिमस्यालय स्थानमिति हिमालयो नाम गृहमालय इति प्रसिद्ध.। अधिकी राजा अधिराज.। राजाह सखिभ्यष्टच्। न गच्छन्तीति नगा' अचला. तेषामधिराज नगाधिराज' अस्ति। कथम्भूत.? पूर्व्वापरौ प्राच्यपश्चिमौ तोयनिधी समुद्रौ वगाह्य (1) प्रविश्य

(1) गाह् धातु=to plungein लट् गाहते, लिट् जगाहे, लृट् गाहिष्यते घाक्ष्यते, लुङ् अगाहिष्ट, णिच् गाहयति, क्त गाढ, तुम् गाहितुम, गाढुम्।

अतएव पृथिव्या भूमेः मानम् इत्यादिना परिच्छेदः। भावे ल्युट्। तस्य दण्ड यद्वा मीयतेऽनेनेति मानं। करणे ल्युट्। स चासौ दण्डश्च स इव स्थित आयामपरिच्छेदकदण्ड इव स्थित इत्यर्थः। पूर्व्वापरसागरावगाहित्वादस्य हिमालयस्यायेव। उक्तञ्च ब्रह्माण्ड पुराणे,—"कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्व्वतौ। पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तरुपस्थितौ।" अस्मिन् सर्गे प्रायश उपजाति, क्वचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च। तल्लक्षणन्तु "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः। उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति॥१॥

भावार्थ। देवतात्मा हिमालय नाम पर्व्वतश्रेष्ठ पूर्व्वपश्चिमौ समुद्रौ अवगाह्य भूमेः परिमाणदण्ड इव भाति॥१॥

तोयनिधि। नि+धा+अधिकरणवाच्ये कि (—a receptacle Therefore receptacle or repository of water—watery main.

वगाह्य—अव+गाह्+ल्यप्। The elision of अ in अव is thus explained by a कारिका—(didactic verse or doggrel) वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। "The grammarian Bhaguri could have the elision of the initial अ of the particles अव and अपि"। Other instances —पिधान पिनद्ध &c.

উত্তর দিকে হিমালয় নামে পর্ব্বতরাজ আছে। এক দেবতা উহার অধিষ্ঠাত্রীস্বরূপা। এক দিকে পূর্ব্ব সমুদ্র অন্য দিকে পশ্চিম সমুদ্র পর্যন্ত বিস্তারিত থাকাতে জ্ঞান হয় যেন সেই পর্ব্বত পৃথিবীর পরিমাণ করিবার উপযুক্ত মানদণ্ড (মাপকাটী) স্বরূপ বিদ্যমান রহিয়াছে॥১॥

In the northern part of the world, there is a large mountain, fitly called the Emperor of Hills, animated by a divinity as its soul and inward spirit, it plunges itself into the two seas, east and west, and thus stands as the measuring rod of the earth (1)

यं सर्व्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्॥२॥

अन्वय । दोहदक्षे मेरौ दोग्धरि स्थिते सर्व्वशैला यं वत्सं परिकल्प्य पृथूपदिष्टां धरित्रीं भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च दुदुहुः ॥ २ ॥

वाच्य. । सर्व्वशैलैः पृथूपदिष्टा धरित्री दुदुहे ॥ २ ॥

इत परं श्लोकसप्तभि श्लोकैर्हिमाद्रिं वर्णयति,—तत्र नगाधिराजत्वं निर्वोढुमाह,—यमिति । सर्वे च ते शैलाश्च सर्व्वशैला पूर्व्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति समासः । यम् हिमालयं वत्सं परिकल्प्य विधाय दोहदक्षे दोहनसमर्थे मेरौ दोग्धरि स्थिते सति । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी । पृथूपदिष्टाम् पृथुना वैण्येन उपदिष्टाम् ईदृक्तया प्रदर्शिताम् धरित्रीम् गोरूपधरामिति शेष । "गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा" इति विष्णुपुराणात्, अकथितञ्चेति । भास्वन्ति च भास्वन्त्य भास्वन्ति (1) दुतिमन्ति औषधिविशेषणञ्चैतत् । नपुंसकमनपुंसकेन इत्यादिना नपुंसकैकशेष । रत्नानि मणीन् आशिश्रेष्ठवस्तूनि च । "रत्नं श्रेष्ठे मणावपि" इति विश्व । "जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तद्रत्नमिति कथ्यते" इति यादव । महौषधीः सञ्जीवनी प्रभृतीश्च क्षीरत्वेन परिणता इति शेष । "ता क्षीरपरिणामिनी" इति विष्णुपुराणात । दुदुहुः (2) । दुहियाचीत्यादिना द्विकर्म्मकत्वम् । अत्र मध्योऽस्यकत्वेऽपि शैलानां वत्सभिन्नत्वे कर्षति ग्राम कामधेनोरितिवत् तत्समर्थाचरणात् कर्तृत्वेन व्यपदेश । दुहेः स्वरितेत्त्वेऽपि अकर्त्रभिप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । अत्रार्थे प्रमाणम्,—"मेरुं गिरयश्चा सर्व्वे वत्सान्मवायाश्च । औषध्यैव भास्वन्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानासीद्दोग्धा मेरुर्महागिरि" इति । एतेन वत्सस्य मातु प्रेमास्पदत्वादस्य सारवाहित्व गम्यते । तथा चास्य नगस्य रत्नविशेषभोक्तृत्वान्नगाधिराजत्व युक्तमिति भाव ॥ २ ॥

भावार्थ । सब्ब पर्व्वता सुमेरौ दोहनकर्त्तरि स्थिते हिमालय वत्सम विधाय वसुधा सर्व्वरत्नानि महौषधी च दुदुहु । वत्स यथा प्रियत्वात् प्रथम मातु दुग्ध आदत्ते, तस्मिन् च प्रीते अपरे गृह्णन्ति, तथा हिमालय आदौ रत्नानि आददे पश्चात् अपर पर्व्वता । सर्व्वाचलेभ्य हिमालये अधिकतमु रत्नादिक वर्त्तते । २ ।

---

(1) भास् धातु—to shine लट् भासते, लिट् बभासे, लुङ् अभासिष्ट ।

(2) दुह्—to milk लट् दोग्धि दुग्धे, लङ् अधोक् अदुग्ध, लिट दुदोह दुदुहे, लृट धोक्ष्यति धोक्ष्यते, लुङ् अधुक्षत अदुग्ध-अधुक्षत, सन् लट् दुधुक्षति दुधुक्षते, णिच दोहयति ।

The commentator Mallinatha says that the poet's object in raking up the ancient legend was to intimate that as the best part of the milk is given to the calf by its dam, so the Mountain Himalaya appropriated all the finest substances of the Earth, and has thus become the repository as it were of the most precious things of the terrestrial globe.

পূর্ব্বকালে এক সময়ে যখন পৃথিবী গো রূপ ধারণ করেন, তখন তাবৎ পর্ব্বত একত্র হইয়া এই হিমালয় পর্ব্বতকে ধেনু বৎস নিরূপণ করিলেন, সুনিপুণ দোগ্ধার কার্য্য সুমেরু নির্ব্বাহ করিলেন এবং পর্ব্বতেরা পৃথিবী হইতে উজ্জ্বল উজ্জ্বল বিস্তর রত্ন এবং আশ্চর্য্য গুণশালিনী বিস্তর ওষধি দোহন করিয়া লইলেন ॥ ২ ॥

It is the same mountain, which was used as a calf (as the ancient legend says) by all other hills, while the mount Meru stood as an expert milker of cows, on which occasion the Earth had assumed the form of a milk-cow, and shining gems and medicinal plants of wonderful virtue were extracted from her in the form of milk. (2).

२। अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

अन्वयः। अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं सौभाग्यविलोपि न जातम्। एको हि दोषः इन्दोः किरणेषु अङ्क इव गुणसन्निपाते निमज्जति ॥३॥

वाच्यः। हिमेन सौभाग्यविलोपिना न जातं। एकेन दोषेण निमज्ज्यते ॥ ३ ॥

ननु हिमदोषदूषितस्य तस्याप्यसमन्वितमप्यसार्वत्रिकं एवं कुर्वन्नपि सौभाग्य विफल मित्याशङ्क्याह,—

अनन्तेति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभव कारणम् अनन्तानाम् अपरिमितानां रत्नानां इवकृता प्रभवस्य यस्य हिमाद्रे. हिमम् कर्तृ, सुभगस्य भाव सौभाग्यम्। ...

पूर्व्वपदस्थेति उभयपदवृद्धि । तद् विमुम्पतीति (1) सौभाग्यविलोपि सौन्दर्य्यविघातक न जातं नाभूत् । तथाहि, एको दोष. गुणसन्निपाते इन्दो. किरणेष्वङ्क इव निमज्जति (2) अन्तर्लीयते इत्यर्थ' । न हि सन्ती दोषोऽमिते गुणाभिभावक, किन्तु कश्चिदिन्दुकलङ्कादिवद् गुणैरभिभूयते अन्यथा सर्व्वरत्नवत्सुधानिमग्नादिति भाव । २ ।

भावार्थः । अमेय रत्नाधारस्य हिमालयस्य हिम सौभाग्यनाशक नाभूत । गुणराशौ हि एक दोष सुधांशौ कलङ्कः इव विलीयते । बहुगुणसम्पन्ने एक. दोष न गण्यते । २ ।

सुभग – सु+भग+अल्, अपादानवाच्ये अल्. The word सौभाग्य comes from सुभग, which means something attractive, or a person who attracts love and tenderness from others In the feminine form, सुभगा – सुयो in Bengali = a wife whom her husband loves, opposed to दुर्भगा – दुयो – whom her husband dislikes. Here the सौभाग्य – beautifulness, attractiveness, attractions.

এই হিমালয় অশেষ রত্নের উৎপত্তি স্থান, একারণ হিম-আবৃত হইলেও ইহার সৌন্দর্য্যের হানি হয় নাই। যেমন চন্দ্রের জ্যোৎস্না দ্বারা উহার কলঙ্ক গোপন হইয়া যায়, সেই রূপ নানা গুণের মধ্যে এক মাত্র দোষ থাকিলে উহা লক্ষ্য হয় না। ৩ ॥

Being a mine as it were of an endless quantity of gems,—the snow on the top of this mountain has not effaced its attractiveness, for one only fault, where there are a great many merits, is not taken into account; as in the case of the moon, in which the black spots conceal themselves in its glowing rays (3).

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

(1) लुप् – to cutdown लट् लुम्पति, लुम्पते, लुङ् अलुपत्, अलुप्त ।

(2) मस्ज् – to sink लट् मज्जति, लिट् ममज्ज, क्त मग्न, लृट् मङ्क्ष्यति, लुङ् अमाङ्क्षीत् ।

अन्वय । यः शिखरैः अप्सरोविभ्रममण्डनानां सम्पादयित्रीं बलाहकच्छेदविभक्तरागाम् अकालसन्ध्यामिव धातुमत्तां बिभर्ति ॥४॥

वाच्य । येन सम्पादयित्री बलाहकच्छेदविभक्तरागा अकालसन्ध्या इव धातुमत्ता भ्रियते ॥ ४ ॥

यश्चेति । किञ्चेति चकारार्थः । यो हिमाद्रिः अप्सरसां विभ्रममण्डनानि विलासालङ्करणानि । अथवा विभ्रमो विपरीतन्यासः "विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्ययः" इति दशरूपकात् । तेन मण्डनानि तेषां सम्पादयित्रीम् एतद्धातुरागदर्शिन्योऽप्सरसः सन्ध्याभ्रमेण प्रसाधनाय त्वरन्ते इति भावः । तथा च भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । वारीणां वाहकाः बलाहकाः पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां छेदेषु खण्डेषु विभक्तः सङ्क्रमितो रागः यस्याः ताम् । एतेनाद्रेरत्युच्छ्रायत्वं गम्यते । इदं विशेषणद्वयं सन्ध्यायामपि योज्यम् । धातवः सिन्दूरगैरिकादयोऽस्य सन्तीति धातुमान् नित्ययोगे मतुप् । तस्य भावः धातुमत्ता ताम् । धातुयोगित्वमिति सम्बन्धोऽपि वाच्यार्थः । समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात् । लक्षणया नित्यानुषङ्गिकधातुमित्यर्थः । अकालसन्ध्यामिव अनियतकालप्राप्तसन्ध्यामिव शिखरैर्बिभर्ति (1) धत्ते ॥ ४ ॥

भावार्थ । हिमालयस्य धातुरागः मेघखण्डेषु सङ्क्रमितः सन् अकाले सन्ध्याभ्रमं जनयति तेन च अप्सरसामपि त्वरया भूषणानि विपरीतन्यासं प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

The poet's ideas are rather difficult to set forth in a translation here According to the received explanations, word विभ्रम is used in a double sense In the first place, it means sport,' 'playfulness', or 'fancyfulness', in the second place it means the transposition of the different ornaments from their right places, in Sanscrit the explanatory passage is विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्ययः, i e when ladies are in a hurry, and misplace the different pieces of jewellery, as for instance, wear an anklet on their wrist, that is विभ्रम Now the poet here compares the abundant reddish mineral earth with the sudden appearance of an evening glow in the sky This would put

---

(1) भृ — to hold लट् बिभर्ति-बिभृते, लङ् अबिभः अबिभृत, लुङ् अभार्षीत् अभृत ; लिट् बिभराञ्चकार, बभार, बिभरामास, बिभराम्बभूव, लृट् भरिष्यति भरिष्यते णिच् भारयति ।

the ladies in a hurry, for evening is the hour for them to meet their lovers; while in the case of the mountain, the nymphs get materials for विभ्रममण्डन or sportive decorations, from the mineral earth. A third explanation of the stanza is that the abundant mineral earth, generally of a rosy or red colour, raises a mistaken idea in the mind of the nymphs that it is the evening hour, and so they deck their persons in a hurry to meet their lovers.

এই পর্ব্বতের ভিন্ন ভিন্ন শিখরে নানা স্বর্ণের অনেক ধাতু বিদ্যমান আছে, উহাদিগের বিচিত্র বর্ণ খণ্ড খণ্ড মেঘের উপর প্রতিফলিত হয়, তাহাতে জ্ঞান হয় যেন অসময়ে সন্ধ্যা হইয়াছে, তদ্দর্শনে পর্ব্বত বাসিনী অপ্সরারা ব্যস্ত সমস্ত হইয়া, প্রিয় সমাগমের উপযুক্ত বেশ ভূষা ধারণ করিতে উদ্যত হয়েন এবং ব্যস্ততা প্রযুক্ত এক স্থানের অলঙ্কার ভ্রম ক্রমে স্থানান্তরে সন্নিবেশিত হয় ॥ ৪ ॥

On the peaks of this hill, there is an abundance of mineral earth, which supplies materials for the celestial nymphs to decorate their persons sportively, while its reddish tints reflected upon the fleecy clouds are mistaken for the sudden advent of an evening glow. (4).

आमेखलं सञ्चरतां घनानां
छायामधःसानुगतां निषेव्य।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

अन्वयः। सिद्धाः आमेखलं सञ्चरतां घनानां अधः सानुगतां छाया निषेव्य वृष्टिभिः उद्वेजिताः यस्य आतपवन्ति शृङ्गाणि आश्रयन्ते ॥ ५ ॥

वाच्यः। सिद्धैः आश्रीयन्ते ॥ ५ ॥

आमेखलमिति। सिद्धा अणिमादिसिद्धाः देवयोनिविशेषाः "पिशाचो गुह्यक. सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" इत्यमरः। आ मेखलाभ्यः आमेखलम् नितम्बपर्य्यन्तम्। "मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयो" इति विश्वः। आङ् मर्य्यादाभिविध्यो रव्ययीभावः सञ्चरतां घनानां मेघानाम् अधःसानुनि मेखलादधस्तटानि गता

मासाम्। द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति समास । छायाम् अनातपम्। "छाया सूर्यप्रियाकान्तिप्रतिबिम्बमनातप" इत्यमर । निषेव्य वृष्टिभिरुद्वेजिता (1) क्लेशिता सन्त । "उद्वेजितेति क्लेशी भयी मन्थरगामिनि" इति शब्दार्णव । यस्य हिमाद्रे आतपवन्ति सातपानि शृङ्गाणि आश्रयन्ते (2) आश्रित्य स्थिता इत्यर्थ । अतिमेघमण्डलमस्योन्नत्यमिति भाव ॥ ५ ॥

भावार्थ । हिमालयस्य औन्नत्यात् मेघा मेखला अतीत्य ऊर्ध्वं गन्तुं असमर्था तत्रैव सञ्चरन्ति अत अध सानुषु छायां आश्रिता सिद्धा वृष्टिपाते आर्द्रशरीरा ऊर्ध्वगतानि सातपानि शृङ्गाणि अवलम्बन्ते अत्युन्नत एष शैल सिद्धकुल अ ॥ ५ ॥

By सानु understand 'a piece of level ground' or 'a platform' while मेखला which ordinarily means the 'waist string', when applied to a hill should signify its mid height 'The idea is that an eternal sunshine is on its lofty peaks, and that the clouds and rains are limited to its lower regions The Siddhas are a class of demi gods of whom all the classes are enumerated in the following verse of Amara the lexicographer —

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा ।
पिशाचो गुह्यक सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय ॥

देवयोनि is the word in the original,—beings intermediate between gods and men अप्सरस्—nymphs are of course females, the others are often called 'demigods' in the English translations

এই পর্ব্বতের নিতম্ব দেশ পর্য্যন্ত মেঘেরা বিচরণ করে, নিম্নস্থিত সানু দেশে (পর্ব্বতোপরিস্থিত সমতল প্রদেশ) সেই মেঘের ছায়া পড়ে, তথায় সিদ্ধেরা বিশ্রাম করিতে করিতে যখন বৃষ্টি দ্বারা উত্যক্ত হয়েন, তখন তাঁহারা মেঘ মণ্ডলের উপরিস্থিত অপরাপর সানুতে উপনীত হয়েন ॥ ৫ ॥

Here, the demigods known by the name of Siddhas, first enjoy the cool shade of the clouds which rise as far as the middle

---

(1) विज् धातु—to fret, to get annoyed लट् विजते, लुङ अविजिष्ट, लिट् विविजे, शानच् विजमान ।

(2) श्रि—to betake to लट् श्रयति, श्रयते, लिट् शिश्राय शिश्रिये लङ् अश्रयत्, लुङ अशिश्रियत् ।

height of the hill and rove about there, but as the rain pours and troubles them on the lower platforms of the hill, they take refuge in the sunshiny peaks- (5).

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै-
र्मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥

अन्वयः । यस्मिन् किराताः हतद्विपानां केशरिणां तुषारस्रुति धौतरक्तं पदम् अदृष्ट्वा अपि नखरन्ध्रमुक्तैः मुक्ताफलैः केशरिणां मार्गं विदन्ति ॥ ६ ॥

वाच्यः । किरातैः मार्गः विद्यते ॥ ६ ॥

पदमिति । यस्मिन् अद्रौ किराताः तुषारस्रुतिभि हिमनिष्यन्दै धौत क्षालितं रक्तं शोणितं यस्य तत् तथोक्तम् । अतो दुर्ग्रहमिति भाव । हता द्विपा गजा यैस्तेषाम् हतद्विपानां केशरिणाम् सिंहानां पदम् पादप्रक्षेपस्थानम् अदृष्ट्वापि (1) नखरन्ध्रै नखद्रीषिभि मुक्तैर्मुक्ताफलैर्मार्गं विदन्ति (2) जानन्ति । अत व्याधा सिंहघातिनो गजेन्द्राय मुक्ताकरा इति भाव । "करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लक्षि तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि" ॥ ६ ॥

A fable is current among the people of India, that a species of pearl is obtainable from within the scull of an elephant It is this notion that the poet has worked out here He says that the lions kill the elephants by digging their claws into the head of the elephants, the pearls get entangled in their claws, in their retreat, the lions leave the bloody marks of their foot along the snow covered track and also scatter the pearls about. The melting snow washes off

---

(1) दृश्—to see लट् पश्यति, लुङ् अदर्शत् अद्राक्षीत्, लृट् द्रक्ष्यति, लिट् ददर्श, अव पश्यन् ।

(2) विद=to know लट् वेत्ति पक्षे वेद, लोट वेत्तु, विदाङ्करोतु, लङ् अवेत्, लिट् विदाञ्चकार विवेद, लुङ् अवेदीत् ।

the blood, but the pearls remain and aid the hunters in tracking their game

'এই পর্ব্বতে যখন সিংহগণ হস্তি বধ করিয়া রক্তরঞ্জিত চরণ বিন্যাস করতঃ স্থানান্তরে চলিয়া যায়, তখন বিগলিত তুষারের জল দ্বারা সেই রক্ত ধৌত হইয়া যায়, সুতরাং চরণের চিহ্ন দেখিয়া নিরূপণ করিতে পারা যায় না যে উহারা কোন পথে গমন করিয়াছে। তথাপি সিংহের নখের মধ্য হইতে যে সকল গজমুক্তা নিপতিত হইয়া স্থানে স্থানে ছড়াইয়া থাকে, তদ্দর্শনে সিংহমৃগয়াকারী ব্যাধেরা জানিতে পারে যে কোন্ পথে সিংহ গিয়াছে ॥ ৬ ॥

In this mountain, the hunters of lions, find out the track of the maned beasts by means of pearls, dropped from the cavity of their claws and scattered about the path, for the beasts having killed elephants, the pearls from the head of the elephants get into their claws though their bloody footprints are obliterated by the melting snow (6).

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

अन्वयः । यत्र कुञ्जरबिन्दुशोणाः भूर्ज्जत्वचः धातुरसेन न्यस्ताक्षराः विद्याधरसुन्दरीणाम् अनङ्गलेखक्रियया उपयोगं व्रजन्ति ॥७॥

वाच्यः । धातुरसेन न्यस्ताक्षराभिः कुञ्जरबिन्दुशोणाभिः भूर्ज्जत्वग्भिः उपयोगः व्रज्यते ॥ ७ ॥

न्यस्तेति । यत्र हिमाद्रौ धातुरसेन सिन्दूरादिद्रवेण । "शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः । न्यस्ताक्षराः लिखितवर्णाः अतएव कुञ्जरस्य ये बिन्दवः कीर्य? वर्णविशेषास्तैरिव पद्मकाख्या "पद्मकं बिन्दुजालकम्" इत्यमरः । ते इव शोणा रक्तवर्णाः लिखितवर्णाश्रितेत्येव । भूर्जत्वच भूर्जपत्रवल्कलानि "भूर्जपत्रो भुजो भूर्ज [illegible] ।ॱ ्याधरसुन्दरीणां विलासिनीनां ये तु ते,लिखा

धविका अनङ्गस्य लेखा तेषां क्रियया कामव्यञ्जकलेखकरणेन इत्यर्थः उपयोगम् उपकार व्रजन्ति दिव्याङ्गनाविहारयोग्योऽयम् शैल इति भाव ॥ ७ ॥

न्यस्तानि अर्पितानि लिखितानि अक्षराणि यासु ताः । भूर्ज seems to be, the same word as 'birch' उपयोग—use, utility उपयोग व्रजन्ति—उपयोगिन्यो भवन्ति—come to use अनङ्ग is the God of Love, so called because he has no visible corporeal form and yet exerts a mighty influence. How he came to be अनङ्ग forms the subject of the 3rd canto of this poem

হিমালয় পর্ব্বতে বিদ্যাধরীদিগকে যখন প্রেমের পত্র লিখিতে হয়, তখন তাঁহারা ভূর্জ্জ-পত্রের উপর ধাতুরস দ্বারা অক্ষর বিন্যাস করেন, তাহাতে সেই ভূর্জ্জ পত্র হস্তির মস্তকস্থিত রক্ত বর্ণ বিন্দু বিশেষের ন্যায় প্রতীয়মান হইয়া থাকে। হিমালয়ে ভূর্জ্জপত্রের দ্বারা এই রূপ কার্য্য সম্পাদিত হয় ॥ ৭ ॥

Here, pieces of bark from birch trees, characters being written upon them with liquified mineral earth, look as red as the spots that appear at a certain age on an elephant's skin, and come to this use, that the ladies of the Vidyâdhara tribe make love letters with them (7)

यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

अन्वय । यः दरीमुखोत्थेन समीरणेन कीचकरन्ध्रभागान् पूरयन् उद्गास्यतां किन्नराणां तानप्रदायित्वं उपगन्तुम् इच्छति इव ॥ ८ ॥

वाच्य । येन पूरयता इष्यते ॥ ८ ॥

• य इति । य हिमाद्रिः दरी गुहा सैव मुखं तस्मात् उत्थेन उत्पन्नेन । आतश्चोप सर्गे इति कप्रत्ययः । समीरणेन वायुना कीचकाः वेणुविशेषाः "वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरः । तेषाम् रन्ध्रभागान् छिद्रप्रदेशान् पूरयन् (1) धमन् ।

(1) पूर्— to fill लट् पूरयति पूरयते, लुङ् अपूपुरत् अपूपुरत, लिट् पूरयाम् आस, पूरयाम्बभूव, पूरयाञ्चकार, क्त पूर्ण पूरित ।

"वांशिकोऽपि वंशरन्ध्राणि मुखमारुतेन पूरयति" इति प्रसिद्धिः। किन्नराणाम् देवयोनित्वादुच्चैर्गान्धारग्रामेण गानं करिष्यताम्। तदुक्तं नारदेन—'षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः। न तु गान्धारनामानं, स लभ्यो देवयोनिभि' इति। किन्नराणां देवगायकानां तानप्रदायित्वम् तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थितिप्रवृत्त्यादि हेतुरंशापरनामा वंशवाद्यसाध्य प्रधानभूत स्वरविशेष। "तानस्त्वंशको मत" इत्यभिनवगुप्त। "गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्" इति भरत। तत्प्रदानशीलत्व तानप्रदायित्वम् वांशिकत्वम् उपगन्तुम् इच्छतीव॥ ८॥

भावार्थ। हिमालयस्य गुहामुखोद्गतेन वायुना प्रपूरितानि कीचकरन्ध्राणि ध्वनन्ति, तेन च कविना उत्प्रेक्षित एष हिमालय गानं करिष्यतां स्वर्गगायकानाम् तान दानार्थम् इच्छतीव॥ ८॥

According to the explanations given by Mallinatha, in music the flute serves to direct the vocal singing by playing the same notes that come out in the vocal music. In उद्गास्यताम्, the particle उत् has a significance, since, it indicates the 'loud pitch' of voice that the Kinnaras adopt. These are a class of demigods famous for the sweetness of their voice, किन्नरकण्ठ being the highest praise for a fine voice. कीचक—a species of bamboo, described by Amara as follows:—

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः।

"कीचक—s are those bamboos that make a singing sound when shaken by the breeze." Mallinatha explains तानप्रदायिन् as the flute-player, (वांशिक)

কীচক নামে যে এক জাতি বংশ আছে, যাহাদিগের কলেবরস্থিত ছিদ্র মধ্যে বায়ু প্রবেশ হইলে বংশীর ন্যায় শব্দ হয়, যখন হিমালয়স্থিত সেই কীচক বংশের ছিদ্রসমূহ গুহার অভ্যন্তর হইতে প্রবহমাণ বায়ু দ্বারা পরিপূর্ণ হইতে থাকে, তখন জ্ঞান হয় যেন, কিন্নরেরা উচ্চৈঃস্বরে গান করিবেন জানিয়া তাঁহাদিগের নিমিত্ত হিমালয় বংশী বাদন করিতেছেন॥ ৮॥

With a breeze issuing from the mouth of the caverns, the mountain fills the pores of the "singing bamboos", and is thus desirous, as it were, to play on the flute, when the Kinnaras are going to sing in a high pitched tone. (8)

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं
विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्नुतक्षीरतया प्रसूतः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ८ ॥

अन्वयः । यत्र करिभिः कपोलकण्डूः विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणां स्नुतक्षीरतया प्रसूतः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ॥८॥

वाच्यः । प्रसूतेन गन्धेन सुरभीक्रियते ॥ ८ ॥

कपोलेति । यत्र हिमाद्रौ करिभिः गजैः कपोलकण्डूः गण्डस्थलकण्डूः विनेतुम् (1) अपनेतुं विघट्टितानां घर्षितानां सरलद्रुमाणां सम्बन्धिना स्रुतानि (2) करिकपोलघर्षणात् क्षरितानि क्षीराणि येषां तेषां भावस्तत्ता तया हेतुना प्रसूत उत्पन्नः गन्धः सानूनि सुरभीकरोति एतेनास्य गजाश्रयत्वं गम्यते। तथा च गजायुर्वेदम् "हिमवद्विन्ध्यमलयाः गजानाम् प्रभवा नगाः" इति ॥ ८ ॥

भावार्थः । करिकपोलघर्षणात् क्षरितस्य सरलनिर्यासस्य गन्धेन हिमालयस्य गुहाप्रदेशाः वासिताः आसन् ॥ ८ ॥

सरल no doubt called from its straight growth, is a species of pine found on the Himálaya, its twigs, full of oily matter, are said to be used as candles at night

যখন হিমালয়ে হস্তীরা গণ্ডস্থলের কণ্ডূতি অপনয়নের নিমিত্ত সরল নামক সৌরভশালী দেবদারু বৃক্ষের স্কন্ধদেশে গণ্ডস্থল ঘর্ষণ করে, তখন ঘর্ষণ প্রযুক্ত বৃক্ষের ক্ষীর ক্ষরিতে থাকে, এবং তজ্জনিত সৌরভ চতুর্দিকের সানুসমূহকে আমোদিত করে ॥ ৯ ॥

Here, when the pine trees are shaken by elephants, who rub their itching cheeks on their trunks, the juice comes out, and the uplands are filled with its nice fragrance. (9)

वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

---

(1) नी—to bring लट् नयति नयते, लुङ् अनैषीत् अनेष्ट, क्त नीत ।

(2) स्रु—to drip लट् स्रवति, लुङ् असुस्रुवत्, लिट् सुस्राव ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

अन्वयः। यत्र रजन्यां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ओषधयः वनितासखानां वनेचराणां अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः भवन्ति ॥१०॥

वाच्यः। दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभाभिः ओषधिभिः अतैलपूरैः सुरतप्रदीपैः भूयते ॥ १० ॥

वनेचराणामिति। यत्र हिमाद्रौ रजन्यां दर्यः कन्दरा एव गृहाः तेषाम् उत्सङ्गेषु अभ्यन्तरेषु निषक्ताः सक्ताः भासः यासां ताः ओषधयः तृणज्योतींषि "अग्रावोषधिषु च तेजो निधाय रविरस्तं याति" इत्यागमः। वनितानां सखायः वनितासखाः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' तेषां रममाणानामित्यर्थः। वने चरन्तीति वनेचराः किराताः। 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः; 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। तेषां वनेचराणाम् अतैलपूराः अनपेक्षित-तैलसेका इत्यर्थः सुरते सुरतकर्मणि प्रदीपाः भवन्ति ॥ १० ॥

भावार्थः। यत्र हिमालये नक्तं गुहागृहाभ्यन्तरे ज्वलन्ति तृणज्योतींषि अङ्गनागणैः विहरतां वनेचराणां तैलमन्तरेण कामप्रदीपाः जाताः। रात्रौ तृणज्योतिषां प्रभया ते क्रीडन्ति ॥ १० ॥

হিমালয়ে ওষধি নামে এক লতা আছে, রাত্রি কালে উহাদিগের মধ্য হইতে আলোক নির্গত হইতে থাকে, সেই আলোক পর্ব্বতীয় গুহা গৃহের মধ্যে পতিত হয়, সেই গৃহে যে সকল সস্ত্রীক বনচর লোক বাস করে, তাহারা যখন সুরত সুখ সম্ভোগে প্রবৃত্ত হয়, তখন ওষধি দ্বারা তৈল বিহীন প্রদীপের কার্য্য নির্ব্বাহিত হইয়া থাকে ॥ ১০ ॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

अन्वयः। यत्र अङ्गुलिपार्ष्णिभागान् उद्वेजयति शिलीभूतहिमे

मार्गेऽपि दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ताः अश्वमुख्यः मन्दां गतिं न भिन्दन्ति ॥ ११ ॥

वाच्यः। दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ताभिः अश्वमुखीभिः मन्दा गतिः न भिद्यते ॥ ११ ॥

उद्वेजयतीति। यत्र हिमाद्रौ शिलीभूतं घनीभूतं हिमं यत्र तस्मिन् अतएव अङ्गुलीनां पार्ष्णीनाञ्च भागान् प्रदेशान् उद्वेजयति अतिशैत्यात् क्लेशयत्यपि मार्गे श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरम्। दुर्वहेण दुर्भरेण श्रोणिपयोधरेण आर्त्ताः पीडिता अङ्गनाः पूर्वाह्ण्यते न। उपसर्गादिति धातोर्विति वृद्धिः। अश्वानां मुखानीव मुखानि यासां ता अश्वमुख्यः किन्नरस्त्रियः। उष्ट्रमुखवत्समासः। "स्यात् किन्नरः किम्पुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः" इत्यमरः। मन्दां मन्थरां गतिं न भिन्दन्ति न (1) त्यजन्तीत्यर्थः। पादपीडाकरेऽप्यतिभारस्य रमणीयतया न शीघ्रं गन्तुं शक्नुवते इति भावः ॥ ११ ॥

भावार्थः। यत्र हिमशिलाबहुले पथि अङ्गुलिपार्ष्णिदेशान् क्लेशयति अपि विपुलनितम्बपयोधरभारात् किन्नराङ्गनाः मन्थरगमनं न त्यजन्ति ॥ ११ ॥

शिलीभूतहिम — *lit* Where the snow has turned to stone पार्ष्णि — the heel The poet says that the heel and the toes are chilled. भिन्दन्ति — त्यजन्ति, a peculiar sense here

হিমালয়ের উপরিস্থিত পথগুলি ঘনীভূত হিমে আবৃত থাকে, সুতরাং গমনকালে চরণ তলের নিতান্ত ক্লেশ হয়, তথাপি কিন্নরীরা গুরু নিতম্ব ভরে এতদূর পরিশ্রান্ত, যে সেই পথে গমনকালে তাঁহারা কোন ক্রমে শীঘ্র মন্থরগতি পরিত্যাগ করিতে পারেন না ॥ ১১ ॥

Here, the horse faced dames, of the Kinnara tribe, while treading the path covered with solid snow that strikes a chill to the sole of their feet, cannot give up their ordinary slow pace, so heavily laden are they with their plump bosoms and hips (11)

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।

(1) भिद् = to break लट् भिनत्ति-भिन्ते, लिट् बिभेद, लङ् अभिनत्, लुङ् अभिदत्, अभैत्सीत्, अभित्त।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव॥ १२

अन्वयः। यः दिवाभीतमिव गुहासु लीनम् अन्धकारम् दिवाकरात् रक्षति। उच्चैःशिरसां शरणं प्रपन्ने क्षुद्रे अपि सति इव नूनं ममत्वम्॥ १२॥

वाच्य। येन दिवाभीतः लीनः अन्धकारः रक्ष्यते। ममत्वेन भूयते॥ १२॥

दिवाकरादिति। यः हिमाद्रिः दिवा दिवसे भीतं भयाविष्टमिव। उलूकमिवेति च ध्वनिः। गुहासु लीनमन्धकारं (1) ध्वान्तं दिवा दिनं करोतीति दिवाकरस्तस्मात्। दिवा करात् दिवाविभानिशाप्रभाभास्करेत्यादिना टप्रत्ययः। भीत्रार्थानाम् भयहेतुः इत्यपादानत्वात् पञ्चमी। रक्षति त्रायते। ननु क्षुद्ररक्षणमनर्हमित्याशङ्क्याह,—क्षुद्र इति। उच्चैः शिरसाम् उन्नतानां शरणं प्रपन्ने (2) शरणागते क्षुद्रे नीचेऽपि सति सज्जने इव नूनं ममत्वं ममायमित्यभिमानः अस्तीति शेषः। ममशब्दात् त्वप्रत्ययः॥ १२॥

भावार्थः। यः हिमालयः प्रभाकरात् भीतं गह्वरे लीनं अन्धकारं भास्करात् त्रायते, शरणागते नीचेऽपि महतां सज्जनवत् स्नेहः भवति॥ १२॥

लीन from ली, to hide or conceal itself, उच्चैः शिरस्—*lit.* who has a lofty top, *i. e.* the high, the lofty, either in the physical or in the moral sense, and the poet intends a *double entendre*, the mountain is lofty in the physical sense, while the lofty minded are kindly disposed to even an humble suppliant.

হিমালয়ের গুহাতে অন্ধকার যেন দিবসে ভীত হইয়া লুকাইয়া থাকে এবং পর্ব্বতরাজ তাহাকে সূর্য্যের হস্ত হইতে যেন রক্ষা করেন, কারণ মহৎ ব্যক্তির স্বভাবই এই যে নীচ লোকেও শরণাপন্ন হইলে, যেমন সাধু লোকের প্রতি, তেমনি তাহার প্রতিও স্নেহ প্রদর্শন করেন॥ ১২॥

---

(1) ली—to lie, लट् लीयते, लुङ् अलेष्ट-अलास्त, लिट् लिल्ये, क्त —लीनम्।

(2) पद—to go, लुङ् अपादि लट् पद्यते, णिच् लुङ् अपीपदत्।

Darkness, afraid of day light as it were, has taken shelter within its caves, and the mountain protects it from the sun; for, verily, all noble souls feel a kind regard even for the low, just as they feel for a worthy person, when the lowly seek a refuge with them (12)

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्यः॥ १३॥

अन्वय.। चमर्य्यः इतस्ततः लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः चन्द्रमरीचिगौरैः वालव्यजनैः यस्य गिरिराजशब्दं अर्थयुक्तं कुर्व्वन्ति॥१३॥

वाच्य.। गिरिराजशब्दः अर्थयुक्तः क्रियते॥ १३॥

लाङ्गूलेति। चमर्य्यः मृगीविशेषाः इतस्ततः लाङ्गूलानि वालधयः। "पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः" इत्यमरः। तेषां विक्षेपेण विधूननेन विसर्पिण्यः विसृत्वराः (1) शोभाः कान्तयो येषां तैः चन्द्रमरीचिभिः इव गौरैः शुभ्रैः "गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि च" इति यादवः। उपमानानि सामान्यवचनैः इति समासः। वालव्यजनैः चामरैः यस्य हिमाद्रेः गिरिराजशब्दं गिरिराज इति संज्ञाम् अर्थयुक्तम् अभिधेयवत् कुर्व्वन्ति। राजानो हि छत्रचामरादिचिह्निता इति भावः॥ १३॥

भावार्थ। समन्तात् सञ्चरन्त्यः चमर्य्यः लाङ्गूलसञ्चालनसुन्दरैः शशाङ्कधवलैः वालव्यजनैः यस्य शैलराजत्वं प्रमाणयन्ति॥ १३॥

वालव्यजन—चामर—a hairy fan, made from the tail of the yak

চামর রাজাদিগের এক রাজ চিহ্ন। হিমালয় যে পর্ব্বতের রাজা, তাঁহার সেই নাম যথার্থ করিবার নিমিত্ত পর্ব্বতনিবাসী চমরীগণ ইতস্ততঃ পুচ্ছ সঞ্চালন করিয়া "চন্দ্রকিরণের ন্যায়" শুভ্রবর্ণ চামরের শোভা চতুর্দ্দিকে বিস্তারিত করিয়া দিয়া থাকে ॥ ১৩ ॥

* Here the female yaks wave their beautifully spreading tails, white as the beams of the moon, to and fro, and furnish that emblem of

---

(1) सृप्—to go धैट् सर्पति, लुङ् असृपत्-असार्प्सीत् असाप्सीत् तृन् सर्प्तृ-

royalty, the chowri brush, to this mountain king, whose sovereign title thus ceases to be a vain and unmeaning name. (13).

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किम्पुरुषाङ्गनानाम्।
दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बा
स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति॥ १४॥

अन्वयः। यत्र अंशुकाक्षेपविलज्जितानां किम्पुरुषाङ्गनानां यदृच्छया दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बाः जलदाः तिरस्करिण्यो भवन्ति॥ १४॥

वाच्यः। दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बैः जलदैः तिरस्करिणीभिः भूयते॥ १४॥

अर्थः। यत्र हिमाद्रौ अंशुकाक्षेपेण वस्त्राकर्षणेन विलज्जितानां किम्पुरुषाङ्गनानाम् किन्नरस्त्रीणाम् यदृच्छया दैवगत्या दरीगृहद्वारेषु विलम्बिबिम्बाः लम्बमानमण्डलाः जलदास्तिरस्करिण्यः जवनिकाः भवन्ति। "प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा" इत्यमरः। तिरस्कोऽन्यतरस्यामिति सत्वम्। १४॥

भावार्थः। यत्र हिमालये विहारार्थं अपहृतवसनानां किन्नराङ्गनानां दैवगत्या गृहद्वारसमागता मेघा एव जवनिका आसन् मेघावरणात् तासां लज्जासम्बरणं जातं। १४।

এই পর্ব্বতের গুহা গৃহ মধ্যে কিন্নর কিন্নরী বিহার করে, কিন্নরীদিগকে বিবসন করিলে যখন তাহারা লজ্জা পায় তখন গৃহ দ্বারের সম্মুখে সহসা মেঘ সকল লম্বমান হইয়া যবনিকার ন্যায় তাহাদিগের লজ্জা নিবারণ করে। ১৪।

भागीरथीनिर्झरसीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातै-
रासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः॥

अन्वय । भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः भिन्नशिखण्डिबर्हः यद्वायुः अन्विष्टमृगैः किरातैः आसेव्यते ॥१५॥

वाच्य । वोढारः कम्पितदेवदारुः भिन्नशिखण्डिबर्हः यद्वायुः अन्विष्टमृगाः किराताः सेवन्ते ॥ १५ ॥

भागीरथीति । भागीरथीनिर्झरशीकराणाम् गङ्गाप्रवाहस्याम्बुकणानाम् । कर्म्मणि षष्ठी । वोढा (1) प्रापकः । वहश्च । मुहुः पुनः पुनः सदा वा । "पौनःपुन्ये भृशार्थे च मुहुः, वा स्यान्मुहुः पदम्" इति वैजयन्ती । कम्पिता देवदारवः येन स तथोक्तः । भिन्नानि विश्लेषितानि शिखण्डिनाम् बर्हाणि गतिलाघवेन येन किरात कटिबद्धानि येन स तथोक्तः (।) क्रमादिविशेषणत्रयेण शैत्यसौरभ्यमान्द्यान्युक्तानि । यस्य हिमाद्रेः वायुः अन्विष्टमृगैः मार्गितमृगैः श्रान्तैरिति भावः । "अन्विष्टम् मार्गितम् मृगितम्" इत्यमरः किरातैरासेव्यते ॥ १५ ॥

भावार्थ । यत्र गङ्गाशीकरशिशिराः कम्पितपादपाः विश्लथितमयूरबर्हाः मृदुमन्दाः समीराः सततं वहन्ति किराते ते भजन्ते ॥ १५ ॥

The conventional notion among Sanscrit poets is that when a breeze is described three qualities must be ascribed to it namely, coolness sweet fragrance and gentleness Here sweet fragrance is indicated by describing it as having shaken the Devadaru trees identified to be a kind of pine and possessing a sweet scent The two other qualities are manifest

এই পর্ব্বতের বায়ু গঙ্গার নির্ঝরের জল কণা বহন করিয়া এবং শনৈ শনৈঃ দেবদারু বৃক্ষ আন্দোলন করিয়া ময়ূরদিগের পুচ্ছ বিভাগ করিয়া দেয় এবং মৃগয়াপরিশ্রান্ত ব্যাধগণ সেই বায়ু সেবন করে ॥ ১৫ ॥

Here the hunters belonging to the forest tribes when tired with the pursuit of game enjoy the breeze that carries with it particles of water from the springs of the Bhagirathi repeatedly shakes the Devadaru tree, and gently parts the feathers on the peacock s tail (15)

(1) वह् – to bear to carry लट् वहति – इसे लुङ् अवाक्षीत् अवोढ, लिट् उवाह ऊहे लृट् वक्ष्यति, तृच् वोढम् ।

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-
ण्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्द्ध्वमुखैर्मयूखैः॥ १६॥

अन्वयः। सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाणि यस्य अग्रसरोरुहाणि पद्मानि अधः परिवर्त्तमानः विवस्वान् ऊर्द्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति॥ १६॥

वाच्यः। अधः परिवर्त्तमानेन विवस्वता प्रबोध्यन्ते॥ १६॥

सप्तर्षीति। सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः। "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासः। तेषाम् हस्तैरवचितेभ्यः लूनेभ्यः अवशेषाणि अवशिष्टानि। "अधोऽप्रधाने सन्तापे विपक्षे प्ययुज्यते" इति केशवः। कर्म्मणि घञ् प्रत्ययः। अनेन पद्मानां साफल्यं सूचितम्। यस्य हिमाद्रेः। रोहन्तीति रुहाणि। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्ययः। अग्रे उपरि यानि सरांसि तेषु रुहाणि पद्मानि अधः परिवर्त्तमानः (1) भ्रमन् विवस्वान् सूर्य्यः ऊर्द्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति विकासयति न कदाचिदधोमुखैः, अतिमार्त्तण्डमण्डलत्वाद् अग्रमरिति भावः। सप्तर्षिमण्डलं ध्रुवादप्यूर्द्धमिति ज्यौतिषिकाः। अतस्तेषामग्रसरोरुहमाणिक्यं युक्तम्॥ १६॥

भावार्थः। यस्य अत्यौन्नत्यात् सूर्य्यः अधः परिभ्रमन् शिखरसरोवरोत्पन्नानि कमलानि ऊर्द्ध्वगतैः किरणैः विकासयति अत्युन्नत एष गिरिः॥ १६॥

Sunshine is indispensable for lotuses to blow When the poet places the sun at an altitude below the Himalayan top, the taint of hyperbole may be removed if we suppose the poet to refer to the fact that the tropic of cancer, the utmost limit of the northern Course of the sun, is much to the south of the Hymalaya range

এই পর্ব্বত এত উন্নত যে সূর্য্য পর্য্যন্ত ইঁহার শিখরের নিম্ন দেশে পরিভ্রমণ করেন, সুতরাং উচ্চতর শিখরস্থিত সরোবরে যে পদ্ম বিদ্যমান আছে, সপ্তর্ষিরা স্বহস্তে চয়ন করিয়া লইলে তাহার যে অবশিষ্ট থাকে, সূর্য্যদেব ঊর্দ্ধাভিমুখে কিরণ বিস্তার পূর্ব্বক সে গুলিকে প্রস্ফুটিত করেন॥ ১৬॥

(1) বৃৎ—to stay, to remain অর্, বর্ত্ত, বৃৎ বর্ত্তন বর্ত্তমান।

The sun makes its diurnal revolution below the top of this mountain, and thus in order to cause the lotuses on its topmost lakes to blow, such as are left after the seven saints have culled a number with their hands, the sun gives an upward direction to its rays (16)

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

अन्वयः । यज्ञाङ्गयोनित्वं धरित्रीधरणक्षमं सारञ्च अवेक्ष्य प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयं अन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

वाच्यः । प्रजापतिना अन्वष्ठीयत ॥ १७ ॥

यज्ञाङ्गेति । यस्य हिमाद्रेः यज्ञाङ्गानाम् यज्ञसाधनानां सोमलतादीनाम् योनि प्रभवः तस्य भावस्तत्त्वम् । "यज्ञाङ्गार्थे मया सृष्टो हिमवानचलेश्वर" इति विष्णुपुराणात् । धरित्रीधरणक्षमम् भूभारधरणशोभनम् सारम् बलञ्च "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः । अवेक्ष्य (1) ज्ञात्वा प्रजापतिः स्वयमेव कल्पितो यज्ञभागः यस्मिन् तत्तथोक्तम् । "सोमस्य राजा कुरुतु हस्ती ध्यानी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो हस्ती" इति श्रुतेः इति भावः । शैलानामाधिपत्यम् अधिपतित्वम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् इति यक्प्रत्ययः । अन्वतिष्ठत् ददाति स्म इत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—"शैलानां हिमवन्तञ्च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणामधिपतिश्चक्रे चित्ररथं विधिः" इति ॥ १७ ॥

भावार्थः । ब्रह्मा यस्य यज्ञाङ्गसोमलतादीनां उत्पादकता भूधारणसामर्थ्यं च विलोक्य स्वयं एव विहितं यज्ञांशं पर्वताधिपत्यं अनुष्ठितवान् । यज्ञांश भाक नगाधिराज एवं ॥ १७ ॥

The soma plant, identified by the European Botanists as the Asclepeas acida or the sacostema vinalis, is said to grow only on the Himalayas. The juice of it used to be drunk at certain sacrifices, known as the somayagas

---

(1) ईक्ष् – to see लट् ईक्षते, लुङ् ऐक्षिष्ट, लिट् ईक्षाञ्चक्रे ।

বিধাতা দেখিলেন যে যজ্ঞের অঙ্গ স্বরূপ নানা প্রকার উদ্ভিদ্দের একমাত্র উৎপত্তি স্থান হিমালয় এবং পৃথিবীকে ধারণ করিবার উপযুক্ত ক্ষমতা তাঁহার আছে, অতএব তিনি হিমালয়কে যজ্ঞের একভাগ বিধান করিয়া দিয়া ইঁহাকে তাবৎ পর্ব্বতের রাজা করিয়াছেন ॥ ১৭ ॥

As this mountain produces articles used in sacrificial rites, and with its massive and substantial form, it sustains the earth, the Lo of creatures has of his own accord made it the monarch of hill conferring on him the right to participate in offerings made at sacrif cial rites (17)

स मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

अन्वय । मेरुसखः स्थितिज्ञः सः पितॄणां मानसीं मुनीनां अपि माननीयां आत्मानुरूपां मेनां नाम कन्यां कुलस्य स्थितये विधिना उपयेमे ॥ १८ ॥

वाच्य । मेरुसखेन स्थितिज्ञेन तेन मानसी माननीया आत्मानुरूपा मेना कन्या उपयेमे ॥ १८ ॥

सम्प्रति कथाम् प्रस्तौति,—

स मानसीमिति । मेरोः सखा मेरुसखः बन्धुसम्पन्न इति भावः । स्थितिज्ञः मर्य्यादाभिज्ञः, अनेन कुलसम्पत्तिः सूच्यते । स हिमवान् पितॄणाम् मानसीम् मनःसङ्कल्पजाम् । मुनीनामपि माननीयाम् योगब्रह्मवादाभ्यां पूज्यामित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुपुराणे,—"तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनकां धारिणीं तथा । ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ।" इति । आत्मानुरूपाम् कुलशीलसौन्दर्य्यादिभिः सदृशीम् । मेनाम् मेनकामितीति नामतः कन्याम् कुलस्य स्थितये प्रतिष्ठायै विधिना यथाशास्त्रं उपयेमे (1) परिणीतवान् । उपायमन स्वकरणे इत्यात्मनेपदम् । "तेषान्तु मानसी

(1) यम् = check, मद् यच्छति, मुड् यथंसीत् ।

कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतो यस्य पुत्रो मैनाक उच्यते" इति ब्रह्माण्ड पुराणात्। १८।

भावार्थ। सुमेरु सुहृत मर्यादापालक स हिमालय, अग्निष्वात्तादीनां मनःकल्पितां साधुशीलतया मुनिगणानां अपि आदरणीयां आत्मसदृशीं रूपलावण्यवतीं मेनकानाम्नीं कुमारीं पुत्रार्थं यथाविधि परिणीतवान्। १८।

The Pitris are a mysterious class of semi-divine beings, whose nature and attributes it is rather difficult to make out. We only can guess that they possibly are the progenitors of mankind, and dwell in a region set apart for them. Their names are mentioned on the occasion of the annual libations of water offered by all orthodox Hindus during the dark fortnight of Bhadra. Being endowed with superhuman powers, they are here represented as having brought into existence a female child, by the exercise of simple will force. This is the meaning of मानसीं कन्याम्

পিতৃ পুরুষদিগের এক মানস কন্যা ছিল, তাহার নাম মেনকা, সেই কন্যা এরূপ বিদ্যাবতী যে ঋষিরা পর্য্যন্ত তাঁহাকে মান্য করিতেন, হিমালয় সেই মেনকাকে আপনার যোগ্য বিবেচনা করিয়া বংশ রক্ষার নিমিত্ত যথা বিধানে বিবাহ করেন, কারণ গৃহস্থের বিবাহ অবশ্য কর্ত্তব্য, শাস্ত্রের এই আদেশ তিনি জানিতেন ॥ ১৮ ॥

He know the ordinance [that every householder must marry,] and so accompanied by Meru his friend he married in proper form, with a view to perpetuate his race Mena, a lady who was the mind born daughter of the Pitris [the progenitors of mankind] who was respected even by holy saints, and was a worthy wife of himself in every way (18)

১৯. कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे।
मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या
गर्भोऽभवद्भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

अन्वयः । अथ कालक्रमेण तयोः स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे प्रवृत्ते मनोरमं यौवनं उद्वहन्त्याः भूधरराजपत्न्याः गर्भः अभवत् ॥ १८ ॥

वाच्यः । गर्भेण अभूयत ॥ १९ ॥

कालक्रमेणेति । अथ कालक्रमेण यथाकालं कालनियमेन । तयोः मेनकाहिमवतो रूपयोग्ये सौन्दर्य्यानुरूपे । यद्वा रूप्यते निरूप्यते अनेनेति रूपं कामशास्त्रम् तद्योग्ये शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे सुरतकर्म्मणि प्रवृत्ते सति मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या भूधरराजपत्न्याः मेनकाया गर्भोऽभवत् ॥ १८ ॥

भावार्थः । अथ यथासमय तयो प्रकृतेहि अनुरूपे रतिप्रसङ्गे प्राप्तप्रारुण्यवस्था पर्व्वतराज महिष्या गर्भे अजायत ॥ १९ ॥

তাঁহারা উভয়ে যেরূপ রূপবান্ ছিলেন, কালক্রমে তদুপযুক্ত প্রেম সুখ সম্ভোগে তাঁহারা প্রবৃত্ত হইলে রমণীয় যৌবন শালিনী পর্ব্বত রাজ মহিষীর গর্ভ সঞ্চার হইল ॥ ১৯ ॥

असूत सा नागवधूपभोग्यं
मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।
क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
ववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

अन्वयः । सा नागवधूपभोग्यं अम्भोनिधिबद्धसख्यं पक्षच्छिदि वृत्रशत्रौ क्रुद्धे अपि कुलिशक्षतानां अवेदनाज्ञं सुतं असूत ॥ २० ॥

वाच्यः । तया नागवधूपभोग्यः अम्भोनिधिबद्धसख्यः अवेदनाज्ञः सुतः असूयत ॥ २० ॥

असूतेति । सा मेना नागवधूपभोग्यम्-नागकन्यापरिणेतारमित्यर्थः । अम्भोनिधिना बद्धसख्यम् समुद्रकृतमैत्रीकम् । मैनाकम् सुतमसूत सुषुवे,—पक्षच्छिदि (1) पक्षच्छेत्तरि । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्वित्यादिना क्विप्प्रत्ययः । वृत्रशत्रौ क्रुद्धे कुपितेऽपि कुलिशक्षतानाम् वज्र-प्रहाराणाम् । कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी । जानातीति ज्ञः । इगुपधेति कप्रत्ययः । वेद-

मानां च । अथवा वेदना जानातीति वेदनाज्ञः । अतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । उपपदमतिङ् इति समासः । स न भवतीति अवेदनाज्ञः न कुलिशक्षतवेदनानभिज्ञ मित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । पक्षच्छेदोद्यतशक्रात् त्राणाय अर्णवगमन मनयोः सख्यमूलमिति भावः । मैनाकः पुत्रमसूत । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽपि अयमच्छिन्न पक्ष एवेति मैनाकस्योत्कर्षः । तादृक्पुत्रवत्त्वं हिमाद्रेः, इति मायैक मैनाकस्य वर्णनम् । "पिता न दीयते यस्या माता यदि न विद्यते । नोपयच्छेत तां कन्यां धर्मलोपभयात् सुधीः" इति भ्रातृकन्यापरिणयनिषेधात् प्रकृते पार्वती भ्रातृमती भवति सूचनार्थं मैनाक वर्णनमिति तात्पर्यार्थः ॥ २० ॥

भावार्थः । अथ मेनका अतिकमनीयतया नागकामिनीनां प्रार्थनीयं समुद्रस्य मैनाकनामानं तनयं समजीजनत्, यः समुद्रसख्यात् क्रुद्धस्य पक्षपातनस्य इन्द्रस्य अपि वज्रप्रहारं नानुभवति स्म ॥ २० ॥

A legend runs that, in ancient days all hills had wings used to fly about, dropped unexpectedly upon human settlements and brought havoc among men So Indra hurled his thunderbolt at them, and clipped their wings But Mainaka, Himalaya s son escaped the dismemberment, by plunging into the ocean when pursued by Indra

সেই গর্ভে মৈনাক নামে সন্তান জন্মিল। যখন বৃত্রের হন্তা ইন্দ্র পর্ব্বত দিগের প্রতি ক্রুদ্ধ হইয়া পক্ষচ্ছেদন করিতে উদ্যত হইয়াছিলেন, তখন তিনি জলনিধি সমুদ্রের সহিত বন্ধুত্ব বিধান করাতে বজ্রাঘাতের যন্ত্রণা তাঁহাকে ভোগ করিতে হয় নাই, বরং তিনি সমুদ্র মধ্য দিয়া পাতালে প্রবেশ পূর্ব্বক নাগ কন্যাদিগের প্রণয়ের পাত্র হইয়া কাল যাপন করিতে লাগিলেন ॥ ২০ ॥

She gave birth to a son Mainaka, who (afterwards) became the cherished husband of damsels of the serpent race, formed friendly relations with the Ocean-god, and never knew the pains of wounds inflicted by Indra's thunder bolt, though that deity, the slayer of the demon Vritra, the clipper of the wings of hills had become irate (20)

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्।
...

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगविसृष्टदेहा
ता जन्मने शैलबधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

अन्वय। अथ दक्षस्य कन्या भव पूर्व्वपत्नी सती सती पितु अवमानेन प्रयुक्ता योगविसृष्टदेहा जन्मने तां शैलबधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

वाच्य। कन्यया भवपूर्व्वपत्न्या सत्या सतया प्रयुक्तया योगविसृष्टदेहया शैलबधूः प्रपेदे ॥ २१ ॥

अर्थात। अथ मेनाकजन्मानन्तरम् दक्षस्य प्रजापते कन्या भवस्य महादेवस्य पूर्व्वपत्नी पूर्व्वभार्य्या सती पतिव्रता। "सती साध्वी पतिव्रता" इत्यमर। सती नाम देवी। पितु दक्षस्य। कर्त्तरि षष्ठी। अवमानेन स्वभर्त्तृवज्ञया प्रयुक्ता (1) प्रेरिता योगमार्गेण विसृष्टदेहा त्यक्तदेहा सती। जन्मने पुनरुद्भवाय ताम् शैलबधूम् मेनकाम् प्रपेदे। अत्र, पुरा किल सती देवी दक्षाध्वरे ततस्ताम् स्वभर्त्तृवज्ञामसहमाना पितरं प्रमुख उपेत्य मत्कर्त्तव्यकार्य्यम् लज्जामातैव करिष्यतीति निश्चित्य देवकार्य्याणि साधयितुम् योगाग्निना स्वशरीरं ददाह इति पुराणकथा अनुसन्धेया ॥ २१ ॥

भावार्थ। अथ दक्षदुहिता शिवपूर्व्वजाया साध्वी सती दक्षमुखात् शिवावमानना श्रावणे योगत्यक्तशरीरा पुन उद्भवाय मेनका आप तस्या गर्भेण जन्मलभे ॥ २१ ॥

The first सती in this verse—साध्वी—पतिव्रता—a devoted wife. The 2nd सती is the name of Daksha's daughter It is rather difficult to render in English the idea conveyed by the Sanscrit word योग The following are the expressions usually used —Religious meditation, religious abstraction, pious exaltation, quietism, transcendental meditation The practice chiefly consists in the regulation of the breath, in which operation the adepts by constant practice obtain so great a mastery, that they are said to be at last capable of effecting voluntarily a separation between the corporeal form and the soul within, which according to the doctrine of Yóga, is nothing but the breath of life

এই শ্লোকে, দক্ষ নন্দিনী সতী নামে মহাদেবের যে পরম পতিব্রতা প্রথম পত্নী ছিলেন, তিনি পিতৃকৃত অপমান সহ্য করিতে না পারিয়া যোগ

(1) युज्—to join. यद् युजिर् योगे, लुङ् अयौक्षीत् अयुजत्-अयुक्त, ञि युजिर्, लङ् अयुनक्-अयुङ्क्त। यद् योक्ष्यति योक्ष्यते।

বশে প্রাণ ত্যাগ পূর্ব্বক মেনকার গর্ভে জন্ম গ্রহণ উদ্দেশে উপস্থিত হইলেন ॥ ২১ ॥

Now Daksha's daughter, the first wife of Mahadeva, devoted to her husband, Sati by name, her father's rudeness having hurt her feelings, destroyed her life by ascetic meditation, and her departed spirit came to the abovenamed bride of the Hill, to be born of her (21).

सा भूधराणामधिपेन तस्यां
समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां
नीताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ २२ ॥

अन्वयः। भव्या सा भूधराणां अधिपेन समाधिमत्यां तस्यां सम्यक्प्रयोगात् अपरिक्षतायां नीतौ उत्साहगुणेन सम्पदिव उदपादि ॥ २२ ॥

वाच्यः। सम्पदा इव तया भव्यया उदपादि ॥ २२ ॥

टीका। भव्या कल्याणी सा सती भूधराणामधिपेन हिमवता समाधिमत्याम् नियमवत्याम् तस्याम् मेनकायां सम्यक् प्रयोगात् शास्त्राचरणादेतौ अपरिक्षतायाम् अधष्टायाम् नीतौ उत्साहगुणेन उत्साहशक्त्या कर्त्रा सम्पदिव उदपादि उत्पादिता उत्पद्यतेर्ण्यन्तात् कर्म्मणि लुङ्। चिण् भावकर्म्मणोः इति चिण्प्रत्यय । चिणो लुक् इति तस्य लुक् ॥ २२ ॥

भावार्थ । अथ कल्याणी सा हिमवता नियमवत्या मेनकाया गर्भे यथावत् प्रयोगात् अविक्षते नीतौ उत्साहगुणेन सम्पद इव जाता । न्यायप्रयुक्तायां अविक्षतौ नीतौ उत्साहगुणसंयोगेन यथा सम्पद उत्पद्यते तथासा पवित्रायां मेनकायां अजनि ॥ २२ ॥

To understand why a hill is called a sustainer of the earth, see Stanza 3 Canto 1, Annotations Bhattikavya. नीति = a methodical policy or plan of action. सम्यक्प्रयोगात् अपरिक्षतायां — *lit* not frustrated, not become abortive, because excellently employed The simile employed requires some explanation. Sanscrit poets, specially Kalidasa, are fond of using similes like that here Its object chiefly seems to be to picture a set of beautiful images or abstractions, the mutual relation

among which bears some analogy to the incidents of the story The conception of Uma by Mena under the paternity of Himalaya is compared to creation of fortune by activity from carrying out a well laid plan of action As fortune is a desirable object, so the infant now conceived afterwards became an object of great tenderness to Himalaya's people

যেমন কৌশলপূর্ব্বক নীতি প্রয়োগ করিলে সেই নীতি ব্যর্থ না হইয়া উৎসাহের সংযোগে অশেষ সম্পত্তি প্রসব করে, সেইরূপ পর্ব্বতরাজ কল্যাণ গুণশালিনী সেই ভূতপূর্ব্ব দক্ষ কন্যাকে সদাচারবতী নিজ মহিষীর গর্ভে জন্মদান করিলেন ॥ ২২ ॥

As activity creates fortune out of a well pursued plan of action—So was she,—blessed, gifted girl—begotten upon Mena, who was a woman devoted to pious work, by him, the monarch of the sustainers of the earth (the monarch of the hills) (22)

प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि।
शरीरिणा स्थावरजङ्गमानां
सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥

अन्वय। प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवात शङ्खस्वनानन्तर पुष्पवृष्टि तज्जन्मदिन स्थावर जङ्गमाना शरीरिणा सुखाय बभूव ॥ २३ ॥

वाच्य। प्रसन्नदिशा, पांशुविविक्तवातेन, शङ्खस्वनानन्तर पुष्पवृष्टिना तज्जन्मदिनेन बभूवे ॥ २३ ॥

प्रसन्नेति। प्रसन्ना निर्मला दिशो यस्मिन् तत् प्रसन्नदिक्। पांशुविविक्ता रजो रहिता वाता यस्मिन् तत् तथोक्तम्। शङ्खस्य स्वनात् स्वनस्य वा अनन्तरं पुष्पवृष्टिर्यस्मिन् तत्तथोक्तम् तस्याः पार्व्वत्या जन्मदिनम्। स्थितिशीला स्थावरा शैलवृक्षादयः। "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इति वरच्प्रत्ययः। जङ्गमन्ते भृशम् गच्छन्तीति जङ्गमा मनुष्यादयः। स्थावराणां जङ्गमानां तेषां द्वयानामपि शरीरिणां सुखाय आनन्दाय बभूव ॥ २३ ॥

भावार्थ। यदासौ जाता तदा दिशः मेघावरोध रहिता रजोरहित समीर

शङ्खध्मानानन्तरं पुष्पवृष्टिश्च जाता किमधिकं तज्जन्मदिनं स्थावरजङ्गमात्मकानां देहिनां नितरां सुखकरमभूत्। अनुरूप श्लोक — दिशः प्रसेदुः मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे। बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवोहि लोकाभ्युदयाय तादृशां ॥ २३ ॥

The blowing of the conches and the shower of flowers was a part of the jubilee held by the gods above, who express joy in this manner whenever an extraordinary person is heralded into life

যে দিন তাঁহার জন্ম হইল, সে দিন কি উদ্ভিদ্ কি প্রাণী তাবৎ শরীরী পদার্থের অপূর্ব্ব সুখ উদয় হইয়াছিল, সে দিন চতুর্দ্দিক্ পরিষ্কার ছিল, এপ্রকার বায়ু বহিয়াছিল যে তাহাতে ধূলির লেশমাত্র ছিল না, এবং দিব্য লোকে শঙ্খধ্বনি ও তদনন্তর পুষ্পবৃষ্টি হইয়াছিল ॥ ২৩ ॥

The horizon was unclouded, on the day of her birth, breezes blew free from dust, conches were blown and a floral shower followed, thus it was a joyous day for all corporeal beings, whether stationary or those that move about (23)

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

अन्वय.। स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा सवित्री उद्भिन्नया रत्नशलाकया विदूरभूमिः इव सुतरां चकाशे ॥ २४ ॥

वाच्य:। सवित्र्या विदूरभूम्या इव चकाशे ॥ २४ ॥

तयेति। स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा सवित्री जनयित्री। स्वरतिसूयतिसूति धूञूदितो वा इतीडागम। विदूरस्याद्रेः प्रान्तभूमिः विदूरभूमिः। "अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः। काकतालीयसौभाग्ये क्ष्मौनामाकरो भवेत्" इति शुद्ध। नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकया रत्नाङ्कुरेण इव सुतरां चकाशे (1) रराज ॥ २४ ॥

भावार्थ। प्रसूति मेनका अतिद्युतिमत्या तया कन्यया नवजलदनादात् सद्यस्तया

(1) काश् – to shine लट् काशते। लुङ् अकाशिष्ट, लिट् काशामास, काशाम्बभूव, चकाशे।

प्रवालरत्नयष्ट्या विदूर भूमि. इव शोभते स्म। कवि समय प्रसिद्धिः एषा यत् नवमेघ ध्वानात् गिरेः ऊर्द्धभूमि. रत्नप्रवालयष्टिः भवति ॥ २४ ॥

प्रभाया मण्डल प्रभामण्डल। स्फुरत् प्रभामण्डलं यस्याः। Surrounded by a radiance विदूर is the hill from which the precious stones called वैदूर्य—(sapphire) are obtained; and a fable says that a vein of sapphire manifests itself on the surface of the ground whenever it thunders

বিদূর নামে এক পর্ব্বত আছে, মেঘের শব্দ হইলে তথাকার ভূতলে বৈদূর্য্য মণির রেখা আবির্ভূত হয়। যেমন সেই নবপ্রসূতা কন্যার শরীরের প্রভাকার ঔজ্জ্বল্য যে জননীকে বজ্রাঙ্কিত বিদূরভূমির ন্যায় জ্ঞান হইতে লাগিল ॥ ২৪ ॥

As the tract near the Vidura hill glitters with the vein of precious stones, which emerges from under the ground at the moment that fresh gathered clouds roar aloft; so did the new born babe, of a radiant form, illuminate her mother. (24).

दिने दिने सा परिवर्द्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ २५ ॥

अन्वयः। लब्धोदया सा चान्द्रमसी लेखा इव दिने दिने परिवर्द्धमाना (सती) ज्योत्स्नान्तराणि कलान्तराणि इव लावण्य मयान् विशेषान् पुपोष ॥ २५ ॥

वाच्यः। लब्धोदयया तया. चान्द्रमस्या लेखया इव परिवर्द्धमानया लावण्यमयाः विशेषाः पुपुषिरे ॥ २५ ॥

दिने दिन इति। लब्ध उदयो यया सा लब्धोदया लब्धजन्मा। अन्यत्र लब्धोन्नतिः। दिने दिने प्रतिदिनम्। नित्यवीप्सयो, इति वीप्सायां द्विरुक्तिः। परिवर्द्धमाना उपचीयमाना। सा बाला चन्द्रस्य इयम् चान्द्रमसी लेखेव लावण्यमयान् कान्तिविशेष प्रचुरान्। "मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहो च्यते" इति मृपाल। विशेषान् अवयवान् विशेषोऽवयवेऽपि स्त्री" इत्युत्पलमाला।

ज्योत्स्नायाम् अन्तरमन्तर्भाग येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि ज्योत्स्नया अन्तर्हितानि सम्यग् भीति यावत्। अथवा कला कलान्तराणीव सुप्सुपेति समासः। "स्थानान्यीयान्यतदर्थ्ये रश्म्यान्तर्धिंशु चान्तरम्" इति शाश्वत। पुपोष उपचितवती॥ २५॥

भावार्थ। शशिकला यथा प्रतिदिनं उपचीयमाना ज्योत्स्नान्तर्गत कलान्तर पुष्णाति तथा सा पार्व्वती दिने दिने परिवर्द्धमाना सती लावण्यमयान् अवयवान् पुपोष। शशिकला इव प्रतिदिन मनोरमे अङ्गे पूर्णतां याप॥ २५॥

The word लावण्य is thus explained by Mallinatha As within a pearl, one sees a lustre rolling about, so, when human forms display a brilliancy of colour resemblin the same —that is designated लावण्य or blooming beauty. The word seems to come fram लवण, for ground impregnated with salt has a sparkling or glittering appearance. And in Hindi it is निमकिन् from निमक salt

যেমন চন্দ্রকলা প্রথম উদয়ের পর নিত্য নিত্য জ্যোৎস্না পরিপূর্ণ নব নব কলা সংযোগে পুষ্টিলাভ করে, তদ্রূপ সেই কন্যার কলেবর বৃদ্ধি পাইতে লাগিল এবং অঙ্গ প্রত্যঙ্গ অপূর্ব্ব লাবণ্যে পরিপূর্ণ হইতে লাগিল॥ ২৫॥

As the lunar digit, on its appearance after the new moon, grows in size day by day, and adds to its bulk fresh and fresh parts, each one of which is steeped in lustre as it were,—so did she grow day by day, and blooming beauty seemed to be the material with which her members were formed (25)

तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव।
उमेति माता तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम॥ २६॥

अन्वय:। बन्धुजन: बन्धुप्रियां तां पार्व्वती इति आभिजनेन नाम्ना जुहाव। पश्चात् माता तपस: निषिद्धा सा सुमुखी उमाख्यां जगाम॥ २६॥

वाच्यः। बन्धुजनेन बन्धुप्रिया सा जुहुवे, निषिद्धया तया सुमुख्या उमाख्या जग्मे ॥ २६ ॥

तामिति । बन्धुप्रियां ताम् बालाम् बन्धुजन पित्रादि । अभिजनात् आगतेन आभिजनेन पित्रादिपूर्व्वसम्बन्धोपाधिकेनेत्यर्थः । "अभिजनो पूर्व्वबान्धवा" इति काशिका। नाम्ना। पर्व्वतस्यापत्यं स्त्री पार्व्वती। तस्यापत्यम् इत्यण्प्रत्ययः। इति जुहाव (1) आहूतवान्। ह्वयतेर्लिटि रूपम्। पर्व्वतसम्बन्धोपाधिना पार्व्वतीति नाम्ना प्रसिद्धिरिति भाव । पश्चात आभिजननामप्रवृत्त्यनन्तरम् माता जनन्या उ इति सम्बोध्ये। "उ इति वितर्कसम्बोधनपादपूरणेषु" इति गणव्याख्याने। मा शब्दो निषेधे। उ हे वत्से। मा अकुरु इत्येवंरूपेण तपसः अपवर्य्यया। वारणार्थानामीप्सित इत्यपादानत्वात् पञ्चमी। निषिद्धा निवारिता सती सुमुखी सा बाला उमा इति आख्याम् नामधेयम् उमाख्याम् जगाम ॥ २६ ॥

भावार्थः। प्रथम स्वजन सौ स्वजनवत्सला पार्व्वती इति गोत्रनामधेयेन आहूतवान् यदा शिवलाभार्थं तपश्चरणे कृतनिश्चया माता तपश्चरणात् उ (भो) मा न (तप'कुरु) इति निषिद्धा उमाख्यां आप। तदारभ्य उमा इति आहूतवान् ॥ २६ ॥

शोभनं मुखं यस्या सा सुमुखी। स्वाङ्गवाचकशब्दात् बहुव्रीहौ ङीप्। बन्धुप्रिया— beloved of all related to her The word बन्धु—a connection, or relation अभिजन—वंश—race, family

ইতিমধ্যে কন্যা আত্মীয় স্বজনদিগের প্রেমাস্পদ হইয়া উঠিলেন, এবং তাঁহার পিতার সম্বন্ধ ধরিয়া তাঁহারা তাঁহাকে পার্ব্বতী বলিয়া ডাকিতে লাগিলেন। তবে যে তাঁহার উমা নাম হয়, তাহার কারণ এই যে, তপস্যা করিতে যাইবার সময় তাঁহার জননী উ মা (না গো না) এই কথা বারংবার বলিয়া তপস্যা করিতে নিষেধ করিয়াছিলেন ॥ ২৬ ॥

The body of her relations called her पार्व्वती—(mountain's daughter),—a name derived from the family of her father Subsequently when her mother dissuaded her from her resolve to practise penance, by saying उमा—(oh! no!), the lovely faced girl was thenceforward known by the name of Umá (26)

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

(1) ह्वे—to call लट् ह्वयति-ते। लुङ् अह्वत्, अह्वत, अह्वास्त वा इत ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥

अन्वय । पुत्रवत् अपि महीभृतः दृष्टिः तस्मिन् अपत्ये तृप्तिं न जगाम, द्विरेफमाला अनन्तपुष्पस्य मधोः चूते सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥

वाच्य । दृष्ट्या तृप्तिः न जग्मे द्विरेफमालया सविशेषसङ्गया भूयते ॥ २७ ॥

महीभृत इति । पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् इत्येकशेषः । तेऽस्य सन्तीति पुत्रवान् । भूमार्थे मतुप् । तस्य पुत्रवतोऽपि बह्वपत्यस्यापीत्यर्थः । महीभृतः हिमाद्रेः दृष्टिः चक्षुः तस्मिन्नपत्ये तोके "अपत्यं तोकं तयोः समे" इत्यमरः । तस्यां पार्वत्यामित्यर्थः । तृप्तिं न जगाम । तथा हि, अनन्तपुष्पस्य नानाविधकुसुमस्यापि मधोः वसन्तस्य सम्बन्धिनी द्विरेफमाला भृङ्गपङ्क्तिः चूतस्य विकारे चूते चूतकुसुमे । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः इति विकारार्थोत्पन्नस्याणप्रत्ययस्य लुप्प्रकरणे पुष्पमूलेषु बहुलम् इति पठनात् लुक् । सविशेषं सातिशयं सङ्गः यस्याः सा तथोक्ता अत्यन्तासक्तेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भावार्थ । बह्वपत्यस्य अपि हिमालयस्य नयन तां कन्यां पुनः पुनः समालोक्य अपि तृप्तिं न प्राप, दिदृक्षा क्रमशः वर्द्धते स्म । भ्रमरपङ्क्तिः अनन्तकुसुमाकीर्णस्य वसन्तस्य आम्रमुकुले एव नितरां अनुरज्यति ॥ २७ ॥

The word पुत्र here is an instance of एकशेष द्वन्द्व, पुत्र standing for पुत्र and दुहितृ । न पतति वंशो यस्मात् इति अपत्यं सन्तानं । अनन्तानि पुष्पाणि यस्मिन् स अनन्तपुष्पः । The word द्विरेफ refers to the fact that the ordinary name for a black bee, भ्रमर, contains two r's विशेष – excess, सविशेष – with excess, excessive, exceeding

• অনেক কন্যা অনেক পুত্র সত্ত্বেও পর্ব্বতরাজের চক্ষুর যেন সেই কন্যাটীকে দেখিয়া আশ মিটিত না (তৃপ্তি হইত না)। বসন্তকালে অশেষ পুষ্প ফুটিয়া থাকে, কিন্তু ভ্রমরের মন আম্র মুকুলেই বিশেষ আসক্ত ॥ ২৭ ॥

Though the Mountain god had many sons and daughters, yet he was never satiated with gazing at that new born female child, just as a string of black bees, which make their appearance in the vernal

season, specially attaches itself to the blossom stalk of the mango tree, although there is an endless number of flowers at the time (27)

प्रभामहत्या शिखयेव दीप-
स्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी
तया स पूतश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

अन्वयः । प्रभामहत्या शिखया दीप इव त्रिमार्गया त्रिदिवस्य मार्गः इव संस्कारवत्या गिरा मनीषी इव, तया सः पूतः विभूषितः च ॥ २८ ॥

वाच्य । दीपेन मार्गेण, मनीषिणा पूतेन विभूषितेन जातं ॥२८॥

प्रभेति । प्रभामहत्या प्रभयाधिकया शिखया ज्वालया दीप इव । शिखादीपयोः अवयवावयविभावाद्भेदेन व्यपदेशः । त्रयो मार्गा यस्याः तया त्रिमार्गया मन्दाकिन्या तृतीया द्यौर्लोक इति त्रिदिवः स्वर्गः । हर्षविषये त्रिशब्दस्य त्रिमार्गवत्पूरणार्थत्वम् । पृषोदरादित्वाद्दिव्शब्दादकारागमः पुंस्त्वं लोकात् । दीव्यतेर्बाहुलकात् कविधानम् दीव्यन्त्यत्र लता इति दिव इति क्षीरस्वामी । तस्य मार्ग इव । संस्कारः व्याकरणजन्या शुद्धिः तद्वत्या गिरा वाचा "भद्रैषाम् लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि" इति श्रुतेः इति भावः । मनसः ईषा मनीषा साऽस्यास्तीति मनीषी विद्वान् इव । शकन्ध्वादित्वात् साधुः । तया पार्व्वत्या स हिमवान् पूतः (1) शोधितश्च विभूषितश्च ॥ २८ ॥

भावार्थः । उज्ज्वल शिखया दीपः यथा मन्दाकिन्या स्वर्गमार्गः यथा शौर्व्वाणगिरा मनीषी यथा पवित्रतां शोभां च भजति तथा हिमालयः कमनीयकान्त्या अतिपावनया अनवद्यया तया कन्यया पवित्रः अलङ्कृतः च आसीत् पार्व्वती जननात् सर्व्व एव तु हिमालयं पवित्रं सौभाग्यवन्तञ्च अमन्यत ॥ २८ ॥

The idea is as follows,—the female child being the incarnation of a goddess, her birth hallowed his house, as her loveliness adorned

---

(1) पू—to purify लट् पुनाति, पुनीते, लुङ् अपावीत्, अपविष्ट, लङ् अपुनात्, अपुनीत, लिट् पुपाव, पुपुवे, क्त पूत, पुत, सन् पिपविषते । लृट् पविष्यति पविष्यते ।

it Fire being a sacred object, a lamp becomes hallowed by its flame, while its brightness gives a beauty to it The river Ganga is called त्रिमार्गा, as she flows in three streams through three separate regions, namely heaven, earth and the nether world (पाताल), being respectively called मन्दाकिनी, अलकनन्दा and भोगवती. संस्कारवती गी = संस्कृतवाणी. command over which by a learned man is considered as an adornment for him, at the same time that he becomes pure by it, since the utterance of all other languages is regarded as a pollution. Thus when a Brahman recites his prayers, if he has to speak about any thing secular at the time, he speaks in Sanscrit, or he would be defiled

বৃহৎ ও উজ্জ্বল শিখা হইলে প্রদীপ যেমন দেখিতে সুন্দর অথচ পবিত্র হয়, যেমন স্বর্গের পথ মন্দাকিনী থাকাতে তথাকার শোভা ও বিশুদ্ধতা দুই হইয়াছে, যেমন বিদ্বান্ ব্যক্তি সংস্কৃত ভাষা ব্যবহার করিতে পারক হইলে আদরণীয় ও বিশুদ্ধ হয়েন, সেইরূপ সেই কন্যা জন্ম গ্রহণ করাতে হিমালয়ের গৃহ পবিত্রও হইল, অলঙ্কৃতও হইল ॥ ২৮ ॥

That female child both sanctified and adorned her father by her birth, just as a lamp is, by a large radiant flame, as the path of heaven, by the river that flows, in three separate streams, as a learned man is, by language which is polished and correct (28).

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि:
सा कन्दुकै: कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां
क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २९ ॥

अन्वय.। सा पार्वती बाल्ये क्रीडारसं निर्विशती इव सखीनां मध्यगता सती मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि: कन्दुकै: कृत्रिमपुत्रकै: च मुहु: रेमे ॥ २९ ॥

वाच्य:। क्रीडारसं निर्विशन्त्या इव तया मध्यगतया रेमे ॥ २९ ॥

मन्दाकिनीति। सा पार्वती बाल्ये [illegible] क्रीडा [illegible]
[illegible] क्रीडारसम्। [illegible] इति [illegible]। निर्विशतीव [illegible]।

"निर्वेशो भृतिभोगयो" इति विश्व। आक्रीडयोर्गुम् इति विकल्पात् गुणभाव। सखीनाम् मध्यगता सती मन्दाकिन्याः सैकतेषु पुलिनेषु वेदिकाभि कन्दुकैः। क्रियया निर्वृत्तं कृत्रिम। ड्वित कृ इति क्त्रिमप्रत्यय। त्रेर्मप् नित्यम् इति मकागमश्च। पुत्रकैः पाञ्चालिकाभि। "पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभि कृता" इत्यमर। 'समाया कन्' इति कन्प्रत्यय। मुहु पुन पुन रेमे (1)॥ २८॥

भावार्थ। अथ पार्व्वती शैशवे क्रीडामुपानुभवार्थे इव वयस्याभि सह मन्दाकिन्या पुलिने वालुकाभि वेदीरचने कन्दुकै कृत्रिमपुत्रकरने च पुन पुन चिक्रीड॥ २८॥

कन्दुक These are balls to toss up, a play that seems to have been prevalent among the girlhood of ancient India, having its substitute in the modern पुँटी खेला In the Dasakumáracharita there is a prolix description of a public play with these balls, in which a girl called कन्दुकावती displayed her extraordinary skill in tossing up a large number of balls at the same time, and playing with them without allowing a single one to drop on the ground The purport of the Sloka seems to be as follows,—This girl being no other than सती, daughter of Daksha even in her childhood, it was unbecoming for her to engage in childish play, to obviate this suggestion, the poet says that her intention was to renew her acquaintance with childish play, which had been long given up in her past existence

সেই বালিকার যেন ইচ্ছা হইল যে আর একবার বাল্যখেলার আস্বাদ গ্রহণ করা যাউক, এই উদ্দেশে তিনি সখীবর্গে পরিবৃত হইয়া ক্রীড়াচ্ছলে মন্দাকিনী তীরে বালুকার বেদি রচনা করিতেন, এবং গোলা ও পুত্তলিকা লইয়া খেলা করিতেন ॥ ২৯ ॥

In childhood she often played, surrounded by friends of her own sex and age, building small altars of sand on the banks of the heaven descended Ganga's stream, tossing up balls and acting the foster-mother to her dolls; as if intent on enjoying the diversions relished by tender girls (29)

---

(1) [illegible]

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

अन्वयः। स्थिरोपदेशां तां प्राक्तनजन्मविद्याः शरदि गङ्गां हंसमालाः इव नक्तं महौषधिं आत्मभासः इव उपदेशकाले प्रपेदिरे ॥ ३० ॥

वाच्यः। प्राक्तनजन्मविद्याभिः प्रपेदे ॥ ३० ॥

तामिति। स्थिर. स्थायीन् उपदेशः, शास्त्रीयो यस्यास्तादृशीं मेधाविनीमित्यर्थः। ताम् पार्वतीम् उपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्या पूर्व्वजन्माभ्यस्तविद्या इत्यर्थः। शरदि गङ्गां हंसमाला इव नक्तम् रात्रौ महौषधिम् तृणविशेषम् आत्मभासः स्वदीप्तयः इव प्रपेदिरे। उपमानसामर्थ्यादुपदेशमन्तरेणैवेति गम्यते ॥ ३० ॥

भावार्थ। शरत्समये हंसपङ्क्तय यथा गङ्गां यान्ति, निशि आत्मप्रभा यथा औषधिं प्राप्नुवन्ति तथा पूर्व्वजन्मार्ज्जिता विद्या मेधाविनीं तां उपदेशसमये प्राप्नुवन्ति। सा मेधाविन्यात् उपदिश्यमानस एव सर्व्वं सम्यक अशिक्षत ॥ ३० ॥

The comparisons perhaps require some little explanation The im plication is that the acquired knowlege is spontaneously as the phenomena of nature, such as the arrival of migratory birds, or the light of a self luminous body manifest themselves The glowing plant is a constant theme of description among the sanscrit poets, but I know not whether fabulous or founded on fact

পূর্ব্বজন্মে বিদ্যাবিষয়ে যে উপদেশ পাইয়াছিলেন, তাহার কিছুই তাঁহার নষ্ট হয় নাই, অতএব এ জন্মে বিদ্যাশিক্ষার সময় উপস্থিত হইলে পূর্ব্ব-জন্মার্জ্জিত তাবৎ বিদ্যা আপনা হইতে তাঁহার অন্তঃকরণে স্ফূর্ত্তি পাইল, যেমন শরৎকালে যেন কোথা হইতে দলে দলে হংস আসিয়া গঙ্গার বক্ষে বিরাজ করে, যেমন ওষধি লতার স্বভাবসিদ্ধ আলোকমণ্ডল রাত্রিকালে আপনা হইতেই উদয় হয় ॥ ৩০ ॥

As flocks of ganders appear in autumn on the Ganges stream,

as the natural luminosity shows at night in the glowing plant, so did the acquirements of her prior birth manifest themselves just at the age when literary education is imparted to girls, so firm a hold she had of knowlege that she had acquired once (30)

असम्भृत मण्डनमङ्गयष्टे
रनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

अन्वयः। अथ सा अङ्गयष्टेः असम्भृतं मण्डनं, अनासवाख्यं मदस्य करणं कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तं अस्त्रं बाल्यात् परं वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

वाच्यः। तया प्रपेदे ॥ ३१ ॥

असम्भृतमिति। अथ सा पार्वती अङ्गयष्टेः असम्भृतम् अप्रयत्नसिद्धम् मण्डनम् प्रसाधनम् अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितम् मदस्य करणम् साधनम् कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तम् अस्त्रम् बाल्यात् शैशवात् परम् अनन्तरभावि वयः यौवनं प्रपेदे प्राप। यौवनमेव हि पुंसाम् प्रसाधनं मादनं काम्यमस्त्रं चेति भावः ॥ ३१ ॥

भावार्थः। अथ गच्छता कालेन सा पार्वती मधुरमूर्त्तेः प्रयत्नसिद्धाभरणं मदाख्या रहितं अपि उन्मादकं कुसुमभिन्नं कुसुमातिरिक्तं अस्त्रं यौवनं वयः प्राप, यौवनं तस्याः तस्मिन्नारम्भे यौवनमेव अङ्गशोभाजननात् अलङ्कारभूतं युवजनचित्तोन्मादकतया आसवतां जनक कामोद्दीपकतया कामास्त्रस्वरूपं च अभूत् ॥ ३१ ॥

অনন্তর যে বয়স স্বভাবতঃ শরীর শোভার পক্ষে অযত্নসিদ্ধ অলঙ্কার স্বরূপ হইয়া উঠে, যাহা মদিরা নামে প্রসিদ্ধ নয়, অথচ অন্তঃকরণকে যেন সুরা পানের মত মত্ত করিয়া তুলে, যাহা পুষ্প নহে, অথচ কন্দর্পের অস্ত্র স্বরূপ হইয়া থাকে, পার্বতী বাল্যকালের অনন্তরবর্ত্তী সেই নবযৌবন নামক বয়স প্রাপ্ত হইলেন ॥ ৩১ ॥

Gradually she reached those particular years which immediately follow the days of childhood,—an age which was a natural, spontaneous adornment to her slender frame,—which intoxicates, though

never designated to be a wine,—which is a weapon in the hand of the God of love, in addition to the weapons he makes from flowers (31)

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्।
वभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि
वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

अन्वयः। नवयौवनेन विभक्तं तस्याः वपुः तूलिकया उन्मीलितं चित्रं इव, सूर्य्यांशुभिः भिन्नं अरविन्दं इव चतुरस्रशोभि वभूव ॥३२॥

वाच्यः। विभक्तेन उन्मीलितेन चित्रेण इव भिन्नेन अरविन्देन इव, चतुरस्रशोभिना वभूवे ॥ ३२ ॥

उन्मीलितमिति। नवयौवनेन प्रथमयौवनेन विभक्तम् (1) अभिव्यक्तपीनस्तनजघनादिसंस्थानमित्यर्थः। तस्याः पार्व्वत्या वपु तूलिकया कूर्चिकया शलाकयेत्यर्थः। "तूलिका कथितालेख्यकूर्चिका तूलशय्ययो" इति विश्वः। उन्मीलितम् रञ्जनद्रव्यैरुद्भासितं समुत्कीर्णवर्णमिति यावत् चित्रम् आलेख्यम् इव सूर्य्यांशुभिः भिन्नम् विकसितम् अरविन्दम् पद्मम् इव। चतस्रः अश्रयो यस्य तच्चतुरस्रम् अन्यूनातिरिक्तं यथा तथा शोभत इति चतुरस्रशोभि। ताच्छील्ये णिनि। वभूव। चित्रारविन्दयो तूलिकातरणिकिरणसम्पर्क इव स्वत सिद्धस्यैवाङ्गसौष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भाव अभिव्यञ्जको वभूवेत्यर्थ ॥ ३२ ॥

भावार्थ। अभिनव तारुण्येन सुविभक्तं तदीयं कमनीयं शरीरं तूलिकया रञ्जनद्रव्येण उद्भासितं चित्रं इव, सूर्य्यकरस्पर्शात् विकसितं पद्मं इव पूर्णावयवतया शोभते स्म ॥ ३२ ॥

चतुरस्र—having all the four angles intact, whereas a triangle seems to be a half formed, fragmentary or truncated figure, hence चतुरस्र—whole, entire, perfect, leaving little to desire or add to

নবযৌবন উদয় হইয়া তাঁহার শরীরের যে অবয়ব যে প্রকার কোণ বা

(1) भज् = to worship, लट् भजति-भजते, लुङ् अभाक्षीत् अभक्त, लिट् बभाज भेजे।

পুষ্ট হওয়া উচিত সেই প্রকার করিয়া দিলে উহা এমনি সর্বাঙ্গসুন্দর হইয়া উঠিল, যেমন চিত্রপটে তুলিকা দ্বারা বর্ণবিন্যাস করিয়া দিলে হয়, অথবা যেমন সূর্যের কিরণসম্পর্কে পদ্ম বিকসিত হইলে হইয়া থাকে ॥ ৩২ ॥

As budding youth built anew her girlish form,—it assumed a loveliness that could be hardly improved ,—just as a picture becomes, when touched up with the colouring brush, or a lotus when tinted with the rays of the sun (32).

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभि-
र्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां
स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः । अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः निक्षेपणात् रागं उद्गिरन्तौ इव तच्चरणौ पृथिव्यां अव्यवस्थां स्थलारविन्दश्रियं आजह्रतुः ॥३३॥

वाच्य: । उद्गिरद्भ्यां तच्चरणाभ्यां अव्यवस्था स्थलारविन्दश्रीः आजह्रे ॥ ३३ ॥

देवतानां रूपं पादाङ्गुष्ठप्रभृति वर्ण्यते, मानुषाणां केशादारभ्येति धार्मिकाः । सम्प्रति सत्यपि श्रीके पार्वत्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते—

अभ्युन्नतेति । अभ्युन्नतयोरङ्गुष्ठनखयोः प्रभाभिः शिखाभिः निक्षेपणात् निर्भरन्यासहेतोः रागम् अरुणिमं लौहित्यम् । "राग क्लेशादिके रुचौ मात्सर्ये लोहितादिषु" इति यादवः । उद्गिरन्तौ (1) वमन्तौ बहिर्निःसारयन्ताविव स्थिताविव्यर्थः । अत्रोद्गिरतेर्गौणार्थत्वान्न ग्राम्यतादोष, प्रत्युत गुण एव । यदाह दण्डी,—"निष्ठ्यूतोद्गीर्ण-वान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते" इति । तस्याः चरणौ तच्चरणौ । पृथिव्यामव्यवस्थाम् अवस्थारहितां सञ्चारिणीमित्यर्थः । स्थलार-विन्दश्रियमाजह्रतुः (2) । स्थलविशेषणाद्विप्रकर्षोऽभिव्यज्यते । अत्र सामुद्रिकाः,—

(1) गॄ – to swallow, लट् गिरति, लुङ् अगारीत्; लिट् जगार; श ग्रोवं ।

(2) हृ – to rob, लट् हरति-ते, लुङ् अहार्षीत्-अहृत; लिट् जहार-जह्रे ।

"यस्या रक्ततलौ पादावुन्नताग्रौ नखस्पृशौ।" निगूढगुल्फौ शिरतौ सा स्यान्नृपतिसम्मता इति ॥ ३३ ॥

भीवार्थ । उन्नताङ्गुष्ठनखकान्त्या रक्तिमानं समन्तात् चिपन्ती इव तस्याः पादौ गमनार्थं विक्षेपात् चितितले विपर्यस्तो स्थलपद्मकान्ति आपतु । तत् पादद्वयं अतिरक्ततया विपर्यस्तस्थलपद्म इव अशोभत ॥ ३३ ॥

The seventeen stanzas beginning with this are intended to describe the perfect beauty of the different parts of her body, and she being a goddes, hes feet are first taken up, as a mark of reverence

তাঁহার চরণের বৃদ্ধাঙ্গুলিনখের কান্তি এমনি উজ্জ্বল রক্তবর্ণ যে, যখন তিনি ধরাতলে চরণ বিন্যাস করিতেন, তখন বোধ হইত যেন উহা হইতে রক্তবর্ণ অলক্তক রস নির্গত হইতেছে, যখন তিনি চলিয়া যাইতেন তখন বোধ হইত যেন ধরাতলে স্থলপদ্ম প্রস্ফুটিত করিতে করিতে যাইতেছেন ॥ ৩৩ ॥

When planted on the ground in her walk, from her feet seemed to ooze out a red liquid, so lustrous were the nails of her two big toes, and when she walked, the ground seemed strewn with an evanescent series of scarlet hibiscus buds (33).

सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-
रादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

अन्वयः । नूपुरशिञ्जितानि आदित्सुभिः राजहंसैः सन्नताङ्गी सा लीलाञ्चितविक्रमेषु गतेषु व्यनीयत इव ॥ ३४ ॥

वाच्यः । प्रत्युपदेशलुब्धाः नूपुरशिञ्जितानि आदित्सवः राजहंसाः सन्नताङ्गीं तां व्यनयन् ॥ ३४ ॥

सेति । प्रत्युपदेशलुब्धैः "गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या, चतुर्थी नोपपद्यते" इति न्यायादिति भावः । तदेव व्यनक्ति,—नूपुरशिञ्जितानि आदित्सुभिः आदातुमिच्छुभिः मञ्जीरशिञ्जितमधुकूजितोपदेशमिच्छद्भिरित्यर्थः । राज

इवे सन्नताङ्गी कुचभारादिति भाव । सा पार्व्वती लीलाभि विलासैः अञ्चिता पूजिता विक्रमाः पादन्यासा येषु तेषु । अञ्चेः पूजायाम् इडागम । "लीला विलासक्रिययो" इत्यमर । गतेषु विषयेषु व्यनीयत इव विनीता किमु ? अन्यथा कथमस्या हंसगमनम् ? ॥ ३४ ॥

भावार्थ । तस्या मन्थरगमन मरालगमनानुरूप आसीत् तच्च कविना भङ्ग्या वर्णित। सन्नताङ्गी सा पार्व्वती, नूपुरस्वितं गृहीतु इच्छुभि प्रतिशिक्षादानलोलुपै मरालै लीलामन्थर गमन शिक्षिता किं? ॥ ३४ ॥

The commentator quotes a verse which says that knowledge of an art or skill can be acquired only in four ways, viz by rendering service to the instructor, or by making payments of money to him, or in return for some instruction imparted to him. लीलाञ्चितविक्रमेषु विक्रम – a step, लीला – grace, अञ्चित – adorned, her every step had a peculiar grace in it. वि + नी – to train आदित्सु = आ + दा + सन् + उ – desirous to learn, to acquire गत and शिक्षित भावे क्त । राजहंस – *lit.* royal goose, a big species of goose

রাজহংসদিগের ইচ্ছা ছিল যে তাঁহার নূপুরধ্বনি শিক্ষা করে অতএব তাহারাই যেন প্রত্যুপদেশ পাইবার আশয়ে সেই অবনতাঙ্গী নব-যুবতীকে বিলাসসুন্দর পাদবিন্যাস শিক্ষা দিয়াছিল ॥ ৩৪ ॥

She, who had a slightly stooping form seemed to have been taught graceful walk by the white geese, who wanted to learn, in return for the instruction that they gave, the sweet jingling sound made by the anklets on her feet (34)

वृत्तानुपूर्व्वे च न चातिदीर्घे
जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्म्माणविधौ विधातु-
र्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

अन्वयः । वृत्तानुपूर्व्वे नच अतिदीर्घे शुभे तदीये जङ्घे सृष्टवत विधातु शेषाङ्गनिर्म्माणविधौ उत्पाद्ये लावण्ये यत्नः आस इव ॥३५॥

वाच्यः । यत्नेन आसे ॥ ३५ ॥

वृत्तेति। वृत्ते वर्त्तुले पूर्व्वमनुगते, अनुपूर्व्वे गोपुच्छाकारे इत्यर्थः। वृत्ते च ते अनुपूर्व्वे च वृत्तानुपूर्व्वे नातिदीर्घे च अत्राविभाषया न समासः। तयो विशेषणत्व च शब्दप्रयोगादेव ज्ञेयम्। शुभे मङ्गले तस्या इमे तदीये जङ्घे प्रसृते "जङ्घा तु प्रसृता" इत्यमरः। सृष्टवता निर्म्मितवता विधातुः स्रष्टुः शेषाङ्गनिर्म्माणविधौ अङ्गान्तरनिर्म्माणार्थमित्यर्थः। उत्पाद्ये पुनः सम्पाद्ये लावण्ये कान्तिविशेषविषये। लावण्य लवणत्व—दिने दिने इति श्लोकव्याख्याने उक्तम्। यत्र (1) आसीत् बभूवेत्युत्प्रेक्षा। उपादानमन्तरेण कार्य्यस्य दुष्करत्वात्तदङ्गानाञ्च लावण्योपादानकलापूर्व्वसम्पादितस्य च अङ्गान्तरस्य कर्म्मकोपनिर्मितेन विनियोगात् पुनर्लावण्यसम्पादने यत्न आसीदेव इत्येताद्दृकसौन्दर्य्यं तुच्छे इति भावः। आसीति अभूदर्थे, तिङन्तप्रतिरूपकम् अव्ययमित्याह शाकटायनः। वल्लभस्तु—न तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं, अस्तेर्भूरिति भ्वादेश नियमात् ताद्दृकतिङन्तस्यैवाभावात् किन्तु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इत्याह। वामनस्तु—असगतिदीप्त्यादानयु इति धातोर्लिटि रूपमिदम् इत्याह। अस इत्यनुदात्तेत् दीप्त्यर्थे, आस दिदीपे प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भावार्थ। वृत्तानुपूर्व्वे नातिदीर्घे तदीये मनोरमे जङ्घे गठितवतः स्रष्टुः अपराङ्गनिर्म्माणकर्म्मणि उपकरणाभावात् लावण्यमुत्पादयितुं यत्नातिशय आसीत् मन्ये। विधाता यत्रातिशयेन तस्या जङ्घादेश यावत् निर्म्माय नि शेषितलावण्यतया अवशिष्टाङ्गनिर्म्माणकर्म्मणि, लावण्योत्पादने पुनः प्रवृत्तोऽभूत ॥ ३५ ॥

Of course this is rather a miserable conceit, one of those that are favorites with poets at a certain stage of the progress of literature in all languages That Kalidasa in spite of his marvellous good taste, was not above indulging in them, shows the force of one's environment

अनुपूर्व्व – gradually decreasing in size, of a conical form शेष = अवशिष्ट here. Generally it means अवशेष लावण्य – loveliness See stanza 25 आस – अस् (to be) + लिट् अ Grammatically it should have been बभूव But as it is used in the auxiliary form, e. g पातयामास &c, poets very reasonably disregard the rule The strictness with which Panini lays down his grammatical rules is often questionable

তাঁহার দুই উরু বর্ত্তুলাকার ও ক্রমে কৃশ হইয়া আসিয়াছে, তাহাতে এবং আরম্ভ, বিনাযত্ন ছিল, সে বিধাতা, লোক সৃষ্টি, পার্বতী, শরীর, নির্মাণের

(1) यत्नै = to endeavour लट् यतते। लिट् येते। लुङ् अयतिष्ट।

জন্য যে পরিমাণ লাবণ্যের আয়োজন করিয়াছিলেন, সে সমস্তই উহাতে নিঃশেষ হইয়াছিল এবং অবশিষ্ট অঙ্গে দিবার জন্য বিধাতাকে নূতন লাবণ্য প্রস্তুত করিতে হইয়াছিল ॥ ৩৫ ॥

Her beautiful thighs were rounded and of a conical form, nor overlong, when the creator had already fashioned them, so much beauty had he lavished upon them, that when he wanted to fashion the rest of her frame, he had to replenish the stock of loveliness with which he had commenced. (35)

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्व्वोरुपमानबाह्याः ॥ ३६ ॥

अन्वयः । नागेन्द्रहस्ताः त्वचि कर्कशत्वात् कदलीविशेषाः एकान्तशैत्यात् लोके परिणाहि रूपं लब्ध्वा अपि तदूर्व्वोः उपमानबाह्याः जाताः ॥ ३६ ॥

वाच्यः । नागेन्द्रहस्तैः कदलीविशेषैः उपमानबाह्यैः जातं ॥३६॥

नागेन्द्रेति । नागेन्द्राणाम् ऐरावतादीनाम् हस्ताः कराः त्वचि चर्मणि कर्कशत्वात्, कदलीविशेषाः रामरम्भादयः एकान्तशैत्यात् नियतशैत्याद्धेतोः लोके परिणाहि वैपुल्ययुक्तम् । "परिणाहो (1) विशालता" इत्यमरः । रूपं लब्ध्वापि अपिशब्दात् करि कदलीमात्रस्य नाहत्परिणाहो नास्तीति भावः । तस्याः ऊर्व्वोः तदूर्व्वोः उपमानबाह्याः जाताः उपमानसिद्धावनर्हाः बभूवुः । तदूर्व्वोर्न कार्कश्यम्, नाप्येकान्तशैत्यम् इति भावः ॥ ३६ ॥

भावार्थ । ऊर्व्वों उपमान करिकर कदलीविशेषइ प्रसिद्ध गतो । किन्तु तारा ऊर्व्वों उपमानस्थले न दाड़ाइते पारिल करिकर त्वचि नितान्त कर्कश कदलीविशेषय नितान्त शीतल सुतरां उभये विलक्षण सम्पूर्णरूपे दूरे ॥ ३६ ॥

(1) णह् — to fasten परि-नह्-अ । लिट्, नाह, पेट । एट् नह्यति-ते । णह् बन्धने, बन्ध । बन्ध् निबध्नाति-ते । विच नाहयति । — —

नागेन्द्र—हस्तिराज=a king of elephants hence an elephant of a huge shape By कदलीविशेष is meant रामरम्भा, probably a species of the plantain tree of an exceedingly beautiful shape *परिणाहिन्—विशाल—great, परिणाहि रूपं—great beauty उपमान—a standared of comparison, as a lotus for the eye उपमानबाह्यं जाता—went out of the pale of such objects as might be the standards of comparison for her thighs*

হস্তিরাজের শুণ্ডের চর্ম্ম কঠিন, কদলীতরু নিতান্ত শীতল, এই কারণে জগদ্বিখ্যাত সৌন্দর্য্যশালী হইয়াও কি হস্তিশুণ্ড কি কদলীতরু পার্ব্বতীর উরুদ্বয়ের তুলনাস্থল হইতে পারে নাই ॥ ৩৬ ॥

The trunks of big elephants, because the skin is too tough, the famous species of the plantain trees because excessively cold in the touch, though celebrated in the world for their fine rounded form, lost their title to be a parallel for her thighs (36)

एतावता नन्वनुमेयशोभि
काञ्चीगुणस्थानमनिन्दिताया ।
आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चा-
दनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७ ॥

अन्वय । अनिन्दिताया काञ्चीगुणस्थानं एतावता ननु अनुमेयशोभि, यत् पश्चात् गिरिशेन अनन्यनारीकमनीयं अङ्क आरोपितं ॥ ३७ ॥

वाच्य । काञ्चीगुणस्थानेन अनुमेयशोभिना जातं गिरिश आरोपितवान् ॥ ३७ ॥

* एतावतेति। अनिन्दिताया अनवद्याङ्ग्याः पार्वत्याः काञ्चीगुणस्थानम् नितम्बबिम्बम् एतावता ननु एतावतैव। "प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु" इत्यमरः। शोभते इति शोभि। आवश्यके णिनिः, तत्पुरुषः। अनुमेयं शोभितं शोभा यस्य तत् अनुमेयशोभि। लाघवस्तु मतार्थत्वात् मधुप—इत्यादि वामन। पश्चात् यादौ नै ... यत् पश्चात् तपश्चरणानन्तरमित्यर्थः। गिरौ शेते इति गिरिशः शिवः। गिरौ कैलासे ... भावादीनपि कथिचित्। अथवा गिरिः कैलासोऽस्यास्तीति गिरिशः।

लोमादित्वात् श प्रत्ययः । तेन गिरिशेन । अन्याभिः नारीभिः कमनीयं कामयितुं अशक्यं न भवतीति अनन्यनारीकमनीयं (1) तम् अङ्कम् निजोत्सङ्गम् आरोपितम् अधिरोपितमिति यत एतावता लिङ्गेनेति पूर्व्वेणान्वयः । रोहतेर्ण्यन्तात् कर्म्मणि क्तः । रुहः पोऽन्यतरस्यामिति हकारस्य पकारः । गत्यर्थविवक्षायां द्विकर्म्मकत्वम् । प्रधाने कर्म्मणि क्तः । गिरिजानितम्बबिम्बं विश्वातिशायिसौन्दर्य्यं गिरिशाङ्कारूढत्वात् व्यतिरेकेण नार्य्यन्तरनितम्बबिम्बवत् । विपक्षे हेत्वनुक्तिरेव बाधिका । रत्नाकरनीतिनितम्बबिम्बस्य तु पक्षसपक्षयोरन्यतरभावानवस्थितेर्निष्फलद्दष्टानुमानमित्यलमस्थानसम्भ्रमेण ॥ ३७ ॥

भावार्थः । अलौकिकसामान्यसुन्दर्य्या पार्व्वत्या नितम्बबिम्बस्य शोभा एतेनैव अनुमेया अहृदये यत शिवेन अन्यसीमन्तिनीदुर्लभं स्वकीयं अङ्कं अध्यापितः । यत् सौभाग्यं शिवस्यापि स्पृहणीयं आसीत तस्य सुषमा किं वर्ण्यते ॥३७॥

काञ्चीगुणस्थान — *lit* The place for wearing a waist string अनुमेयशोभि is anomalous, easier to construe would have been अनुमेयशोभ Mallinatha gives an unsatisfactory explanation

নিন্দাস্পর্শ শূন্যা সেই পার্ব্বতীর নিতম্বদেশের শোভা ইহাতেই অনুমান হইতে পারে যে সেই নিতম্ব নারীমাত্রের আশার অতীত মহাদেবের ক্রোড়দেশে স্থান পাইয়াছিল ॥ ৩৭ ॥

From this may be inferred the loveliness of her hips—she who possessed a faultless form, viz that in after life, the God who sleeps on the top of a hill (Siva) raised those hips on to his lap—a position so lofty that no other lady could ever dream of attaining it (37)

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं
रराज तन्वी नवरोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

अन्वयः । नीविं अतिक्रम्य नतनाभिरन्ध्रं प्रविष्टा तन्वी तस्याः नवरोमराजिः सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेः अर्चिः इव रराज ॥३८॥

वाच्य. । प्रविष्टया तन्व्या नवलोमराज्या अर्चिषा इव रेजे ॥३८॥

तस्या इति । नीवीम् वस्त्रग्रन्थिम् । "स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च" इत्यमरः । अतिक्रम्य (1) अतीत्य नतम् निम्नम् । नाभिरन्ध्रम् प्रविष्टा प्रविशन्ती तन्वी सूक्ष्मा तस्याः पार्वत्याः नवरोमराजि । सितेतरस्य असितस्य इन्द्रनीलस्येत्यर्थः । तस्याः पार्वत्या मेखला तन्मेखला । तस्याः इत्यनुवृत्तौ पुनस्तच्छब्दोपादान वाक्याभेदत्वात् सोढव्यम् । यद्वा तस्याः नीव्या मेखला तन्मेखला तत्र तदवस्थानात् । तस्या मध्यमणेरर्चिः प्रभा इव रराज । "ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः" इत्यमरः ॥ ३८ ॥

भावार्थ । तस्याः गभीरं नाभिरन्ध्रम् अनुगता तन्वी लोमावलिः वस्त्रग्रन्थिम् अतीत्य नीलाभस्य मेखलामध्यनिहितनीलकान्तमणेः प्रभा इव शोभते स्म । "लोमावलिप्रभा मेखलागुम्फितनीलकान्तमणिदीप्तिः इव अशोभत ॥ ३८ ॥

অভিনবোদিত তাঁহার যে সূক্ষ্ম রোমাবলী গভীর নাভিমণ্ডলের অভ্যন্তর পর্য্যন্ত প্রবেশ করিয়াছিল, তাহা দেখিলে বোধ হইত যেন রসনার (চন্দ্রহার) মধ্যস্থিত ইন্দ্রনীলমণির কিরণরাজি বস্ত্রের গ্রন্থি অতিক্রম করিয়া দেখা দিতেছে ॥ ৩৮ ॥

The thin streak of delicate hair that entered the deep cavity of her navel, might be taken on account of its gloss, for a pencil of rays proceeding across the fastening of her clothes from a blue stone, which formed the middle gem of her waist string (38)

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

अन्वय. । वेदिविलग्नमध्या सा बाला मध्येन चारु वलित्रयं कामस्य आरोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं सोपानं इव बभार ॥ ३९ ॥

वाच्य । वेदिविलग्नमध्यया तया बभ्रे ॥ ३९ ॥

---

(1) क्रम् – to walk लट् क्राम्यति, क्रामति । लिट् चक्राम । लृट् क्रमिष्यति । लुङ् अक्रमीत् । सन् चिक्रमिषति । णिच् क्रमयति ।

मध्येनेति । "वेदिः परिष्कृता भूमिः" इत्यमरः । वेदिविलग्नमध्या वेदिवत् कृश मध्या तनुमध्येति यावत् । सा बाला पार्व्वती मध्येन मध्यभागेन चारु सुन्दरम् वलि त्रयम् कामस्यारोहणार्थम् नवयौवनेन प्रयुक्तम् रचितम् सोपानमिव बभार इत्युत्प्रेक्षा ॥३९॥

भावार्थ । क्षीणमध्या सा पार्व्वती मध्यदेशेन मनोरमां त्रिवलीं धारयामास । ताम् एक्षिष्य कविना मया उत्प्रेक्षितं यत् न असौ त्रिवली एव नवयौवनेन कामस्य आरो हणार्थे घटित सोपान इव लक्ष्यते स्म ॥ ३९ ॥

বেদির ন্যায় কৃশমধ্যশালিনী সেই বালার কটিদেশে যে সুচারু ত্রিবলি ছিল, তদ্দর্শনে জ্ঞান হইত যেন নবযৌবন কন্দর্পের আরোহণের জন্য তিন সোপান রচনা করিয়া রাখিয়াছেন ॥ ৩৯ ॥

Round about her waist, as thin as a finely constructed altar for sacred fire the tender girl had a triple fold of skin, of a charming look, which might be taken for a stair of three steps, placed by Prime Youth, to facilitate the ascent of the god of love (39)

अन्योऽन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः
स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ ४० ॥

अन्वयः । अन्योन्यं उत्पीडयत् उत्पलाक्ष्याः पाण्डु स्तनद्वयं तथा प्रवृद्धं यथा श्याममुखस्य तस्य मध्ये मृणालसूत्रान्तरं अपि अलभ्यं ॥ ४० ॥

वाच्य. । पाण्डुना स्तनद्वयेन प्रवृद्धेन जातं । मृणालसूत्रा- न्तरेण अपि अलभ्येन जातं ॥ ४० ॥

अन्योऽन्यमिति । अन्योऽन्यम् परस्परम् । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये इति द्विरुक्तिः । समासवच्च बहुलमिति बहुलग्रहणादसमासपक्षेऽपि पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्य इति सकारादेशः । उत्पीडयत् उपरुन्धत् पाण्डु गौरम् उत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयम् तथा तेन प्रकारेण प्रवृद्धम् । वर्द्धितम् । श्याममुखस्य कृष्णचूचुकस्येति सत्पदार्थकम् तस्य स्तनद्वयस्य मध्ये यथा बिस प्रकारेण मृणालसूत्रान्तरम् बिसतन्तुमात्रावकाशोऽपि अलभ्यम् अप्राप्यम् । "बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि" इत्यमरः ॥४०॥

भावार्थ। नलिननेत्राया पार्व्वत्याः पुष्टतया परस्परबाधाजनकौ पाण्डुरकुचयुगं तथा उपचितं यथा तयोः मध्ये सूक्ष्मतमं मृणालसूत्रम् अपि स्थानं न आप, अति गौरवात् स्तनद्वयस्य मध्ये किञ्चित् अपि स्थानं न आसीत् ॥ ४० ॥

নীলোৎপল লোচনা পার্ব্বতীর পাণ্ডুবর্ণ স্তনযুগল এরূপ পরিপুষ্ট হইয়াছিল যেন বোধ হইত পরস্পরকে পীড়া দিতেছে, আর কৃষ্ণবর্ণমুখবিশিষ্ট সেই দুই স্তনের মধ্যস্থলে মৃণাল সূত্র পর্য্যন্ত স্থান পাইত না ॥৪০॥

Her eyes were like two blue lilies, and her two breasts, pressed against each other and had grown so big, that between the two black teats that topped each breast, there was no room for depositing even the fibre of a lotus root (40).

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्य्यौ
बाहू तदीयाविति मे वितर्कः।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य
यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१ ॥

अन्वयः। तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्य्यौ इति मे वितर्कः मकरध्वजेन पराजितेन अपि यौ हरस्य कण्ठपाशौ कृतौ ॥ ४१ ॥

वाच्य। पराजितः अपि मकरध्वजः हरस्य कण्ठपाशौ कृतवान् ॥ ४१ ॥

लोके सुकुमारत्वमेव कुसुमास्त्रस्य साधकत्वमिति स्थिते सत्याह,—शिरीषेति। तस्याः इमौ तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पादधिकं सौकुमार्य्यं मार्दवं ययोस्तथोक्तौ इति मे वितर्कः ऊहः कुतः? यौ बाहू पराजितेनापि (1) पूर्व्वं निर्ज्जितेनापि मकरध्वजेन कामेन हरस्य कण्ठपाशौ कण्ठबन्धनरज्जू कृतौ कण्ठालिङ्गनं प्रापिताविर्त्यर्थः। तदसाध्यसाधनात् तत्राधिक्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

(1) जि—to conquer लट् जयति। लिट् जिगाय। लृट् जेष्यति। लुङ् अजैषीत्। कर्म्म जीयते। जायिष्यते। अजायि। सन् जिगीषति। णिच् जापयति। लुङ् अजीजपत्।

भावार्थ । मन्ये पार्व्वत्या बाहुयुग शिरीषकुसुमात् अपि अति सुकुमार यत पुष्पबाण शिरीषकुसुमादपि अतिकोमले कुसुमबाणे शिव वशीकर्त्तुं असमर्थ तस्या बाहुयुगल हरस्य कण्ठपाशं कृतवान् ॥ ४१ ॥

The idea is —It was Cupid who excited love in the breast of Siva for this girl and the result was that she, become the beloved wife of the God, folded his neck in her arms

আমার জ্ঞান হয় যে পার্ব্বতীর দুই বাহু শিরীষ পুষ্প অপেক্ষাও সমধিক সুকুমার হইবেক। কারণ কন্দর্প মহাদেবের নিকট পরাজিত হইয়াও সেই দুই বাহুকে মহাদেবের কণ্ঠমালা রূপে পরিণত করিয়াছিলেন ॥ ৪১ ॥

Her two arms had a greater softness of touch in them than even the sirisha flower, this is my thought —since, Cupid, though worsted in his struggle with Siva, could yet turn these very arms to a couple of nooses for ensnaring the throat of that god (41)

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योऽन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ४२ ॥

अन्वय. । स्तनबन्धुरस्य तस्याः कण्ठस्य निस्तलस्य मुक्ताकलापस्य च अन्योन्यशोभाजननात् भूषण भूष्यभाव. साधारणः बभूव ॥ ४२ ॥

वाच्यः । साधारणेन भूषणभूष्यभावेन बभूवे ॥ ४२ ॥

कण्ठस्येति । स्तनाभ्यां बन्धुरस्य उन्नतस्य तस्याः पार्व्वत्याः कण्ठस्य गलस्य निस्तलस्य वर्त्तुलस्य मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य च । "वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरन्तून्नतानतम्" "कल्पी मपवे बर्द गुपीरे संकतावपि इति शाश्वतः । अन्योऽन्यशोभाजननात् भूषणभूष्यभाव अलङ्कारालङ्कार्यभाव साधारण समानो बभूव । उभावपि अन्योऽन्यस्य शोभां भूषणं च बभूवतुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

भावार्थ । स्तनाभ्याम् मनोरमस्य तस्या कण्ठस्य सुन्दरमुक्ताकलापस्य च अन्योन्यशोभा विधानात् परस्परभूषकता जाता । भूषणार्थे आगृहे मुक्तामाला कण्ठम् भूषयन्ति कण्ठेन च मुक्तामालस्य भूषण जातं । तत् उभयं एव उभयस्य भूषणं अभूत् ॥ ४२ ॥

स्तনদ্বয় বিদ্যমান থাকাতে উন্নতানত তাঁহার যে বক্ষঃস্থল, এবং গোল মুক্তার যে মালা তিনি গলায় পরিতেন, ইহারা পরস্পর পরস্পরের শোভা বৃদ্ধি করিয়াছিল, সুতরাং ইহা বলা ভার যে বক্ষঃস্থলের ভূষণ মালা অথবা মালার ভূষণ বক্ষঃস্থল ॥ ৪২ ॥

Her chest was uneven by reason of her rising breasts, over which she threw a garland of big pearls, and it would have been difficult to say, which was the ornament and which of the two had its beauty set off by the other, for her chest and the pearls reciprocally enhanced the beauty of both (42)

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला ,
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

अन्वयः। लोला लक्ष्मीः चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीं अभिख्यां न भुङ्क्ते तु उमामुखं प्रतिपद्य द्विसंश्रया प्रीतिं अवाप ॥ ४३ ॥

वाच्यः। लोलया लक्ष्म्या द्विसंश्रया प्रीतिः अवापे ॥ ४३ ॥

इदानीं पार्वतीवदनं चन्द्रकमलद्वयमिव्यतद्देव वर्णोभङ्ग्याह —चन्द्रमिति। लोला चपला परिभ्रमणशीलेत्यर्थः। लक्ष्मी कान्त्यभिमानिनी देवता चन्द्रं गता प्राप्ता सती पद्मगुणान् सौगन्ध्यादीन्। न भुङ्क्ते (1) अनुभवति। पद्माश्रिता सती चन्द्रमस इमाम् चान्द्रमसीम् अभिख्याम शोभाम्। "अभिख्या नामशोभयो" इत्यमरः। अनुभवदान् न्दिनीं न भुङ्क्ते। उमामुखं प्रतिपद्य तु तं चन्द्रपद्ममयं कारणं यस्या लाभ द्विसंश्रयां प्रीतिम् आनन्दम् अवाप तत्रोभयगुणसम्भवादिति भाव ॥ ४३ ॥

भावार्थ। चञ्चला लक्ष्मी रात्रौ चन्द्रं गता पद्मसौगन्ध्यादीन, नाप्नोति दिवा पद्मं गता चन्द्रमस्विनीं शोभां नाप्नोति, द्वयो एककालावस्थानाभावात् किन्तु पार्वतीमुखं प्राप्य चन्द्रपद्मप्रीतिःप्राप, उमामुखे हि चन्द्रपद्मयो शोभा विराजत ॥ ४३ ॥

(1) भुज्—to eat भुङ्क्ते। लङ् अभुनक्। लिट् बुभोज। लट् भोक्ष्यति। लुङ् अभौक्षीत, अभुक्त। सन् बुभुक्षति-ते। णिच भोजयति-ते।

The purport is —It is the presence of the Goddess of Grace which makes an object beautiful, the moon has no beauty during the day, the lotus closes at night So the Goddess could not enjoy the two beauties atonce But Uma's face had in it the beauty of the lotus and that of the moon

স্বভাব চঞ্চলা লক্ষ্মী যখন চন্দ্রে অধিষ্ঠান হয়েন তখন তাঁহার পদ্মে থাকিবার সুখ সম্ভোগ হয় না, সেইরূপ পদ্মে থাকিবার সময় চন্দ্রে থাকার আনন্দ তিনি অনুভব করিতে পান না। কিন্তু পার্ব্বতীর মুখে স্থান পাইয়া তাহার সেই দুই আমোদ এক কালে অনুভব হইতে লাগিল ॥ ৫৩ ॥

The Goddess of grace enjoys not the beauty of a lotus, at the time she honors the moon with her presence, and when present in the lotus, she enjoys not the beauty of the moon, but manifesting herself on the face of Umá, the Goddess who had hitherto to hie from the one to the other, enjoyed a double pleasure, derivable from both the lotus and the moon (43)

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्या
न्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्य्याद्विशदस्य तस्या
स्ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुच स्मितस्य ॥ ४४ ॥

अन्वय। पुष्पं यदि प्रवालोपहितं स्यात् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थं स्यात् ततः विशदस्य ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः तस्याः स्मितस्य अनुकुर्य्यात् ॥ ४४ ॥

वाच्य। पुष्पेण प्रवालोपहितेन मुक्ताफलेन स्फुटविद्रुमस्थेन भूयेत, अनुक्रियेत ॥ ४४ ॥

पुष्पमिति। पुष्पम् पुण्डरीकादिकम् प्रवाले बालपल्लवे उपहितम् निहितम् स्याद्यदि "प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे" इति विश्वः। मुक्ताफलम् वा स्फुटे निर्मले विद्रुमे निहितमिति स्फुटविद्रुमस्थम् स्याद्यदि तत तर्हि विशदस्य धवलस्य ताम्र ओष्ठयो पर्य्यस्ता प्रसृता रुक् कान्तिर्यस्य। तदोष्ठतस्याः पार्व्वत्याः स्मितस्य अनुकुर्य्यात्

तन्निधातीरोत्वादिक इत्यत्र । ङीवभावात् कल्ड्याद्युभ इति सुलीप । तदुक्तम्। "अवी लक्ष्मीतरी तन्त्री धीभी ग्रीणासुणादिस । स्त्रीलिङ्गानाममीषान्तु न सुलीप कदाचन" इति। एते ङीवन्ता न भवन्तीत्यथ । श्रोतु जनस्य प्रतिकूलशब्दा॰ कर्कं कठोरनादा भवतीति शेष ॥ ४५ ॥

भावार्थ । मधुरभाषिणी सा पार्वती सुधावर्षिणा स्वरेण, यदा आलपति स्म तदा कोकिलकूजित अपि, वाद्यमाना छिन्नतन्त्री वीणा इव श्रोत्रवर्णाणा श्रवणकुहरेषु प्रतिकूलशब्दा इव अनुभूयते स्म। सुधामयी तस्या वाणी कोकिल कूजितात् अपि, श्रोत्रसुखदा आसीत् ॥ ४५ ॥

The word अभिजात – one of a noble birth, here used as qualifying speech प्रजल्पित – प्र + जल्प + कर्त्तरि क्त जल्प – to talk Blackbirds or Kokilas are called अन्यपुष्ट – परपुष्ट, as they are believed to get their young ones nursed by the crows प्रतिकूल शब्दो यस्या सा प्रतिकूलशब्दा, अमृत स्रवति य स अमृतस्रुद् – अमृत + स्रु + क्विप्

॰॰ মধুরভাষিণী পার্ব্বতীর স্বর যেন অমৃত বর্ষণ করিত, সেই স্বরে যখন তিনি কথা কহিতেন, তখন কোকিলার রবও তেমনি কঠোর বোধ হইত, যেমন তন্ত্রী ছিন্ন হইবার পর বীণা বাদন করিলে তাহা কখনই মিষ্ট বোধ হয় না ॥ ৪৫ ॥

Her speech was such as became a highborn lady like her, and when she spoke in her delightful voice which flowed with ambrosia as it were, even the female blackbird's notes would jar on the hearer's ears, just like a lute with ill adjusted strings (45)

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेष-
मधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीत नु मृगाङ्गनाभ्य-
स्ततो गृहीत नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४६ ॥

अन्वय । प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषं अधीरविप्रेक्षितं आयताक्ष्या तया मृगाङ्गनाभ्य गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः तत. गृहीतं नु ॥ ४६ ॥

वाच्य: । सा गृहीतवती, मृगाङ्गना: गृहीतवत्य: ॥ ४६ ॥

प्रवातेति । प्रवाते प्रभूतवातस्थले यन्नीलोत्पलम् तत निर्व्विशेषम् निर्भेद तत्सदृश मित्यर्थ । अधीरविप्रेचितम् चकितविलोकितम् आयताक्ष्या विशालनेतया पार्व्वत्या मृगाङ्गनाभ्य हरिणीभ्य गृहीतम् अभ्यस्तम् नु ? अथवा मृगाङ्गनाभि तत तस्या पार्व्वत्या । पयग्यालसिल् । गृहीत नु ? ॥ ४६ ॥

भावार्थ । विशालाक्षी सा पार्व्वती प्रवातनीलोत्पलसदृश अधीरदर्शन कि मृगाङ्गनाभ्य गृहीतवती, वा मृगाङ्गना तत् तस्या गृहीतवत्य इति अवधारयितु न शक्य । तस्या अधीर दृष्टिपात मृगाङ्गनानेत्रपातइव नितरां नेत्रप्रीतिकर आसीत् ॥ ४६ ॥

प्रभूतो वातो यत्र स्थाने ततप्रवातः । नास्ति विशेषो यस्य तन्निर्विशेष । विप्रेचित — वि + प्र + ईच + भावे क्त । आयते विशाले अक्षिणी यस्या सा आयताक्षी

সেই বিশাল লোচনার যে চঞ্চল দৃষ্টি, বায়ু সংযোগে আন্দোলিত নীল পদ্মের সহিত উহার কিছুই বৈলক্ষণ্য ছিল না। সেই দৃষ্টি তিনিই হরিণী গণের নিকট শিক্ষা করিয়াছিলেন, অথবা হরিণীরাই তাঁহার নিকট পাইয়াছিল, ইহা নিরূপণ করা দুঃসাধ্য ॥ ৪৬ ॥

Her eyes were large, and a restless look from them was indistinguishable from a blue lily waving in a breezy spot, one would be at a loss to say, whether she had copied that look from the female gazelles, or they had copied it from her looks (46)

तस्याः शलाकाञ्जननिर्म्मितेव
कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या ।
तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः
स्वचापसौन्दर्य्यमदं मुमोच ॥ ४७ ॥

अन्वय: । आयतलेखयो तस्या भ्रुवो शलाकाञ्जन निर्म्मिता इव या कान्ति;' अनङ्ग. लीलाचतुरां ता वीक्ष्य स्वचापसौन्दर्य्यमद मुमोच ॥ ४७ ॥

वाच्य । अनङ्गेन स्वचाप सौन्दर्य्यमद मुमुचे ॥ ४७ ॥

तस्या इति। आयतलेखयो दीर्घरेखयोः तस्याः पार्व्वत्याः भ्रुवोः मन्मथेन शलाकया अञ्जनेन निर्म्मितेव स्थिता या कान्तिः लीलाचतुराम् विलाससुभगाम् ताम् कान्तिम् वीक्ष्य अनङ्ग स्वचापसौन्दर्य्येण यो मदः तम् समीच (1) इह सौन्दर्य्यातिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

भावार्थ। सुदीर्घरेखस्य तस्याः भ्रूयुगलस्य शलाकाञ्जनचित्रिता इव या प्रभा आसीत्। कुसुमचाप विलासपूर्णं तत् भ्रूयुगलं आलोक्य निजचापसौन्दर्य्यदर्पं जहौ पार्व्वत्या भ्रूयुगदर्शनात् प्राक् कन्दर्पस्य चापसौन्दर्य्यगर्व्व आसीत् इदानीं तत् आसीत् सोऽपगतः। कुसुम चापचापात् अपि अधिक मनोरम तत् भ्रूयुगलं ॥ ४७ ॥

Cupid's bow is a stock standard of comparison for female eyebrows. Hers excelled it in beauty and put an end to Cupid s boast लीलाचतुरां लीला—graces चतुर—brisk i e every slight movement of her eye-brows would bring out numberless graces

সুদীর্ঘ সুশোভন তাঁহার ভ্রূইটি যেন অঞ্জন সহযোগে তূলিকা দ্বারা অঙ্কিত করিয়া দেওয়া হইয়াছে এরূপ জ্ঞান হইত। যখন সেই ভ্রূযুগল কামিনীজন সুলভ বিলাস গুণে সঞ্চালিত হইত, তখন কন্দর্প আর অহঙ্কার করিতেন না যে তাঁহার ধনুর গুণ সুশ্রী ॥ ৪৭ ॥

The long line of her lovely eyebrows seemed to be drawn with collyrium by a painter's brush, they ever briskly displayed a thousand graces, when the disembodied God of love looked at them, he gave up his boast that he possessed a beautiful bow (47)

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
दसंशयं पर्व्वतराजपुत्र्याः।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-
र्व्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः ॥ ४८ ॥

अन्वय। तिरश्चां चेतसि यदि लज्जा स्यात् असंशयं पर्व्वतराजपुत्र्याः तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य चमर्य्यः वालप्रियत्वं शिथिलं कुर्य्युः ॥ ४८ ॥

(1) सम—ईच give up अर्थ समीचति ते। लिट् समीचे समुचे। लट् आत्मने ते। लृट् समुचत समुचे। लङ् समुचत ते। विध्य मौषयति (स्मुरु अमुमुषत्)।

वाच्य । चमरीभि क्रियेत ॥ ४८ ॥

लज्जेति । तिरश्चाम् तिर्यग्जातीनाम् चेतसि लज्जा स्याद्यदि समयाभाव अवश्यम् सन्दृष्टौ नास्तीत्यर्थ । पर्वतराजपुत्र्या । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् इति ङीन् । तम् प्रसिद्धम् केशपाशम् केशकलापम् । "पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात परे" इत्यमर । प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा चमर्य्यः मृगीविशेषा वाला प्रिया यासामिति विग्रह वालप्रियस्तासां भाव वालप्रियत्वम् प्रियवालत्वमित्यर्थ । आहिताग्न्यादिपाठात् वा परनिपात । त्वत लोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भाव, । शिथिल कुर्य्यु । निर्लज्जत्वात्र शिथिलयन्तीत्यर्थ ॥ ४८ ॥

भावार्थ ।—पशूनां मन करणे यदि लज्जा स्यात् तदा निश्चित चमर्य्य पार्व्वत्या त केशकलाप आलोक्य वालप्राशस्त्य शिथिलं मन्येरन्। पार्व्वत्या, केशजाल चमरीपुच्छवालात् अपि मनोरम ॥ ४८ ॥

Fable or fact —it is said that these female Yaks would much rather be killed by the hunter, than escape by flight when their tail hair has got entangled in a bush, and sudden jerk would tear the hair A woman's head of hair is compared to the hairy tail on account of massive length, profusion, gloss, and fineness वाला प्रिया यासां ता वालप्रिया तासा भाव वालप्रियत्व,

চমরীজাতি আপনাদের চামরের কেশের প্রতি সাতিশয় মমতা করিয়া থাকে।' কিন্তু যদি পশু পক্ষী আদি ইতর প্রাণীর অন্তঃকরণে লজ্জার সঞ্চার থাকিত, তাহা হইলে পার্ব্বতীর পরম রমণীয় কেশ কলাপ অবলোকন করিলে নিজ পুচ্ছ লোমের প্রতি তাহাদিগের সে প্রকার স্নেহ থাকিত না ॥ ৪৮ ॥

If animals had been susceptible of the feeling of shame certainly the female Yaks, who ever saw the famous mass of hair which adorned her head would have ceased to be so excessively fond of their hairy tail (48)

र्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
याप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४८ ॥

अन्वयः। सा पार्व्वती विश्वसृजा एकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षया इव प्रयत्नात् यथाप्रदेशं विनिवेशितेन सर्व्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन निर्म्मिता ॥ ४९ ॥

वाच्यः। विश्वसृक् तां निर्म्ममौ ॥ ४९ ॥

सर्व्वेति। किम्बहुना सा पार्व्वती विश्वसृजा विधात्रा एकत्र तिष्ठतीति एकस्थम् तस्य सौन्दर्य्यस्य सर्व्ववस्तुगतस्येत्यर्थः। दिदृक्षयेव प्रयत्नात् यथाप्रदेशम् क्रमात् विनिवेशितेन स्थापितेन सर्व्वोपमाद्रव्याणाम् समुच्चयेन समाहारेण निर्म्मिता ॥ ४९ ॥

भावार्थः। "किं बहुना, तस्याः कमनीयं शरीरसौन्दर्य्यं विलोक्य एवं मन्ये यत् विधात्रा एकत्रवर्त्ति सर्व्वसौन्दर्य्यदिदृक्षावशात् इव यथास्थानं सघटितेन सर्व्वोपमाद्रव्यसमुदायेन यत्नं आश्रित्य सा निर्म्मिता। सर्व्वसौन्दर्य्यातिकर्षं तस्या वर्त्तते ॥ ४९ ॥

उपमाद्रव्य – उपमासाधन द्रव्य – an object with which a comparison may be instituted – a standard of comparison यथाप्रदेशं विनिवेशितेन e i her eyes were made with lotus, her feet with tender leaves, her face with the moon, &c This sums up the description of her beauty, as if the poet had felt tired with a detailed description that has gone before

ফলত বিধাতার বোধ করি ইচ্ছা হইয়া থাকিবেক যে অশেষ প্রকার সৌন্দর্য্য একত্র সংগ্রহ করিলে দেখিতে কেমন হয়, এই নিমিত্ত চন্দ্র পদ্ম প্রভৃতি যেখানে যত উপমা দিবার বস্তু ছিল, সে সমস্ত পার্ব্বতী শরীরের যথাযোগ্য অবয়বে সংস্থাপন পূর্ব্বক অতি যত্নে তাঁহাকে নির্ম্মাণ করিয়াছিলেন ॥ ৪৯ ॥

As if the creator of this universe wanted to see how fine it would look if all forms of beauty were gathered in one object, and he took pains to collect all the types of beauty that the world contains, and so created her, the several parts of her form being fashioned with such types as were respectively suited to them (49)

तां नारदः कामचरः कदाचित्
कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं
प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्य ॥ ५० ॥

अन्वयः। कामचरः नारदः कदाचित् तां कन्यां पितुः समीपे प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा हरस्य शरीरार्द्धहरां एकवधूं भविनीं समादिदेश ॥५०॥

वाच्यः। शरीरार्द्धहरा एकवधूः भवित्री समादिदिशे ॥ ५० ॥

तामिति। कामेनेच्छया चरतीति कामचरो नारदः कदाचित् पितुः हिमवतः समीपे कन्यां ताम् पार्व्वतीम् प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा न त्वन्यथा हरस्य शिवस्य अर्द्धं हरतीति अर्द्धहरा। हरतेरनुद्यमनेऽच् इत्यच्प्रत्ययः। शरीरस्यार्द्धहराम् शरीरार्द्धहराम्। कुल धुरन्धरादिवदवयवद्वारा समुदायविशेषकत्वात् समासः अन्यथा त्वर्द्धस्य समप्रविभागवचनत्वादर्द्धशरीरेति स्यात्। एकवधूम् असपत्नीकां भार्य्याम्। पूर्व्वकालेत्यादिना समासः। भवित्रीम् भाविनीम् समादिदेश (1)। हरस्यार्द्धाङ्गहारिण्येकपत्नी भविष्यतीत्यादिष्टवानित्यर्थः। ॥ ५० ॥

भावार्थ। अथ कदाचित् कामचर देवर्षि नारद हिमालयसमीपे तां उमां वीक्ष्य हिमालय एषा ते तनया अनुरागातिशयात् हरदेहार्द्धहरा असपत्नीका च भविष्यति इति अभिदधे ॥ ५० ॥

This alludes to the अर्द्धनारीश्वरमूर्त्ति, object of an ardent adoration among many Hindoos The idea is that Siva and his spouse, unable to bear even a moment's separation, formed a united body betwen the two, the right half male, and the left half female The मूर्त्ति is often the esoteric tutelary divinity of many persons.

নারদ মুনির অভ্যাস, যে ইচ্ছামতে সর্ব্বত্র গতি বিধি করেন। তিনি একদা হিমালয় ভবনে সেই কন্যাটীকে দেখিয়া আদেশ করিলেন যে ইনি পরে মহাদেবের একমাত্র গৃহিণী হইবেন, এবং স্বামীর সহিত এরূপ প্রণয় হইবে যে ইনি তাঁহার অর্দ্ধাঙ্গ প্রাপ্ত হইবেন ॥ ৫০ ॥

* Once on a time, the saint Narada, it is said, saw that girl by her father's side, and prophesied that she was to be the sole wife of the God Siva, and an object of such unexampled love on his part as to take the place of half his corporeal frame (50)

---

(1) दिश्—to order लट् दिशति ते। लिट् दिदेश, दिदिशे। लृट् देक्ष्यति ते। लुङ् अदिक्षत, अदिक्षत। सन दिदिक्षति ते। णिच् देशयति। लुङ् अदीदिशत।

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्या-
स्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूत-
मर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम्॥ ५१॥

अन्वयः। गुरुः अतः अस्याः प्रगल्भे अपि वयसि निवृत्तान्यवराभिलाषः तस्थौ। कृशानोः ऋते अपराणि तेजांसि मन्त्रपूतं हव्यं नहि अर्हन्ति॥ ५१॥

वाच्यः। गुरुणा निवृत्तान्यवराभिलाषेण तस्थे। अपरैः तेजोभिः अर्ह्यते॥ ५१॥

गुरुरिति। गुरुः पिता "गुरुर्गीष्पतिपित्राद्यौ" इत्यमरः। अतः नारदवचनाद्धेतोः अस्याः पार्वत्याः प्रगल्भे वयस्यपि यौवने सत्यपि निवृत्तोऽन्यस्मिन् वरे जामातरि अभिलाषः यस्य स तथोक्तः सन्। "वरो ना रूपजामात्रोः" इति वैजयन्ती। तस्थौ वरान्तरं नान्विष्टवानित्यर्थः। ननु कुतोऽसौ निर्बन्धः? इत्यत आह,—ऋत इति। तथा हि मन्त्रैः पूतम् संस्कृतम्, इयत इति हव्यम् आज्यादिकम् कृशानोः, पावकात् ऋते कृशानुं विना। अन्यारादितरर्त्ते इत्यादिना पञ्चमी। अपराणि तेजांसि सुवर्णादीनि नार्हन्ति (1) न भजन्तीत्यर्थः। ईश्वरादन्यस्य तद्योग्यस्याभावादुपेक्षेति भावः॥ ५१॥

भावार्थ। देवर्षिवचनविश्वासात् पिता हिमालयः तस्याः यौवनोदये अपि अपरवरान्वेषणविमुख आसीत्। वह्निम् अन्तरेण मन्त्रपूतं हविः अपरं तेजः नार्हति। वह्निः यथा मन्त्रपूतायाः आहुतेः भोक्ता नापरः तथा शिव एव पार्वत्याः॥ ५१॥

तेजस् is one of the five elements enumerated in Hindu philosophy and includes fire and all metallic substances

এই নিমিত্ত তাঁহার পিতা নব যৌবন উপস্থিত দেখিয়াও তাঁহার নিমিত্ত অন্য পাত্র অন্বেষণ করেন নাই। কারণ মন্ত্রপাঠ সহকারে ঘৃতাহুতি,যে নিক্ষেপ করা, সে কেবল অগ্নিতেই হইতে পারে, স্বর্ণ রজতাদি অন্যান্য তেজঃ পদার্থ উহার ভাগী হয় না॥ ৫১॥

Therefore her father did not care to secure any other match for her, even when youth wore off her girlish bashfulness The sacred offerings can be a present meet for the God of fire, not for any substance, lustrous though its nature be (51)

अयाचितारं न हि देवदेव-
मद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधु-
र्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

अन्वयः । अद्रि अयाचितारं देवदेव सुतां ग्राहयितुं न शशाक साधु अभ्यर्थनाभङ्गभयेन इष्टे अपि अर्थे माध्यस्थ्यं अवलम्बते ॥५२॥

वाच्य. । अद्रिणा न शेके साधुना अवलम्ब्यते ॥ ५२ ॥

तर्हि तमेवाहूय दीयताम्, इत्याशङ्क्याह,—

अयाचितारमिति। अद्रि हिमवान् अयाचितारम् (2) अयाचमानम् देवदेवम् महादेवम् सुताम् पार्वतीम् ग्राहयितुम् स्वयमाहूय परिग्राहयितुम् न शशाक नोत्सेहे। तथा हि, साधु सज्जन । "साधुर्वार्द्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत" इति विश्व । अभ्यर्थनाभङ्गभयेन याच्ञावैफल्यभीत्या इष्टेऽप्यर्थे विषये माध्यस्थ्यम् औदासीन्यम् अवलम्बते । ५२ ।

भावार्थ । हिमालयस्तु अयाचकाय देवदेवाय शिवाय कन्यां अर्पयितुं न शक्नोति स्म प्रार्थनाभङ्गशङ्कया महात्मा अभिलषिते अपि अर्थे औदासीन्य अवलम्बते। अभ्यर्थनाभङ्ग महतां अति दुःसह । ५२ ।

मध्यस्थ—*lit* one remaining in the middle, i e between two interested parties, hence, neutral, indifferent inactive, not over solicitous

কিন্তু শিব নিজে না প্রস্তাব করিলে স্বয়ং যাইয়া যে কন্যা সমর্পণ, পর্ব্বতরাজ তাহা কোন মতেই করিতে পারিলেন না। কারণ পাছে আমার

---

(2) याच्—to ask लट् याचति ते। लिट् ययाच-चे। लृट् याचिष्यति-ते। लुङ् अयाचीत्, अयाचिष्ट। सन् यियाचिषति ते। णिच् याचयति। लुङ् अययाचत।

অনুরোধ রক্ষা না হয় এই ভয়ে ভদ্র লোককে নিতান্ত অভিলষিত বিষয়ে অনুদ্যোগী হইয়া থাকিতে হয়॥ ৫২॥

The mountain could not persuade himself to offer unasked his daughter's hand to the God of the Gods For a right minded person remains indifferent to even what he desires most, lest his solicitation should meet with a rude rebuff (52)

यदैव पूर्व्वे जनने शरीरं
सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज।
तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः
पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत्॥ ५३॥

अन्वय.। सुदती सा पूर्व्वे जनने दक्षरोषात् यदा एव शरीरं उत्ससर्ज, तदा प्रभृत्येव पशूनां पतिः विमुक्तसङ्गः (सन्) अपरिग्रहः अभूत्॥ ५३॥

वाच्यः। तया सुदत्या ससृजे, विमुक्तसङ्गेन पशूना पत्या अपरिग्रहेण अभावि॥ ५३॥

न च तथैव स्थित, किन्तु उपायान्तरं चिन्तितवानिति वक्तुं प्रस्तौति,—

यदेति। शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती। वयसि दन्तस्य दतृ इति दत्रादेशः। उगितश्च इति ङीप्। सा पार्व्वती पूर्व्वे जनने पूर्व्वस्मिन् जन्मनि। पूर्व्वादिभ्यो नवभ्यो वेति विभाषया स्मिन्नभावः। "पूष ज्वलने" इति पाठे पूर्ष दाक्षायणीत्वे ज्वलने योगाग्नौ। यदा काले दक्षरोषाच्छरीरम् देहम् ससर्ज (1) तत्याज। तदाप्रभृत्येव तदारभ्यैव पशूनाम् पति शिव विमुक्तसङ्ग सर्व्वविषयासङ्ग सन् अपरिग्रह अपत्नीक अभूत् दारान्तरं न परिजग्राहेत्यर्थ। "पत्नीपरिजनादानमूलशापा परिग्रहा" इत्यमर॥ ५३॥

भावार्थ। यदा असौ पार्व्वती पितु दक्षस्य रोषात् शिवनिन्दा आकर्ण्य देहत्यागम् शरीरं जहौ, तदारभ्य पशुपति शिव असङ्ग सन् दारपरिग्रहं न अकरोत्॥ ५३॥

(1) सृज्—to part with सृज् सृजति। सृज् ससर्ज। सृज् असाक्षीत्।

সুশোভনদন্তশালিনী সেই পার্ব্বতী পূর্ব্বজন্মে যে সময়ে দক্ষ প্রজাপতির প্রতি কুপিত হইয়া সতীদেহ পরিত্যাগ করেন, সেই অবধিই দেবদেব পশুপতি সংসারবাসনাবর্জ্জিত ও গৃহিণীশূন্য হইয়া অবস্থিতি করিতে-ছিলেন ॥ ৫৩ ॥

He, the great lord of all created beings, had given up all worldly concerns, and had not taken a wife to himself, from the day that she in her prior birth, had resented the rudeness of her father Daksha, and angrily parted with her corporeal frame (53)

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा
गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि
किञ्चित् क्वणत्किन्नरमध्युवास ॥ ५४ ॥

अन्वय: । कृत्तिवासा: यतात्मा स: तपसे गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु मृगनाभिगन्धि क्वणत्किन्नरं हिमाद्रे: किञ्चित् प्रस्थं अध्युवास ॥ ५४ ॥

वाच्य: । तेन कृत्तिवाससा यतात्मना अध्यूषे ॥ ५४ ॥

स इति । कृत्तिवासा: (1) चर्माम्बर । "अजिनं चर्म कृत्ति: स्त्री" इत्यमर । यतात्मा नियतचित्त: स: पशुपति तपसे तपोऽर्थम् गङ्गाप्रवाहैरोक्षिता सिक्ता देवदारव यस्मिन् तत्तथोक्तम् । मृगनाभिगन्धि कस्तूरीगन्धवत्, कस्तूरीमृगसञ्चारादिति भाव । "मृगनाभिर्मृगमद कस्तूरी चाथ कोलकम्" इत्यमर । क्वणन्त गायन्त किन्नरा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । किञ्चित् किमपि हिमाद्रे प्रस्थम् सानुम अध्युवास (2) कृतवसति प्रस्थे ।

(1) वस्—to put on लट् वस्ते । लिट् ववसे । लृट् वसिष्यते । लुङ अवसिष्ट । सन् विवसिषते ।

(2) वस्—to live लट् वसति । लिट् उवास । लृट् वत्स्यति । लुङ अवात्सीत् । सन विवत्सति । णिच वासयति ते । लुङ अवीवसत् त ।

उवासेत्यर्थः। उपान्वध्याङ्वसः इति आधारस्य कर्म्मत्वम्। "प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः" इत्यमरः ॥ ५४ ॥

भावार्थ। चर्म्माम्बरः स नियतचित्तः शिवः तपश्चरणार्थं भागीरथीप्रवाहप्लुत देवदारुपादपं किन्नरगीतसङ्कुलं मृगनाभिवासितं हिमालयैकदेशम् आश्रित्य तस्थौ ॥ ५४ ॥

* कृत्ति from कृत् to cut, that which is cut from an animal's body, a skin

সেই প্রভু চর্ম্মাম্বর পরিধানে তপস্যারম্ভে মনোনিবেশপূর্ব্বক, গঙ্গার প্রবাহে দেবদারু-বৃক্ষ অভিষিক্ত হইতেছে, মৃগনাভির সৌরভে আমোদিত হইয়া আছে, কিন্নরেরা সদা গান করিতেছে, এরূপ এক সানুদেশে হিমালয়োপরি বাস গ্রহণ করিলেন ॥ ৫৪ ॥

He put on a garment of skin, made up his mind for the practice of penance, and repaired to an upland on the Snow Hill,—a spot shaded with the mountain pines washed at their feet by the Ganga's stream—the air of it was pervaded with the smell of musk, while celestial singers were warbling around (54)

गणा नमेरुप्रसवावतंसा
भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।
मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः
शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

अन्वयः। गणाः नमेरुप्रसवावतंसाः स्पर्शवतीः भूर्जत्वचः दधानाः मनःशिलाविच्छुरिताः (सन्तः) शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु निषेदुः ॥ ५५ ॥

वाच्य। गणैः नमेरुप्रसवावतंसैः दधानैः मनःशिलाविच्छुरितैः निषेदे ॥ ५५ ॥

गणा इति। गणाः प्रमथगणाः। "गणाः प्रमथसङ्घाः" इति वैजयन्ती। नमेरुप्रसवावतंसाः सुरपुन्नागकुसुमशेखराः। "नमेरुः सुरपुन्नागः" इति विश्वः। स्पर्शवतीः मृदुस्पर्शा इत्यर्थः। प्रशंसायां मतुप्। भूर्जत्वचः भूर्जवल्कलानि दधानाः वसानाः सन्तः। मनःशिलाभिः धातुविशेषैः विच्छुरिताः अनुलिप्ताः सन्तः। शिलायां भवम्

लेयम् गन्धौषधिविशेष । शिलायाः, कोष्णी ठक् इति भवार्थे ठक् । "शिलाजतु च शैलेयम्" इति यादवः । तेन नद्धेषु व्याप्तेषु शिलातलेषु निषेदुः उपविविशुरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

भावार्थः । शिवानुचराः प्रमथगणाः नमेरुकुसुमैः कृताभरणाः मसृणं भूर्जत्वच परिधाय गैरिक धात्वादिभि अङ्गरागं कृत्वा शैलेयाच्छन्नेषु शिलातलेषु उपविष्टाः ॥ ५५ ॥

प्रसव — *lit.* production of a tree, flower or fruit. प्रसववती i e कौसुमं अर्थः, अत्र अस्तीति । प्रशंसार्थे वतुप्रत्ययः As the Kariká says —

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ।

i. e. The affixes मतुप् &c imply excess, or blame or praise, or constant co existence, or superiority, or casual connection

তখন তাঁহার অনুচর প্রমথগণ নমেরুবৃক্ষের পুষ্প কর্ণে ধারণ পূর্ব্বক সুকুমার ভূর্জ্জবল্কল পরিধান করিয়া এবং মনঃশিলা নামক রক্তবর্ণ ধাতুরসে শরীর চিত্র বিচিত্র করিয়া সুরভি উদ্ভিজ্জে পরিপূর্ণ শিলাতলে উপবেশন করিল ॥ ৫৫ ॥

His goblin followers decked their ears with the flowers of the nameru tree, put on a soft garment of the birch tree bark, painted their bodies with the red mountain earth, and sat on slabs of stone overspread with the benzoin plant (55)

तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान् ।
दृष्टः कथञ्चिद्गवयैर्विविग्नै-
रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥

अन्वयः । तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान् विविग्नैः गवयैः कथञ्चित् दृष्टः असोढसिंहध्वनिः उन्ननाद ॥ ५६ ॥

वाच्यः । समुल्लिखता दर्पकलेन ककुद्मता दृष्टेन असोढ सिंहध्वनिना उन्नेदे ॥ ५६ ॥

तुषारेति । तुषारसङ्घाता हिमघना तएव शिला ता खुराग्रै समुल्लिखन् (1) विदारयन् दर्पेण कली मधुरध्वनिर्यस्य स दर्पकल विविग्नै भीतै गवयै गौसदृशमृग विशेषै कथञ्चित् कृच्छेण दृष्ट ककुदमस्यास्तीति ककुद्मान् वृषभ अपोढ सिंहाना ध्वनि र्येन स सिंहध्वनिमसहमान सन् उन्ननाद उच्चैर्ननाद जगर्ज्जेत्यर्थ ॥ ५६ ॥

भावार्थ । शिववृषभ च खुराग्रै हिमशिला खनन् मदमधुररव भीतै गवयै सा श्चर्य्यमालोकित मृगेन्द्ररवं सोढु अशक्त उन्ननाद ॥ ५६ ॥

दर्पकल, i e दर्पेण उत्साहातिशयेन कल अव्यक्तमधुर रवमुच्चारयन् Excitement gives a volume and a rather pleasing sonorousness to the sound of an animal गवय s are a species of wild cows, fabled or real They differ from the domestic type in the dewlap being absent

তখন মহাদেবের বাহন বৃষরাজ সিংহের গর্জ্জন শ্রবণে কুপিত হইয়া অহঙ্কারভরে ঘনীভূত তুষার খণ্ডের উপর খুরাঘাত করত চীৎকার করিতে লাগিল, এবং গবয় নামক হরিণেরা ভয়ে ভয়ে তাহার প্রতি দৃষ্টিপাত করিতে লাগিল ॥৫৬॥

His humped bull, a spirited beast, scratched with the end of his hoofs the solid ice, was provoked by a lion's roar, and loudly bellowed, while the wild cows cast a terrified look at him, (56)

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं

स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः ।

स्वयं विधाता तपस फलाना

केनापि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥

अन्वय । तपस फलाना स्वयं विधाता अष्टमूर्त्ति तत्र स्वम् एव मूर्त्त्यन्तरं समित् समिद्धं अग्निं आधाय केन अपि कामेन तप श्चचार ॥ ५७ ॥

वाच्य । अष्टमूर्त्तिना विधात्रा तप चेरे ॥ ५७ ॥

तत्रेति । तपस फलानाम् इन्द्रत्वादीनाम् स्वयं विधाता अर्पयिता दातेत्यर्थ । अष्ट मूर्त्तयो यस्य स अष्टमूर्त्ति हरः । "भूतानिचन्द्रसूर्य्यौ मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता"

(1) लिप—to write सम् उल्लेखीत् । लिट् लिलेख ।

इति। तत्र प्रस्थे स्वम् स्वकीयमेव मूर्त्त्यन्तरम् मूर्त्तिभेदम् समिद्भिः समिद्धम् (1) दीपितम् अग्निमाधाय प्रतिष्ठाप्य केनापि कामेन कयापि फलकामनया तपश्चचार चक्रे। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इति न्यायात्कामेनेत्युक्तम्। तथाप्याप्तसमस्तकामत्वात्केनापीत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः। अष्टमूर्त्तिः शिवः तु तत्र हिमालयैकदेशे समित् प्रदीप्तं निजमूर्त्तिभेदं अग्निं संस्थाप्य स्वयं तपःफलानां दातापि केन अपि कामेन तपश्चरितवान् ॥ ५७ ॥

The eight forms are summed up as follows — भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः i e भूत — the five elements, earth, water, fire, wind and ether, the sun, the moon and the man who offers a sacrifice to the gods

মহাদেবের অষ্ট মূর্ত্তির এক মূর্ত্তি অগ্নি, সেই নিজ মূর্ত্তিভূত অগ্নিকে যজ্ঞকাষ্ঠ দ্বারা প্রজ্বলিত করিয়া প্রভু স্বয়ং সর্ব্বকামনাফলের বিধান কর্ত্তা হইয়াও কোন নিগূঢ় অভিলাষে তপস্যায় প্রবৃত্ত হইলেন ॥ ৫৭ ॥

There the eightformed God, who himself bestows the rewards of severe penance, kindled with faggots a sacred fire, which is one out of his eight forms,—and practised austerities, with some object known to none (57)

अनर्घ्यमर्घेण तमद्रिनाथः
स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा।
आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥ ५८ ॥

अन्वयः। अद्रिनाथः स्वर्गौकसाम् अर्चितं अनर्घ्यं तं अर्घेण अर्चयित्वा अस्य आराधनाय सखीसमेतां प्रयतां तनूजां समादिदेश ॥५८॥

वाच्य। अद्रिनाथेन समेता प्रयता तनूजा समादिदिशे ॥५८॥

अनर्घ्यमिति। अद्रीणां नाथः अद्रिनाथः हिमवान् अर्घेण मूल्यमर्हतीत्यर्घः। "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः। दण्डादिभ्यो यः इति यत्प्रत्ययः। अर्घ्यं न भवतीति अनर्घ्यं

(1) इन्ध् to kindle लट् इन्धे। लङ् ऐन्ध। लृट् इन्धिष्यते। लृङ् ऐन्धिष्ट। सन् इन्दिधिषते। णिच् इन्धयति। लुङ् ऐन्दिधत्।

समभ्यर्च्य समुपस्थित । स्वर्गे ओक स्थानं येषां तेषाम् स्वर्गौकसाम देवानाम अर्चितम् देवैः पूज्यमानमित्यर्थः । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्त्तमाने क्तः । क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी । तम् ईश्वरम् अर्घेण पूजार्थद्रव्येण । पादार्घाभ्याञ्चेति यत्प्रत्ययः । "पाद्यं तु निषमर्धार्थं पादं पादाय वारिणि" इत्यमरः । अर्चयित्वा (1) पूजयित्वा अस्य ईश्वरस्य आराधनाय सखीभ्याम् । जयाविजयाभ्याम समेताम प्रयताम नियताम् तनूजाम सुताम समादिदेश आज्ञापयामास ॥ ५८ ॥

भावार्थ । पर्व्वतराज दिवौकसा पूजित स शिव अर्घादिना प्रपूज्य तस्य परिचर्य्यार्थं सखीभ्यां सहितां नियमवर्त्तीं तनयां पार्व्वतीं अनुमेने । शिवसेवार्थं स्वात्मजा नियुक्तवान् ॥ ५८ ॥

अनर्घ = *lit* invaluable प्रयता = नियमवती = scrupulous in the observance of the rules of religion.

দেবতাদিগের পূজনীয় অতুলিত মহিমাশালী সেই প্রভুকে অর্ঘদান পূর্ব্বক পূজা করিয়া পর্ব্বতরাজ আপন কন্যাকে আদেশ করিলেন যে যাও, তোমার দুই সখীর সহিত পবিত্রমনে দেবদেবের সেবা করগে ॥ ৫৮ ॥

To him,—the god for whom no honors would be too high—and who was worshipped by the denizens of Heaven—due honor was paid by the king of Hills who then appointed his virtuous daughter together with her female friends to attend upon him as a servant maid (58)

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः
शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ ५९ ॥

अन्वय । गिरिशः समाधेः प्रत्यर्थिभूताम् अपि शुश्रूषमाणां तां अनुमेने विकारहेतौ सति येषां चेतांसि न विक्रियन्ते त एव धीराः ॥ ५९ ॥

(1) अर्घं to worship । निज आनर्च । लुङ् आर्चीत् । लृट् अर्चयिष्यति ।

वाच्य.। गिरिशेन प्रत्यर्थिभूता शुश्रूषमाणा अनुमेने। विकुर्व्वते तैः धीरैः भूयते ॥ ५९ ॥

प्रत्यर्थीति। गिरिशः शिवः समाधेः प्रत्यर्थिभूताम् प्रतिपक्षभूतामपि। शुश्रूषेति समासः। श्रोतुमिच्छन्तीम् शुश्रूषमाणाम् सेवमानाम्। सेवका हि सेव्ये दत्तकर्णा भवन्ति। इच्छार्थे सन्प्रत्ययः। 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम्। ताम् पार्व्वतीम् अनुमेने अङ्गीचकार न प्रतिषिद्धवानित्यभिप्रायः। न चैतावता धीरस्य काचिद्विकार इत्याशयः। अर्थान्तरन्यासेनाह,—विकारेति। विकारस्य प्रकृतेरन्यथाभावस्य हेतौ स्त्रीसन्निधानादिकारणे सति विद्यमानेऽपि येषां चेतांसि न विक्रियन्ते न विकृतिं नीयन्ते त एव धीराः। विक्रियन्ते इति कर्मणि लट् ॥ ५९ ॥ ५८. ' ~

भावार्थ। शिवः समाधेः प्रतिकूलाम् अपि तां पार्व्वतीं स्वसेविनीं अनुमन्यते स्म। विकारकारणेषु सत्सु अपि यथा चित्तस्य विकृतिं न भजन्ते त एव धीराः ॥ ५९ ॥

शुश्रूषमाणा अनुमेने — तत्कृतां शुश्रूषां अनुमने। शुश्रूषा — desire to listen i. e to the commands of the master, as servants must ever be ready to catch the words that proceed from their masters, hence शुश्रूषा — सेवा — service

স্ত্রীলোক, সুতরাং তপস্যার ব্যাঘাত ঘটাইবার বস্তু, ইহা জানিয়াও মহাদেব পার্ব্বতীর শুশ্রূষা বিষয়ে আপত্তি করিলেন না। কারণ তাঁহার সদৃশ জিতেন্দ্রিয়গণ চিত্তচাঞ্চল্যের অশেষ হেতুর মধ্যবর্ত্তী হইয়াও স্থির থাকিতে পারেন। ৫৯॥

The deity permitted her attendance upon him though as a woman she might be an obstructive to his devotional work. They alone possess genuine self control, who retain the calmness of their soul, though causes of disturbance be near them. (59)

अवचितबलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
उमोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अन्वयः। सुकेशी सा अवचितवलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा नियमविधिजलानां वर्हिषां च उपनेत्री तच्छिरश्चन्द्रपादैः नियमितपरिखेदा प्रत्यहं गिरिशं उपचचार ॥ ६० ॥

वाच्यः। अवचितवलिपुष्पया वेदीसम्मार्गदक्षया उपनेत्रा सुकेश्या नियमितपरिखेदया गिरिशः उपचेरे ॥ ६० ॥

शुश्रूषाप्रकारमेवाह,—

अवचितेति। सुकेशी शोभनमूर्द्धजा। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीष्। सा पार्वती अवचितानि लूनानि वलिपुष्पाणि पूजाकुसुमानि यया सा वेदे नियमवेदिकाया सम्मार्गे (1) सम्मार्जने दक्षा नियमविधि नित्यकर्मानुष्ठानस्य यानि जलानि तेषाम् वर्हिषाम् कुशानाम् च उपनेत्री आनेत्री सती तस्य गिरिशस्य शिरसि चन्द्रस्य पादैः रश्मिभिः। "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा" इत्यमरः। नियमितपरिखेदा निवर्त्तितपरिश्रमा सती अहन्यहनि प्रत्यहम्। अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धीत्यादिना वीप्सार्थेऽव्ययीभावः नपुंसकादन्यतरस्याम् इति समासान्तः। गिरिशमुपचचार शुश्रूषितवती। ६०॥

भावार्थ। सा पार्व्वती प्रतिदिन पूजार्थे कुसुमचयने तपश्चरणवेदी मार्जने नित्य स्नानार्थजलानयने, कुश समिध आहरणे. शिवं सिषेवे शिव शिर शशाङ्करश्मिभि श्रम अपनिनाय ॥ ६० ॥

সুচারু কেশকলাপবতী সেই কন্যা শিবের পূজার পুষ্প তুলিয়া আনিয়া দিতেন, নিপুণতা সহকারে হোমবেদি পরিষ্কার করিয়া দিতেন, স্নানের জল ও কুশ আনিয়া দিতেন। এইরূপ নিত্য নিত্য মহাদেবের পরিচর্য্যা কর্ম্মে নিযুক্ত রহিলেন। আর যখন যখন পরিশ্রম বোধ হইত, তখন তখন তাঁহার মস্তকস্থিত চন্দ্রের জ্যোৎস্নায় সেই শ্রান্তি দূর করিতেন ॥ ৬০ ॥

She, the fine haired girl, gathered flowers required by him for his religious rites, meely swept the altar for the sacred fire, fetched water for his ablutions, and bunches of sacred grass, thus did she day after day attend upon him, while the cool beams of the moon that the god wore on his crown renovated her, when tired with her work. (60)

(1) मृज्—to sweep; लट् मार्ष्टि, मृष्टः, मृजन्ति, मार्जन्ति, मार्क्षि। लिट् ममार्ज। लुङ् अमार्क्षीत्। लिट् ममार्ज। लृट् मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति। लुङ् अमार्जीत्, अमार्क्षीत्। णिच् निमार्जयति, निमार्ष्टि। णिच् मार्जयति। लुङ् अमीमृजत, अममार्जत्।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥ १ ॥

अन्वयः । तस्मिन्काले दिवौकसः तारकेण विप्रकृताः (सन्तः) तुरासाहं पुरोधाय स्वायम्भुवं धाम ययुः ॥ १ ॥

वाच्यः । दिवौकोभिः विप्रकृतैः ययै ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् काले पार्व्वतीशुश्रूषाकाले तारकेण तारकनाम्ना वज्राङ्गपुत्रेण केनचिदसुरेण विप्रकृताः अपकृताः दिवमोकः स्थानं येषां ते दिवौकसः देवाः । "दिवं स्वर्गेऽन्तरीक्षे च" इति विश्वः । द्यौ ओक इति पक्षे पृषोदरादित्वात्साधुः । तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवतीति तुराषाट् । साहयतेर्णिजन्तात् क्विप् । सहि वति इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः प्रकृतिग्रहणे ण्यन्तस्यापि ग्रहणात् । मुग्धबोधकारस्तु तुरशब्दः पदं व्याचष्टे । तम् तुरासाहम् देवेन्द्रम् । अपदादित्वात् साडरूपत्वाभावात् सहेः साडः स इति षत्वं न भवति । पुरोधाय पुरस्कृत्य । स्वयम्भुवो ब्रह्मण इदम् स्वायम्भुवम् । सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ओर्गुण इति गुणो न । धाम स्थानं ययुः ब्रह्मलोकं जग्मुरित्यर्थः ॥१॥

भावार्थः । यदा पार्व्वती सखीभ्यां सह शिवम् परिचरितुं आरभते स्म तदा देवाः तारक नामा असुरेण उत्पीडिताः तदुत्पीडनोपशमनार्थं देवेन्द्रं पुरतः कृत्वा ब्रह्मणः सकाशं जग्मुः ॥१॥

वि + प्र + कृ — to oppress, to tyrannise over Indra is तुराषाट् because he त्वरया सहते i e quickly wins victory ब्रह्मा the creator is called स्वयम्भू because he creates himself as Manu says, तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः, i e In that egg was born Brahma himself the grandfather of all living beings

সেই সময়ে তারকাসুর দেবতাদিগের উপর দুঃসহ উপদ্রব আরম্ভ করাতে তাঁহারা ইন্দ্রকে প্রধান করিয়া ব্রহ্মলোকে উপনীত হইলেন ॥ ১ ॥

In the meanwhile the denizens of heaven, overpowered by the Demon, Taraka by name placing at their head the ruler of the gods, went to the region of Him the self-created God (1)

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २ ॥

अन्वयः । ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियां तेषां सुप्तपद्मानां सरसां प्रातः दीधितिमान् इव आविरभूत् ॥ २ ॥

वाच्यः । ब्रह्मणा दीधितिमता इव आविरभावि ॥ २ ॥

तेषामिति । परिम्लाना परिक्षीणा मुखश्री मुखकान्तिर्येषां तथोक्तानाम् तेषाम् देवानाम् ब्रह्मा सुप्तपद्मानाम् सङ्कुचितारविन्दानाम् सरसाम् प्रातर्दीधितिमान् सूर्य इव आविरभूत् प्रकाशोऽभूदित्यर्थः । "प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्" इत्यमरः । सूर्योपमानेन तेषां म्लानिहरत्वं सूचितम् ॥ २ ॥

भावार्थः । उपस्थितेषु इन्द्रप्रभृतिषु देवेषु ब्रह्मा मलिनमुखप्रभाणां तेषां देवानां सम्मुखे प्रातः मुद्रितकमलानां कमलाकराणां सूर्य इव आविर्बभूव । सूर्यो यथा उदयं लभमानः मुद्रितकमलानां कमलाकराणां प्रीतिं उत्पादयति तथा ब्रह्मा तेषां आविर्भावेन मुखशोभां अवर्धयत् ॥ २ ॥

The purport of the simile is —As the morning sun brightens the halfwithered lotuses in tanks, so the faded countenances of the gods cheered up when the divine personality of Brahma was manifested to them

Flowers are said to be सुप्त when the petals are closed, instead of being expanded.

সরোবরে তাবৎ পদ্ম মুদিত আছে এমন সময়ে যেমন প্রভাত হইলে সূর্য্য উদয় হয়েন, তেমনি সেই সকল দেবতার মুখশ্রী মলিন, এ অবসরে ব্রহ্মা দেখা দিলেন ॥ ২ ॥

As when in the morning tanks display lotuses in the state of a bud, when the beaming orb of the sun shows itself to them,—so did Brahma become visible to them,—their faded countenance turned towards him (2)

अथ सर्व्वस्य धातारं ते सर्व्वे सर्व्वतोमुखम् ।
वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥ ३ ॥

अन्वय.। अथ ते (देवा.) सर्व्वतोमुख वागीशं सर्व्वस्य धातारं प्रणिपत्य अर्थ्याभिः वाग्भिः उपतस्थिरे ॥ ३ ॥

वाच्य:। तैः सर्व्वतोमुख वागीश धाता उपतस्थे ॥ ३ ॥

अथेति। अथ आविर्भावानन्तरम् सर्व्वे ते देवाः सर्व्वतः समन्तात् मुखानि यस्य तम् सर्व्वतोमुखम् चतुर्मुखमित्यर्थः। वाचाम् विद्यानाम् ईशम् सर्व्वस्य जगतः धातारम् स्रष्टारम् ब्रह्माणम् प्रणिपत्य नमस्कृत्य अर्थादनपेताभिः अर्थ्याभिः अर्थयुक्ताभिरित्यर्थः। धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः। वाग्भिरुपतस्थिरे तुष्टुवुरित्यर्थः। उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् इत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥

भावार्थ। अथ ते देवाः चतुर्मुखं सर्व्वदर्शिनं वागीशं सर्व्वजनस्रष्टारं यथाविधि अभिवाद्य सार्थकैः स्तवैः स्तोतुं आरेभिरे ॥ ३ ॥

सर्व्वत – सर्व्वासु दिक्षु – चतसृषु दिक्षु—That is the cardinal points being four in number, he had a face looking towards each of the four cardinal points उप + स्था – to worship like a god, worship includes recitation of praises Hence it means, to hail

অনন্তর যিনি সকলের সৃষ্টিকর্ত্তা, যাঁহার মুখ চারিদিকে আছে, যিনি বাক্যের অধিপতি, সেই ব্রহ্মাকে দেবতারা নমস্কার করিয়া নিম্নলিখিত স্তুতিবাক্য দ্বারা তাঁহার স্তব আরম্ভ করিলেন; পরে অন্যান্য স্তুতি বাক্য মিথ্যা ও নিরর্থক হইয়া থাকে, এগুলি সেরূপ নহে, সকল কথাই ব্রহ্মার পক্ষে যথার্থ ও সার্থক ॥ ৩ ॥

Now they all made obeisance to him the creator of all, who had a face on all sides round and who was the lord of speech,—and then they glorified him with words full of sense (3)

नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्त्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

अन्वय.। सृष्टेः प्राक् केवलात्मने पश्चात् गुणत्रय विभागाय भेद उपेयुषे त्रिमूर्त्तये तुभ्यं नमः ॥ ४ ॥

स्तुतिप्रकारमाह, नम इत्यादिभिर्द्दशभि श्लोकै —

नम इति। हे भगवन्निति अध्याहार्य्य व्याख्येयम्। सृष्टे प्राक्। अपादानादिपूर्व्वअभूतपदयोगे पञ्चमी। केवलात्मने एकरूपाय "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इति श्रुते। 'निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयो" इत्यमर। पश्चात् सृष्टिकाले। विभज्यते अनेनेति विभाग गुणानाम्, सत्त्वादीनाम् त्रयम् एव विभाग यस्य तस्मै। "गुणा सत्त्व रजस्तम्" इत्यमर। भेदम् उपाधि सत्त्वादिकमित्यर्थ उपेयुषे (1) प्राप्तवते। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति निपात। अतएव त्रिमूर्त्तये ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणे तुभ्यम् नम नम स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। उक्तञ्च। "नमो रजोजुषे सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमयाय च। तमोरूपाय संहारे त्रिरूपाय स्वयम्भुवे" इति ॥ ४ ॥

भावार्थ। हे देव। सृष्टे पूर्व्व अद्वितीया तत्पश्चात् गुणत्रय विभागार्थं , अवलम्ब्य सृष्टि स्थिति संहारार्थं ब्रह्मा विष्णु हररूपं उपाधित्रयधारिणे ब्रह्मविष्णुहररूपिणे भवन्तं प्रणमाम ॥ ४ ॥

* विभागाय — विभज्य पृथग्भावेन वा प्रदर्शनाय The Supreme Being displays रजस् as the creator सत्त्व as the Preserver, and तमस् as the Destroyer As far as can be made out, the three qualities are vague generalities being an attempt to explain, or rather to colligate, a vast number of phenomena physical and moral

যিনি সৃষ্টির পূর্ব্বে একমাত্রমূর্ত্তিধারী ছিলেন, সত্ত্ব রজ তম এই তিন গুণের আশ্রয়ে পৃথক পৃথক্ হইয়া তিন মূর্ত্তি ধারণ করিয়াছিলেন তাঁহাকে নমস্কার ॥ ৪ ॥

Adoration to thee, of a threefold form, thou who wert single and alone before the creation of the world, and then didst thou divide thyself for manifesting the three qualities of virtue, passion and insensibility (4)

The threefold form of course refers to the Hindu Trinity, viz the creator the preserver and the destroyer

यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया।
अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥

---

(1) इ — to go, लट् एति, इत एन्ति। लिट् इयाय। लुङ् अगात्।

अन्वय । हे अज अप्सु अन्त त्वया यत् अमोघ वीज उप्त अत चराचरम् विश्व (जातं) तस्य प्रभव त्वम् गीयसे ॥ ५ ॥

वाच्य । त्वम् उप्तवान् चराचरेण विश्वेन जात त्वा तस्य प्रभव गायन्ति ॥ ५ ॥

यदिति । न जायत इत्यज हे अज । अपाम जलानाम् अन्त त्वया यत् अमोघम् अवन्ध्यम वीर्य्यम उप्तम निक्षिप्तम । "सुप्तम" इति पाठे विस्पष्टमित्यर्थ । युक्त तजो रेतसी च वीजमिन्द्रियाणि च इत्यमर । अत त वीजात् चराचरम् स्थावरजङ्गमात्मकम् । समाहार द्वन्द्वैकवद्भाव । विश्वम् जगत् उत्पन्नमिति शेष । तस्य विश्वस्य प्रभवत्यस्मादिति प्रभव कारण गीयसे अत्र मनु "अपएव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत तदण्डमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम्, इति । "अदश्चराचर विश्व प्रभवस्तस्य गीयते" इति पाठे अद इद चराचर विश्व तस्य वीजस्य प्रभवो गीयते लोकै इति अर्थ ॥ ५ ॥

भावार्थ । हे देव प्रलयार्णवमध्ये यत् अव्यर्थवीज निहित तस्मात् वीजात् इद स्थावरजङ्गमात्मक विश्व उत्पन्न अत त्वां एव विश्वनिदान आमनन्ति ॥ ५ ॥

হে জন্মবিহীন পুরুষ। কারণ জলের মধ্যে আপনি যে অব্যর্থ বীজ বপন করিয়াছিলেন, তাহা হইতেই স্থাবর জঙ্গমাত্মক ব্রহ্মাণ্ডের উৎপত্তি। আপনাকে সুতরাং উহার আদিকারণ বলিয়া কীর্ত্তন করে ॥ ৫ ॥

Thou unborn Being! By thee was sown in the midst of waters a certain seed, the whole visible universe comprising both what moves, and what remains stationary has come out from the same, and thou therefore art proclaimed to be the source of it all (5)

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

अन्वय । एक त्व तिसृभि अवस्थाभि महिमानम् उदीरयन् प्रलय स्थितिसर्गाणा कारणता गत ॥ ६ ॥

वाच्य । एकेन त्वया उदीरयता कारणता गतेन जात ॥ ६ ॥

तिसृभिरिति । एक स्वय अधिकरणस्त्वं तिसृभिरवस्थाभि त्रिगुणमयीभि हरिहरब्रह्मरूपाभि महिमानम् निजशक्तिम् उदीरयन् विजृम्भयन् प्रलयस्थितिसर्गाणाम्

अनन्तसृष्ट्यादीनां कारणतामगात् । इदं "पवादे दमुपधुप इत्यस्य विवरणम् अर्थो गमार्थेलङ्वीप ॥ ६ ॥

भावार्थ । हे पूर्ण अद्वितीय भवान् त्रिगुणात्मकैः ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपैः त्रिमात्मता विकाशयन् सृष्टिस्थितिसंहाराणां मूलकारणतां गतः एष कूटादिव्यापार भवत् महिमा एव ॥ ६ ॥

This harps on the same topic dealt with in stanza 4.

আপনি এক বটেন, কিন্তু তিন মূর্তিতে নিজ মহিমা প্রকটিত করিয়া সৃষ্টি স্থিতি প্রলয়ের কারণ স্বরূপ হইয়া আছেন ॥ ৬ ॥

Alone and single, thou art the primal cause, that creates, preserves and destroys all and thy mighty power is manifested in three different forms (6)

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्त्तेः सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

अन्वय । स्त्रीपुंसौ सिसृक्षया भिन्नमूर्त्तेः ते आत्मभागौ तौ एव प्रसूतिभाजः सर्गस्य पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥

वाच्य । पितरौ स्मृतवन्तः ॥ ७ ॥

भूतसृष्टिकर्तृत्वमुक्त्वा मिथुनसृष्ट्यर्थं मूर्तिमतो ब्रह्मणो भेदमाह,—

स्त्रीपुंसाविति । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । अचतुरेत्यादिना अच्प्रत्ययान्तो निपातः । सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया भिन्नमूर्त्तेः द्विधाकृतविग्रहस्य ते तव आत्मनो देहस्य भागौ आत्मभागौ । "आत्मा क्लीबे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि" इति विश्वः । तावेव भागौ प्रसूतिभाजः उत्पत्तिभाजः । प्रजात इति यावत् तस्य निजसृष्टस्येत्यर्थः । माता च पिता च पितरौ । पिता मात्रेति एकशेषः । स्मृतौ (1) उक्ताविति शेषः । अत्र मनुः । "द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः" इति ॥ ७ ॥

भावार्थ । स्त्री पुमांश्च सृष्टिविधानाय द्विधाकृतस्य तव आत्मभागौ तौ एव उत्पत्तिमतः जगतः मातापितरौ तावपि निर्दिष्टौ ॥ ७ ॥

---

(1) स्मृ—to remember लट् स्मरति । लिट् सस्मार । लृट् स्मरिष्यति । लुङ् अस्मार्षीत् इत्यादि ।

प्रसृतिभाज् सर्गम् = I understand it to mean—that part of the creation which is endowed with the attribute of reproduction (= प्रसृति) i. e. animals and plants

সৃষ্টি করিবার অভিপ্রায়ে আপনি নিজ মূর্তিকে যে দুই খণ্ডে পৃথক্ কৃত করেন, তাহারাই স্ত্রী ও পুরুষ রূপে পরিণত হয়, সুতরাং স্ত্রী ও পুরুষ, আপনার মূর্তির অংশস্বরূপ। আর সেই স্ত্রী পুরুষ হইতেই যাবৎ শরীরী পদার্থ সমুৎপন্ন হইয়াছে, তাঁহারা শরীরী বস্তুমাত্রের জনকজননী স্বরূপ ॥৭॥

When intent to create, the personality was divided by thee, the two portions became respectively a female and a male, these are known to be the parents of the world of living beings (7)

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते ।
यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

अन्वयः। स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥

वाच्य.। याभ्यां स्वप्नावबोधाभ्यां स्थितं ताभ्यां प्रलयोदयाभ्यां जातं ॥ ८ ॥

स्वकालेति। स्वकालस्य परिमाणेन। "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्युक्तरूपेण व्यस्तम् विभक्तम् रात्रिन्दिवम् रात्र्यहनी यस्य तस्य। यद्यप्यचतुरेति सूत्रे रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवमिति सप्तम्यर्थे वृत्तौ द्वन्द्व इत्युक्तं तथापि दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्यादौ कर्मवदत्रापि प्रातिपदिकार्थमात्रे कथञ्चित्प्रयोगबलादाश्रयणीयम्। तत्र यौ तु स्वप्नावबोधौ तावेव भूतानाम् प्रलयोदयौ संहारसृष्टी। यदाह। यदा स देवो जागर्ति तदेव चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते, इति। एतच्च दैनन्दिनसृष्टिप्रलयाभिप्रायकं महाप्रलयस्य ब्रह्मणो वर्षशतान्ते भावित्वात् ॥ ८ ॥

भावार्थ। स्वकाल परिमाणेन नक्तन्दिन विभजत तव या निद्रावबोधौ तौ प्राणिनां विनाशविकाशौ यदा त्वं स्वकाल परिमाय निद्रासि तदा जगत प्रलीयते, यदा च दिवसम् आक्रम्य जागर्षि तदा इदं विश्वं प्रार्थिति ॥ ८ ॥

"Own measure of time"—This refers to the extravagances of Hindu legendary chronology, according to which 4320 millions of

solar years constitute half a single day of Brahma, the creator God He wakes as many years and sleeps as many The world is kept up during his waking moments, it remains in a state of annihilation during his sleep

আপনার যে কাল পরিমাণ, তদনুসারে আপনি দিবা রাত্রি বিভাগ করিয়া যখন নিদ্রা যান, তখন সংসারের প্রলয় হয়, যখন জাগরিত হয়েন, তখন উহার সৃষ্টি হয় ॥ ৮ ॥

Day and night are divided by thee in accordance with thy own measure of time Thy sleep, and thy waking moments, are respectively the destruction and the upkeep of this world (8)

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥

अन्वयः । त्वं जगद्योनिः (त्वम्) अयोनिः, (त्वम्) जगदन्तः (त्वम्) निरन्तकः (त्वम्) जगदादिः (त्वम्) अनादिः (त्वम्) जगदीशः (त्वम्) निरीश्वरः ॥ ९ ॥

वाच्यः । त्वया जगद्योनिना अयोनिना जगदन्तेन निरन्तकेन जगदादिना अनादिना जगदीशेन निरीश्वरेण जातं ॥ ९ ॥

जगदिति । हे भगवन् ! त्वम् जगद्योनिः जगत्कारणम् स्वयम् अयोनिः अनादित्वादकारणश्च । त्वम् । अन्तयतीत्यन्तः, पचाद्यच् । जगतः अन्तः जगत्संहर्त्ता स्वयम् निरन्तकः नित्यत्वादन्तरहितः । त्वं जगतामादिः जगदादिः सृष्टेः प्रागपि सन्निहितः अतएव त्वम् अनादिः आदिरहितः । त्वम् जगतामीशः नियन्ता स्वयम् निरीश्वरः अनियम्य इत्यर्थः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥ ९ ॥

भावार्थः । हे देव ! त्वं जगतां योनिः त्वत्त एव जगदुत्पद्यते अथच त्वं अयोनिः उत्पत्तिरहितः नास्ति कोऽपि ते जनयिता; त्वं जगत् संहरसि नास्ति ते संहर्त्ता; त्वं जगताम् आदि भूतः अथच त्वं नित्यत्वात् आदि रहितः । त्वं सर्व्वजगतां नियन्ता नास्ति कोऽपि ते नियन्ता । त्वत्त एव सर्व्वाणि भूतानि जायन्ते, त्वया एव जीवन्ति त्वयि एव प्रलीयन्ते त्वं पुनः उत्पत्तिस्थितिलयरहितः सच्चिदानन्दस्वरूपः ॥ ९ ॥

আপনি জগতের কারণ, আপনার কারণ কেহ নাই, আপনি জগতের শেষ করেন, কিন্তু আপনাদের শেষ কারকের কেহ নাই, আপনি জগতের

অগ্রে ছিলেন, কিন্তু আপনার অগ্রে কেহ ছিল না , আপনি জগতের প্রভু, কিন্তু আপনার প্রভু কেহ নাই ॥ ৯ ॥

Thou art the source of this world, though thyself thou hast no other source, thou art its end, though thou hast none to make an end of thee, thou art its beginning having no beginning of thy own, thou art its lord but hast none to obey as your lord (9)

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥

अन्वय । (त्व) आत्मानं आत्मना एव वेत्सि, आत्मान आत्मना एव सृजसि कृतिना आत्मना आत्मनि एव प्रलीयसे ॥ १० ॥

वाच्य । त्वया आत्मा आत्मना विद्यते आत्मा सृज्यते त्वया प्रलीयते ॥ १० ॥

तत्र तु न प्रपञ्चस्येव जन्मतिरोधानज्ञानेषु परापेक्षेत्याह,—

आत्मानमिति। हे भगवन्! त्वम् आत्मानम् लोकानुग्रहार्थं ब्रह्मरूपेणोत्पिपादयिषितं स्वस्वरूपम् आत्मना एव वक्षि जानासि सर्वापि क्रिया कर्त्राश्रयज्ञानपूर्विकेति भावः । तथा आत्मानम् आत्मनैव आत्मन्यवत्यवापि सम्बध्यते स्वस्मिन्नेव सृजसि अधिष्ठानमपि स्वयमेवेत्यर्थः । "स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम्" इति श्रुतेः । कृतिना समर्थेन इद सत्त्वम् सम्बध्यते । आत्मना स्वेनैव आत्मन्येव प्रलीयसे स्वस्मिन्नेव प्रलीनो भवसि । लोके तैर्दैवादिकात् कर्तरि लट् । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्त्तिकात्सर्वत्रात्मनेति तृतीया । न हि ते प्रपञ्चस्येव ज्ञानोत्पत्तिलयेषु परापेक्षेति फलितार्थः ॥ १० ॥

भावार्थ — हे देव स्वकीया आत्मना एव आत्मान अवगच्छसि, लोकहितार्थे स्वयमेव आत्मान उत्पादयसि आत्ममहिमा एव आत्मनि विलय यासि अत्र एव तव महीयान् महिमा ॥ १० ॥

This is a versified summary of the celebrated Pantheistic doctrine, propounded in the Vedanta system of Philosophy, the cardinal tenet of which is that God and the universe are substantially one and the same the latter being but a manifestation of the former so that knowledge creation and destruction are his own work performed

with reference to him, the subject and the object being a single identity.

আপনাকে জানিতে আপনি নিজেই যা জানেন, আপনার সৃষ্টি আপনি নিজেই করেন, আর সর্ব্বশক্তিমান যে আপনার নিজ আত্মা, তদ্দ্বারা আপনি আপনাতেই লীন হয়েন ॥ ১০ ॥

Thou art known to thyself alone, thou again art the creator of thy own almighty self, and thou art re-absorbed into that very self of thy own (10)

द्रवः सङ्घातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥

अन्वय। (त्वं) द्रव सङ्घातकठिन (त्व) स्थूल सूक्ष्म लघु गुरु व्यक्त व्यक्तेतरः ते विभूतिषु प्राकाम्य ॥ ११ ॥

वाच्य। त्वया द्रवेण, सङ्घातकठिनेन स्थूलेन सूक्ष्मेण, लघुना गुरुणा व्यक्तेन व्यक्तेतरेण जातं प्राकाम्येन भूत ॥ ११ ॥

द्रव इति। त्वमित्यनुषज्यते। हे भगवन्! त्वम् द्रव सरित्समुद्रादिवद्रसात्मकोऽसि। सङ्घातेन निविडसंयोगेन कठिन महीधरादिवत्। स्थूल इन्द्रियग्रहणयोग्यो घटादिवत् सूक्ष्म अतीन्द्रिय परमाण्वादिवत्। लघु उत्पतनयोग्य तूलादिवत्। गुरु हिमाद्रिवत् अचलनीय। व्यक्त कार्य्यरूपोऽसि व्यक्तेतर कारणरूपश्चासि। एव विभूतिषु अणिमादिषु ते तव प्रकामस्य भाव प्राकाम्यम् यथाकामत्वम् ॥ ११ ॥

भावार्थ। हे देव! अचिन्तनीयस्तु तव महिमा कदाचित् सागरादिवत् रसात्मक कदाचित् च दृढसंयोगसंघटित पर्व्वतादिवत् कठिन। कदाचित वा घटादिवत् इन्द्रियग्राह्य कदाचित च अति सूक्ष्मतया परमाण्वादिवत् इन्द्रियाणा अगोचर कदाचित् अपि तूलादिवत् उत्पतनयोग्य कदाचित् च सुमेरुगिरिवत् व दुर्वह। कदाचित्त्वं कार्य्यरूप कदाचित् कारणरूप अणिमादिषु गुणेषु न यथेच्छाचारित्व त्वं यथेच्छ असि ॥ ११ ॥

सङ्घातेन कठिन — become hard by a close contact of its material articles, not an unscientific description of solidity as contrasted with the two other states of matter. व्यक्त — knowable, व्यक्तेतर — unknowable, incomprehensible.

যাহা ইচ্ছা আপনি সেই আকৃতি ধারণ করিতে পারেন, ইচ্ছা হইলে দ্রব পদার্থ হয়েন, ইচ্ছা হইলে কঠিন বস্তু হয়েন, ইচ্ছামতে স্থূল ও সূক্ষ্ম, লঘু ও গুরু এবং প্রকাশ ও অপ্রকাশ, সকল প্রকার বস্তুই স্বেচ্ছানুসারে হইতে পারেন ॥ ১১ ॥

Thou art l quid, and solid too, large and small, heavy and light, manifest and that which is not manifest, thy attributes are dependent on thy pleasure (11)

(৫) उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

अन्वय । यासां गिराम् उद्घातः प्रणवः त्रिभिः न्यायैः उदीरणं कर्म्म यज्ञः फलं स्वर्गः त्वं तासां गिरां प्रभवः ॥ १२ ॥

वाच्य । उद्घातेन प्रणवेन जातं उदीरणेन जातं कर्म्मणा यज्ञेन, फलेन स्वर्गेण त्वया प्रभवेन भूयते ॥ १२ ॥

उद्घात इति । हे भगवन् ! यासाम् गिराम् वाचाम् उद्घातः उपक्रमः प्रणवः ओङ्कारात्मकः । "ओङ्कारप्रणवौ समौ" इति "स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः" इति चामरः । इदमुपमहारस्याप्युपलक्षणम् । "ब्रह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वत । स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते" इति मिताक्षरापरिशिष्टयाज्ञवल्क्यः । नीयन्ते एभिरर्थविशेषा इति न्यायाः स्वराः । तदुक्तम्,—स्वरविशेषादर्थप्रतिपत्तिः । यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । यासां गिरां त्रिभिर्न्यायैः उदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैः उदीरणम् उच्चारणम् । यासाम् कर्म्म प्रतिपाद्यमित्यर्थः यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः न तु चैत्यवन्दनादिरिति भावः । फलम् स्वर्गः कल्पद्रुमः इति शेषः । कर्म्मस्वर्गौ प्रमापवर्गयोरप्युपलक्षणे । त्वम् तासाम् गिराम् वेदानामित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । प्रणेता कर्त्ता वा मतभेदेन ॥ १२ ॥

भावार्थ । "हे देव ! ओंकार एव यासां उपक्रमः उदात्तानुदात्तस्वरितैः स्वरैः या उच्चार्य्यन्ते, यज्ञः च यासाम् कर्म्म स्वर्गः च यासां फलम् तासाम् गिराम् वदवाक्यानाम् त्वं कारणं त्वम् एव चत्वारः वेदाः उद्भूताः ॥ १२ ॥

These words of course are the Vedas The three accents to be observed in reading the Vedas are the loud or sharp or acute, (उदात्त), the grave or low (अनुदात्त), and the circumflex (स्वरित).

যে সকল পরম পবিত্র বাক্যের আরম্ভে 'ওঁ' এই শব্দ উচ্চারণ করিতে হয়, যাহাদিগের উচ্চারণকালে উদাত্ত অনুদাত্ত ও স্বরিত এই তিন স্বরের প্রয়োগ করিতে হয়, যাহারা উপদেশ দিয়া থাকে যজ্ঞ করিবার জন্য, এবং স্বর্গ হইবে এই পুরস্কারের প্রত্যাশা দেয়, সেই সমস্ত বেদ বাক্যের আপনা হইতেই হইয়াছিল ॥ ১২ ॥

From thee originated those holy words, which begin with sacred syllable *Om*, which are recited with the three accents, which teach how to offer sacrifice to the Gods, with the object of attaining the heavenly bliss (12)

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

अन्वयः। त्वां पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीं प्रकृतिं आमनन्ति त्वामेव तद्दर्शिनं उदासीनं पुरुषं च विदुः ॥ १३ ॥

वाच्यः। त्वं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनी प्रकृतिः आम्नायसे, तद्दर्शी उदासीनः पुरुषः च विद्यसे ॥ १३ ॥

सांख्यमतेन स्तुवन्ति,—

त्वामिति। हे भगवन्! त्वाम् पुरुषस्यार्थौ भोगापवर्गरूपफलद्वयं प्रवर्त्तत इति पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ताम् प्रकृतिम् त्रैगुण्यात्मकं मूलकारणम्। "प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे" इति यादवः। आमनन्ति कथयन्ति। म्ना अभ्यास इति धातोर्लट्। पाघ्राध्मास्थाम्नेत्यादिना मनादेशः। प्रकृतिपुरुषभेदाग्रहणात् प्रकृतिपुरुषाभेदव्यपदेशः। त्वामेव। तां प्रकृतिं साक्षित्वेन प्रपश्यतीति तद्दर्शिनम् उदासीनम् कूटस्थम् पुरुषं विदुः विदन्ति। विदो लटो वेति झेर्जुसादेशः। "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इति श्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥ १३ ॥

भावार्थः। हे भगवन्! त्वम् एव पुरुषार्थसाधिनी त्रिगुणमयी मूलप्रकृतिः त्वम् च प्रकृतिदर्शी उदासीनः पुरुष इति पण्डिता आमनन्ति, एवं त्वं उभयात्मकः ॥ १३ ॥

This refers to the Sankhya philosophy, which explains the origin of the universe by supposing a primal material cause, called प्रकृति, and countless souls, all increate and eternal Consciousness is confined

o these souls, and their conjunction with corporeal frame is but llusory. In reality the souls have neither happiness nor misery, they are pure knowing essences.

সাংখ্য দর্শনে যে প্রকৃতির কথা আছে, যিনি পুরুষের ভোগ্য বস্তুসমূহ সৃষ্টি করেন ; এবং ঐ শাস্ত্রে যে পুরুষের কথা আছে, যিনি নিশ্চিন্ত ও নির্লেপ থাকিয়া প্রকৃতিকে দর্শন করেন, সেই শাস্ত্রোল্লিখিত প্রকৃতি ও পুরুষ, এ উভয়ই আপনি ॥ ১৩ ॥

It is thee they call the primeval material cause, the purveyor of all the objects sought by the soul, thee again they take to be the afore said soul, the spectator of the material cause, keeping aloof from all concerns connected therewith. (13)

त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता।
परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

अन्वयः। त्वं पितॄणां अपि पिता देवानाम् अपि देवता परतः अपि परः वेधसां अपि विधाता असि ॥ १४ ॥

वाच्य:। पित्रा देवतया परेण विधात्रा जातं ॥ १४ ॥

त्वमिति। भगवन्! त्वं पितॄणाम् अग्निष्वात्तादीनामपि पिता तेषामपि तर्पणीय इत्यर्थः। देवानाम् इन्द्रादीनामपि देवता तेषामपि यजनीय इत्यर्थः। परतोऽपि परः असि सर्व्वोत्तरोऽसीत्यर्थः। "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति सर्व्वोत्तरत्वाभिधानात्। वेधसाम् दक्षादीनामपि विधाता स्रष्टासि ॥ १४ ॥

भावार्थ। हे परमेश! त्वं अग्निष्वात्तादिपितृलोकानां अपि पितृत्वेन तर्पणीय इन्द्रादि देवानाम् अपि देवत्वेन यजनीय सर्व्वश्रेष्ठतया विराजसे, दक्षप्रभृतीनां प्रजापतीनाम् अपि स्रष्टासि ॥ १४ ॥

With regard to पितृ, see Canto I, Stanza 18. The successive degrees of incomprehensibility are thus summarised in a verse of कठोपनिषत्. The organs of sense, their objects, mind, understanding, the first transformation of प्रकृति, प्रकृति itself, and soul

আপনি পিতৃপুরুষদিগেরো পিতা, আপনি দেবতাদিগেরো দেবতা, আপনি সকল সূক্ষ্ম বস্তু অপেক্ষা সূক্ষ্ম, আপনি অন্যান্য সৃষ্টিকর্তাদেরও সৃষ্টি করিয়াছেন ॥ ১৪ ॥

Thou art the father of the progenitors of beings, a deity even to the deities themselves, more incomprehensible than even objects not easy to comprehend, and a creator to other creative beings (14)

त्वमेव हव्यं होता च भोज्य भोक्ता च शाश्वतः ।
वेद्यश्च वेदिता चासि ध्याता ध्येयश्च यत्परम् ॥ १५ ॥

अन्वय । शाश्वतः त्वं एव हव्य होता च भोज्य भोक्ता च वेद्य च वेदिता च ध्याता पर यत् ध्येय तच्च असि ॥ १५ ॥

वाच्य. । त्वया हव्येन होत्रा भोज्येन भोक्त्रा वेद्येन वेदित्रा ध्येयेन ध्यात्रा च जात ॥ १५ ॥

त्वमेवेति । सर्व्वसिद्ध शाश्वत । शैषिकोऽणप्रत्यय यद्यपि कालाट्ठञिति ठञ् अपवाद अतएव सूत्रकारस्यापि प्रयोग । यदाह विरोध शाश्वतिक । इति तथापि प्रयोगबाहुल्यादुरित वामन इति शाश्वत प्रयुक्त । शाश्वतन्त्वमेव । हूयत इति हव्यम् हवि राज्यादिकम् । जुहोतीति होता यजमानश्चासि । भोज्यम् अन्नवदाद्यसमम् । भोज्य भक्ष्ये इति निपातनात् कुत्वाभाव । भोक्ता अत्तादश्चासि । वेद्यम् सात्त्वानकार्थं वस्तु वेदिता साक्षात्कर्त्ता चासि । ध्याता कर्त्ता । यत् परम् वस्तु ध्येयम् तच्चासि । साक्षात्कार साधनभूतप्रत्ययविशेषप्रवाहो ध्यानम् ॥ १५ ॥

भावार्थ । हे देव । नित्यस्वरूप त्वम् आह्वनीय वस्तु, यजमान च भक्षणीय भक्षक च, साक्षात्करणीयम् साक्षात्कर्त्ता च ध्यानस्य विषय ध्यानकर्त्ता च । त्व सर्व्वस्वरूप सर्व्वाधिष्ठाता इति ॥ १५ ॥

This verse also is another reproduction of the essential doctrine of *Pantheism, viz, that God is every thing and every thing is God*

আপনিই আহুতি, আপনিই হোম করেন, আপনিই আহারের বস্তু, আপনিই আহার করেন, আপনিই জানিবার বস্তু এবং আপনিই উহা জানেন, আর আপনিই ধ্যান করিবার বস্তু অথচ আপনি ধ্যান করেন ॥১৫॥

Thou art the oblation that is offered to the fire, and thou art also the offerer of the same, thou art the food and the everlasting eater of the same, thou art both the subject and the object of knowledge, the work of meditation is for thee to perform, and thou art the supreme object meditated upon (15)

इति तेभ्यःस्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥

अन्वयः । वेधाः तेभ्य. यथार्थाः हृदयङ्गमा. इति स्तुतीः श्रुत्वा प्रसादाभिमुख. सन् दिवौकस. प्रत्युवाच ॥ १६ ॥

वाच्यः । प्रसादाभिमुखेन वेधसा ऊचिरे ॥ १६ ॥

इतीति । वेधा ब्रह्मा इति तेभ्य देवेभ्य । आख्यातोपयोगे इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । यथार्था सत्या अतएव हृदय गच्छन्तीति हृदयङ्गमा मनोहरा । खच्प्रकरणे गमे सुप्युपसंख्यानम् इति खच्प्रत्यय । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागम । स्तुती स्तावाधि श्रुत्वा प्रसादाभिमुख अनुग्रहप्रवण सन् दिवौकस देवान् प्रत्युवाच ॥ १६ ॥

आशय । अथ विधाता देवाना अवितथा अत हृदयग्राहिणी ता स्तुती निशम्य अनुग्रहमुख सन् देवान् अवोचत् ॥ १६ ॥

ব্রহ্মা দেবতাদিগের মুখ বিনির্গত এই সমস্ত মিথ্যাস্পর্শ শূন্য সুমধুর স্তুতিবাক্য শ্রবণপূর্ব্বক প্রসন্নতাপূর্ণ অন্তঃকরণে তাঁহাদিগের কথার উত্তর দিলেন ॥ ১৬ ॥

Having listened to the preceding words of praise, uttered by them, words that were literally true and that at the same time touched his heart,—the creator felt inclined to grant his favor, and spoke as follows to the denizens of Heaven (16)

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥

अन्वयः । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति पुराणस्य कवे तस्य चतुर्मुखसमीरिता सती चरितार्था इव आसीत् ॥ १७ ॥

वाच्य । चतुर्मुखैः समीरितया चतुष्टय्या प्रवृत्त्या चरितार्थता अभूयत ॥ १७ ॥

अथ कश्चिदाह—पुराणस्येति । द्रव्यगुणक्रियाजातिभेदेन चतस्रोऽवयवा यस्या इयं चतुष्टयी चतुर्विधा । संख्याया अवयवे तयप् इति तयप् । टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः इति ङीप् । शब्दानाम् प्रवृत्ति वैखरीप्रमुखा वाग्वृत्ति । उक्तञ्च—"वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा । द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी" इति पुराणस्य पुरातनस्य पृषोदरादित्वात्साधु । कवेः कस्यचित् तस्य ब्रह्मणः चतुर्भिर्मुखैः समीरिता सती । तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः । समाहारे चतुर्मुखी स्यात् । चरितार्था अन्वर्था आसीत् । चतुर्मुखोच्चारणाच्चातुर्विध्यं सफलमासीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

भावार्थ । आदिकवेः विधातुः मुखचतुष्टयात् उच्चरिता शब्दानां चतुर्विधा प्रवृत्ति कृतार्था इव अभूत् ॥ १७ ॥

Another explanation of the verse is possible, *viz*, that speech concerns itself with four kinds of names, जाति or class name, गुण or names of qualities, क्रिया or action (verb) and द्रव्य or individual (proper) names, each mouth was employed in uttering one of those classes of words

Brahma is called the ancient Bard, because the poetry of the Vedas is his production. As far as can be made out from Mallinatha's explanations the four steps by which articulate speech developes itself are (1) the inner effort of the organs, (2) production of the sound that is heard (3) suggestion of the meaning, (4) the occult everlasting form of it that remains in the ether, the supposed substratum of sound. The purport seems to be that there being four mouths in the present case, each mouth represented one stage

দ্রব্য গুণ ক্রিয়া জাতি এই চারি লইয়া ভাষা, অতএব সেই প্রাচীন গ্রং- কর্ত্তা ব্রহ্মা যখন আপনার চারি মুখে বাক্য উচ্চারণ করিতে লাগিলেন, তখন ভাষার পূর্ব্বোক্ত চারি প্রকার অবয়ব যেন চরিতার্থতা লাভ করিল॥ ১৭॥

When he, the ancient Bard, began to utter words with his four mouths,—articulate speech that manifests itself by four successive stages had a representation of its fourfold form (17)

स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥

अन्वयः । हे प्राज्यविक्रमाः स्वान् अधीकारान् प्रभावैः अव लम्ब्य युगपत् प्राप्तेभ्यः युगबाहुभ्यः वः स्वागतम् ? ॥ १८ ॥

वाच्यः । स्वागतेन विद्यते ॥ १८ ॥

मल्लिनाथः । स्वागतमिति । हे प्राज्यविक्रमाः । प्रभूतपराक्रमाः । देवाः ।। "प्राज्यं भूरि प्रभूतञ्च" इति यादवः । स्वान् स्वकीयान् अधीकारान् नियोगान् । उपसर्गस्य घञीति वा दीर्घः । प्रभावैः सामर्थ्यैः अवलम्ब्य आश्रित्य । यथाधिकारं स्थिता एवेत्यर्थः । युगपत् समकालम् प्राप्तेभ्यः युगपत् प्राप्ताः महत्कार्यमनुमीयत इति भावः । युगबाहुभ्यः दीर्घबाहुभ्य इत्यर्थः । आजानुबाहुत्वं भाग्यलक्षणम् । वः युष्मभ्यम् । बहुवचनस्य वस्नसाविति वसादेशः कर्मणा यमभिप्रैतीत्यत्र कर्मपदेन क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । स्वागतम् ? शोभनमागमनम् ? काकुरत्रानुसन्धेया ॥ १८ ॥

भावार्थः । हे प्रभूतपराक्रमशालिनः देवाः स्वैः स्वैः प्रभावैः स्वकीयान् नियोगान् यथाधिकारं आश्रित्य समकालं समागतेभ्यः युष्माभ्यं शुभागमनं किम् ? समकालं इह समागमात् मन्ये कश्चित् अधिकारप्रतिबन्धः सञ्जात इति ॥ १८ ॥

अधीकार or अधिकार,—both the forms are permissible, is *lit* a function in a state or government, thus foreign relations, public works, war, each may be said to constitute an अधिकार Here it means something not far from the above idea Thus the अधिकार of the sun god is to diffuse light and heat, that of the wind god is to raise storms and clouds The creator asks them whether or not they have been ousted from these functions.

হে প্রভূতপরাক্রমশালী যুগকাষ্ঠ তুল্য দীর্ঘ বাহুধারী দেবগণ। আপনারা যে সকলে একত্রে আসিয়াছেন, জিজ্ঞাসা করি আপনাদের মঙ্গল ত ? আপনারা নিজ নিজ ক্ষমতাবলে আপন আপন পদ অধিকার করত কালযাপন করিতেছেন ত ? ॥ ১৮ ॥

Have you fared well on your way to this place,—ye who possess abundant strength, and arms massive like the yoke of a cart? Are you still powerful enough to maintain yourselves in your respective

किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।
हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥

अन्वयः । हे वत्साः । हिमक्लिष्टप्रकाशानि ज्योतींषि इव वः मुखानि यथा पुरा आत्मीयां द्युतिम् न बिभ्रति इदम् किम् ? ॥१९॥

वाच्य । हिमक्लिष्टप्रकाशैः ज्योतिर्भिः इव मुखैः आत्मीया द्युतिः न भ्रियते ॥ १९ ॥

किमिति । वत्सा इत्युत्तरश्लोकीयं सम्बोधनमत्राप्यनुषञ्जनीयम् । हे वत्सा ! पुत्रका ! हिमेन नीहारेण क्लिष्टप्रकाशानि मन्दप्रभाणि ज्योतींषि नक्षत्राणि इव "दीप्तिवाह्यताग्रेषु ज्योतिः" इति शाश्वतः । वः युष्माकम् मुखानि पुरा यथा पूर्व्वम् इव आत्मीयां द्युतिं न बिभ्रति इदं किम् ? किन्निबन्धनमित्यर्थः किमिदमित्यनेन वाक्यार्थः परामृश्यते ॥१९॥

भावार्थ । इदानीं भवतां मुखानि पूर्व्ववत् न प्रतिभान्ति परं तुषारक्लिष्टप्रकाशानि नक्षत्राणि इव लक्ष्यन्ते इदं किम् ? ॥ १९ ॥

ব্যাপারটা কি ? যেমন শীতকালের সমাগমে আকাশের গ্রহ নক্ষত্রাদি জ্যোতিঃ পদার্থের ঔজ্জ্বল্য হ্রাস হইয়া যায়, সেইরূপ আপনাদিগের মুখ মণ্ডলে পূর্ব্বের মত স্বভাব সিদ্ধ আলোকময় কান্তি আজি দেখিতে পাই না কেন ? ॥ ১৯ ॥

What does it mean that your countenances do not wear their wonted glow, resembling at present the luminaries of heaven, when their lustre is tarnished by the wintry fog. (19)

प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गीर्णसुरायुधम् ।
वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

अन्वयः । अर्चिषाम् प्रशमात् अनुद्गीर्णसुरायुधं वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रि इव लक्ष्यते ॥ २० ॥

वाच्यः । लक्षये ॥ २० ॥

एवमेव प्रश्नयति सार्द्धं श्लोकैः प्रशमादित्यादिभिः,—प्रशमादिति । अर्चिषाम् ज्वालानां प्रशमात् निर्व्वाणात् अनुद्गीर्णसुरायुधम् अनुद्गीर्णमित्यर्थः । एतत् वृत्रस्य

नु इन्द्रस्य कुलिशम् वज्र कुण्ठिता अश्रयो यस्य तत् कुण्ठिताश्रि कुण्ठितकोटि इव लक्ष्यते (1) दृश्यते ॥ २० ॥

भावार्थ । कान्ति मययात् अविकशितचित्रकान्ति देवेन्द्रस्य इद वज्र कथ कुण्ठित कोटि इव दृश्यते ? ॥ २० ॥

सुरायुध—*lit* divine weapon Here it means variegated colours, as the rainbow is Indra's bow, which is a divine weapon

দেখিতেছি যে ইন্দ্রের বজ্র হইতে পূর্ব্বে যে অগ্নিশিখার ন্যায় জ্যোতি নির্গত হইত, তাহা সকলই নির্ব্বাণ হইয়াছে, তাহাতে আর নানা বর্ণের বিচিত্র শোভা দেখিতেছি না, জ্ঞান হয় যেন উহার ফলায় আর ধার নাই ॥ ২০ ॥

The thunder bolt of him, who slew the Demon Vritra looks as if its points have all got blunt, all its flames are extinguished, its chequered tints are no more displayed (20)

किञ्चायमरिदुर्व्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः।
मन्त्रेण हतवीर्य्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥

अन्वयः। किञ्च अय अरिदुर्व्वारः प्रचेतसः पाणौ पाश मन्त्रेण हतवीर्य्यस्य फनिनो दैन्य आश्रितः ? ॥ २१ ॥

वाच्यः। अरिदुर्व्वारेण पाशेन दैन्य आश्रितं ॥ २१ ॥

किञ्चेति। किञ्चायम् अरिदुर्व्वार रिपुदुष्प्रधर्ष प्रचेतसः वरुणस्य। "प्रचेता वरुण पाशी" इत्यमर। पाणौ पाश रज्ज्वायुधविशेष। मन्त्रेण गारुडेन हतवीर्य्यस्य प्रतिबद्ध शक्ते फणिन सर्पस्य दैन्यम् शोच्यत्वम् आश्रित ॥ २१ ॥

भावार्थ। "किञ्च दुष्प्रधर्ष" वरुणस्य करगत एष पाश मन्त्रहतशक्ते आशीविषस्य दीनतां प्राप्त इव किम् ? ॥ २१ ॥

Varuna's weapon is a snare formed with snakes as cords, which he throws at his foes and entangles them when perhaps they are crushed by the snakes acting as a boa-constrictor

(1) लक्ष्—to see लट् लक्षयति-ते। लिट् लक्षयामास-बभूव चकार चक्रे। लुङ् अललक्षत च।

আরো দেখিতেছি, বরুণের হস্তে এই যে নাগপাশ, যাহাকে নিবারণ করা শত্রুবর্গের অসাধ্য, উহার এখন তেমনি দশা হইয়াছে, যেমন মন্ত্রবলে সর্পকে নিস্তেজ করিয়া দিলে তাহার অবস্থা হইয়া থাকে ॥ ২১ ॥

And here again is the snare in Varuna's hand, not to be resisted by his foes, but it now looks like a sorry thing, just like a snake rendered powerless by the virtue of charms. (21)

कुवेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥

अन्वयः । अपविद्धगदः भग्नशाखः द्रुम इव कुवेरस्य बाहुः मनःशल्यं पराभवं शंसति इव ॥ २२ ॥

वाच्य । अपविद्धगदेन भग्नशाखद्रुमेण बाहुना मनःशल्यं पराभवः शस्यते ॥ २२ ॥

कुवेरस्येति । अपविद्धा त्यक्ता गदा येन स अपविद्धगदः, अतएव भग्नशाखो द्रुम इव स्थितः कुवेरस्य बाहुः मनःशल्यम् दुःखहेतुत्वान्मनसः शल्यप्रायमित्यर्थः । पराभवम् शत्रुकृतमिति शेषः । शंसतीव (1) कथयतीव स्वचेष्टया अनुमापयतीत्यर्थः । बाहो मुख्य कथनस्यासम्भवात् । इवशब्दोऽप्यत एव ॥ २२ ॥

भावार्थ । त्यक्तगद अत छिन्नशाखं पादप इव कुवेरस्य इमं स बाहुं समीक्ष्य मर्मान्तिकः पराजय सञ्जात इति मन्ये ॥ २२ ॥

शंसति इव Proclaims as it were.

কুবেরের হস্তে গদা নাই, উঁহাকে দেখিলে মনে হয় যেন বৃক্ষের শাখা ভগ্ন হইয়া গিয়াছে ; দেখিলেই জ্ঞান হয় যেন উনি কোথাও অপদস্থ হইয়া অন্তঃকরণে ঘোর যাতনা ভোগ করিতেছেন ॥ ২২ ॥

Kuvera's arm bears not now the customary club,—looks like a tree with its branches cut, and indicates that he has been defeated by his foes, which seems to be a torture to his soul (22)

---

(1) शन्स्—to speak. लट् शंसति । लिट् शशंस । लुङ् अशंसीत् । क्त शस्त ।

यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥

अन्वयः । अस्तमितत्विषा दण्डेन भूमिं विलिखन् यमोऽपि अमोघेऽपि अस्मिन् दण्डे निर्व्वाणालातलाघवं कुरुते ॥ २३ ॥

वाच्य । यमेन क्रियते ॥ २३ ॥

यमोऽपीति । अस्त नाशम् इता भासा अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति समासः । अस्तमिता त्विट् यस्य तेन निस्तेजस्केन दण्डेन यमोऽपि भूमिं विलिखन् अमोघेऽपि प्राणिति भावः । अस्मिन् दण्डे निर्व्वाणा-लातस्य मालोज्ज्वलस्य । अलातं नाम भूलेखनशलाका तस्य यत् लाघवम् लैघ्य तत् कुरुते 'अलातमुल्मुकं ज्ञेयम्" इति हलायुधः । निर्व्वाणोऽवात इति निपातनान्निर्व्वाणत्वम् ॥२३॥

भावार्थ । यम अपि कुण्ठतया निष्प्रभेण दण्डेन भूमिं विलिखन् अन्यर्थे अपि अस्मिन् सर्व्वप्राणिभयङ्करे दण्डे निर्व्वाणाङ्गारस्यैव लाघवत्वम् आपादयति इव किं ? ॥ २३ ॥

Drawing lines on the ground with downcast eyes betrays a sad pre-occupation of the mind, and it is often done with a piece of charcoal This is what the poet means here

যমও দেখিতেছি যে আপন দুর্দ্ধর্ষ দণ্ডদ্বারা পৃথিবীতে আঁক কাটিতেছেন, যমদণ্ডের সেই প্রভা কোথা গেল ? লোকে নির্ব্বাণ অঙ্গার লইয়া উহার যে ব্যবহার করে, তিনি আপনার দণ্ডের সে ব্যবহার কেন করিতেছেন ? ॥ ২৩ ॥

The God of death also is drawing lines on the ground with his staff, shorn of all its rays, once it never failed to have effect on his foes, but now he is treating it as a piece of charcoal with its fire quenched (23)

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।
चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥

अन्वयः । प्रतापक्षतिशीतलाः अमी च आदित्याः कथं चित्रन्यस्ताः इव प्रकामालोकनीयतां गताः ॥ २४ ॥

वाच्य:। प्रतापक्षतिशीतलै अमीभि आदित्यै चित्रन्यस्तै इव प्रकामालोकनीयता गता ॥ २४ ॥

अमी इति । प्रतापस्य तेजसः क्षयेण शीतला अमी आदित्याः द्वादशापि ये । कथम् किल इतुनित्यथ । चित्रन्यस्ता चित्रलिखिता इव प्रकामम् अत्यन्तम् आलोकनीयताम् दृश्यताम् गता प्राप्ता ॥ २४ ॥

भावार्थ । तेजस क्षयात् शीतलतां गता एते द्वादश आदित्या चित्रफलकलिखिता इव अत्यर्थं दर्शनीयतां प्राप्ता ये पुरा नालोकयितुं शक्या इदानीं तेऽपि प्रभावक्षयात् अनायासदृश्या जाता इव किम् ? ॥ २४ ॥

The fabulists of ancient India assigned one sun to each month, to the number of twelve

प्रकामालोकनीयता – capability of being looked at, at pleasure चित्र – a picture , न्यस्त – placed चित्रन्यस्त – placed in a picture or painted

আর এই যে দ্বাদশ দিবাকর, ইহাদিগের তেজ নষ্ট হওয়া শীতল হইল কেন ? চিত্রপটে লিখিত সূর্য্যের ন্যায় উঁহাদিগের প্রতি দৃষ্টিপাত করিতে ক্লেশ হয় না কেন ? ॥ ২৪ ॥

And these twelve suns again, how is it that they are grown cool, having lost all their heat,—they look very much like painted suns, and dazzle not the eye at all (24)

पर्य्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
अम्भसामोघसंरोध. प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥

अन्वय । अम्भसा प्रतीपगमनात् ओघसंरोध इव मरुतां पर्य्याकुलत्वात् वेगभङ्ग अनुमीयते ॥ २५ ॥

वाच्य । ओघसंरोध इव वेगभङ्ग अनुमामि ॥ २५ ॥

पर्य्याकुलत्वादिति । मरुताम् वायूनां सततगामिनामिति शेष । पर्य्याकुलत्वात् स्खलितगतित्वाद्धेतो वेगस्य भङ्ग अम्भसाम् जलानाम् प्रतीपगमनात् उच्चानीचादित्यर्थ । ओघस्य संरोध प्रवाहप्रतिबन्ध इव अनुमीयते ॥ २५ ॥

भावार्थ । वायूनाम् च गतिवैषम्यात् वेगभङ्ग प्रतिकूलगमनात् जलानाम् प्रवाहप्रतिबन्ध इव अनुमीयते किम् ? ॥ २५ ॥

যে পথে স্রোত যাইতেছিল, তদ্বিপরীত দিকে উহার গতি দেখিলে যেমন বুঝা যায় যে কোথাও স্রোতের পথ রুদ্ধ হইয়াছে, তদ্রূপ এই উনপঞ্চাশ বায়ুর অস্থিরতা দর্শনে বিলক্ষণ বুঝিতেছি যে ইঁহাদিগের গতি আর স্বেচ্ছাধীন নাই ॥ ২৫ ॥

The winds are moving to and fro in a disorderly way, and it seems that their onward course has been stopped, just as an upward course of the stream betrays an obstruction of the flood somewhere below. (25).

आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटय: ।
रुद्राणामपि मूर्द्धान: क्षतहुङ्कारशंसिन: ॥ २६ ॥

अन्वय: । श्लोकस्यावृत्तिरेवान्वय: ॥ २६ ॥

आवर्ज्जितेति । आवर्ज्जितेषु परिभवदुःखावनमितेषु जटाजालमौलिषु जटाजूटेषु विलम्बिनः संसिन्यः शशिकोटयः चन्द्ररेखा येषां ते तथोक्ताः रुद्राणामपि एकादशानामिति शेषः । मूर्द्धानः क्षतं हुङ्कारं शंसन्ति इति तथोक्ताः हुङ्कारशक्त्यनुमापका इत्यर्थः । हुङ्कारास्त्रा हि रुद्रा इति भावः ॥ २६ ॥

हुङ्कार is an angry scream and it seems that the utterance of it by the Rudras at once destroys the life of the enemy, so that this is their weapon, which is now क्षत or inefficacious

Rudras are eleven in number As described in the Rigveda, they are partially identifiable with the wind gods But according to the more modern descriptions, they seem to be the same with Siva, with the lunar digit for the crown, and matted locks for hair

একাদশ রুদ্রের মস্তকের জটাজুট যেরূপ অবনত হইয়াছে এবং উহাতে চন্দ্রকলাগুলি যে প্রকার লম্বমান হইয়া আছে, তদ্দর্শনে বিলক্ষণ বোধ হয় যে উঁহাদিগের হুঙ্কারে শত্রু বিনাশ হইত, এখন আর হয় না ॥ ২৬ ॥

These Rudras again are betraying by the state of their head, that the angry scream with which they distroy their foes has grown powerless now, while the digit of the moon worn on their crown is dangling from the mass of matted hair hanging down (26)

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥

अन्वयः । प्रथमं लब्धप्रतिष्ठाः यूयं बलवत्तरैः परैः उत्सर्गाः अपवादैः इव किं कृतव्यावृत्तयः ॥ २७ ॥

वाच्य. । लब्धप्रतिष्ठैः युष्माभिः उत्सर्गैः इव कृतव्यावृत्तिभिः जातं ॥ २७ ॥

लब्धेति । प्रथमम् पूर्व्वम् लब्धप्रतिष्ठाः लब्धस्थितयः लब्धावकाशा इत्यर्थः यूयं बलवत्तरैः पौरुषातिरेकात् प्रबलतरैः । निरवकाशैरित्यर्थः । परैः शत्रुभिः उत्सर्गाः सामान्यशास्त्राणि "मा हिंस्यात्" इत्येवमादीनि । अपीदन्ते एभिरिति अपवादैः "गामालभेत" इत्यादिभिर्विशेषशास्त्रैः इव किं कृतव्यावृत्तयः कृतप्रतिष्ठाभङ्गाः कृतविषयसङ्कोचरूपबाधा इत्यर्थः । विषयसङ्कोच एव बाध इत्याख्याता । निषेधशास्त्रस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनात् विषयसङ्कोच इत्यलमतिगहनावगाहनेन ॥२७॥

भावार्थ । आदौ प्राप्त अमरा भवन्तः किं बलवद्भिः शत्रुभिः सामान्यविधिः विशेषविधिना इव कृतनिषेधाः जाताः । शत्रुभिः स्वाधिकारात् किं अपसारिताः ॥ २७ ॥

An instance of a general ordinance is,—मा हिंस्यात् (slaughter of animals is a sin), but a cow might be killed in performing a particular sacrifice. This is a special rule. The use of a simile like this might be regarded as an unfeeling banter at the present plight of the gods. Brahma is conceived as the great author of the books of the Veda, and Jaimini, the founder of the philosophy of Vedic interpretation has written largely upon general and special ordinances, perhaps the poet thought it an appropriate comparison in the mouth of Brahma.

যেমন বিশেষ সূত্রের প্রয়োগ হইলে সামান্য সূত্র প্রয়োগ হয় না, তদ্রূপ আপনাদিগের পূর্ব্বাধিকৃত পদগুলি কি প্রবলতর শত্রুদিগের দ্বারা অপহৃত হইয়াছে ॥ ২৭ ॥

Is it that you who attained your dignified position before all other beings, have now been displaced by more powerful foes, as general ordinances are displaced by special rules. (27)

तद् ब्रूत वत्साः ! किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।
मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

अन्वयः । तत् हे वत्साः समागताः इतः किं प्रार्थयध्वम् ? ब्रूत मयि सृष्टिः लोकानां रक्षा युष्मासु अवस्थिता हि ॥ २८ ॥

वाच्यः । समागतैः प्रार्थ्यतां उच्यतां सृष्टा रक्षया अवस्थित ॥२८॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् हे वत्साः ! पुत्रकाः ! । "वत्सस्तर्णकपुत्राद्योर्वर्षे भस्तनु वत्तसि" इति विश्वः । स्वय पितामहत्वाडम्बा ! इत्यामन्त्रयते । सम्भूय आगताः समागताः इतः मत्तः किं प्रार्थयध्वम् किमिच्छतेत्यर्थः । ब्रूत । लोकरक्षणे यूयमेव कर्तार इत्याह,—मयि लोकानां सृष्टिः रक्षा युष्मासु अवस्थिता । अतस्तदयमपि नास्ति मदपेक्षेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भावार्थः । हे वत्साः सम उपस्थिता भवन्तः मत्तः किं प्रार्थयध्व तत् कथयत लोकानां सृष्टिमात्रमेव मयि स्थिता, परं तेषां रक्षणभार तु भवत्सु न्यस्तः ॥ २८ ॥

অতএব হে বৎসগণ! বল কি অভিলাষে আমার নিকট সকলে মিলিয়া আসিয়াছ? কারণ আমি লোকদিগের সৃষ্টিমাত্র করিয়া থাকি, কিন্তু উহাদিগকে রক্ষা করিবার ভার তোমাদিগের হস্তেই ন্যস্ত আছে ॥ ২৮ ॥

Declare, therefore, my sons! What is it you want at my hand? for which you have come here in a body For, I but created the several worlds, but the safety of the creation is your care. (28)

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।
गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास वासवः ॥ २९ ॥

अन्वयः । ततः वासवः गुरुं मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना नेत्रसहस्रेण नोदयामास ॥ २९ ॥

वाच्यः । वासवेन गुरुः नोदयामासे ॥ २९ ॥

तत इति । ततः भगवत्प्रश्नानन्तरम् वासवः इन्द्रः गुरुम् बृहस्पतिम् "गुरू गीष्पति-मित्राद्यौ" इत्यमरः । मन्दानिलोद्धूतः यः कमलाकरः स इव शोभते इति तेन तथोक्तेन नेत्राणां सहस्रेण नोदयामास प्रेरयामास । कुहकयक्षमास्वातिशयार्थम् । अनिमेषाणामपि प्रेरणादविस्पन्दो न विरुध्यते ॥ २९ ॥

भावार्थ। अथ इन्द्र सहस्रनयनकम्पनेन यदा बृहस्पतिं प्रस्तुतं ज्ञापयितुमैच्छत् तदा तस्य नयनपङ्क्तय मन्दसमीरान्दोलित सपद्मसरोवरशोभां प्रापुः॥ २९॥

As the result of an imprecation, Indra has the whole surface of his body covered over with eyes, and a simultaneous movement of all is therefore like a waving lotus bed कमलाकर—*lit* a mine of lotuses—a tank planted with lotus

তখন দেবরাজ বৃহস্পতির প্রতি আপনার সহস্র দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়া বৃত্তান্ত বলিতে ইঙ্গিত করিলেন। এইরূপে তাঁহার সেই সকল পদ্মপলাশ তুল্য লোচন প্রেরিত হওয়াতে জ্ঞান হইল যেন সুমন্দ বায়ু হিল্লোলে পদ্মবন আন্দোলিত হইয়া গেল॥ ২৯॥

Then the ruler of Gods, made a sign to Vrihaspati, his spiritual guide, by a movement of his one thousand eyes, each like a lotus beautiful and large, so that it seemed as if a gentle wind had suddenly shaken a lotus bed (29)

स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम्।
वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम्॥ ३०॥

अन्वय। हरेः सहस्रनयनाधिकम् द्विनेत्रम् चक्षुः स वाचस्पतिः प्राञ्जलिः सन् जलजासनम् इदं उवाच॥ ३०॥

वाच्य। सहस्र नयनाधिकेन द्विनेत्रेण चक्षुषा तेन प्राञ्जलिना जलजासन इदं ऊचे॥ ३०॥

स इति। हरेः इन्द्रस्य। "इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः" इति हलायुधः। सहस्रान्नयनेभ्योऽधिकम् सहस्रनयनाधिकम् तदपेक्षया दर्शित्वादिति भावः। द्वे नेत्रे यस्य तत् द्विनेत्रम्। द्विदृग्भ्यामपि विशिष्ट इत्यर्थः। चक्षुः चक्षुर्भूतं। चक्षुरारोपस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः। स वाचस्पतिः। कस्कादित्वात् साधुः। पश्चात् पतिपुत्रेत्यादिना षष्ठ्या अलुक्। प्राञ्जलिः सन् जलजासनम् ब्रह्माणम् इदम् उवाच॥ ३०॥

भावार्थ। देवेन्द्रस्य सहस्रनयनातिरिक्तं नेत्रं स वृहस्पतिः बद्धाञ्जलिः ब्रह्माणं विज्ञापयितुम् आरेभे॥ ३०॥

ইন্দ্রের সহস্র চক্ষু, বৃহস্পতির দুই চক্ষু, তথাপি বৃহস্পতিই ইন্দ্রের সহস্র চক্ষুর অতীত বস্তু দর্শন করাইয়া দিয়া থাকেন ; সেই বৃহস্পতি এখন কৃতাঞ্জলি হইয়া পদ্মাসন ব্রহ্মাকে এই সমস্ত কথা বলিতে আরম্ভ করিলেন ॥ ৩০ ॥

He, who though possessing but a couple of eyes, was like the very eye of Indra—eye more useful than his one thousand eyes—in guiding him and imparting knowledge to him—a lord of speech (an excellent speaker), joined his palms, and addressed as follows to the god who had chosen a lotus for a seat. (30)

एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम्।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥

अन्वयः। हे भगवन् यत् आत्थ (तत्) एवं, नः पदं परैः आमृष्टं हे प्रभो प्रत्येकं विनियुक्तात्मा (त्वं) कथं न ज्ञास्यसि ॥ ३१ ॥

वाच्यः। उच्यते परैः आमृष्टवन्तः विनियुक्तात्मना कथं न ज्ञास्यते ॥ ३१ ॥

एवमिति। हे भगवन्! षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न! यदात्थ "क्रमव्यापदयः परैरिति" यद् ब्रवीषि। ब्रुवः पञ्चानाम् इत्यादिनाहादेशः। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानेप्रयोग। वामनस्तु आलोच्य प्रयोग इत्याह। आहेति भूते लणन्तभ्रमादिति। आहित्युपलक्षणम्। तदेव सत्यम् नः अस्माकम् पदम् अधिकारः परैः शत्रुभिः आमृष्टम् (1) आक्रान्तम्। हे प्रभो! प्रत्येकम् प्रतिपुरुषम् विनियुक्तात्मा प्रवेशितस्वरूपः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः। कथम् न ज्ञास्यसि न वेत्सि। वर्तमानेऽपि भविष्यत्प्रत्ययः अविवक्षितः। अपरद्धे प्र. अवर्णकाङ्क्षात्मनेपदविकल्पः ॥ ३१ ॥

भावार्थः। देव, भवान् यत् ब्रवीति तत् तथैव, अस्माक अधिकार शत्रुभि आक्रान्त। प्रतिजने कृतस्थितिः भवान् कथं न वेत्स्यति ॥ ३१ ॥

The last half refers to a certain well-known attribute of God-head, viz, अन्तर्यामी, i e. controller of the inner soul.

---

(1) मृश् – to consider. लट् मृशति। लिट् ममर्श। लृट् मर्क्ष्यति, म्रक्ष्यति। लुङ् अमार्क्षीत, अमार्क्षीत्, अमृक्षत्। क्त मृष्ट।

হে ভগবন্! আপনি যাহা অনুমান করিয়াছেন, তাহা যথার্থ; মহা বিপক্ষেরা আমাদিগের পদ অপহরণ করিয়াছে। আর, প্রভো আপনি ইহা জানিতে পারিয়াছেন, তাহাতে আশ্চর্য্য কি? কারণ তাবৎ ব্যক্তি অন্তরাত্মার মধ্যে আপনি বিরাজ করিয়া থাকেন ॥ ৩১ ॥

O mightly lord! What you surmise is the real truth, o enemies have ousted us from our posts What wonder that yo O lord, should have a knowledge of it, since you are personall present within every individual being (31)

भवल्लब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३२ ॥

अन्वय. । भवल्लब्धवरोदीर्ण तारकाख्य महासुर. लोकानां उपप्लवाय धूमकेतु इव उत्थित. ॥ ३२ ॥

वाच्य । भवल्लब्धवरोदीर्णेन तारकाख्येन महासुरेण धूमकेतुना इव उत्थित ॥ ३२ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति,—

भवल्लब्ध इति । भवत त्वत्त लब्धेन वरेणोदीर्ण उद्धत । तारक इत्याख्या नामधेय यस्य स तारकाख्य । महानसुर महासुर । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानैरिति तत्पुरुष । धूमकेतु उत्पातविशेष इव लोकानामुपप्लवाय उपद्रवाय उत्थित उत्पन्न ॥ ३२ ॥

भावार्थ । स महासुर तारक भवत लब्धवरप्रभावेण उन्मत्त जगत उपद्रवाय धूमकेतु इव उदियाय ॥ ३२ ॥

The rise of a comet in the sky is a portent of disaster, hence the comparison

তারক নামে প্রবল পরাক্রান্ত অসুর আপনার প্রদত্ত বর লাভে তেজস্বী হইয়া ধূমকেতুর ন্যায় ত্রিলোকীর সর্ব্বনাশ করিবার জন্য জন্ম গ্রহণ করিয়াছে ॥ ৩২ ॥

A mighty demon Taraka by name, powerful by virtue of a boon received from you, has risen like a comet, to spread havoc over the several regions of the world (32)

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम्।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

अन्वय। तस्य पुरे रविः तावन्तं एव आतपं तनोति यावन्मात्रेण (अस्य) दीर्घिकाकमलोन्मेषः साध्यते ॥ ३३ ॥

वाच्य। रविणा तावान् आतपः तन्यते, कमलोन्मेषं साधयति ॥ ३३ ॥

पुर इति। अस्य तारकस्य पुरे रविः सूर्यः तावन्तम् तावन्मात्रम् एव आतपम् तनोति (1)। यावन्मात्रेण यावतैव यावती मात्रा मितिर्यस्य यावन्मात्रं तेन वा। अल्प परिमाणेनेत्यर्थः। "मात्रा परिच्छदे अल्पे च परिमाणे। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे" इत्यमरः। दीर्घिकासु क्रीडावापीषु कमलानामुन्मेषः विकाशः साध्यते निष्पाद्यते। कठोरकिरणोऽपि मन्दोष्ण एव तत्पुरे प्रकाशते इत्यभिप्रायः। ३३।

भावार्थ। सूर्य्यः तस्य पुरे तावत्परिमित एव करं अर्पयति, यावता करेण तस्य कमलाकरेषु कमलविकाशः सम्पाद्यते। ३३।

সেই অসুরের পুরী মধ্যে সূর্য্যদেবের সাধ্য নাই যে প্রখর কিরণ বিতরণ করেন। তাহার পুষ্করিণীর পদ্ম যাহাতে প্রস্ফুটিত হয়, তিনি তথায় কেবল তৎপরিমাণ আতপ প্রদান করিয়া থাকেন ॥ ৩৩ ॥

As much sunlight does the sun spread over his city, as would be sufficient for expanding the petals of the lotuses growing on his elongated tanks (33)

सर्व्वाभिः सर्व्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते।
नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

अन्वय। चन्द्रः तं सर्व्वदा सर्व्वाभिः कलाभिः निषेवते, केवलं हरचूडामणीकृतां लेखां न आदत्ते ॥ ३४ ॥

वाच्य। चन्द्रेण सः निषेव्यते हरचूडामणीकृता लेखा आदीयते ॥ ३४ ॥

(1) तन्—to stretch लट् तनोति तनुतः, तन्वन्ति। लिट् ततान। लुङ् अतनीत्, अतानीत्।

सर्व्वाभिरिति। चन्द्रमाः तारकम् सर्व्वदा कृष्णपक्षेऽपीत्यर्थः। सर्व्वाभिः निषेवते। "कला तु षोड़शो भागः" इत्यमरः। केवलाम् हरचूड़ामणीकृताम् शिरोमणीकृताम् लेखाम् नादत्ते न गृह्णाति ॥ ३४ ॥

भावार्थ। चन्द्रः कृष्णपक्षेऽपि प्रतिनिशं पूर्णकलः तं आराधयति, केवलं हरशिरोगतां कलां न गृह्णाति ॥ ३४ ॥

'The moon dare not take that special digit, because Siva is dreaded by all and even Taraka would not insist on it, as it would interfere with that God's pleasure

চন্দ্র, কি কৃষ্ণ কি শুক্ল উভয়পক্ষেই ষোড়শ কলা পূর্ণ করিয়া তাহার ব যোগাইয়া থাকেন। কেবল মহাদেবের মস্তকের ভূষণ স্বরূপ যে চন্দ্রক খানি, তাহাই তিনি গ্রহণ করেন না ॥ ৩৪ ॥

The moon serves him, being ever full with all its digits, onl leaves alone the special digit that Siva has placed as a gem on h crown. (34)

व्याहृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात्।
न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

अन्वय.। कुसुमस्तेयसाध्वसात उद्याने व्याहृत्तगतिः वायुः तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकं न वाति ॥ ३५ ॥

वाच्य.। व्याहृत्तगतिना वायुना वायते ॥ ३५ ॥

व्याहृतेति। वायुः स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् चौर्य्यम्। स्तेनाद्यन्नलोपश्चेति यत्प्रत्ययः नलोपश्च। कुसुमानाम् स्तेयम् तस्मात् स्तेयाभियोगात् दण्डाद्वा साध्वसम् भयं तस्माद्धेतोः उद्याने व्याहृतगतिः निरुद्धोद्यानसञ्चारः सन्नित्यर्थः। समीपवर्त्त्यपि सम्भ्रमात्। तत्पार्श्वे तत्समीपे। तालस्य वृन्तं ... तालवृन्तम् तस्य अनिलात् व्यजनसञ्चारपवनात् अधिकम् यथा तथा न वाति (1)। "व्यजनं तालवृन्तकम्" इत्यमरः ॥ ३५ ॥

भावार्थ। कुसुमापहारभयात् उद्याने निषिद्धगमनः पवनः तस्य पार्श्वे तालवृन्तसमीरवत् प्रवहति ॥ ३५ ॥

---

(1) वा—to blow लट् वाति। लुङ् अवासीत्। लिट् ववौ।

পাছে পুষ্প অপহরণ করে, একারণ তাহার উদ্যানে বায়ুর গতি নিবিদ্ধ, এবং সেই অসুরের নিকটেও যেন ব্যজন সঞ্চালন হইতেছে এই ভাবে বায়ু দিবা-নিশি বহিয়া থাকেন ॥ ৩৫ ॥

The passage of the wind to his garden is closed, lest the wind should steal flowers therefrom, and it cannot blow by his side with a greater force than that of the breeze raised by a fan (35)

पर्य्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः ।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

अन्वयः । ऋतवः पर्य्याय सेवां उत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्पराः (सन्त.) उद्यानपालसामान्यं,तं उपासते ॥ १० ॥

वाच्यः । ऋतुभिः पुष्पसम्भारतत्परैः सः उपास्यते ॥ ३६ ॥

पर्य्यायेति । ऋतव षट् वसन्तादय पर्य्यायसेवाम् क्रमसेवाम् उत्सृज्य पुष्पाणाम् सम्भारे सम्पदि तत्परा, आसक्ता सन्त इत्यर्थ । "तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमर । उद्यान पालै उद्यानाधिकृतै सामान्यम् साधारण यथा भवति तथा तम् तारकम् उपासते सेवन्ते शीतोष्णादिदोषप्रकाशनन्तु दूरापास्तमित्यर्थ ॥ ३६ ॥

भावार्थ । शीतादय ऋतव क्रमसेवां परिहाय, पुष्पसम्भारतत्परा उद्यान पालवत् त सेवन्ते ॥ ३६ ॥

• पर्य्यायसेवा – successive service , service by turn

ঋতুগণ তাহার উদ্যানপালক স্বরূপ হইয়া আছেন। তাঁহারা ক্রমে ক্রমে আবির্ভাব হইবার স্বভাব পরিত্যাগ পূর্ব্বক ক্রমাগত অশেষ পুষ্প উৎপাদন, করত তাহার পরিচর্য্যা করিয়া থাকেন ॥ ৩৬ ॥

The seasons render their service to him, as if they were gardeners reseiving wages from him , they do not now wait upon him by turn , but are ever engaged in growing flowers for him (36)

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।
कथमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

अन्वय. । सरितां पति तस्य उपायनयोग्यानि रत्नानि अम्भसा अन्त आनिष्पत्तेः कथ अपि प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

वाच्यः। पत्या प्रतीक्ष्यन्ते ॥ ३७ ॥

तस्येति। सरिताम्पति समुद्र तस्य तारकस्य उपायनानाम् प्राभृतानाम् योग्यानि। "प्राभृतं तु प्रदेशनम् उपायनम्" इत्यमर। रत्नानि अम्भसामन्तः आ निष्पत्ते परिपाक पर्य्यन्तम्। विकल्पादसमास। कथमपि महता यत्नेन प्रतीक्षते कदा वा परिपक्वैर्तैर्भृत्यकार्य्येण पालयतीत्यर्थ ॥ ३७ ॥

भावार्थ। वारा निधि तस्य उपायनयोग्यानि मुक्तादीनि रत्नानि, यावत् परिपाक न यान्ति, तावत् एव प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

The sea is रत्नाकर—a mine of gems The ocean god is ever anxious to propitiate him by constant presents of excellent gems. As soon as one such gem begins to form within the waters of the sea, it is anxiously looked after.

সমুদ্রের মধ্যে সেই অসুররাজাকে উপঢৌকন দিবার যোগ্য যে সকল রত্ন উৎপন্ন হয়, সমুদ্র সর্ব্বদা শশব্যস্ত হইয়া সেই গুলিকে দেখিতে থাকেন এবং ভাবেন, কবে সেগুলি সুসম্পন্ন হইবেক এবং কবে উপঢৌকন দিতে পারিবেন ॥ ৩৭ ॥

The lord of rivers, (occan), can scarcely wait, till the gems forming in its waters are developed in full,—such as are fit for being respectfully presented to him (37)

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्य्युपासते ॥ ३८ ॥

अन्वयः। ज्वलन्मणिशिखाः वासुकिप्रमुखाः भुजङ्गाः निशि स्थिरप्रदीपता एत्य तं पर्य्युपासते ॥ ३८ ॥

वाच्यः। ज्वलन्मणिशिखैः वासुकिप्रमुखैः भुजङ्गैः सः पर्य्युपास्यते ॥ ३८ ॥

ज्वलदिति। किञ्चेति चार्थ। ज्वलन्त्यो मणीनाम् शिरोरत्नानाम् शिखा ज्वाला येषां ते वासुकिप्रमुखा भुजङ्गा सर्पा निशासु ... "भुजगो भुजङ्गः सर्पः" इत्यमर। निशि स्थिरप्रदीपताम् चलनरहितदीपत्वम् एत्य एनम् तारकम् पर्य्युपासते परिचरन्ति ॥ ३८ ॥

भावार्थ । उज्ज्वलफणिमणय वासुकिप्रभृतय भुजङ्गा नक्तं नियतदीपत्वं प्राप्य तं सेवन्ते ॥ ३८ ॥

Fable or fact—certain snakes are supposed to wear bright and self luminous gems on their head, utilizable as lighted lamps by those who can tame the snakes

রাত্রি কালে বাসুকি প্রভৃতি বিষধরগণ মস্তকস্থিত জাজ্বল্যমান মণি দ্বারা সেই অসুরের ভবনে অনির্ব্বাণ শীল প্রদীপ স্বরূপ তাহার পরিচর্য্যা করিয়া থাকেন ॥ ৩৮ ॥

And the snakes with Vasuki at their head—the bright gems on their head radiating light—wait upon him at every night,—doing duty like inextinguishable lamps (38)

तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः ।
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥ ३९ ॥

अन्वय । इन्द्र अपि तत्कृतानुग्रहापेक्षी (सन्) मुहुः दूतहारितैः कल्पद्रुमविभूषणैः तं अनुकूलयति ॥ ३९ ॥

वाच्य । तत्कृतानुग्रहापेक्षिणा इन्द्रेण स अनुकूल्यते ॥ ३९ ॥

तत्कृतेति । इन्द्रोऽपि तेन तारकेण कृतम् तत्कृतमनुग्रहम् प्रसादम् अपेक्षते इति तथोक्त सन् मुहुर्दूतहारितैः दूतप्रापितैः कल्पद्रुमाणां विभूषणैः तत्प्रसूनैरित्यर्थः । तम् तारकम् अनुकूलयति अनुकूलं करोति ॥ ३९ ॥

भावार्थ । अपरेषां का कथा स्वयं इन्द्र अपि तत्कृत अनुग्रह अपेक्षमाणः कल्पद्रुम, कुसुमैः विभूषणैः निभाय दूतैः सम्प्रेष्य तं अनुकूलयितुं प्रवृत्त ॥ ३९ ॥

कल्पद्रुम is a species of celestial tree, so called because it produces what you wish कल्प—wish, desire हृ+णिच्+क्त=हारित, made to be carried Mallinatha explains that Indra sends presents of celestial flowers—flowers being the ornament of the trees

এমন কি স্বয়ং ইন্দ্র পর্য্যন্ত সেই অসুরের নিকট অনুগ্রহের প্রত্যাশা করিয়া থাকেন এবং সেই উদ্দেশে বারংবার লোক পাঠাইয়া কল্পবৃক্ষ সমুৎপন্ন পুষ্পরাশি তাহার নিকট প্রেরণ পূর্ব্বক তাহার চিত্তানুবর্ত্তন করিয়া থাকেন ॥ ৩৯ ॥

Even Indra, in expectation of favors from him, propitiates him by sending messengers to carry presents of ornaments,—the produce of the celestial trees. (39)

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्ज्जनः ॥ ४० ॥

अन्वयः । इत्थं आराध्यमानः अपि सः भुवनत्रयं क्लिश्नाति दुर्ज्जनः प्रत्यपकारेण शाम्येत् न उपकारेण ॥ ४० ॥

वाच्य: । आराध्यमानेन तेन भुवनत्रयं क्लिश्यते दुर्ज्जनेन शम्येत ॥ ४० ॥

इत्थमिति । इत्थम् उक्तप्रकारेण रविमरुत्पवनौदधिभुजङ्गसुरेन्द्रैः । आराध्यमानोऽपि भुवनत्रयम् क्लिश्नाति (1) पीडयति । तथाहि, दुर्ज्जनः प्रत्यपकारेण प्रतीकारेणैव शाम्येत शान्तो भवेत् उपकारेण तु न शाम्येत् प्रत्युत प्रकुप्यतीति भावः ॥ ४० ॥

भावार्थः । स दुरात्मा तारकः एव सेव्यमानः अपि, त्रैलोक्यं सन्पीडयति, दुरात्मानः प्रत्यपकारेण शान्तिं गच्छन्ति, न उपकारेण, दुरात्मनि उपकृतिः विपत्तिः एव ॥ ४० ॥

आराध्यमानः—सेव्यमानः, आङ्+राध+कर्म्मवाच्ये शानच्

এইরূপে সকলেই তাহার সেবা করে, তথাপি সে ত্রিভুবনের উপর অত্যাচার করিতে বিরত হয় না। দুষ্ট লোকের স্বভাবই এই, সে সদ্ব্যবহার করিলে শান্ত হয় না, প্রতিফল পাইলেই স্থির হয় ॥ ৪০ ॥

Though all thus render their services to him, he still oppresses the three worlds. For the malicious give up their wickedness, only if evil is returned for the evil that they do; never if benefits are conferred upon them. (40)

तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥ ४१ ॥

अन्वयः । तेन, अमरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः नन्दनद्रुमाः छेदपातानां अभिज्ञाः क्रियन्ते ॥ ४१ ॥

---

(1) क्लिश्—to trouble. लट्, क्लिश्नाति, क्लिश्नीतः, क्लिश्नन्ति । लङ्, अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । लिट्, चिक्लेश । अ क्लिश् ।

वाच्य। स सदयालूनपल्लवान् नन्दनद्रुमान् अभिज्ञान् करोति ॥ ४१ ॥

तेनेति। तेन तारकेण अमरवधूहस्तै सुकुमारैरिति भाव। तैरपि सदयम् आलूना (2) अवतंसार्थे छिन्ना पल्लवा यषां ते नन्दनद्रुमा। छेदाय पाताय छेदपाताभ्याम् अभिज्ञानस्तीति अभिज्ञा। क्रुधोगात कर्म्मणि षष्ठी। क्रियन्ते ॥ ४१ ॥

भावार्थ। पूर्ब्बे अमराङ्गना विभूषणार्थे येषां कुसुमपल्लवान् सदय चिच्छिदु, साम्प्रत स तान् छिनत्ति पातयति च ॥ ४१ ॥

Nandana is the name of Indra's garden, so called because it नन्दयति or प्रमोदयति, 'the delighter'

নন্দন কাননের যে সকল তরুর পল্লবগুলি দেবনারীরা কোমল কর-পল্লব দ্বারা দয়ার সহিত তুলিয়া লইতেন, সেই সমস্ত তরুবর্গ আজি তারকাসুরের দৌরাত্ম্যে, ছেদন ও পাতন হওয়া যে কি, তাহা অনুভব করিতেছে ॥ ৪১ ॥

The trees of the Nandana grove, the leaves whereof used to be tenderly torn by the hands of the celestial nymphs, are now made acquainted by him with what it is to be cut and felled (41)

वीज्यते स हि संसुप्त श्वाससाधारणानिले ।
चामरै सुरवन्दीना वाष्पशीकरवर्षिभि ॥ ४२ ॥

अन्वय। स हि संसुप्त (सन्) श्वाससाधारणानिलै सुरवन्दीना वाष्पशीकरवर्षिभि चामरै वीज्यते ॥ ४२ ॥

वाच्य। संसुप्तं तं श्वाससाधारणानिलानि वाष्पशीकरवर्षीणि चामराणि वीजयन्ति ॥ ४२ ॥

वीज्यत इति। हि यस्मात् कारणात् स तारक संसुप्त सन् श्वाससाधारण नि श्वाससमान अनिल येषां तै ततोऽप्याधिक्ये निद्राभङ्गभयादिति भाव। वाष्पशीकरवर्षिभि तासां स्त्रीणां रोदनस्यायमवसर इति भाव। सुरवन्दीनाम् सुरप्रग्रहस्त्रीणां सम्बन्धिभि। "प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम" इत्यमर। चामरैर्वीज्यते ॥ ४२ ॥

(2) लू—to cut down लट लुनाति लुनीते। लुङ अलावीत्, अलविष्ट। लिट लुलाव लुलवे। क्त लून।

भावार्थ। सुप्तेऽपि शयित स बन्दीकृतानां सुरवधूनाम् अश्रुकणवर्षिभि मन्दसमीरै चामरै वीज्यते ॥ ४२ ॥

बन्दी — हठहृतमहिला — a woman carried away by force — made captive by the enemy.

সেই অসুর যখন নিদ্রা যায়, যুদ্ধে বন্দীকৃত দেবনারীরা তাহাকে [illegible] ব্যজন করিয়া থাকে, তখন সেই চামরের বায়ু ও তাহাদিগের [illegible] এক হইয়া যায় এবং তাহাদিগের অশ্রুবারি বিন্দু বিন্দু হইয়া চামর বর্ষণ হয় ॥ ৪২ ॥

Asleep he is fanned with hairfan waved by the captive brought from heaven, who mingle their sighs with the wind — by the fans, which also rain particles of their tears. (42)

उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुणानि हरितां खुरैः ।
आक्रीड़पर्व्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥ ४३ ॥

अन्वयः। तेन, हरितां खुरैः क्षुणानि [illegible] स्वेषु वेश्मसु आक्रीडपर्व्वताः कल्पिताः ॥ ४३ ॥

वाच्यः। सः आक्रीड पर्व्वतान् कल्पितवान् ॥ ४३ ॥

उत्पाद्येति। तेन तारकेण हरिताम् सूर्य्याश्वानाम्। "हरित् सूर्य्ये च सूर्य्याश्वे च हरिते दिशि" इति विश्वः। खुरैः शफैः क्षुणानि चूर्णितानि। एतेन तेषामत्यौन्नत्यं सूचितम्। मेरुशृङ्गाण्युत्पाद्य स्वेषु वेश्मसु। वेश्मस्विति बहुवचनेनास्य भुवनत्रयनिवास: सूचितः। आक्रीडन्ते एष्विति आक्रीडाः ते च ते पर्व्वताः कल्पिताः कृताः ॥ ४३ ॥

भावार्थ। अत्यौन्नत्यात् सूर्य्याश्वखुरक्षुणानि सुमेरुशृङ्गाणि, उत्पाद्य स्वभवनेषु क्रीड़ाशैलान् रचितवान् ॥ ४३ ॥

The fabled Mount Meru is so lofty, that sol's Horses touch it peaks with their hoofs in revolving round it These horses are called हरित्, probably because they are supposed to be of a green colour क्षुद — to tread, कल्पार्थे कृ — कृत, स्व here — स्वकीय = belonging to one's own self

সুমেরু পর্ব্বতের যে সকল অত্যুন্নত শিখরের উপর, সূর্য্যের গমনের সময় তাঁহার রথের অশ্বেরা, খুরাঘাত করিয়া থাকে, তারকাসুর সেইগুলি ভগ্ন করিয়া আপনার গৃহে ক্রীড়াপর্ব্বত [illegible]

The peaks of mount Meru, ever trodden with the hoofs of the en horses of the sun, were pulled up by him, to form the materials erecting artificial hills in his own mansions (43)

मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्वारणमदाविलम् ।
हैमाम्भोरुहसस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः । दिग्वारणमदाविलं मन्दाकिन्याः पयः शेषं तद्वाप्यः त साम्प्रतं हैमाम्भोरुहसस्यानां धाम ॥ ४४ ॥

वाच्यः । दिग्वारणमदाविलेन पयसा शेषेण जातं । तद्वा- भि. धाम्ना जातं ॥ ४४ ॥

मन्दाकिन्या इति । साम्प्रतम् सम्प्रति मन्दाकिन्या भागीरथ्या दिग्वारणानाम् गजानाम् मदैराविलम् कलुषम् पयः जलमेव शिष्यत इति शेषम् शिष्टम् । कर्म्मणि प्रत्ययः । विषयवोपयुज्यत इति नपुंसकत्वम् । तर्हि कनककमलानि क्व गतानी ह,—हैमेति । हैमाम्भोरुहाणि एव सस्यानि तेषाम्, तस्य वाप्य तद्वाप्य एव धाम नम् । सर्व्वाण्युत्पाट्य स्वदीर्घिकास्वेव प्रतिरोपितवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भावार्थः । साम्प्रतं दिग्गजदानकलुषं स्वर्गगङ्गा जलं शुष्कं, तत् या. काञ्चनकमलिन्य सन् ता सर्व्वा तस्य दीर्घिकासु वर्त्तन्ते ॥ ४४ ॥

The purport is —Formerly, crops of gold lotuses grew in the iver Mandákini, but now he has removed the plants to his own onds (वापी – दीर्घिका – an elongated tank (Jheel in Bengali)

স্বর্গগঙ্গা মন্দাকিনীতে এখন জলমাত্র আছে, তাহাও আবার স্নানার্থী দিগ্‌গজদিগের মদজলসংস্রবে কলুষিত হইয়া থাকে। পূর্ব্বে তথায় যে স্বর্ণকমলিনী ছিল, এখন তারকাসুরের পুষ্করিণীই উহার আশ্রয়স্থান হইয়াছে ॥ ৪৪ ॥

Water alone is now all, that remains, of Mandakini, the river of heaven, for now it is in his elongated tanks, that crops of gold lotuses are seen to grow. (44)

भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥ ४५ ॥

अन्वयः। तदापातभयात् विमानानां पथि खिलीभूते सति स्वर्गिभिः भुवनालोकनप्रीतिः न अनुभूयते ॥ ४५ ॥

वाच्यः। स्वर्गिणः भुवनालोकनप्रीतिं अनुभवन्ति ॥ ४५ ॥

भुवनेति। तस्य तारकस्य आपातात् समापतनात् भयात् विमानानां पथि खिलीभूते अप्रहतीभूते सति। "द्वे खिलाप्रहते समे" इत्यमरः। स्वर्गिभिः देवैः भुवनानामालोकने प्रीतिर्नानुभूयते ॥ ४५ ॥

भावार्थः। किं बहुना तस्य आगमनभयात् सञ्चाराभावेन स्वर्गमार्गे इदानीं शून्ये जाते साम्प्रतं अमराः भुवनदर्शनप्रीतिं न अनुभवन्ति ॥ ४५ ॥

स्वर्गो वासस्थानतया विद्यते येषां ते स्वर्गिणो देवाः। मत्वर्थीय इन्प्रत्ययः आपात—rush, sudden arrival, descent. खिल—a deserted path—अप्रहत—untrodden path.

পাছে অকস্মাৎ তারকাসুর আসিয়া উপস্থিত হয়, এই ভয়ে, পূর্ব্বে যে পথে দিব্যরথ চলিত, এখন সেখানে কেহ গতায়াত করে না, সুতরাং সুর লোক-বাসী দিব্য পুরুষেরা নানা ভুবন পরিভ্রমণ করিবার আমোদ এখন আর অনুভব করেন না ॥ ৪৫ ॥

The inhabitants of heaven do not enjoy the pleasure of visiting the several worlds, since the highway of the celestial cars has become a deserted path, from the dread of his sudden descent (45)

यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः।
जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥ ४६ ॥

अन्वयः। यज्वभिः विततेषु अध्वरेषु सम्भृतं हव्यं मायी सः नः मिषतां जातवेदोमुखात् आच्छिनत्ति ॥ ४६ ॥

वाच्यः। मायिना आच्छिद्यते ॥ ४६ ॥

यज्वभिरिति। यज्वभिः विधिवदिष्टवद्भिः "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः। सुयजोर्ङ्वनिप् इति ङ्वनिप्प्रत्ययः। विततेष्वध्वरेषु यज्ञेषु सम्भृतम् दत्तम् हव्यम् हविः मायी मायावी। व्रीह्यादिभ्यश्चेतीनिप्रत्ययः। स तारकः नः अस्माकम् मिषताम् पश्यताम् पश्यत्सु सत्स्वित्यर्थः। षष्ठी चानादरे इति षष्ठी। जातवेदा अग्निरेव मुखम् तस्मात् जातवेदोमुखात् आच्छिनत्ति आक्षिप्य गृह्णातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भावार्थः। कपटपटुः स प्रारब्धेषु यज्ञेषु ऋत्विग्भिः आवर्जितं हव्यम् अग्निमुखात् अस्मान् अनादृत्य बलात् आदत्ते ॥ ४६ ॥

यज्वन्—यज् (to sacrifice to the Gods)+वन्   सम्भृत—सम्+भृ°(to pour, offer, place)+क्त   वितत I take here to mean 'elaborately performed', 'performed with large preparations', from तन् विस्तारे, i e to, spread, to extend. Fire is the mouth of Gods   माया—magic. That is, by magical power, he personated a God

অগ্নিই আমাদের মুখ, সেই মুখে যখন মহাসমারোহে যজ্ঞানুষ্ঠান পূর্ব্বক হোমকর্ত্তারা আহুতি প্রদান করিতে থাকেন, তখন সেই দুরাত্মা মায়া বলে আমাদিগের মূর্ত্তি ধারণ করিয়া আমাদের মুখের আহার অপহরণ করে, আমরা কেবল চাহিয়া থাকি ॥ ৪৬ ॥

When oblations are poured by pious men in religious sacrifices elaborately performed, he assuming the form of the deity invoked, snatches it from upon the sacred fire, caring nought for us, while we stand staring at his trick   (46)

उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च।

देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्ज्जितं यशः ॥ ४७ ॥

अन्वयः। तेन उच्चैः उच्चैःश्रवा हयरत्नं देहबद्धं चिरकालार्ज्जितं इन्द्रस्य यशः इव अहारि ॥ ४७ ॥

वाच्य। सः अहार्षीत् ॥ ४७ ॥

उच्चैरिति। किञ्चेति गम्यम्। तेन तारकेण उच्चैः उन्नतः उच्चैःश्रवा नाम हयो रत्नमिव हयरत्नम् अश्वश्रेष्ठः। "रत्नं श्रेष्ठे मणावपि" इति विश्वः। अस्य शुभत्वादुत्प्रेक्ष्यते, देहबद्धम् बद्धदेहम् मूर्त्तिमदित्यर्थः। आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः। चिरकालार्ज्जितम् इन्द्रस्य यश इव अहारि अपहृतम् ॥ ४७ ॥

भावार्थः। स दुरात्मा देवेन्द्रस्य चिरकालोपार्ज्जितं मूर्त्तं यश इव उन्नततमम् उच्चैःश्रवसम् अश्वरत्नं हृतवान् ॥ ४७ ॥

'Spotless fame'—the Sanscrit Poets love to describe as of a spotless white colour, and are often led to laughable absurdities of description by this predilection, as a poet once wrote that the king's fame having been sung by some one, a bright moon light shone on a new moon day, See Kavyaprakasa

উচ্চৈঃশ্রবা নামে ইন্দ্রের যে উন্নতদেহশালী পরম সুন্দর ঘোটক, তাহা সেই অসুর অপহরণ করিয়াছে, সেই অপহরণেই যেন দেবরাজের চির জীবনের উপার্জ্জিত মূর্ত্তিমান্ যশোরাশি অপহরণ করা হইয়াছে ॥ ৪৭ ॥

And he has annexed that jewel of a horse, the tall erect-eared steed of the Divine King, of a spotless white, the impersonation as it were of Indra's fame, that he had acquired during a long period (47)

तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।
वीर्य्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥ ४८ ॥

अन्वयः । क्रूरे तस्मिन् नः सर्व्वे उपायाः सान्निपातिके विकारे वीर्य्यवन्ति औषधानि इव प्रतिहतक्रियाः ॥ ४८ ॥

वाच्य. । सर्व्वैः उपायैः प्रतिहतक्रियैः जातं वीर्य्यवद्भिः औषधैः इव ॥ ४८ ॥

तर्हि सामाद्युपायास्तत्र कथं न प्रयुक्ताः ? इत्यत्राह,—

तस्मिन्निति । क्रूरे घातुके । "नृशंसो घातुकः क्रूरः" इत्यमरः । तस्मिन् असुरे नः अस्माकम् सर्व्वे उपायाः सन्निपातदोषत्रयस्य प्रकोपजे सान्निपातिके विकारे ज्वरादौ । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यात् ठक् । वीर्य्यवन्ति सारवन्ति औषधानीव प्रतिहतक्रिया विफलप्रयोगा भवन्ति ॥ ४८ ॥

भावार्थ । दुरात्मनि तस्मिन् अस्माकं सर्व्वे उपायजात त्रिदोषोत्पन्नविकारे वीर्य्यवत् भेषजं इव विफलतां गतं ॥ ४८ ॥

सन्निपात—*lit.*, combination; in Hindu Medicine, it means the collective derangement of all the three humours, *viz.*, Phlegm and Bile and Wind.

যেমন সান্নিপাতিক জ্বরবিকার হইলে প্রধান প্রধান ঔষধ প্রয়োগে তাহার প্রতীকার হয়না, সেইরূপ, সেই দুরাত্মাকে বিনাশ করিবার নিমিত্ত আমরা যত উপায় প্রয়োগ করি, সকলই নিষ্ফল হইয়া যায় ॥ ৪৮ ॥

All our contrivances are powerless to hurt this cruel foe, just as powerful drugs are ineffectual in the case of a high fever wrought by a morbid state of the three humours of the body (48).

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्च्चिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः। यत्र च हरिचक्रे अस्माकं जयाशा (आसीत्) प्रतिघातोत्थितार्च्चिषा तेन हरिचक्रेण अस्य कण्ठे निष्कं इव अर्पितं ॥४८॥

वाच्यः। जयाशया स्थितं प्रतिघातोत्थितार्च्चिः तत् अर्पितवत् ॥ ४८ ॥

तदेव प्रतिहतक्रियत्वमाह,—

जयेति। किञ्चेति चार्थः। नूनमनेन हरिचक्रेण वध्य जेष्याम् इति यत्र हरिचक्रे अस्माकं जयाशा विजयाभिलाषा आसीदिति शेषः। प्रतिघातेन प्रतिहत्या उत्थितार्च्चिषा उद्गततेजसा तेन हरिचक्रेण विष्णोः सुदर्शनेन अस्य तारकस्य कण्ठे निष्कम् उरोभूषणम् अर्पितमिव इत्युत्प्रेक्षा। स्वयमेव निष्कमिव स्थितम् इत्यर्थः। तारकशिरश्छेदार्थं हरिणा चक्रं त्यक्तं, तदपि नष्टशक्ति जातमिति भावः। "साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले। दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री" इत्यमरः ॥ ४८ ॥

भावार्थः। यस्मिन् सुदर्शनचक्रे अस्माकं जयाशंसा स्थिता तत् चक्रं तत्कठिनकण्ठसङ्घर्षात् उज्ज्वलं सत् तस्य कण्ठे कण्ठभूषणं जातं ॥ ४८ ॥

নারায়ণের সুদর্শন চক্রের উপর আমাদিগের জয়লাভের আশা, কিন্তু সেই চক্র তাহার বক্ষস্থলে আঘাত করিয়া অগ্নিশিখা প্রকাশ পূর্ব্বক যেন তাহার বক্ষস্থলে অলঙ্কার পরাইয়া দেয় ॥ ৪৯ ॥

The discus of Hari, on which our hope of victory ever rests, when thrown at his throat, emits sparks as it strikes his chest, and looks like a brooch worn on his breast. (49)

तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्त्तकादिषु ।
अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ॥ ५० ॥

अन्वयः। अद्य निर्जितैरावता तदीया गजा पुष्करावर्त्तकादिषु तोयदेषु तटाघातं अभ्यस्यन्ति ॥ ५० ॥

वाच्यः। निर्जितैरावतैः तदीयैः गजैः तटाघातः अभ्यस्यते ॥५०॥

तदीया इति । अद्य सम्प्रति निर्ज्जित ऐरावत येर्म्मे तथोक्ता तस्य तारकस्य इमे तदीया गजा । पुष्करावर्त्तकाद्य नाम आदय. येषां तेषु तोयदेषु मेघेषु तटाघात वप्रक्रीडाम् अभ्यस्यन्ति (1) ॥ ५० ॥

भावार्थ । साम्प्रतं तदीया करिण ऐरावतादीन् सुरगजान् तरसा निर्ज्जित्य पुष्करावर्त्तकादिषु जलदेषु वप्रक्रीडां अभ्यस्यन्ति ॥ ५० ॥

The purport is :—elephants indulge in the recreation of digging the river bank In heaven there are the doomsday clouds that will deluge and destroy the world at the last catastrophe, but the demon's elephants have no dread of them, on the contrary they practise elephantine gambols upon them

সেই অসুরের হস্তীরা সম্প্রতি ঐরাবতকে পরাভবপূর্ব্বক পুষ্কর আবর্ত্তক প্রভৃতি প্রলয়কালীন মেঘের উপর দন্তাঘাত করিয়া ক্রীড়া করে ॥ ৫০ ॥

Nowadays the Demon's war elephants, victorious over the elephant of Indra, practise the trick of digging at the bank, upon the mighty clouds, the Pushkaras, the Avartakas, and others, —the sources of the general deluge at the destruction of the world. (50)

तदिच्छामो विभो ! स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
कर्म्मबन्धच्छिदं धर्म्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५१ ॥

अन्वयः । तत् हे विभो मुमुक्षव भवस्य शान्तये कर्म्मबन्धच्छिदं धर्म्मं इव तस्य शान्तये सेनान्यं स्रष्टुं इच्छाम ॥ ५१ ॥

वाच्यः । सेनानीः इष्यते मुमुक्षुभिः कर्म्मबन्धच्छिद् धर्म्म इव ॥५१॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् हे विभो । स्वामिन् । मोक्तुं सर्वं त्यक्तुम् इच्छवो मुमुक्षवः विरक्ता भवस्य संसारस्य शान्तये निवृत्तये कर्म्मैव बन्धः तं छिनत्तीति कर्म्मबन्धच्छिद् तम् धर्म्ममिव आत्मज्ञानहेतुभूतमिति शेष । "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" इति श्रुतेरिति भावः । तस्य तारकस्य शान्तये नाशाय । "सेनां नयतीति सेनानी चमूपति । सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्" । तम् सेनान्यम् कञ्चित् स्रष्टुमिच्छाम वयमिति शेष ॥ ५१ ॥

भावार्थ । यथा हे विभो मुक्ति इच्छव संसारबन्धच्छेदकं धर्म्मं समुत्पादयितुं यतन्ते तथा वयं तस्य विनाशार्थ सेनान्यं स्रष्टुं प्रार्थयामहे ॥ ५१ ॥

The latter part refers to the doctrine of the transmigration of uls, মোক্ষ or final emancipation being the freedom of the soul from e necessity of submitting to repeated birth, which again is the nsequence of acts done in the previous births, these acts are like nds that tie down the soul to the necessity of being born

অতএব হে প্রভু, যেমন মুক্তিলাভেচ্ছু ব্যক্তিগণ সংসারবন্ধন সমূলচ্ছেদনকারী কার্য্যের অনুষ্ঠানে প্রবৃত্ত হয়েন, তদ্রূপ আমাদিগের ইচ্ছা যে সেই দুরাত্মার বিনাশের নিমিত্ত একজন সেনাপতি সৃষ্টি করি ॥ ৫১ ॥

Therefore, O Lord! we desire to bring into being, a leader of oops, to destroy that Demon's life, as the aspirants after the emancipation of the soul are eager to win such pious merit as can cut the onds of fate, the certain consequence of previous acts (51)

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥

अन्वय । सुरसैन्यानां गोप्तारं यं पुरस्कृत्य गोत्रभिद् जयश्रियं बन्दीमिव शत्रुभ्यः प्रत्यानेष्यति ॥ ५२ ॥

वाच्यः । गोत्रभिदा बन्दी इव जयश्री प्रत्यानेष्यते ॥ ५२ ॥

सेनानीसृष्टेः फलमाह,—

गोप्तारमिति । सुरसैन्यानाम् देवतासेनानाम् गोप्तारम् रक्षितारं यम् सेनान्यम् पुरस्कृत्य पुरोधाय पुरोऽव्ययमिति गतित्वात् नमस्पुरसोर्गत्योः इति सकारः । गां पृथ्वीं त्रायन्त इति गोत्राः तान् भिनत्तीति गोत्रभित् इन्द्रः जयश्रियं बन्दीमिव बन्दीकृतां स्त्रियमिव शत्रुभ्यः सकाशात् प्रत्यानेष्यति प्रत्याहरिष्यति, तं स्रष्टुमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ ५२ ॥

भावार्थः । पाकशासन देवसेनानायकं यं पुरोधाय बन्दीभूता इव विजयलक्ष्मीं अरातिभ्यः प्रत्यावर्त्तयिष्यति ॥ ५२ ॥

সেই সেনাপতি এইরূপ হইবেন যে তাঁহাকে দেবসেনার রক্ষাকর্ত্তা স্বরূপ যুদ্ধের অগ্রভাগে সংস্থাপন পূর্ব্বক ইন্দ্র শত্রুদিগের হস্ত হইতে বন্দীমোচনের ন্যায় জয়লক্ষ্মীকে প্রত্যানয়ন করিবেন ॥ ৫২ ॥

Indra, the shatterer of mountains' wings, will place in the fore front that future leader of the troops, as a defender of the army of

gods, and will bring back victory like a captive woman from possession of his foes (52)

वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः ।
गर्ज्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥ ५३ ॥

अन्वय. । तस्मिन् वचसि अवसिते (सति) आत्मभू गिरं सा सौभाग्येन गर्ज्जितानन्तरां वृष्टिं जिगाय ॥ ५३ ॥

वाच्यः । आत्मभुवा गी ससृजे तया गर्ज्जितानन्तरा जिग्ये ॥ ५३ ॥

वचसीति । तस्मिन् धार्हस्पत्ये वचसि अवसिते परिसमाप्ते सति आत्मभू गिरम् वाचम् ससर्ज नगादित्यर्थ । सा गी. सौभाग्येन मनोहरत्वेन । पूर्व्वण्दस्य च इत्युभयपदवृद्धि । गर्ज्जितात् गर्ज्जितस्य वा अनन्तरम् प्रवृत्ताम् जिगाय जितवती । गर्ज्जितपरत्वाद् वृष्टेरिव सविश्वासनफलत्वाद्गिर सुभगत्वमि भाव ॥ ५३ ॥

भावार्थ । इत्युक्त्वा विरते च तस्मिन् सुरगुरौ ब्रह्मा वक्तु प्राक्रमत सा ब्रह्मणो सौभाग्येन गर्ज्जनानन्तरभूतां वृष्टिं अजयत् ॥ ५३ ॥

In tropical countries, a rainfall after a thundercloud has an r- speakable pleasantness in it , hence the comparison

বৃহস্পতির কথা শেষ হইলে স্বয়ম্ভু ব্রহ্মা যে বাক্য উচ্চারণ করিলে উহা মেঘগর্জ্জনের উত্তরকালীন বৃষ্টি অপেক্ষাও সমধিক রমণীয় বো হইল ॥ ৫৩ ॥

The self-existent delivered a speech, at the end of what Vrihaspati had said The speech excelled in its agreeableness the shower that follows the roar of a thunder cloud (53)

सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् ।
न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥

अन्वयः । वः अयं कामः सम्पत्स्यते कश्चित् कालः प्रतीक्ष्यतां अस्य सिद्धौ आत्मना सर्गव्यापारं न यास्यामि ॥ ५४ ॥

वाच्य । कामिन कश्चित् काल प्रतीक्षध्व । सर्गव्यापार यास्यते ॥ ५४ ॥

सम्पत्स्यत इति । अय व युष्माकम् काम मनोरथ सेनानीरूप सम्पत्स्यते सेत्स्यति । कश्चित् कियानपि काल प्रतीक्ष्यताम् तु किन्तु तस्य सनाय सिद्धौ विषय आत्मना स्वयम् सर्ग सृष्टिरेव व्यापार तम् न यास्यामि नाह सस्यामीत्यर्थ ॥ ५४ ॥

भावार्थ । भो देवा । कियत्कालम् अपेक्षध्व भवतां अय अभिलाष सम्भविष्यति अह स्वय अस्य साधने सृष्टिव्यापारं न ग्रहीष्यामि ॥ ५४ ॥

তোমাদিগের অভিলাষ সিদ্ধ হইবেক । কিন্তু কিয়ৎকাল অপেক্ষা কর । পরন্তু স্বয়ং আমি এবিষয়ের নিমিত্ত সৃষ্টিকার্য্যে প্রবৃত্ত হইব না ॥ ৫৪ ॥

This wish of your heart will be fulfilled, but you must wait for a certain period Personally, however I do not intend to undertake the work of creation towards the attainment of this object (55)

इत स दैत्य प्राप्तश्रीर्नैत एवार्हति क्षयम ।

विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वय छेत्तुमसाम्प्रतम ॥ ५५ ॥

अन्वय । इत प्राप्तश्री स दैत्य इत एव क्षय न अर्हति, तथाहि विषवृक्ष अपि सवर्द्ध्य स्वय छेत्तु असाम्प्रत ॥ ५५ ॥

वाच्य । तेन दैत्येन प्राप्तश्रिया जात क्षय न अर्ह्यते ॥ ५५ ॥

,कुत इत्याशङ्क्याह —

इत इति । इत मत्त एव प्राप्तश्री लब्धोदय स दैत्य तारकासुर इत मत्त एव क्षय नाश नार्हति । तथाहि,—अन्यो हृच्चतावदास्तां विषस्य वृक्ष विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य कृतविकारत्वात् सम्यक वर्द्धयित्वा स्वय छेत्तुम् असाम्प्रतम् अनर्ह । असाम्प्रतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वात् वृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवति अनभिहिते कर्माणि द्वितीयाभिधानात् । यथाह वामन । निपातेनाप्यभिहिते कर्माणि न विभक्ति परिगणनस्य प्रायिकत्वादिति ॥ ५५ ॥

भावार्थ । यत स दैत्य मत्त एव लब्धप्रभाव अत मत्त विनाश न अर्हति, अपरस्य का कथा स्वय रोपित विषद्रुम अपि स्वयं न च्छेदनीय ॥ ५५ ॥

আমার নিকট হইতেই সেই অসুর উন্নতি লাভ করিয়াছে, আমার উচিত নয় যে উহাকে ধ্বংস করি । দেখ, বিষবৃক্ষকেও প্রতিপালন করিলে স্বয়ং ছেদন করিতে পারা যায় না ॥ ৫৫ ॥

The demon owes his prosperity to me; his decline and fall should not be wrought by me Even a poisonous plant, having been nursed should not be cut down by the planter himself (55)

वृतं तेनेदमेव प्राक् मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥

अन्वयः। प्राक् तेन इदं एव वृतं मया च अस्मै प्रतिश्रुतं लोकान् दग्धुं अलं तत्तपः मया वरेण शमितं ॥ ५६ ॥

वाच्यः। स वृतवान् अहं प्रतिश्रुतवान् अहं वरेण शमितवान् ॥ ५६ ॥

वृतमिति। प्राक् पूर्व्वम् तेन असुरेणेदमेव देवैरवध्यत्वमेव वृतम् प्रार्थितम्। मया चास्मै तारकाय प्रतिश्रुतम् प्रतिज्ञातम्। प्रत्याङ्भ्यां श्रुव पूर्व्वस्य कर्त्तेति सम्प्रदानता चतुर्थी। कर्त्तव्यश्चैतदित्याह,—लोकान् दग्धुम् अलम् शक्तम्। पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थे ष्विति तुमुन्प्रत्यय। तस्य तप तत्तप वरेण वरदानेन शमितं हि मयेति शेष ॥ ५६ ॥

भावार्थ। पूर्व्वं तारकासुरेण मत्त इद तपसा वृत मया च तस्मै अङ्गीकृत। त्रैलोक्य अपि दग्धु क्षम तत् तप मया वरदानेन निर्व्वापित ॥ ५६ ॥

When any one practises very severe austerities, the whole world is rendered uneasy thereby, and hence the Gods are eager to grant the object for which the devotee mortifies himself

সেই অসুর আমার নিকট এই বরই চাহিয়াছিল, আমিও তাহাতে স্বীকার হইয়াছিলাম। সে যেরূপ ঘোরতপস্যা আরম্ভ করিয়াছিল, বর না দিলে সমস্ত সংসার দগ্ধ হইত ॥ ৫৬ ॥

This was precisely what the demon prayed for, and I also promised the same to him The destructive force of the austerities practised by him had to be allayed by granting his prayer (56)

मयुरेमायुगीन तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥

अन्वय। संयुगे उद्यन्तं सांयुगीनं तं निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः अंशात् ऋते कः प्रसहेत ॥ ५७ ॥

वाच्य । सांयुगीन. उद्यन् स: केन प्रसह्येत ॥ ५७ ॥

संयुग इति । संयुगे युद्धे उद्यन्तम् व्याप्रियमाणम् । संयुगे साधुम् सांयुगीनम् । प्रतिजनादिभ्य खञिति खञ्प्रत्यय । तम् तारकम् निपिक्तस्य कचित् चेत्रे चरितस्य । "नील कण्ठे लोहितश्च केशेषु" इति नीललोहित इति पुराणमिति स्वामी । तस्य नील लोहितस्य धूर्जटे रेतस शुक्रस्य अंशात् ऋते अंश विना अन्य क प्रसहेत अभिभवेत् । प्रसहनमभिभव इति वृत्तिकार ॥ ५७ ॥

भावार्थ । युद्धे उद्यत युद्धकुशल त तारक निहितस्य शिववीर्यस्य अंशं अन्तरेण क योद्धुं समर्थ ? ॥ ५७ ॥

उद्+इन+शतृ = उद्यत् = उद्योग कुर्वन् = exerting himself सयुगे साधु = clever or skilful in battle.

সেই অসুর যে প্রকার রণপণ্ডিত, সে যখন যুদ্ধে নিজ পরাক্রম প্রকাশ করিবে, তখন তাহার পুরোবর্ত্তী হয় এমন পুরুষ কে আছে, তবে মহাদেবের ঔরসজাত সন্তান হইলে এক দিন পারিতে পারে ॥ ৫৭ ॥

Who is there,—can overpower that warlike demon in battle, when he puts his strength forth,—except an offspring generated from the seed of him—the Red and Blue God,—seed deposited in some proper womb (57)

स हि देव: परं ज्योतिस्तम:पारे व्यवस्थितम् ।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥

अन्वय । स: हि देव तम पारे व्यवस्थितं पर ज्योति मया विष्णुना च न परिच्छिन्नप्रभावर्द्धि. ॥ ५८ ॥

वाच्य । तेन देवेन तम: पारे व्यवस्थितेन परेण ज्योतिषा स्थित परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिणा ॥ ५८ ॥

कथं तावौ्ट्क् शक्ति ? इत्याह,—

स इति । स देव नीललोहित तमस पारे परत व्यवस्थितम तमोगुणातीतम परम ज्योति परमात्मा हि अतएव मया परिच्छिन्नप्रभावर्द्धि अवगाढमहिमातिशयो न भवति तथा विष्णुना च न, अतस्तस्यांशाद्य नान्यस्य ॥ ५८ ॥

भावार्थ । स तु शिव तमोगुणातीत पर ज्योति मया विष्णुना च तस्य महिमा परिच्छेत्तु न शक्यते ॥ ५८ ॥

प्रभावस्य ऋद्धि — excess of power परिच्छिन्ना प्रभावर्द्धिर्यस्य

কারণ সেই প্রভু মহাদেব তমোগুণাতীত সাক্ষাৎ পরমেশ্বর; তাঁহার ক্ষমতার ইয়ত্তা করিতে আমিও পারি না নারায়ণও পারেন না ॥ ৫৮ ॥

He indeed is a God — identical with that supernal light — which has its place beyond the reach of gloom — a god whose vast power cannot be measured either by Vishnu or by me (58)

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

अन्वय । ते यूयं उमारूपेण संयमस्तिमितं शम्भोः मनः अयस्कान्तेन लोहवत् आक्रष्टुं यतध्वं ॥ ५९ ॥

वाच्य । तैः युष्माभिः यत्यताम् ॥ ५९ ॥

सम्प्रति तदधीनत्वात्तदुपायं दर्शयति —

उमेति । ते काम्यायिनः यूयम् संयमस्तिमितम् समाधिनिश्चलम् शम्भोर्मनः उमारूपेण उमासौन्दर्येण। "रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः । ग्रन्थावृत्तौ नाटकादावाकारे श्लोकयोरपि" इति विश्वः अयस्कान्तेन मणिविशेषेण। कस्कादिषु चेति सकारः । लोहवत् अयोधातुमिव। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययो ज्ञेयः। आक्रष्टुम् आहर्तुम् यतध्वम् उद्युक्ता भवत ॥ ५९ ॥

संयमे स्तिमित — ध्याने स्थिरीभूत — एकान्ततो ध्यानप्रसक्त — intent on meditation

মহাদেবের মন তপস্যাতে আসক্ত আছে অতএব পার্ব্বতীর সৌন্দর্য্য দ্বারা চুম্বক দ্বারা লৌহাকর্ষণের মত তাঁহার চিত্ত তোমাদিগকে আকর্ষণ করিতে হইবেক ॥ ৫৯ ।

So ye must try by the allurement of Uma's loveliness to tempt the inclination of the God Sambhu (Siva) who is now intent on the practice of penance — just as loadstone attracts a piece of steel (59)

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्बीजमाहितम् ।

सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥

अन्वय । उभयोः आहितं बीजं वोढुं सा वा शम्भोः तदीया जलमयी मूर्त्तिः वा मम उभे एव क्षमे ॥ ६० ॥

वाच्य । उभाभ्यां चमाभ्यां जातं तया तदीयया जलमय्या मूर्त्या वा ॥ ६० ॥

न च गत्यन्तरमस्तीत्याह,—

उभे इति । उभयी शर्व्वेण च आहितम् निषिक्तम् बीजम् तेज वोढुम् सोढुम् मा वा क्षमा शर्व्वो, अष्टमूर्त्तेः तस्य इयम् तदीया जलमयी मूर्त्तिर्वा मम । उभे एव क्षमे न तृतीयेत्यर्थः । वा शब्दो इवार्थे नलन्वार्थे । एतदेवोदाहृत्य इत्यमेव व्याख्यातं गणव्याख्याने ॥ ६० ॥

भावार्थ । यूयं तु अयस्कान्तेन लौहं इव पार्व्वत्या सौन्दर्य्यगुणेन संयमवशीकृत शिवस्य मानस आकृष्टु चेष्टध्वं शर्व्वो मम च निहितं तेज, सा पार्व्वती तदीया जलमयी मूर्त्तिं वा एते द्वे एव धारयितुं समर्थे नान्यथा न अपरा ॥ ६० ॥

Water is one of the eight forms of Siva, and Manu says that Brahma deposited his seed upon water, his first creation, which was changed into an egg of gold

अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवासृजत् ।

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥

কারণ মহাদেবের বীর্য্যপতন সন্ধারণ করিতে পার্ব্বতীই পারিবেন, যেমন মহাদেবের জলময়ী মূর্ত্তি আমার বীর্য্যপাত সন্ধারণ করিয়াছিল ॥৬০॥

There are two only—can retain the seed deposited respectively by the following two—namely, she Uma, can retain Sambhu's seed, and the aqueous form of that god can hold a deposit of seed by me (60)

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः ।
मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥

अन्वयः । तस्य शितिकण्ठस्य आत्मा व सैनापत्य उपेत्य वीर्य्यविभूतिभि सुरबन्दीना वेणी मोक्ष्यते ॥ ६१ ॥

वाच्य. । आत्मना वेण्य मोक्ष्यन्ते ॥ ६१ ॥

तस्येति । तस्य शितिकण्ठस्य अष्टमूर्त्तेः आत्मा पुत्र इत्यर्थः । "आत्मा वै पुत्र नामासि" इति श्रुतेः । व युष्माकं सेनापतेर्भावः सैनापत्यम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति यक्प्रत्ययः । उपेत्य प्राप्य वीर्य्यविभूतिभि वीर्य्यसम्पत्तिभि सुरबन्दीनाम् वेणी

भावार्थ । स शिवसुत भवतां सेनानायक भूत्वा सामर्थ्यप्रभावे बन्दीभूतानां अमराङ्गनानां वेणी विस्रंसयिष्यति ॥ ६१ ॥

For a woman separated from her husband, the proper toilet is to wear a single braid of hair to remain unkempt and uncared for till re union with husband 'He will unloose,' i e cause a re union with their husbands' वीर्यविभूति—*lit* richness or magnificence of valour

সেই প্রভু নীলকণ্ঠের পুত্র তোমাদিগের সেনাপতিপদ গ্রহণ পূর্ব্বক অদ্ভুত পরাক্রম প্রকাশ করিয়া বন্দীকৃত দেবমহিলাদিগের বেণীবন্ধ মোচন পূর্ব্বক বিরহিণী বেশ অপনয়ন করিবেন ॥ ৬১ ॥

The son of him,—the blue-throated god —will assume the office of your commander in-chief and by performing deeds of magnificent valour, will unloose the tied up braids of the captive ladies from heaven (61)

इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
मनस्याहितकर्त्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥ ६२ ॥

अन्वय । विश्वयोनि विबुधान् इति व्याहृत्य तिरोदधे ते देवा अपि मनसि आहितकर्त्तव्या (सन्त) दिवं ययु ॥ ६२ ॥

वाच्य । विश्वयोनिना आहितकर्त्तव्यै तैर्देवै द्यौ यये ॥ ६२ ॥

इतीति । विश्वस्य योनि कारणम् । "योनि स्त्रीणां स्थानभेदे कारणे तान्त्रिके पुंसि" इति वैजयन्ती । विबुधान् सुरान् इति व्याहृत्य अभिधाय तिरोदधे अन्तर्हितवान् । ते देवा अपि मनसि आहितम् कर्त्तव्यम् यैस्ते तथोक्ता सन्त दिवम् स्वर्गम् ययु प्रापु ॥ ६२ ॥

भावार्थ । ब्रह्मा पूर्व्वोक्तं अभिधाय अन्तर्हित । देवा अपि मनसि कर्त्तव्यम् धृत्वा स्वर्गं प्रतिजग्मु ॥ ६२ ॥

সৃষ্টিকর্ত্তা ব্রহ্মা এই কথা বলিয়া অন্তর্ধান হইলেন। দেবতারাও মনে মনে কর্ত্তব্য অবধারণ করিতে করিতে স্বর্গে চলিয়া গেলেন ॥ ৬২ ॥

Having said so to the gods —He, the origin of this universe—vanished out of sight The gods likewise having formed a resolution as to their future course, went to heaven (62)

तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकशासनः।
मनसा कार्य्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥

अन्वयः। पाकशासनः तत्र निश्चित्य कार्य्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा मनसा कन्दर्पं अगमत् ॥ ६३ ॥

वाच्य। पाकशासनेन अगामि ॥ ६३ ॥

तत्रेति। पाक नाम कश्चिदसुर तस्य शासन इन्द्र तत्र हरचित्ताकर्षणकार्य्ये कन्दर्पम् निश्चित्य साधकत्वेनेति शेष। कार्य्यसंसिद्धौ त्वरया औत्सुक्येन द्वौ गुणौ यस्य तत् द्विगुणम् द्विरावृत्तम रंह वेगो यस्य तेन तथोक्तेन। "गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रिया मुख्यतन्तुषु" इति वैजयन्ती। मनसा अगमत् सस्मारेत्यर्थं। गमेर्लुङ् च्लेरङादेश ॥ ६३ ॥

भावार्थ। इन्द्र तत्र कर्म्मणि कन्दर्प एव कर्त्ता इति निश्चित्य कार्य्यसाधनत्वरा वर्द्धितोत्साह स सस्मार ॥ ६३ ॥

According to Hindu Philosophy, the mind, the internal organ, is material, and atomic in its dimensions, so that when you think of an object, the mind goes in a physical sense to that object.

তথায় দেবরাজ অনেক বিবেচনা পূর্ব্বক মনে মনে কন্দর্পকে স্মরণ করিলেন। তাঁহার সেই মন উপস্থিত কার্য্য সিদ্ধ করিবার জন্য ব্যগ্রতাবশত স্বাভাবিক বেগের দ্বিগুণ বেগে ধাবমান হইল ॥ ৬৩ ॥

There, having settled the course of action they should adopt, the god who chastised the Demon Paka, sat in meditation, so that his mind, rendered doubly fleet by eagerness to win success in the work taken in hand, directed its course to the god of Love (63)

अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
ब्रह्मसाक्षात्कारोनाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अन्वयः । अथ सः पुष्पधन्वा ललित योषित् भ्रूलता चारुशृङ्गं चापं रतिवलयपदाङ्के कण्ठे आसज्य सहचर मधुहस्त न्यस्त चूताङ्कुरास्त्रः (सन्) प्राञ्जलिः शतमखं उपतस्थे ॥ ६४ ॥

वाच्यः । तेन सहचर मधुहस्तन्यस्त चूताङ्कुरास्त्रेण प्राञ्जलिना शतमखः उपतस्थे ॥ ६४ ॥

अथेति । अथ स्मरणानन्तरं स अनङ्ग इत्यर्थः । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामः । वा संज्ञायाम् इत्यनङ् । "ललितं त्रिषु सुन्दरम्" इत्यमरः । ललितायाः सुन्दर्याः योषितः भ्रुवौ लते इव चारुणी शृङ्गे कोटी यस्य तत्तथोक्तम् चापम् । रतिः स्मरप्रिया । "रतिः स्मरप्रिया" इत्यमरः । तस्याः वलयपदानि कटकस्थानानि अङ्कः चिह्नं यस्य तस्मिन् तथोक्ते कण्ठे आसज्य लगयित्वा । चापकण्ठविशेषणाभ्यां शृङ्गारैकनिधेः त्रिभुवनैकवीरस्य शृङ्गारवीरोपकरणेषु तुल्यरसत्वं व्यज्यते । सहचरस्य सख्युः मधोः वसन्तस्य हस्ते न्यस्तम् चूताङ्कुरम् एव अस्त्रम् यस्य स तथोक्तः । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् शतमखम् इन्द्रम् उपतस्थे सङ्गतवान् । सङ्गतिकरणार्थादात्मनेपदम् । मालिनीवृत्तमेतत् । "न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः", इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

भावार्थः । इन्द्रस्य स्मरणमात्रेण कन्दर्पः विलासिनीभ्रूलता चारुकोटिकं धनुः रतेः कङ्कणाङ्किते कण्ठे आदाय चूताङ्कुरशरं करेण वसन्तेन सार्द्धं बद्धाञ्जलिः महेन्द्रं जगाम ॥ ६४ ॥

স্মরণমাত্রে কন্দর্প কৃতাঞ্জলিপুটে ইন্দ্রের সম্মুখে উপস্থিত, তাঁহার পুষ্পময় ধনুকখানি কণ্ঠে সংলগ্ন রহিয়াছে, সেই কণ্ঠে নিতম্বিনী রতির আলিঙ্গন-চিহ্নস্বরূপ বলয়ের চিহ্ন লক্ষিত হইতেছে, তাঁহার ধনুকের দুই প্রান্তভাগ সুন্দরী রমণীদিগের ভ্রূলতার ন্যায় সুশ্রী দেখাইতেছে, আর বসন্ত তাঁহার সঙ্গে, [বসন্তের হস্তে কন্দর্পের বাণ আম্রমুকুল সংস্থাপিত রহিয়াছে ॥ ৬৪ ॥

Thereupon he, the god of the Floral Bow, presented himself, with joined palms, before Indra the performer of one hundred sacrifices, on his throat, that bore the marks of the wristlet of his wife Rati, was fixed his bow, with its corners as beautiful as the arched eyebrows of a beautiful girl, while his arrow consisting of a stalk of mango blossoms, was held in the hand of his comrade, the spring (64)

तृतीयः सर्गः।

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्ष्णां युगपत् पपात।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

अन्वयः। मघोनः अक्ष्णाम् सहस्रं त्रिदशान् विहाय तस्मिन् युगपत् पपात, प्रायः प्रभूणाम् आश्रितेषु गौरवं प्रयोजनापेक्षितया चलं ॥ १ ॥

वाच्यः। सहस्रेण पेते, गौरवेण चलेन भूयते ॥ १ ॥

तस्मिन्निति। मघोनः इन्द्रस्य अक्ष्णां सहस्रम् त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेषामिति त्रिदशान् देवान्। सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये इति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ सङ्ख्येये इति डच्प्रत्ययः। एकार्थत्वात् सुचो निवृत्तिः। विहाय (1) त्यक्त्वा तस्मिन् काले युगपत् पपात। सहस्रेणापि चक्षुर्भिरद्राक्षीदित्यादरातिशयोक्तिः। ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथम् अकाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन् पक्षपातः? इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति,—प्राय इति। प्रभूणामाश्रितेषु सेवकेषु विषये गौरवम् आदरः प्रयोजनापेक्षितया कार्य्यार्थित्वेन हेतुना चलम् चञ्चलम्। फलतन्त्राः प्रभवो न तु गुणतन्त्रा इति भावः ॥ १ ॥

भावार्थः। अथ समागते च कन्दर्पे देवेन्द्रस्य नयनसहस्रम् अमरगणान् विहाय तस्मिन् सगौरवं पतितं प्रायशः कार्य्यानुरोधात् भृत्येषु प्रभूणां आदरः सविशेषः जायते ॥ १ ॥

---

(1) हा=to give up लट् जहाति। हि जहीहि जहिहि, जहाहि। लुङ् अहासीत्। लिट् जहौ। क्त हीन।

কন্দর্প আসিবামাত্র ইন্দ্রের সহস্র চক্ষু অন্যান্য সকল দেবতাকে পরিত্যাগ করিয়া এককালে তাঁহার উপর পতিত হইল। প্রভুরা প্রায়ই কার্য বিশেষের অনুরোধে আশ্রিত ব্যক্তিদিগের মধ্যে কখন এক জনকে কখন বা অন্য জনকে সমধিক সমাদর করিয়া থাকেন ॥ ১ ॥

The glance of Indra's one hundred eyes, being withdrawn from all other gods, was all at once directed to him. For, rulers have many objects to gain, and different servants must share their esteem at different times. (1)

स वासवेनासनसन्निकृष्ट-
मितोनिषीदेति विसृष्टभूमिः।
भर्त्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥

अन्वयः। सः वासवेन आसनसन्निकृष्टं इतः निषीद इति विसृष्टभूमिः (सन्) भर्त्तुः प्रसादं मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य मिथः एनं एवं वक्तुम् प्राक्रमत ॥ २ ॥

वाच्य:। निषद्यतां विसृष्टभूमिना तेन, प्राक्रमत ॥ २ ॥

स इति। सः कामः वासवेन इन्द्रेण आसनस्य सिंहासनस्य सन्निकृष्टं सन्निहितम् आसनसन्निकृष्टम् यथा तथा। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः सुपोगुपसमया स, न लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थं इत्यामिति षष्ठीनिषेधात्। इतो निषीद इह उपविश इति विसृष्टभूमिः दत्तस्थानः सन् भर्त्तुः स्वामिनः प्रसादम् अनुग्रहम् मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य सभाज्य मिथः रहसि। "मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" इत्यमरः। एनम् इन्द्रम् एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुं प्राक्रमत उपक्रान्तवान्। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् इत्यात्मनेपदम् ॥ २ ॥

भावार्थः। भो. स्मर अत्रैव उपविश इति इन्द्रेण स्वासनसमीपे आसने निर्दिष्टः कामः प्रभो. स्तं अनुग्रहं शिरसा प्रतिनन्द्य तत्र उपविश्य च रहसि तं इदं आहेद

ইন্দ্র তাঁহাকে আপন সিংহাসনের অতি নিকটে বসিবার স্থান দিলেন, তাহাতে কন্দর্প প্রভুর এতাদৃশ পরম অনুগ্রহ শিরোধার্য্য করিয়া গোপনে ইন্দ্রকে বলিতে আরম্ভ করিলেন ॥ ২ ॥

"Take a seat here", with these words Indra assigned to him a seat in the vicinity of his throne, he with a bow of his head honored this distinguished favor from his lord, and privately began to speak to him in the following manner (2)

आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसां
लोकेषु यत् ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रह संस्मरणप्रवृत्त-
मिच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते ॥ २ ॥

अन्वयः । हे पुंसाम् ज्ञातविशेष, आज्ञापय, लोकेषु ते यत् करणीयम् अस्ति, संस्मरणप्रवृत्तं अनुग्रहं ते आज्ञया संवर्द्धितं इच्छामि ॥ २ ॥

वाच्यः । आज्ञाप्यतां येन करणीयेन भूयते, संस्मरणप्रवृत्तः अनुग्रहः संवर्द्धितः इष्यते ॥ २ ॥

आज्ञापयेति । हे पुंसां ज्ञातविशेष ! ज्ञातसार ! ज्ञातपुंविशेषेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । आज्ञापय तदिति शेषः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोगनिर्बन्धः । किमित्यत आह,—लोकेषु ते तव यत् करणीयम् कर्तव्यम् अस्ति । संस्मरणेन प्रवृत्तम् उत्पन्नम् ते तव अनुग्रहं प्रसादम् आज्ञया नियोगेन संवर्द्धितम् वृद्धिं गमितम् इच्छामि स्मरणकृतमनुग्रहं केनचिन्नियोगेन सफलय क्वचित् कर्मणि नियुङ्क्ष्वेत्यर्थः । अन्यथा मे नास्ति परितोष इति भावः । सुमुमन्तपाठे पिजर्थे एव कार्थे ॥ २ ॥

भावार्थ । हे लोकानां विदितसार आदिश, सम्प्रति ते किं करणीय वर्त्तते ? भवत स्मरणात् सम्भूत अनुग्रह निर्देशकरणेन सम्वर्धित्तु मां प्रार्थये । स्मरणेन अनुगृहीत अस्मि, सम्प्रति आज्ञाकरणेन आत्मानं चरितार्थं कर्तुं इच्छामि ॥ २ ॥

ज्ञातविषय पुंसाम् — ज्ञातौ विशेषौ साधारणगुणसमूहौ येन The purport of it is —You know my capabilities, and command me to do any thing in any region that comes within the range of my special capability

কোন্ ব্যক্তির কি ক্ষমতা তাহা আপনার অবিদিত নাই। অতএব ত্রিভুবনে আমাকে কি করিতে হইবেক আজ্ঞা করুন। আপনি স্মরণ করাতেই অনুগৃহীত হইয়াছি, এখন কোন কার্য্যের আদেশ করিলে সেই অনুগ্রহ আরো অধিক হইল জ্ঞান করিব ॥ ৩ ॥

O thou who knowest the respective merits of all persons, command and let me know what is that work which has to be done, in all the different regions of space Already it is a favor that thou hast remembered me; the same I would fain have enhanced by receiving a command from thee (3)

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः।
यावद्भवत्याहितसायकस्य
मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्त्ती ॥ ४ ॥

अन्वय.। पदकाङ्क्षिणा केन नितान्तदीर्घैः तपोभिः ते अभ्यसूया जनिता, यावत् सः आहितसायकस्य अस्य मत् कार्मुकस्य निदेशवर्त्ती भवति ॥ ४ ॥

वाच्य:। कः पदकाङ्क्षी, अभ्यसूयां जनितवान्, निदेशवर्त्तिना भूयते ॥ ४ ॥

ननु मे किंचिदसाध्यमस्तीत्याह —

केनेति। पदकाङ्क्षिणा स्थानाभिकाङ्क्षिणा केन पुंसा नितान्तदीर्घैः अतिमात्रैः तपोभिः ते तव अभ्यसूया ईर्ष्या जनिता न कृतेति शेषः। किमर्थम् यावत् यतः स पुमान् आहितसायकस्य संहितबाणस्य अस्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्त्तते इति निदेशवर्त्ती

प्राप्तावधी भवति अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा इति लट् ॥ ४ ॥

भावार्थः । भवतः पदं विपक्षः किं कश्चित् अतिकठोरैः तपोभिः अभ्यसूयां अजनयत् ? अधुनैव मे निहितशरस्य मे एतस्य कुसुमचापस्य वशवर्त्तं विदध्यां ॥ ४ ॥

The purport is —All eminent positions, such as the sovereignty of Heaven, &c are attainable by practice of severe austerities Indra therefore regards with a jealous apprehension all who devote themselves to such practices And he usually sends the God of Love and celestial nymphs to allure the devotees from their pious work.

বলুন ত, কে আপনার পদ পাইবার অভিলাষে বহুকাল ধরিয়া তপস্যা করিয়া আপনার ঈর্ষ্যা সঞ্চার করিয়া দিয়াছে। আমি এখনি এই ধনুকে বাণ যোজনাপূর্ব্বক তাহাকে মদীয় আজ্ঞা বহন করিতে নিযুক্ত করিতেছি ॥ ৪ ॥

Who has raised a jealous apprehension in your heart, by a long continued practice of austerities ? Forthwith shall he be subjected to the control of this my bow, the moment I place an arrow upon it, [and let it fly at him] (4)

असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः ।
बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणा-
मारेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः ॥ ५ ॥

अन्वय. । तव असम्मतः कः पुनर्भवक्लेशभयात् मुक्तिमार्गं प्रपन्नः, (सः) सुन्दरीणाम् आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः बद्धः (सन्) चिरं तिष्ठतु ॥ ५ ॥

वाच्यः । असम्मतेन केन मुक्तिमार्गः प्रपन्नः बद्धेन चिरं स्थीयतां ॥ ५ ॥

सम्प्रति चतुर्वर्गे मोक्षमधिकृत्याह,—

असम्मत इति । तव असम्मत कः पुनर्भव पुनरुत्पत्ति संसार इति यावत् तस्य क्लेशात् जन्मजरामरणादिदुःखेभ्य भयात् मुक्तिमार्गं प्रपन्न त्वद् । यत स चिरं आरेचिताभि एकैकशो विवर्त्तिताभि भ्रूभिश्चतुरैः सुन्दरीणां कटाक्षै बद्धश्चिरं तिष्ठतु । आरेचितलक्षणन्तु —"स्यादभ्रुवोर्लीलामात्रेणादेकस्या एव रेचितम् । तयोर्मूलसमुत्क्षेप कौटिल्याद्‌ भ्रूकुटि विदु" इति ॥ ५ ॥

भावार्थ । यदि कश्चित् भवत असम्मत पुनर्जन्मपत्ति क्लेशभयात् मुक्तिपथं प्रपन्न स भ्रूविलासनिपुणै कामिनीनां कटाक्षपातै बद्ध चिर यथा तिष्ठेत् तं कामिनी-वशग करोमि ॥ ५ ॥

The object of practising austerities is स्वर्ग or अपवर्ग i.e. enjoyment or final emancipation, which latter is sought by those wearied with the troubles of existence It seems that not only do the Gods prevent the attainment of the former, but interfere with the attainment of the latter, whenever they bear ill will to an aspirant after it

কে বলুন ত আপনার ইচ্ছার বিরুদ্ধে সংসার যন্ত্রণা এড়াইবার জন্য মুক্তি পথের পথিক হইয়াছে? যখন বিলাসিনীরা পর্য্যায়ক্রমে দুই ভ্রূকে চঞ্চল করিয়া রমণীয় কটাক্ষ বিক্ষেপ করিবে, তিনিই কেন হউন না, সেই কটাক্ষ পাশে তাঁহাকে অবশ্য বদ্ধ থাকিতে হইবেক ॥ ৫ ॥

Who is it, that being an object of your dislike, has betaken himself to the path of beatitude, being scared away by the troubles of repeated birth Long will he remain enslaved by the amorous looks of lovely dames,—looks that charm by the alternate dance of each eye-brow (5)

अध्यापितस्योशनसापि नीति
मप्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि
सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्ध ॥ ६ ॥

अन्वय । उशनसा नीतिम् अध्यापितस्य अपि ते द्विषः कस्य अर्थधर्मौ प्रयुक्तरागप्रणिधिः (अहं) प्रवृद्ध ओघः सिन्धोः तटौ इव पीड़यामि वद ॥ ६ ॥

वाच्य. । प्रयुक्तरागप्रणिधिना मया अर्थधर्मौ पीड्येते उद्यतां ॥ ६ ॥

धर्मार्थविधिहमाह,—

अध्यापितस्येति । उशनसा शुक्रेण नीतिम् नीतिशास्त्रम् अध्यापितस्यापि । अपि शब्दात् अनुक्तमित्राणामप्यध्ययनं गम्यते । गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकादिषु धातो ,र्यः स्यात् प्रधाने कर्मणि क्त "अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वचनात् । ते द्विष तव शत्रो कस्य अर्थधर्मौ प्रयुक्त प्रहित राग विषयाभिलाष एव प्रणिधि दूती येन सोऽहम् । "प्रणिधि प्रार्थने चरे इति यादव । प्रवृद्ध ओघ प्रवाह सिन्धो नद्या तटाविव पीड़यामि । वद ॥ ६ ॥

भावार्थ । का कथा अपरेषां अहं अनुरागप्रणिधि सम्प्रेष्य शुक्राचार्य्यात् अधीत नीते अपि तव कस्य शत्रो धर्मार्थौ वर्द्धित जलप्रवाह सिन्धो तटौ इव पीड़यामि कथय । यदि कश्चित् ते शत्रु नीतिनिपुण स्यात् स अपि त्यक्त धर्मार्थं कामवश कुरोमि ॥ ६ ॥

उशनसा = शुक्राचार्य्य = The founder of नीतिशास्त्र, which is partly King craft, partly the art of working self interest. Pursuits of life or पुरुषार्थ are said to be four, धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष Here the first two are spoken of.

সাক্ষাৎ শুক্রাচার্য্যও যদি কোন ব্যক্তিকে নীতিশাস্ত্র অধ্যয়ন করাইয়া থাকেন, তথাপি বিষয়ানুরাগ নামক আমার যে গুপ্তচর আছে, তাহাকে আমি তাহার নিকট পাঠাইতে পারি, এবং জলপ্রবাহ যেরূপ নদীর দুই তীর ভগ্ন করে তেমনি ধর্ম্ম ও অর্থ নষ্ট করিতে পারি। বলুন আপনার এরূপ শত্রু কে আছে যে আমি তাহাকে উক্ত প্রকারে নিপাত করি ॥ ৬ ॥

Though taught the science of politics by Usana himself, what enemy is there so hated by you, that his Virtue and Wealth you require me to destroy, which I can easily do, by sending my emissary

—the Desire of sensual Pleasures ; as a swollen flood destroys the banks of a river (6)

कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां
लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥

अन्वयः । एकपत्नीव्रतदुःखशीलाम् चारुतया लोलम् मनः प्रविष्टाम् कां नितम्बिनीं मुक्तलज्जाम् (सतीं) कण्ठे स्वयं-ग्राह-निषक्तबाहुं इच्छसि ॥ ७ ॥

वाच्यः । एकपत्नीव्रतदुःखशीला प्रविष्टा का नितम्बिनी मुक्तलज्जा स्वयंग्राहनिषक्तबाहुः इष्यते ॥ ७ ॥

काममधिकृत्याह,—

कामिति । एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी पतिव्रता । नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् । तस्याः व्रतम् पातिव्रत्यं तेन दुःखशीलाम् दुःखस्वभावां दृढव्रतामित्यर्थः । "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः । चारुतया सुन्दरत्वेन हेतुना लोलं मनः स्वचित्तम् प्रविष्टां कां नितम्बिनीम् नारीम् मुक्तलज्जाम् सतीम् कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् स्वयं गृह्णातीति स्वयंग्राहा । विभाषा ग्रह इति णप्रत्ययः । न च जलचर एव ग्राह इति नियमः जलचरे ग्राह एवेति नियमादिति । स्वयंग्राहा च सा निषक्तबाहुश्च तां तथाभूताम् इच्छसि । त्वदर्थं पतिव्रतामपि बलात् अभ्यर्थयामीत्यर्थः । एतच्चेन्द्रस्य पारदारिकत्वात् उक्तम् । तथा च श्रुतिः । "अहल्यायै जार" इति ॥ ७ ॥

भावार्थः । काचित् पतिव्रता किं सौन्दर्यगुणेन भवतः चपलं मनः प्रविष्टा ताम् किं त्यक्तलज्जां कण्ठे स्वयमर्पितबाहुलतां कर्तुम् अभिलषसि ॥ ७ ॥

কোন্ কামিনী নিজ সৌন্দর্য্যগুণে আপনার চঞ্চল মনে প্রবেশ করিয়াছে, অথচ পতিব্রতাধর্ম্ম পালন করে বলিয়া আপনার বশতাপন্ন হইতেছে না। যদি বলেন, ত আমার অস্ত্রপ্রভাবে সে লজ্জা পরিত্যাগপূর্ব্বক নিজে আসিয়া আপনার কণ্ঠধারণ করিবে এখন॥ ৭ ॥

What lady is it,—has by her charms caught at present your
kle fancy,—is yet averse to gratify your wishes, and is troublesome
her absolute devotion to her own wedded lord. Shall I set her
e from her shame? Shall she of her own accord twist her arms
und your neck? (7)

कयासि कामिन्! सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः ।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥

अन्वय । हे कामिन् सुरतापराधात् पादानतः (सन्) कोपनया कया अवधूतः असि? तस्याः शरीरं दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं करिष्यामि ॥ ८ ॥

वाच्यः । का कोपना पादानतं त्वां अवधूतवती, करिष्यते ॥ ८ ॥

त्रिविधा नायिका, स्वकीया परकीया साधारणी चेति तत्र परकीयां प्रत्युक्त्वा
...रे प्रत्याह,—

कयेति । हे कामिन्! कामुक! सुरतापराधात् अन्यासङ्गादित्यर्थः । पादानतः
प्रणतः सन् कोपनया कोपशीलया कया स्त्रिया अवधूतः (1) तिरस्कृतोऽसि । तस्याः
शरीरं दृढानुतापम् गाढपश्चात्तापम् अतएव प्रवालशय्याशरणं करिष्यामि इति ॥ ८ ॥

भावार्थ । हे कामिन् अन्यसंसर्गात् अभिमानिन्या कयाचित् नायिकया किं चरण
पतितः अपि त्वं किं अवमानितः असि? तस्याः शरीरं गाढानुशयं किसलयशय्याश्रयं
विरहार्तां कामपीडितां करिष्यामि ॥ ८ ॥

Pangs of separated or injured love are said to be allayed by lying down on heaps of cool, refreshing tender leaves.

---

(1) धू=to shake लट् धूनोति धूनुते, धुनाति, धुनीते धवति ते । लुङ् अधावीत्, अधविष्ट अधोष्ट । क्त धुत । तुम् धवितुम् धोतुम् ।

হে বিলাসিন্! বলুন ত কোন্ রমণী অন্য নারীর সহিত আপনার প্রসক্তির কথা অবগত হইয়া এত দূর কুপিত হইয়াছে, যে আপনি পদে ধরিলেও প্রসন্ন হয় নাই। এখনি আমি তাহার শরীর মদন শরানলে জর্জরীভূত করিয়া তুলিব যে পল্লবের শয্যায় শয়ন করা ব্যতীত তাহার গত্যন্তর থাকিবে না ॥ ৮ ॥

Have you committed some escapade in love, O seeker of amorous pleasures? Have you been dismissed by a sulky woman ... you prostrated yourself at her feet? I shall wither her form ... a keen remorse; a bed of leaves will be the only refuge for ... burning frame (8)

प्रसीद विश्राम्यतु वीर। वज्रं
शरैर्मदीयैः कतमः ? सुरारिः।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्य्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥

अन्वय। हे वीर प्रसीद, वज्रं विश्राम्यतु, मदीयैः शरैः मोघीकृतबाहुवीर्य्यः कतमः सुरारिः कोपस्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्यः अपि बिभेतु ॥ ९ ॥

वाच्यः। प्रसद्यतां त्वया वज्रेण विश्रम्यतां कतमेन सुरारिणा मोघीकृतबाहुवीर्य्येण, भीयतां ॥ ९ ॥

प्रसीदेति। हे वीर! प्रसीद प्रसन्नो भव वज्रम् कुलिशम् विश्राम्यतु (1) उपशाम्यत्वित्यर्थः। मदीयैः शरैर्मोघीकृतबाहुवीर्यः विफलीकृतभुजशक्तिः कतमः दैत्यदानवादिषु च कतमः सुरारिः। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् इति डतमच्प्रत्ययः। कोपेन स्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि बिभेतु किमुत भवत्प्रभ्य इत्यर्थः सर्वं बिभेतीति भावः। भीत्रार्थानां भयहेतुः इत्यपादानत्वात् पञ्चमी ॥ ९ ॥

---

(1) श्रम्=to toil, लट् श्राम्यति। लिट् शश्राम। लृट् श्रमिष्यति। लुङ् अश्रमत्।

भावार्थ । हे वीर! प्रसन्न भव, वज्र अपि विश्रामं लभतां मम अस्त्रैः व्यर्थीकृत-भुजबलः देवारीणां मध्ये यः कश्चित् कोपकम्पिताधरायाः कामिन्याः अपि सदा भीतः, अमुं तादृशम् असमर्थं करोमि ॥ ९ ॥

হে বীর! শান্ত হউন, আপনার বজ্র বিশ্রাম করুক, আমার যে বাণগুলি আছে, তাহা দ্বারাই আমি, যে অসুরকে বলিবেন, তাহাকেই এরূপ বীর্য্যহীন ও নিস্তেজ করিয়া তুলিব, যে স্ত্রীলোকেরও কোপপ্রযুক্ত অধরস্ফুরণ দর্শন করিয়া সে ভয়ে কম্পমান হইবেক ॥ ৯ ॥

I entreat you, O valiant God! Let alone your thunderbolt. Tell me which one of the enemies of Gods shall I reduce to such condition, that powerful arms will be of no avail—that even angry women with quivering lips will be a cause of fear to him (9)

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ १० ॥

अन्वय. । तव प्रसादात् कुसुमायुधः अपि अहं एकं मधुम् एव सहायं लब्ध्वा पिनाकपाणेः हरस्य अपि धैर्य्यच्युतिं कुर्य्यां अन्ये धन्विनः मम के? ॥ १० ॥

वाच्य. । कुसुमायुधेन मया धैर्य्यच्युतिः क्रियेत अन्यैः धन्विभिः के भूयते ॥ १० ॥

भवति । कि बहुना, तव प्रसादात् अनुग्रहात् कुसुमायुधोऽपि अतिदुर्बलास्त्रोऽप्यहम् एकं मधुम् वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकः पाणौ यस्य स पिनाकपाणिः । महरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति भावः । धैर्य्यच्युतिम् धैर्य्यहानिम् कुर्य्याम् कर्त्तुं शक्नुयामित्यर्थः । शकि लिङ् चेति शक्यार्थे लिङ् । अन्ये धन्विनः धनुर्धराः मम के न केऽपि इत्यर्थः । किं शब्दः कुत्सायाम् । "कुत्साप्रश्नवितर्केषु किंशब्द इष्यते" इति यादवः ॥ १० ॥

भावार्थ । पुष्पवाण अपि अहं भवत अनुग्रहात् एक वसन्त एव पिनाकधरस्य हरस्य अपि धैर्य्यच्युत कर्त्तुं शक्नुयाम् अपरे धनुर्धारिणि मनुष्य कथा एव नास्ति ॥ १० ॥

যদি পুষ্পই আমার অস্ত্র, তথাপি আপনার প্রসাদে এই বসন্তকে একমাত্র সহায় পাইয়া, মনে করিলে সেই পিনাকপাণি মহাদেবের পর্য্যন্ত চিত্ত চঞ্চল করিতে পারি, অন্যান্য বীরের কথা আর কি বলিব ॥ ১০ ॥

Though flowers alone are my weapons of war, yet having secured Spring as my sole assistant, I should, by your favour, disturb the equanimity even of Siva, with the pinaka, his dread bow in his hand,—what can I for all other wielders of the bow? (10)

अथोरुदेशादवतार्य पाद-
माक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।
सङ्कल्पितार्थे विवृतात्मशक्ति-
माखण्डलः काममिदं बभाषे ॥ ११ ॥

...यः । अथ आखण्डलः ऊरुदेशात् पादं आक्रान्ति पादपीठ यथा तथा अवतार्य्य संकल्पितार्थे विवृताम ...म इदम् बभाषे ॥ ११ ॥

वाच्यः । विवृतात्मशक्तिः कामः आखण्डलेन बभाषे ॥ ११ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् आखण्डलः ऊरुदेशात् पादम् आक्रान्त्या आक्रमणेन सम्भावित पादपीठम् यस्मिन् तथा तथा अवतार्य्य सङ्कल्पितार्थे ... विवृतात्मशक्तिम् "कुर्य्यां हरस्यापि" इत्यादिना प्रकटी ... कामम् इदम् वक्ष्यमाणम् बभाषे ॥ ११ ॥

भावार्थ । अथ इन्द्र ऊरुदेशात् चरण पादपीठे निधाय अभिलषितविषये ... कन्दर्पं वक्ष्यमाणं अवदत् ॥ ११ ॥

part was that of disturbing the intent meditation of Siva, and in the preceding verse, Kama had said that he would not shirk it if necessary

কন্দর্পের এই বাক্য শেষ হইলে ইন্দ্র উরুদেশ হইতে একখানি চরণ অবতারণপূর্ব্বক সিংহাসনের পাদপীঠে সংস্থাপন করিলেন, সেই পাদপীঠও তাহাতে বিশেষ অনুগৃহীত হইয়া গেল। আর তিনি যে কার্য্য সিদ্ধির জন্য স্থিরসংকল্প হইয়াছিলেন, তদ্বিষয়ে কন্দর্পের উৎসাহ ও ব্যগ্রতা দেখিয়া করিলেন। ১১।

Now Indra took down one of his feet from upon his thigh, and honored the foot-stut of his throne by depositing the foot upon it, and spoke as follows to the God of Love, who had just declared his readiness to undertake the work that lay at his heart (11)

सर्वं सखे ! त्वय्युपपन्नमेत-
दुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।
वज्रं तपोवीर्य्यमहत्सु कुण्ठं
त्वं सर्वतोगामि च साधकञ्च ॥ १२ ॥

अन्वयः। हे सखे एतत्सर्व्वं त्वयि उपपन्नं, मम कुलिशं भवान् उभे अस्त्रे वज्रं तपोवीर्य्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्व्वतोगामि साधकं च ॥ १२ ॥

वाच्यः। सर्व्वेण उपपन्नेन जातं। वज्रेण कुण्ठेन जातं त्वया सर्व्वतोगामिना साधकेन च जातं ॥ १२ ॥

सर्वमिति। हे सखे! सखे इति सम्बोधनं गौरवार्थम् सर्वम् एतत् त्वय्युपपन्नम् सिद्धम् मम कुलिशम् वज्रम् भवांश्च उभे अस्त्रे तत्र वज्रं तपोवीर्य्येण तपोबलेन महत्सु, मपस्वेषु कुण्ठम् प्रतिबद्धप्रसरम् त्वम् अस्त्रम् सर्वतोगामि च साधकञ्च तापसेष्वप्यकुण्ठमित्यर्थः ॥ १२ ॥

भावार्थ। अयि सखे! एतत् सर्व्वं भवति सङ्गतं त्वं वज्रं च एतत् उभयं मदीयं अस्त्रं वज्रं अद्य तपोबलसम्पन्नेषु मुनिजनेषु निष्फलं त्वं तु सर्व्वत्र कार्य्यसाधकश्च ॥ १२ ॥

সখে, যাহা বলিলে, সকলি তুমি পার। যে হেতু দুইখানি অস্ত্রের উপর আমার নির্ভর, এক বজ্র আর তুমি। কিন্তু বজ্রের ক্ষমতা নাই যে তপোবীর্য্য সম্পন্ন মহাপুরুষদিগকে আঘাত করে। কিন্তু তুমি আমার যে অস্ত্র, তার সর্ব্বত্র প্রয়োগ হয়, কার্য্যসিদ্ধিও করে ॥ ১২ ॥

All this [offer of service] was to be expected from you, I have got two instruments, yourself and the thunder bolt. The latter is of little service against those who are mighty with the might of pious deeds; while you as a weapon can be successfully directed against every one and all (12)

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां
कार्य्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १३ ॥

अन्वयः । हे सखे ते सारं अवैमि अतः खलु आत्मसमं त्वां गुरुणि कार्य्ये नियोक्ष्ये कृष्णेन भूधरतां अवेक्ष्य देहोद्वहनाय शेषः व्यादिश्यते ॥ १३ ॥

वाच्यः । सारः अवेयते, आत्मसमः त्वं नियोक्ष्यसे कृष्णः शेषं व्यादिशति ॥ १३ ॥

अवैमीति । हे सखे ! ते सारम् । बलम् अवैमि वेद्मि अत एव खलु अतएव आत्मसमम् मत्तुल्यम् त्वाम् गुरुणि महति कार्य्ये "तस्मै हिमाद्रेरिति" वक्ष्यमाणे नियोक्ष्ये । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकादात्मनेपदनियमः । तथाहि— सारपरीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह,—कृष्णेन विष्णुना धरतीति धरः पचाद्यच् । भुवो धरः भूधरः तस्य भावस्तत्तां भूधरणशक्तिमित्यर्थः । अवेक्ष्य ज्ञात्वा शेषः सर्पराजः देहोद्वहनाय स्वदेहमुद्वोढुम् । क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । व्यादिश्यते नियुज्यते । शेषशायी हि भगवान् ॥ १३ ॥

भावार्थः । भवतः सामर्थ्यं सम्यक् जानामि तस्मात् आत्मसदृशं भवन्तं महति कार्य्ये नियोक्तुं इच्छामि विष्णु अनन्तस्य भूभारधारणसामर्थ्यं पर्य्यालोच्य स्वशरीरवहनाय आदिशति ॥ १३ ॥

তোমার বলবীর্য্য অবগত আছি, এনিমিত্ত তোমাকে আপনার ন্যায় জ্ঞান করিয়া এক গুরুতর কর্ম্মে নিয়োগ করিব। দেখ নারায়ণ দেখিলেন যে অনন্ত সর্প পৃথিবীর ভার ধারণ করিতে সক্ষম, তবে তিনি উহাকে আপন দেহ বহন করিবার ভার দিয়া ক্ষীরসমুদ্রে শয়ন করিলেন ॥ ১৩ ॥

I know your strength, the reason that I am going to employ you in an important work, knowing you to be my second self Krishna commands the serpent king to bear himself, having witnessed his ability to bear the earth (13)

आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के
कार्य्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्।
निबोध यज्ञांशभुजामिदानी-
मुच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ १४ ॥

अन्वयः। वृषाङ्के बाणगतिं आशंसता त्वया नः कार्य्यं प्रतिपन्नकल्पं इदानीं उच्चैर्द्विषां यज्ञांशभुजां एतत् एव ईप्सितं निबोध ॥ १४ ॥

वाच्य। आशंसन् प्रतिपन्नवान् निबुध्यतां ॥ १४ ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवत् कृत्वाह,—

आशंसतेति। वृषाङ्के हरे बाणगतिम् बाणप्रसरम् आशंसता कथयता 'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे' इत्यादिनेति शेष। त्वया नः अस्माकम् कार्य्यं प्रतिपन्नकल्पम् अङ्गीकृतप्रायम् ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः। कथमेतदत आह—इदानीम् उच्चैरुन्नता द्विषो येषां तेषाम् उच्चैर्द्विषां यज्ञांशभुजाम् देवानाम्। एतेन विषयप्रयत्नभावत्व सूच्यते। ईप्सितम् आप्तुमिष्टम् एतदेव हरे बाणप्रयोगरूपमेव निबोध ह्रदयस्व बुध्यस्वेत्यर्थः। बुध बोधने इति धातोर्लोट्। अथाशंसता प्रार्थयमानेनेति नाथव्याख्यान मनाथव्याख्यानम् आङ्पूर्वयो शासिशंसत्योरिच्छार्थत्वे आत्मनेपदनियमात्। याच् ञार्थत्वस्याप्रामाणिकत्वात्। कुर्यां हरस्यापीत्यत्रानयोरभावाद्योमाचेति ॥ १४ ॥

भावार्थ। हे सखे भवता वृषध्वजे शरप्रसर कथयता अस्माक कार्य्य स्वीकृतप्राय। सम्प्रति प्रबलद्विषां यज्ञभागभुजाम् देवानां एतत् एव अभिलषितं अवगच्छतु भवान् ॥ १४ ॥

यज्ञांशभुज् = यज्ञ + अंश + भुज् + क्किप् = partakes of a share in sacrificial offerings. उभे: बलवती द्विष: शत्रवो येषां ते उभेद्विष: ।

আর মহাদেবের প্রতি বাণ প্রয়োগের কথা উত্থাপন করিয়া, আমাদিগের সংকল্পিত কর্ম্মের ভার তোমার এক প্রকার গ্রহণ করা হইয়াছে। তোমার অবগতির নিমিত্ত কহিতেছি যে যজ্ঞই দেবতাদিগের আহার, তাঁহাদিগের বিপক্ষবর্গ এখন প্রভাবশালী হইয়া উহাদিগের সেই বৃত্তি প্রায় লোপ করিয়াছে, একারণ উঁহারা ইহা অভিলাষ করিতেছেন, যে তুমি মহাদেবের প্রতি বাণ প্রয়োগ কর ॥ ১৪ ॥

When you spoke of Siva as within the reach of your arrows, you almost assented to undertake our work; for be informed, that this is the very desire of gods,—the participators of oblations offered at sacrificial rites—who have incurred the hostility of powerful foes. (14)

अमी हि वीर्य्यप्रभवं भवस्य
जयाय सेनान्यमुशन्ति देवा: ।
स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो
ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १५ ॥

अन्वय: । अमी देवा: जयाय हरस्य वीर्य्यप्रभवं सेनान्यं उशन्ति, ब्रह्माङ्गभुवा: ब्रह्मणि योजितात्मा स च त्वदेकेषो: निपातेन साध्य: ॥ १५ ॥

वाच्य: । अमीभि: देवै: सेनानी: उष्यते, ब्रह्माङ्गभूवा ब्रह्मणि योजितात्मना तेन त्वदेकेषुनिपातसाध्येन भूयते ॥ १५ ॥

किन्तत्कार्य्यं, कथं वा, तस्य त्वदायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षा ? इत्यत्राह,—अमी इति । हि यस्मात् अमी देवा: जयाय शत्रुजयार्थम् भवस्य हरस्य वीर्य्यप्रभवम् तेज:प्रभूतम् सेनान्यम् सेनापतिम् उशन्ति कामयन्ते वश(1) कान्ताविति धातो-

(1) वश् = to desire. लट् वष्टि, उष्ट:, उशन्ति । लुङ् अवशीत्, अवाशीत् । लिट् उवाश । स्र उशित: ।

ट। मूर्द्धको सद्योजातादिमन्त्राणाम् अङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां भू न्यासम् ब्रह्मा-
भू कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः। ब्रह्मणि निजतत्त्वे। "वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म" इत्युभय
त्यमरः। योजितात्मा नियमितचित्त मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः। स भव
त्वदेकेषो तवैकबाणस्य निपातेन साध्य अनन्यसाध्योऽयमस्मिन्नवसर इति भाव ॥१५॥

भावार्थः। एते शत्रूपद्रुता देवा शिववीर्यप्रभव सेनानायक भवजयाय प्रार्थ-
ले, कृतमन्त्रन्यास ब्रह्मनिष्ठ स हि शिव तव एकबाणपातसाध्य तव बाणपातं
न्तरेण केनचित् अपि वशी न आयत्तीकरणीय ॥ १५ ॥

Certain verses of the Veda are styled मन्त्र and others are gain called अङ्ग, मन्त्राङ्गभू=mentally reciting these different 'erses योजित समर्पित आत्मा येन=has attached his soul to the upreme Being=meditating on him

ফলিতার্থ এই যে, এই যে দেবগণ দেখিতেছ ইঁহারা শত্রুগণতাড়িত উদ্দেশে মহাদেবের ঔরসজাত একজন সেনাপতি পাইবার কামনা করি-তেছেন। কিন্তু মহাদেব এখন পরমাত্মার ধ্যানে নিমগ্ন, নিরন্তর জপ করি-তেই ব্যগ্র, এ অবস্থায় তোমার বাণ ব্যতীত আর কিছুতেই তাঁহাকে অস্মদীয় কার্য্য সিদ্ধি বিষয়ে আয়ত্ত করা যাইতে পারিবে না॥ ১৫ ॥

For, these deities want to secure a leader of troops, sprung from the seed of Siva, who will win victory for them And he, Siva, now meditating on the supreme Being, and inaudibly reciting the different sacred words, can be made available for us, if you but let fly a single arrow at him (15)

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
यतात्मने रोचयितुं यतस्व।
योषित्सु तद्वीर्य्यनिषेकभूमिः
सैव चमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥

अन्वयः। यतात्मने तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां रोच-यितुं यतस्व, योषित्सु सा तद्वीर्य्यनिषेकभूमिः क्षमा इति आत्मभुवा उपदिष्टं ॥ १६ ॥

वाच्यः । यत्यतां क्षमया त्वया तद्वीर्य्यनिषेकभूम्याज्ञातं आत्मभूः उपदिष्टवान् ॥ १६ ॥

तस्मा इति । यतात्मने नियतचित्ताय तस्मै भवाय । क्रियायां प्रीयमाणः इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रयत्नो हिमाद्रेस्तनूजाम् पार्वतीम् रोचयितुं यत्नः कर्त्तव्यः पार्वत्यैवेत्याह,—योषितसु स्त्रीषु मध्ये । यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठी । क्षमा शक्ता तस्य हरस्य वीर्यम् रेतस्तस्य निषेकः क्षरणं तस्य भूमिः क्षेत्रं सा पार्वत्येव, इति आत्मभुवा ब्रह्मणा उपदिष्टम् "उमे एव क्षमे वोढुमित्यादिना" उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भावार्थ । साम्प्रतं स यतात्मा त्वं हर नियमवर्त्तिनं हिमालयदुहितरं चाहयितुं यत्नः क्रियतां स्त्रीणां मध्ये समर्था सा एव केवलं शिववीर्य्यं धारयितुं प्रभवति इति ब्रह्मणा उपदिष्टः अस्मि ॥ १६ ॥

হিমালয়ের পরম পুণ্যবতী যে কন্যা আছেন, যাহাতে তাঁহার প্রতি তপোনিষ্ঠ মহাদেবের অভিলাষ সঞ্চার হয়, সেই চেষ্টা তোমাকে করিতে হইবেক, কারণ নারীজাতীর মধ্যে কেবল তিনিই মহাদেবের বীর্য্যপতন সহ্যকরণ করিতে সক্ষম, ইহা ব্রহ্মা কহিয়াছেন ॥ ১৬ ॥

The god having now subdued the inclinations of his soul, you must tempt him to feel inclined towards the pure-minded daughter of the Snowy Hill. For the self existent god has instructed us that she is the sole woman capable of retaining the deposit of his seed (16)

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः
श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥

अन्वयः । नगेन्द्रकन्या गुरोः नियोगात् अधित्यकायां तपस्यन्तं स्थाणुं अन्वास्ते इति अप्सरसां मुखेभ्यः मया श्रुतं सः वर्गः मत्प्रणिधिः ॥ १७ ॥

वाच्यः। नगेन्द्रकन्यया तपस्यन् स्थाणुः अन्वास्यते अहं श्रुत-
ान् तेन वर्गेण मत्प्रणिधिना भूयते ॥ १७ ॥

साम्प्रतमिदानीं सन्निकृष्टैव तस्येत्याह,—

गुरोरिति। नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरो पितु नियोगात् शासनात् अधित्य
ायाम् हिमाद्रेरूर्द्धभूमौ "भूमिरूर्द्धमधित्यका" इत्यमर। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्ना
ढयोरिति त्यकन्प्रत्यय। तपस्यन्तम् तपश्चरन्तम्। कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्ति-
रोरिति क्यङ् प्रत्यय। तत शतृप्रत्ययः। स्थाणुम् रुद्रम् अन्वास्त उपास्त इत्यर्थं।
नि इदम् मया अप्सरसां मुखेभ्य श्रुतम् नचैतदैतिह्यमात्रमित्याह, स वर्गं सोऽप्सरसां
ग मत्प्रणिधि मम गूढ़चर। "प्रणिधि प्रार्थने चरे" इति यादव ॥ १७॥

भावार्थ। पितुः आज्ञया सा च इदानीं अधित्यकायां तपश्चरन्त देवदेवं सेवितु
नुमता इति अप्सरोमुखात अहं श्रुतवान् अस्मि, स अप्सरोगण मदी प्रणिधि ॥ १७ ॥

अन्वास्ते=अनु+आस्+ते=*lit* sitting behind, waiting upon or
ttending upon as a servant

আর অপ্সরাগণের মুখে আমি শুনিয়াছি যে, পিতার আদেশ মতে
াহার নন্দিনী হিমালয়ের অধিত্যকাবাসী তপোনিরত মহাদেবের শুশ্রূষা
রিয়া থাকেন। একথা অপ্রত্যয় করিতে নাই, কারণ যে অপ্সরাগণ এই
ংবাদ দিয়াছে, তাহারা আমারি প্রেরিত ॥ ১৭ ॥

And I have learnt from the celestial Nymphs,—who act as a
ody of emissaries employed by me—that the daughter of the Moun-
ain King is attending upon, at her father's bidding, the god Siva,
who is practising austerities upon an upland of the hill (17)

तदगच्छ सिद्धै कुरु देवकार्य-
मर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां
बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ १८ ॥

अन्वयः। तत् सिद्धै गच्छ देवकार्य्यं कुरु, अयं अर्थः अर्था-
न्तरभाव्यः बीजाङ्कुरः उदयात् प्राक् अम्भः इव उत्तमं प्रत्ययं त्वां
अपेक्षते ॥ १८ ॥

वाच्यः । गम्यतां क्रियतां अनेन अर्थेण अर्थान्तरभाव्ये
उत्तमः प्रत्ययः त्व अपेक्ष्यसे बीजाङ्कुरेण ॥ १८ ॥

तदिति । तत् तस्मात् सिद्धैः कार्य्यसिद्धयर्थम् गच्छ, देवकार्य्यं कुरु । आशि लोट् । अयमर्थः प्रयोजनम् अर्थान्तरभाव्य कारणान्तरसाध्य एव । तथ कारणं पार्व्वतीसन्निधानमिति भावः । "अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभि च शब्दानां छत्ती चापि प्रयोजने" इति विश्वः । तथापि बीजसाध्योऽङ्कुर बीजाङ्कुर उदयात् उत्पत्तेः प्राक् अम्भ इव त्वाम्‌ उत्तम प्रत्ययम् कारणम् अपेक्षते । प्रत्ययोऽधीन शपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यमरः । तस्मादस्मिन्नर्थे तव परमसहकारित्वादन्यकर्त्त व्योऽयमर्थः इति भावः ॥ १८ ॥

भावार्थः । अत्र कार्यसाधनार्थं यादि सिद्धि ते भूयात् देवकार्य्यं अन्यत्र कार्य्यान्तरसाधनीयं एतत् कार्य्यं बीजाङ्कुर उत्पत्तेः पूर्व्वं तोय इव प्रधान कारं त्वामपेक्षते ॥ १८ ॥

অতএব শুভ যাত্রা কর, দেবতাদিগের কার্য্য উদ্ধার কর। এই যে কার্য্য ইহা সম্পন্ন হইতে অন্যান্য অনেক কারণের সহকারিতা আবশ্যক, কি প্রধান কারণ তুমি, তোমার অপেক্ষায় রহিয়াছে, ধান্যের অঙ্কুর যেমন ব বিনা উদয় হয় না, তেমনি এই কার্য্য তোমা ব্যতিরেকে সম্পন্ন হইবে না॥ ১৮ ॥

Go therefore and successfully perform this work for the gods the matter no doubt depends upon a combination of many oth things, but it is awaiting an assistance from you, who are th principal cause of our success, just as a seed requires moisture b fore it sprouts (18)

तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये
तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसा
मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

अन्वय । सुराणां विजयाभ्युपाये तस्मिन् अस्त्रगतिः तव एव

नाम, त्वं कृती अप्रसिद्धं अपि अनन्यसाधारणम् एव कर्म्म पुंसां यशसे हि ॥ १९ ॥

वाच्यः। अस्त्रगत्या भूयते त्वया कृतिना भूयते, अप्रसिद्धेन कर्म्मणा असाधारणेन चेत् यशसे भूयते ॥ १९ ॥

तस्मिन्निति। सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्योपायभूते तस्मिन् हरे अस्त्रप्रसरः तवैव नाम नामेति सम्भावनायाम्। अन्येषान्तु सम्भावनापि नास्तीति भावः। अत त्वं कृती अनुग्रहभाजीति कृती कृतार्थः। तथाहि, अप्रसिद्धमपि अनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि इदन्तु प्रसिद्धमसाधारणञ्चेति अतिशयस्करमिति भावः ॥ १९ ॥

भावार्थः। हे सखे देवानां विजयनिदाने तस्मिन् हरे तवैव अस्त्रप्रसरः त्वं कृती असि अप्रसिद्धं अपि कार्य्यं असाधारणं चेत् लोकानां यशसे प्रकल्पते ॥ १९ ॥

মহাদেবই এখন দেবতাদিগের জয়লাভের একমাত্র উপায় স্বরূপ, আর তাঁহার প্রতি অস্ত্র প্রয়োগ কেবল তুমিই করিতে পার, অতএব তুমিই ধন্য। অসাধারণ কর্ম্ম যদি নিতান্ত সামান্যও হয়, তথাপি তাহা যে সম্পন্ন করে, তাহার যশ হয়, কিন্তু এরূপ গুরুতর অথচ অনন্যসাধ্য কর্ম্ম করিলে তোমার যে কি কীর্ত্তি হইবেক, তাহা আর বলিয়া কি জানাইব ?॥ ১৯ ॥

He, the god Siva, is the only means by which the deities will win success, and it is you alone who can aim your missiles at him. O, how enviable you are! For even an insignificant task, which can be performed but by one person, is sure to bring renown to him (19)

सुराः समभ्यर्थयितार एते
कार्य्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम्।
चापेन ते कर्म्म नचातिहिंस्र-
महो बतासि स्पृहणीयवीर्य्य ॥ २० ॥

अन्वयः। एते सुराः समभ्यर्थयितारः कार्य्यं त्रयाणामपि विष्टपानां कर्म्म ते चापेन न च अतिहिंस्रं, अहोवत त्वं स्पृहणीयवीर्य्यः असि ॥ २० ॥

वाच्यः । एतैः सुरैः समभ्यर्थयिद्भिः भूयते, कार्य्येण चानं कर्म्मणा न अतिहिंस्रेण, त्वया स्पृहणीयवीर्य्येण भूयते ॥ २० ॥

मीत्साहनार्थं स्तौति,—

सुरा इति । एते सुरा समभ्यर्थयितार याचितार कार्य्यम् प्रयोजनम् विष्टपानामपि सम्बन्धि सर्व्वलोकार्थमित्यर्थ । कर्म ते तव चापेन न तु अन्येनेति भाव अतिहिंस्रम् अतिघातुकञ्च न । अहो वत इति सम्बोधने "अहोवतानुकम्पायां खेदे सम्बोधनेऽपि च" इति "वतामन्त्रणे सन्तोषे च" इति "वतामन्त्रणसन्तोषखेदानुकोशर्षे" इति विश्व । स्पृहणीयवीर्य्योऽसि श्लाघ्यविक्रमोऽसि । "वीर्य्यं प्रभावे" इति नानार्थकोष ॥ २० ॥

भावार्थ । एते देवा प्रार्थयितार कार्य्यं च एतत् त्रिलोकहितकरं तत् च कर्म त्व धनुषा एव सम्पत्स्यते, नचक्षति हिंसाजनक, अहो त्वं श्लाघ्यवीर्य्य असि ॥ २० ॥

এই যে দেবতারা, ইঁহারা তোমার নিকট উপযাচক, যে কার্য্য করিবে, তাহাতে ত্রিভুবনের উপকার হইবে। ইহা সম্পন্ন করিবে ধনুকের দ্বারা, অথচ রক্তপাত বা নিষ্ঠুরতা করিতে হইবেক না। কি চমৎকার! আমি তোমার এই পরাক্রমের অধিকারী হইতে কাহার না ইচ্ছা হয়? ॥ ২০ ॥

These gods are petitioners before you , all the three worlds are oncerued in the work , you are to perform it by employing your ow O, how enviable you are in possessing a prowess like his. (20)

मधुश्च ते मन्मथ ! साहचर्य्या-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥ २१ ॥

अन्वयः । हे मन्मथ ! असौ मधुः च ते साहचर्य्यात् अनुक्तः अपि सहाय एव, समीरणः हुताशनस्य नोदयिता भव इति केन व्यादिश्यते ॥ २१ ॥

वाच्यः। अनुक्तेन अपि मधुना ते सहायेन भवितव्यं समीरणं कः व्यादिश्यति ॥ २१ ॥

मधुश्चेति। हे मन्मथ! असौ मधुश्च वसन्तोऽपि ते सौहृदय्यात् सहचरत्वादेव अनुक्तोऽपि अप्रेरितोऽपि सहाय सहकार्येव। तथा हि समीरण वायु कृताशनस्य अग्ने सौहृदयिता प्रेरको भवेति केन व्यादिश्यते॥ २१ ॥

भावार्थ। अहो काम! नित्यसहचरत्वात् अनादिष्ट अपि एष वसन्त तव सहाय व, समीरण कृताशनस्य प्रेरणाय केन अपि न प्रेष्यते पर स स्वत एव प्रवर्त्तते ॥ २१ ॥

Sanskrit poets speak of the sworn friendship between Fire and Wind, evidently because whenever there is a large fire the rarefied air produces a breeze tending towards the spot

আর বসন্ত ত তোমার চিরসঙ্গীই আছেন, উঁহাকে না বলিলেও উনি এই কর্ম্মে সহায় হইবেন। 'ওহে বায়ু যাইয়া অগ্নির সাহায্য কর' এ কথা বায়ুকে আর বলিয়া দিতে হয় না ॥ ২১ ॥

And your comrade Spring will aid you unasked, for who ever bids the wind !—' Go and assist the progress of Fire." (21)

तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञा-
मादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे।
ऐरावतास्फालनकर्कशेन
हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ २२ ॥

अन्वयः। भर्त्तुः शेषां इव आज्ञां मूर्धना आदाय मदनः प्रतस्थे, इन्द्रः ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन तदङ्गं पस्पर्श ॥ २२ ॥

वाच्यः। मदनेन प्रतस्थे, इन्द्रेण तदङ्गं पस्पृशे ॥ २२ ॥

तथेति। तथा अस्त्विति भर्त्तुं स्वामिन शेषामिव प्रसाददत्तां मालामिव। "प्रसादाश्रितनिर्माल्यदामे शेषेति कीर्त्तिता" इति विश्व। "माल्यादानादिदामे शेषा" इति वैजयन्तीकोषो। आज्ञां मूर्ध्ना आदाय शिरसा धृत्वा मदन प्रतस्थे। समुपस्थिते स्व इन्द्रामन्त्रेणपदम्। इन्द्र ऐरावतास्फालनेन प्रोत्साहनेन ताडनेन कर्कशेन परुषेण हस्तेन तदङ्गम् मदनदेहम् पस्पर्श हस्तस्पर्शेन सम्भावयामासेत्यर्थः॥२२॥

भावार्थ.। अथ मदन. देवप्रसादीयतां कुसुममालां इव प्रभोः इन्द्रस्य वा गिरसि निधाय प्रतस्थे, इन्द्र अपि प्रीत्या उरगजसम्भाङ्गकठिनेन करेण तस्य वा पराहृशत् । २१ ।

शेषा = garland or flowers presented by a superior as a mark of favor, out of such as he wears on his own person.

কামদেব ইন্দ্রের এই আজ্ঞা যেন প্রভুর প্রসাদীয় মালার ন্যায় শিরো ধার্য্য করিয়া বিদায় হইলেন। ইন্দ্রের করতল ঐরাবতকে উৎসাহবার্থ চপেটাঘাত করিয়া করিয়া কর্কশ হইয়াছিল, তদ্বারা তিনি গমনোদ্যত কামদেবের দেহ স্পর্শ করিয়া অনুগ্রহ প্রদর্শন করিলেন ॥ ২২ ॥

'As you command;'—with these words cupid accepted the mandate of his Lord with a bow of his head, as one accepts the present of a garland; and departed from the spot; while Indra patted his body with his hand, which had its skin toughened by constantly patting his elephant Airavata. (22)

स माधवेनाभिमतेन सख्या
रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
अङ्गव्ययप्रार्थितकार्य्यसिद्धिः
स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २३ ॥

अन्वयः। सः अभिमतेन सख्या माधवेन रत्या च साशङ्कं अनुप्रयातः अङ्गव्ययप्रार्थितकार्य्यसिद्धिः, हैमवतं स्थाण्वाश्रमं जगाम ॥ २३ ॥

वाच्यः। तेन अनुप्रयातेन अङ्गव्ययप्रार्थितकार्य्यसिद्धिना हैमवतः स्थाण्वाश्रमः जग्मे ॥ २३ ॥

स इति। स, मदन: अभिमतेन प्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या च साशङ्कम् अङ्गमापतितमिति सभयम् अनुप्रयातः, सन् तथा अङ्गस्य व्ययेनापि प्रार्थिता कार्य्यसिद्धि येन स तथोक्तः । कीर्त्या अन्यापि नश्वरा देवकार्य्ये साधयिता

रति श्चानिश्चय चलितयर्थ । हैमवतम् हिमवति भवम् स्थाणोः यदस्य आश्रमं जगाम ॥२३॥

भावार्थः । स कन्दर्पः प्रियसखेन वसन्तेन, रत्याच समयं अनुप्रयातः शरीरव्ययेनापि कार्यं साधयितुं कृतसङ्कल्पः सन् हिमालयस्य शिवस्य आश्रमपदं आससाद ॥ २३ ॥

তাঁহার প্রিয়বন্ধু বসন্ত এবং গৃহিণী রতি নানা অস্বস্তি আশঙ্কা করিতে করিতে পশ্চাৎ পশ্চাৎ চলিলেন, কামদেব মনে মনে প্রতিজ্ঞা করিলেন, প্রাণ থাকুক আর যাউক, কার্য্য সিদ্ধ করিতেই হইবে। এইভাবে তিনি হিমালয়স্থিত মহাদেবের তপোবনে উপনীত হইলেন ॥ ২৩ ॥

He, followed by Spring, his beloved friend, and by his wife Rati with a trembling heart, resolved to risk his life in order to succeed in the work, repaired to Siva's retreat on the top of the Snowy Hill. (23)

तस्मिन् वने संयमिनां मुनीनां
तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्त्ती ।
संकल्पयोनेरभिमानभूत-
मात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४

अन्वयः । तस्मिन् संयमिनां मुनीनां तपः समाधेः प्रतिकूलवर्त्ती मधुः संकल्पयोनेः अभिमानभूतं आत्मान आधाय जजृम्भे ॥ २४ ॥

वाच्य. । प्रतिकूलवर्त्तिना वसन्तेन जजृम्भे ॥ २४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् वने स्थाणोराश्रमे संयमिनाम् समाधिमताम् मुनीनाम् समाधेः एकाग्रताया प्रतिकूलं वर्त्तत इति प्रतिकूलवर्त्ती विरोधी मधुः वसन्तः सङ्कल्पयोनेः मनोभवस्य अभिमानभूतम् गर्वहेतुभूतमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । आत्मानम् निजस्वरूपम् आधाय सन्निधाप्य जजृम्भे प्रादुर्बभूव वसन्तधर्मान् प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः ॥२४॥

भावार्थः । अथ वसन्तः तत्र उपस्थाय संयमवतां मुनीनां तपः समाधेः प्रतिकूलं

मनोभुवः गर्वभूतम् आत्मानम् आदाय आविर्भूत्। तत्र च अकालिकी वसन्तप्रवृत्तिः बभूव ॥ २४ ॥

তথায় কামদেবের অহঙ্কার স্বরূপ স্বয়ং বসন্ত আবির্ভূত হইয়া নিষ্ঠ ঋষিগণের চিত্তের একাগ্রতা নষ্ট করিবার তাবৎ উদ্যোগ আরম্ভ আপন মহিমা প্রকটন করিলেন ॥ ২৪ ॥

In that grove, Spring appeared in all his glory, displaying himself, which was the pride of the god of Love who takes his origin from the fancies of the mind, so as to hinder the pious devotion of those saints who were practising self-control (24)

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

अन्वय। उष्णरश्मौ समयं विलङ्घ्य कुबेरगुप्तां दिशं गन्तुं प्रवृत्ते (सति) दक्षिणा दिक् मुखेन गन्धवहं व्यलीकनिश्वासम् इव उत्ससर्ज ॥ २५ ॥

वाच्य। दिशा दक्षिणया गन्धवहः व्यलीकनिश्वास इव उत्ससृजे ॥ २५ ॥

मल्लिनाथः —

कुबेरेति। उष्णरश्मौ सूर्ये नायके च समयम् दक्षिणायनकालं सङ्केतकालञ्च विलङ्घ्य अकाले अतिक्रम्य कुबेरगुप्ताम् धनपतिपालितां दिशमुत्तरां कस्याश्चिदन्यस्याः उदीचीं कौबेराधिष्ठां कामिनीनायिकाञ्च गन्तुम् चलितुं गन्तुं प्रवृत्ते सति दक्षिणा दिक् दाक्षिण्यवती नायिका च मुखेन मुखमार्गेण मुखेन च वहतीति वहः पचाद्यच्। गन्धस्य वहम् गन्धवहम् अनिलम् व्यलीकम् दुःखम् तेन निश्वसितम् व्यलीकनिश्वासमिव। इति वैजयन्ती 'व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्यम्' इति वैजयन्ती। उत्ससर्ज मुखे दाक्षिण्यवती समर्थ तथा उक्तनेन पराङ्मुखतामगमत् सति

त्वयो दाक्षिण्यादकिञ्चिदवदत् तु खाभिप्रायमत्तीति भाव । उत्तरायणे सति मलयानिलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ २१ ॥

भावार्थ.। अथ दिनकरे समयं अतिक्रम्य उत्तरां दिशं प्रस्थातुं प्रवृत्ते सति, दक्षिणा दिक् मुखेन समीरं दुःखनिश्वासं इव तत्याज। अत्र अकाले भानौ उत्तरायणे सति, दक्षिणदिग्भागात् वसन्तसमीरः प्रवहति स्म, तदत्रोत्प्रेक्षा कविः उत्प्रेक्षते, यथा कस्यचित् बहुपत्नीकस्य नायकस्य अनुकूला कामिनी समयातिक्रमेण स्वामिनः अन्यनायिकां प्रति गमनं असहमाना पातिव्रत्यात् किमपि वक्तुं असमर्था मनस्तापात् दीर्घनिश्वासं त्यजति, तथा च इयं दक्षिणा दिक् स्वनायकं दिनकरं समयं अतिक्रम्य उत्तरां दिशं नायिकां प्रति अनुसारिणं अवलोक्य अनुकूलतया किमपि वक्तुं असमर्था दीर्घनिश्वासं त्यजति स्म ॥ २५ ॥

The purport is,—the different quarters of the heaven are like so many females, the north and the south alternately share the attentions of the sun, their lover, during six months, the sudden advent of Spring sent away the sun from South to North before due time; so South began to sigh,—which sigh is the vernal breeze

Mallinatha supposes a pun in the word कुबेर, which also may, mean 'an ugly bodied person',—a hunch back, for instance, the kind of guards employed in the Zenana by eastern kings.

উষ্ণকিরণধারী সূর্য্যদেব, কুবের যে দিকের অধিপতি, সেই দিকের প্রতি গমনোদ্যত হইয়া অসময়ে দক্ষিণ দিক্‌কে পরিত্যাগ করিলেন, তাহাতে দক্ষিণ দিক্ অকারণে পরিত্যক্ত অবলার ন্যায় দীর্ঘনিশ্বাস স্বরূপ মলয়বায়ু আপন মুখ হইতে বহমান করিয়া দিলেন ॥ ২৫ ॥

The hot beamed luminary started for an untimely journey to the quarter of the sky, which is governed by the God of riches, and the Southern quarter put forth the vernal breeze, it was like a sigh of grief on account of the sun's sudden abandonment of the Southern sky, (25)

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां
सम्पर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥

अन्वय. । अशोकः सद्यः स्कन्धात् प्रभृति एव सपल्लवानि कुसुमानि असूत आशिञ्जितनूपुरेण सुन्दरीणां पादेन संपर्कं न अपैक्षत ॥ २६ ॥

वाच्यः । अशोकेन असूयन्त, सम्पर्कः ऐक्ष्यत ॥ २६ ॥

असूतेति । अशोक वृक्षविशेष सद्य स्कन्धात् प्रकाण्डात् प्रभृत्येव स्कन्धादारभ्येत्यर्थं । भाष्यकारवचनात् प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयट । भाष्यञ्च "मूलात् प्रभृत्यण्‌ । वृक्षांस्तद्गुणवन्ति' इति कार्त्तिक्या प्रभृति आग्रहायणी मासे' इत्यादि। सपल्लवानि कुसुमानि असूत उभयमप्युज्जीवनादित्यर्थं । आशिञ्जितो नूपुर यस्य तेन । शिञ्जधातोर कर्मकाद्गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्त । सुन्दरीणां पादेन सम्पर्कम् ताडनम् नापैक्षत । "सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् । दोहद यदशोकस्य तत पुष्पोद्गमो भवेत्' इति । पादाहत 'प्रमदया विकसत्यशोक शोक जहाति । बकुलो हृष सीधुसिक्त । आलोकित कुरवक कुरुते विकाशमालोडितस्तिलक उत्कलिको विभाति ॥ २६ ॥

भावार्थ । अशोकपादप वसन्तोदयात् तत्क्षण एव स्कन्धात् प्रभृति सकिसलयानि पुष्पाणि अजनयत् । रणितमञ्जीर सुन्दरीणां पादाघात न अपेक्षते स्म । कामिनीनां नूपुरभूषितपादाघातात् अशोक विकसति इति कवि प्रसिद्धि ॥ २६ ॥

It is a fancy with the Sanscrit poets that ordinarily the Asoka tree would not flower unless touched with the foot of a beauteous woman In the present case the Season-god put forth so mighty an influence that the tree flowered even without the aforesaid stimulant

অশোকতরু অবিলম্বে পল্লব ও পুষ্প প্রসব করিতে লাগিল, এমন কি উহার স্কন্ধদেশে পর্য্যন্ত পুষ্পের উদয় হইল। রমণীরা যে নূপুরধ্বনি করিয়া উহাকে তাড়না করিবে, তাহার অপেক্ষা রহিল না ॥ ২৬

The Asoka tree brought forth leaves and flowers all at once, even the surface of its trunk being covered therewith, the tree did not wait for a touch from beauty's foot with the anklets jingling at the calf (26)

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्त्रे
नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

अन्वयः । मधुः प्रवालोद्गमचारुपत्त्रे नवचूतबाणे समाप्तिं नीते मनोभवस्य नामाक्षराणि इव द्विरेफान् निवेशयामास ॥ २७ ॥

वाच्यः । मधुना द्विरेफाः निवेशयामासिरे ॥ २७ ॥

सद्य इति । मधुः वसन्त इषुकारः प्रवालोद्गमाः पल्लवाङ्कुरा एव चारूणि पत्राणि पक्षा यस्य तस्मिन् । "पत्रं वाहनपक्षयोः" इत्यमरः । नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव बाणस्तस्मिन् नवचूतबाणे समाप्तिं नीते सति सद्यः मनोभवस्य धन्विनो नामाक्षराणीव द्विरेफान् भ्रमरान् निवेशयामास निदधौ ॥ २७ ॥

भावार्थः । नवकिसलयमनोहरपक्षे चूताङ्कुररूपबाणे समाप्तिं प्रापिते सति, वसन्त कन्दर्पस्य नामवर्णान् इव भ्रमरान् निवेशयामास । सकिसलयेषु चूतमुकुलेषु ये भ्रमराः उपविष्टा कवि तान् चयीकृत्य कामस्य नामाक्षराणि इति उत्प्रेक्षते ॥ २७ ॥

The following doggrel counts the five flowers forming the five arrows of the Hindu Cupid

अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

নবীন আম্রমুকুল কন্দর্পের বাণ, উভয় পার্শ্বে সমুৎপন্ন নবপল্লব সেই বাণের পত্র, আর বসন্ত কামদেবের বাণনির্ম্মাতা, তিনি উল্লিখিত বাণ নির্ম্মাণ শেষ করিয়া তাহাতে যেন কামদেবের নামের অক্ষরস্বরূপ ভ্রমরপঙ্ক্তি বসাইয়া দিলেন ॥ ২৭ ॥

The stalk of fresh mango blossoms was like an arrow of the god of love, and Spring like an armourer fitted it up with a bud ding leaf as with a feather; and soon as the arrow came out all complete, Spring placed upon it a number of bees, that looked like the letters of the owner's name engraven upon it. (27)

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥

अन्वयः। कर्णिकारं वर्णप्रकर्षे सति निर्गन्धतया चेत दुनोति स्म, प्रायेण विश्वसृजः प्रवृत्तिः गुणानां सामग्र्यविधौ पराङ्मुखी ॥ २८ ॥

वाच्यः। कर्णिकारेण चेतः दूयते स्म, प्रवृत्त्या पराङ्मुख्या भूयते ॥ २८ ॥

वर्णेति। कर्णिकारम् कर्णिकारकुसुमम्। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्यु पसंख्य तद्धितस्य पुष्पफलमूलेषु बहुलमिति लुक् एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। वर्णप्रकर्षे सत्यपि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति (1) स्म पर्यतापयत्। लट् स्मे इति भूतार्थे लट्। तथा हि, प्रायेण विश्वसृजः विधातुः प्रवृत्तिः गुणानां सामग्र्यविधौ साकल्यसम्पादनविषये पराङ्मुखी सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिद्वैकल्यं सम्पादयति यथा चन्द्रे कलङ्कः। अत कर्णिकारेऽपि नैर्गन्ध्यं युज्यत इति भावः ॥ २८ ॥

भावार्थ। कमनीयवर्णे अपि कर्णिकारकुसुमे सौरभाभावात् मनःक्षोभं जनयति, प्रायशः गुणसाकल्यविधाने विधाता विमुख एव। तस्मात् सर्वत्र सर्वे गुणाः न लभ्यन्ते ॥ २८ ॥

কর্ণিকার পুষ্পের বর্ণ অতি চমৎকার, কিন্তু গন্ধ না থাকাতে দুঃখের বিষয় হইল। বিধাতার কেমনি আগ্রহ যে কোন বস্তুকে সর্বপ্রকারে সম্পন্ন করেন না ॥ ২৮ ॥

Though possessing an excellent golden hue, it was a pity that the karnikara flower had no fine smell. Indeed the maker of the

(1) दु = to distress. लट् दुनोति। लिट् दुदाव। लुङ् अदावीत्, अदौषीत्। क्त दून। तुम

iverse seems to be loath to put all the perfections in one)ject * (28)

बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावा
द्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २९ ॥

अन्वयः । अविकाशभावात् बालेन्दुवक्राणि, अतिलोहितानि पलाशानि सद्य. वसन्तेन समागतानां वनस्थलीनां नखक्षतानि इव बभुः ॥ २९ ॥

वाच्यः । बालेन्दुवक्रैः अतिलोहितैः पलाशैः नखक्षतैः इव बभे ॥ २९ ॥

बालेन्द्विति । अविकाशभावात् निर्विकाशत्वान्मुकुलभावादिति बालेन्दु इव वक्राणि अतिलोहितानि अतिरक्तानि पलाशानि किंशुकपुष्पाणि । "पलाशे किंशुक पर्ण" इत्यमरः । वसन्तेन पुंसा समागतानाम् । सङ्गतानाम् वनस्थलीनाम् स्त्रीणाम् सद्य उद्गतानि पुराणेष्वतिलौहित्याभावादिति भाव । नखक्षतानीव बभुः ॥ २९ ॥

भावार्थ । सम्पूर्णविकाशाभावात् बालचन्द्रवक्राणि अतिरक्तानि पलाशानि, सद्य वसन्तेन नायकेन सङ्गतानां वनस्थलीनां नायिकानां करजक्षतानि इव शोभन्ते स्म ॥ २९ ॥

বনস্থলীরা যেন বসন্তের নায়িকা, বসন্তের সহিত সমাগম হইয়া উহা-দের অঙ্গে যেন নখক্ষত হইয়াছিল, সম্পূর্ণ প্রস্ফুটিত না হওয়াতে নবীন চন্দ্রকলার ন্যায় বক্রাকৃতি অতি রক্তবর্ণ পলাশপুষ্পগুলি সেই নখক্ষতের ন্যায় প্রতীয়মান হইতে লাগিল ॥ ২৯ ॥

The half blown Palasa buds, arched as the crescent moon, brightly shone in their scarlet tint, they seemed to be the nail marks of the season god upon the persons of his mistresses, the Forest Tracts, who had received these pleasant scratches in their amourous dalliance with the god. (29)

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार ॥ ॥ ३० ॥

अन्वयः । मधुश्रीः लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे प्रकाश्य बालारुणकोमलेन, रागेण चूतप्रवालोष्ठं अलञ्चकार ॥ ३० ॥

वाच्यः । मधुश्रिया अलं चक्रे ॥ ३० ॥

लग्नेति । मधुश्रीः वसन्तलक्ष्मीः लग्नद्विरेफा एव अञ्जनभक्तयः कज्जलरचनास्ताभिश्चित्रम् चित्रवर्णम् तिलकम् पुष्पविशेषमेव तिलकं विशेषकम् । मुखं आरम्भः एव मुखे वक्त्रे प्रकाश्य प्रकटय्य बालारुणकोमलेन बालार्कसुन्दरेण रागेण अरुणिम्ना एव लाक्षारागेण चूतप्रवालम् एवौष्ठम् चूतप्रवालोष्ठम् अलञ्चकार प्रसाधयामास ॥ ३० ॥

भावार्थः । वसन्तलक्ष्मीः उपविष्टभ्रमरकज्जलरचितं तिलकं विशेषकं मुखे प्रकाश्य प्रातःसूर्यकिरणारुणेन रक्तिम्ना चूतपल्लवरूपं ओष्ठं अलङ्कृतवती यथा विकसिततिलककुसुमेषु भ्रमराः उपविष्टाः नवकिसलयेषु च बालसूर्यतुल्या प्रभा तेन कविना उत्प्रेक्षितं यत् वसन्तलक्ष्मीः कज्जलरचितं तिलकं मुखे निवेश्य प्रवालरूपं ओष्ठं रागेण रक्तं अकरोत् ॥ ३० ॥

যেমন কোন রমণী অঞ্জনের তিলক মুখে রচনা করিয়া অধরে অলক্তরাগ লেপন করে, তদ্রূপ বসন্তলক্ষ্মী তিলক নামক পুষ্পের উপর ভ্রমরের পংক্তি বিন্যাস পূর্ব্বক প্রভাত সূর্য্যের ন্যায় পরম সুন্দর বর্ণের দ্বারা চূতপল্লবরূপ অধরোষ্ঠ অলঙ্কৃত করিলেন ॥ ৩০ ॥

Nature in this vernal garb seemed to be a woman decked out; for the tilaka flower, checkered with a row of bees of a collyrium black, looked like an ornamental patch on a woman's face; the mango leaf was in the place of her lip, overspread with a soft rosy tint like that of the morning sun, like the lac dye colouring on a woman's lip (30)

मृगा पियालद्रुममञ्जरीणां
रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः।
मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-
र्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोचाः॥ ३१॥

अन्वयः। पियालद्रुममञ्जरीणां रजःकणैः विघ्नितदृष्टिपाताः मदोद्धताः मृगाः मर्मरपत्रमोचाः वनस्थलीः प्रत्यनिलं विचेरुः॥ ३१॥॥

वाच्यः। मृगैः विघ्नितदृष्टिपातैः मदोद्धतैः विचेरे॥ ३१॥

मृगा इति। पियालद्रुमा राजादनवृक्षाः। "राजादनः पियालः स्यात्" इत्यमरः। तेषाम् मञ्जर्यः तासाम् रजःकणैः विघ्निताः सञ्जातविघ्नाः। दृष्टीनाम् पाताः प्रसारा येषान्ते तथोक्ताः मदोद्धताः मृगाः प्रत्यनिलम् अनिलाभिमुखम् मर्मराः मर्मरशब्दयुक्ताः पत्रमोचाः जीर्णपर्णपाताः यासु ताः वनस्थलीर्विचेरुः वनप्रदेशेषु चरन्ति स्म। "देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" इति हरिकारिकोक्तेः चरतेः सकर्मकत्वम्॥३१॥

भावार्थः। वसन्तोदयात् प्रमोदोन्मत्ताः मृगाः पियालकुसुममञ्जरीणां परागैः विघ्नितदर्शनाः सन्तः शुष्कपर्णाकीर्णायां वनस्थल्यां समीराभिमुखं विचरन्ति स्म॥ ३१॥

"Against the breeze,"—with the object that the breeze received within the eye-lids might brush away the pollens At least the poet seems to ascribe an instinct like this to the antelopes.

पत्रमोचा = पतितानि जीर्णपर्णानि

পিয়াল বৃক্ষের মঞ্জরীতে যে পরাগ হয়, তাহার কণা হরিণদিগের চক্ষে পতিত হওয়াতে উহারা অন্ধপ্রায় ও বাসন্তিক আমোদে উন্মত্ত হইয়া বন-ভূমির উপর বায়ুর বিপরীত দিকে ধাবমান হইতে লাগিল, তাহাতে বৃক্ষচ্যুত শুষ্কপত্ররাশি হইতে মর্ম্মর ধ্বনি উদয় হইতে লাগিল। ৩১।

The antelopes blinded by the particles of pollens, shed by the flower stalks of the piyala trees, ran excitedly against the breeze, and the withered leaves scattered about the forest grounds rustled under their feet. (31)

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज।
मनस्विनीमानविघातदक्षं
तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥

अन्वयः। चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलः यत् मधुरं चुकूज, तत् एव मनस्विनीमानविघातदक्षं स्मरस्य वचनं जातं ॥ ३२ ॥

वाच्यः। चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठेन पुंस्कोकिलेन चुकूजे, मनस्विनीमानविघातदक्षेण तेन वचनेन जातं ॥ ३२ ॥

चूतेति। चूताङ्कुराणामास्वादेन कषायकण्ठः रक्तकण्ठः। सुरभावपि रक्ते कषाय इति केशवः। पुमान् कोकिलः पुंस्कोकिलः। पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम्। मधुरम् चुकूज इति यत् तत् कूजनम् एव मनस्विनीनाम् मानविघाते रोषनिरासे दक्षम् स्मरस्य वचनम् मानं त्यजतेत्याज्ञावचनम् जातम्। कोकिलकूजितश्रवणानन्तरं स्मरस्य आज्ञा इव मानं जहुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भावार्थः। कोकिलः च चूतमुकुलं आस्वाद्य कलकण्ठः सन् यत् मधुरं कूजितवान् तत् कमनीयं कोकिलकूजितं एव मानिनीकामिनीनां मानविनाशनं कामस्य वचनं जातं। कोकिलकूजितं हि नितरां कामोद्दीपकं बभूव ॥ ३२ ॥

নবপ্রসূত আম্রমঞ্জরী ভক্ষণ দ্বারা স্বর পরিষ্কার হইলে নর কোকিল মধুর স্বরে ডাকিতে লাগিল। তাহা যেন কামদেবের উপদেশ বাক্য স্বরূপ হইল, এবং শ্রবণ করিয়া মানিনীরা মান পরিত্যাগ করিলেন ॥ ৩২ ॥

The male blackbird sweetly sang, as his voice was sweetened by a taste of the mango buds. The song acted as a mandate from the God of Love, since it at once removed the jealousies of love from the heart of proud and sullen dames. (32)

हिमव्यपायाद्विशदाधराणा-
मापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम्।

स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां
चक्रे पदं पत्त्रविशेषकेषु ॥ ३३ ॥

अन्वय. । हिमव्यपायात् विशदाधराणां आपाण्डरीभूत मुखच्छवीनां किम्पुरुषाङ्गनानां पत्त्रविशेषकेषु स्वेदोद्गमः पदं चक्रे ॥ ३३ ॥

वाच्य । स्वेदोद्गमेन पदं चक्रे ॥ ३३ ॥

हिमेति। हिमस्य व्यपायात् अपगमात् विशदा नीरुजा अधरा ओष्ठा यासां तासाम् आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् कुङ्कुमपरिहारादिति भाव । किम्पुरुषाङ्गनानाम् पत्त्रविशेषकेषु पत्त्ररचनासु स्वेदोद्गम पदम् चक्रे घर्मोदयात् स्वेदोदयोऽभूदित्यर्थ । विशदाधरत्व मधूच्छिष्टराहित्यादिति भाव । हेमन्तेषु नार्य्यो बिम्बोष्ठेषु मधूच्छिष्टं मौस प्रायादधतीति प्रसिद्धम ॥ ३३ ॥

भावार्थ । हिमापगमात् विशदाधराणां ईषत्पाण्डुरमुखकान्तीनां किन्नरीणा पत्त्ररचनायुक्तरागेषु घर्म्मबिन्दु समजायत । वसन्तोदयात् तासां शरीरेषु स्वेदजलानि सञ्जातानि ॥ ३३ ॥

These patches probably were figures of leaves painted on the cheeks and the forhead with saffron, sandal, and other scents , hence they were called पत्त्र , they were विशेषक=ornamental, acting as an ornament, from विशेषयति=शोभयति

শীতকাল অতীত হওয়াতে কিন্নরীদিগের অধরের চর্ম্ম নির্ম্মল হইয়া গেল, তাঁহাদিগের মুখের কান্তি কুঙ্কুমলেপনের অভাবে পাণ্ডুবর্ণ হইয়া গেল, তদুপরিস্থিত বিশেষকের (গণ্ডদেশে কি অন্যান্য অঙ্গে যে লতা পাতা আঁকিত) উপরে সম্প্রতি বিন্দুবিন্দু ঘর্ম্ম বারি উদয হইল ॥ ৩৩ ॥

As the winter had gone, the lips of the Kinnara ladies were free from wax [which had been applied as a protection from cold], their countenances had turned slightly pallid, perspiration showed on the ornamental patches in their face. (33)

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ता-
माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।

प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां
कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः ॥ ३४ ॥

अन्वयः । स्थाणुवनौकसः तपस्विनः तां आकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां मनसां ईशाः बभूवुः ॥ ३४ ॥

वाच्यः । तपस्विभिः स्थाणुवनौकोभिः ईशाश्चभूवे ॥ ३४ ॥

तपस्विन इति । स्थाणोर्वनमोकः येषां ते तपस्विनः तपस्या मुनयः । आद्यन्तावस्था: आकालिकीम् अकालभवत्वात् उत्पत्त्यनन्तरविनाशिनीमित्यर्थः । आकालिकडाद्यन्तवचन इति समानकालादिकटप्रत्यय प्रकृतेराकाल आदेशश्च निपातितः । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । केचिदकालाद्देशाध्यात्मादिमाङ्गवार्थं ठीत्याहुः । तामाकालिकीम् मधुप्रवृत्तिम् वीक्ष्य प्रयत्नेन संस्तम्भितविक्रियाणाम् निरस्तविकाराणाम् मनसाम् कथञ्चिदीशाः नियन्तारः बभूवुः ॥ ३४ ॥

भावार्थः । शिव तपोवननिवासिनः मुनयः तं अकालसम्भूतं वसन्तोदयं वीक्ष्य प्रयत्ननिराकृतविकाराणां मनसां उपरि कथञ्चित् प्रभवो बभूवुः ॥ ३४ ॥

মহাদেবের তপোবনের অধিবাসী ঋষিগণ অকালে এই রূপ বসন্তের আবির্ভাব অবলোকন করিয়া অতি কষ্টে অন্তঃকরণের চাঞ্চল্য নিবারণ করিতে সমর্থ হইলেন, অতি কষ্টে মনকে বশে রাখিতে পারক হইলেন ॥ ৩৪ ॥

The Saints,—the residents of Siva's sacred wood,—as they saw this untimely advent of Spring, could hardly retain a mastery over their souls, checking with great exertions the perturbations that arose in them. (34)

तं देशमारोपितपुष्पचापे
रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं
द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥

अन्वयः । आरोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने तं दे

प्रपन्ने (सति) द्वन्द्वानि काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं भावं क्रियया विवव्रुः॥ ३५॥

वाच्य। द्वन्द्वैः काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धः भावः विवव्रे॥ ३५॥

तमिति। आरोपितम् अधिज्यं चापम् पुष्पचापम् येन तस्मिन् रतिर्द्वितीया यस्य तस्मिन् रतिसहाये मदने तं देशम् उपागमम् प्रपन्ने प्राप्ते सति द्वन्द्वानि स्थावराणि जङ्गमानि च मिथुनानि काष्ठा उत्कर्षः "काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि" इत्यमरः। ताम् गतः स्नेहः इत्याद्यमनानिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः। "प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः" इत्यमरः। स एव रसः तेन अनुविद्धम् सम्पृक्तम्। भावम् रत्याख्यम् शृङ्गारभावम् क्रियया कार्य्यभूतया चेष्टया विवव्रुः प्रकटीचक्रुः शृङ्गारचेष्टां प्रापुरित्यर्थः॥ ३५॥

भावार्थः। अधिज्यकुसुमधनुषि रतिसहाये कामे तत्र समागते सति मिथुनानि अतिशयप्रेमरसानुगतं रतिभावं कार्य्येण प्रकाशयामासुः॥ ३५॥

কামদেব রতিকে সহায় করিয়া এবং পুষ্পময় শরাসন সজ্জীভূত করিয়া সেই স্থানে উপনীত হইলে যাবতীয় প্রাণীজাতির স্ত্রী পুরুষগণ পরস্পরের প্রতি কার্য্যের দ্বারা প্রেমের পরাকাষ্ঠা প্রদর্শন করিতে লাগিল॥ ৩৫॥

Soon as the God of Love, with Rati his wife accompanying him and with his floral bow ready strung for use, came to the place, couples of living creatures by their acts betrayed their mutual love, tinged with a tenderness carried to its utmost height (35)

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं
मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः॥ ३६॥

अन्वय। द्विरेफः स्वां प्रियाम् अनुवर्त्तमानः कुसुमैकपात्रे मधु पपौ, कृष्णसारः स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीं शृङ्गेण अकण्डूयत॥ ३६॥

वाच्यः । अनुवर्त्तमानेन द्विरेफेण पपे, कृष्णसारेण स्पर्श-निमिलीताक्षी मृगी अकण्डूयत ॥ ३६ ॥

मार्येष्टा चाह मल्लिनाथादिभिष्टुभिः—

मध्विति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य सः द्विरेफः भ्रमरः उपचारात्तदर्थो द्विरि उच्यते । यथाह कैयट,—"शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशोदृश्यते यथा भ्रमरशब्द द्विरेफत्वात् द्विरेफो भ्रमरः । कुसुमम् एव एकम् साधारणम् पात्रम् तस्मिन् मधु मक-न्दम् । "मधु मद्ये पुष्परसे" इति विश्व. । स्वां प्रियाम् भृङ्गीम् अनुवर्त्तमान अनुसर पपौ तत्पीतशेषम् पपावित्यर्थः । कृष्णश्चासौ सारः शवलश्च कृष्णसारः कृष्णमृ । वर्णो वर्णेनेति समास. । स्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षीम् मृगीम् शृङ्गेण अकण्डूयत । कण्ड्वादिभ्यो यगिति यक् ततः कर्त्तरि लङ् ॥ ३६ ॥

भावार्थः । भ्रमरः अपि स्वकीयां प्रियतमां भ्रमरीं अनुसरन् पुष्पैकाधारे पु पपौ, कृष्णसारः च स्पर्शसुखमुकुलितनयनां मृगीं शृङ्गेण अकण्डूयत ॥ ३६ ॥

ভ্রমর ভ্রমরীর মধুপানের জন্য পুষ্পই যেন পাত্র, এক্ষণে তাহারা উভ একটী কুসুমকে পাত্র স্বরূপ করিয়া মধুপানে প্রবৃত্ত হইল। অগ্রে ভ্র পশ্চাৎ তাহার প্রসাদ ভ্রমর পান করিল। আর কৃষ্ণসার হরিণ যখন প্রে ভরে শৃঙ্গ দ্বারা হরিণীর গাত্র কণ্ডূয়ন করিয়া দিতে লাগিল, তখন প্রি গাত্রস্পর্শের আনন্দে হরিণীর দুই চক্ষু নিমীলিত হইল ॥ ৩৬ ॥

The male black bee first gave his beloved a drink of honey fro a flower as a cup, and then drank it himself; and the spotted st. scratched the doe with his horn,—the eyes of the female closir with the delight of that touch. (36)

ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां
सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३७ ॥

अन्वयः । करेणुः रसात् पङ्कजरेणुगन्धि गण्डूषजलं गजाय

दौ, रथाङ्गनामा अर्द्धोपभुक्तेन विसेन जायां सम्भावयामास ॥ ३७ ॥

वाच्यः। करेण्वा ददे, रथाङ्गनाम्ना जाया सम्भावयामासे ॥ ३७ ॥

ददाविति। रसात् अतिरागात् करेणुः करिणी। "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभ" इत्य। पङ्काज्जायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुः। पङ्कजरेणुगन्धोऽस्यास्तीति पङ्कजगन्धि गण्डूषजलम् मुखान्तस्थं तज्जलम् गजाय ददौ। रथाङ्गनामा चक्रवाकः अर्द्धम् तथा उपभुक्तेन अर्द्धजग्धेन विसेन जायां सम्भावयामास स्वजग्ध शेषं ददाविर्थः ॥ ३७ ॥

भावार्थः। करिणी अनुरागातिशयात् पद्मपरागवासितं गण्डूषमितजलं गजाय ददौ, चक्रवाकः च अर्द्धोपभुक्तेन मृणालखण्डेन चक्रवाकीं अभ्यर्चयामास ॥ ३७ ॥

কোন স্থানে হস্তিনী প্রেমভরে পদ্ম-পরাগ-সুরভীকৃত সরোবর-বারি স্তীকে গণ্ডূষ করিয়া দিতে লাগিল। স্থানান্তরে চক্রবাক এক খণ্ড মৃণালের র্দ্ধেক আপনি খাইয়া অবশিষ্টাংশ প্রেয়সীকে প্রদান করিল ॥ ৩৭ ॥

The female elephant gave a drink to her mate, of water stored within her mouth,—water that had the scent of the lotus pollens in ; and the male ruddy goose offered to his love, a bit of a lotus root, having eaten himself one half of it. (37)

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः
किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्त्रलेखम्।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे (ख) ॥ ३८ ॥

अन्वयः। किम्पुरुषः श्रमवारिलेशैः किञ्चित् समुच्छ्वासित पत्त्रलेखं पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं गीतान्तरेषु चुचुम्बे ॥ ३८ ॥

वाच्यः। किम्पुरुषेण चुचुम्बे ॥ ३८ ॥

गीतेति। किम्पुरुष किन्नर गानमध्ये स्वेदोदबिन्दुभिः। किञ्चिदुच्छ्वसिता विशेषिता पत्ररेखाः यस्य तत् पुष्पाणामासवं मद्यम् पुष्पाद् उद्भवमद्यमित्यर्थं मधस्ते मधूकस्य सम्भवात्। पुष्पवासितमिति केचित्। तेन आघूर्णिताभ्याम् उद्भ्रान्ताभ्याम् नेत्राभ्याम् शोभते इति तथोक्तम् प्रियामुखम् मध्येषु चुचुम्बे (रू) ॥ ३८ ॥

भावार्थ। किन्नरः स्वेदजलकणैः उच्छ्वसितचित्रलेखं पुष्पासवपानघूर्णितनयनं मनोरमं दयितामुखं चुम्बितवान् ॥ ३८ ॥

কিন্নর কিন্নরীতে গান গাইতেছিল, তৎকালে কিন্নরীর মুখে বিন্দু বিন্দু ঘর্ম্ম হওয়াতে তত্রত্য পত্রাবলী রচনা কিঞ্চিৎ স্ফীত হইয়া উঠিল, পুষ্প মদিরা পান করিয়া দুই চক্ষু ঘূর্ণিত হওয়াতে মুখের পরম সুন্দর শোভা হইল এবং কিন্নর সেই মুখে মুহুর্মুহুঃ চুম্বন করিতে লাগিল ॥ ৩৮ ॥

In the intervals of his song, the Kinnara kissed his beloved's mouth—its ornamental patches slightly puffed with particles of perspiration rising there,—while the eyes rolling under the influence of the floral wine had added a fresh charm to her face (38)

पत्रलेखा = painted leaves

पर्य्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः
स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापु
र्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥

अन्वय। तरवः अपि, पर्य्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः लतावधूभ्यः विनम्रशाखाभुजबन्धनानि अवापुः ॥ ३९ ॥

वाच्य। तरुभिः अवापिरे ॥ ३९ ॥

पर्य्याप्तेति। पर्य्याप्ता समग्रा पुष्पस्तवका एव स्तना यासाम् ताभ्यः स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति विकल्पात् न ङीप्। स्फुरन्तः प्रवालाः पल्लवा एव ओष्ठा तैः मनोहराभ्यः लता एव वध्वः ताभ्यः सकाशात् तरवोऽपि विनम्रादेव पुष्ट गम्यते।

नम्रा शाखा एव भुजा ते बन्धनान्यथवा ताभिराश्लिष्टा इत्यर्थः । स्थावराणामपि मदनविकारोऽभूत् किमुतान्येषामिति भावः । एतच्च तरुलतानामपि चेतनत्वादुक्तम् । यथाह मनु —"अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" इति ॥ ३९ ॥

भावार्थ । पर्य्याप्तपुष्पगुच्छस्तना आकम्पितकिसलयाधरा लताबध्वः अपि पादपानां विनम्रशाखाबाहुभिः आश्लेष चक्रुः कुसुमितलतासमूह पादपसमूहके आलिङ्गन करियाछिल एतत ॥ ३९ ॥

तरवोऽपि The amorous influence of the season reached even the vegetable world,—this is the force of अपि

এমন কি বসন্তসমুত্থাপিত প্রণয়রস উদ্ভিদ্দিগকেও স্পর্শ করিল, দেখ লতারা বধূর মত অবনত শাখাবাহু দ্বারা বৃক্ষদিগকে বেষ্টনপূর্ব্বক আলিঙ্গন করিল, তাহাদিগের স্থূল স্থূল পুষ্পস্তবক স্তনের ন্যায় জ্ঞান হইতে লাগিল, তাহাদিগের পল্লব স্বরূপ ওষ্ঠ কম্পিত হওয়াতে অতি চমৎকার দেখাইতে লাগিল ॥ ৩৯ ॥

Even the trees received an embrace from the creeping plants, who acted as if they were the wives of the trees, and they clasped them with their bending boughs as if with their arms,—while the big clusters of flowers seemed to be their heaving bosom, and their trembling leaves were like the quivering lips that added an attraction to them (39)

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥

अन्वयः । अस्मिन् क्षणे हरः श्रुताप्सरोगीतिः अपि प्रसंख्यानपरः बभूव, विघ्नाः जातु आत्मेश्वराणां समाधिभेदप्रभवः न भवन्ति ॥ ४० ॥

वाच्य. । श्रुताप्सरोगीतिना हरेण प्रसंख्यानपरेण बभूवे । विघ्नैः समाधिभेदप्रभुभिः न भूयते ॥ ४० ॥

श्रुतेति । तस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावकाले भगवान् हरः श्रुताप्सरोगीतिरपि दिव्याङ्गनागानमाकर्ण्यापीत्यर्थः । प्रसंख्यानपरः आत्मानुसन्धानपरः बभूव हि तथाहि आत्मेश्वराणाम् चित्तस्य ईश्वराणाम् नियन्तॄणां वशिनामित्यर्थः । विघ्नयन्तीति विघ्नाः प्रत्यूहाः । घञर्थे कप्रत्ययः । जातु कदाचिदपि समाधिभेदे समाधिभङ्गे प्रभवः समर्था न भवन्ति ॥ ४० ॥

भावार्थ । शिव रागोद्दीपक अप्सरसां गीत आकर्ण्य अपि आत्मध्यानपर आसीत् । विघ्ना कदाचित् अपि वशीकृतचेतसां ईश्वराणां समाधिविघाताय न प्रभवन्ति । सततं अपि विकारकारणेषु धीरा न मुह्यन्ति ॥ ४० ॥

এতাদৃশ রমণীয় কালে আবার অপ্সরারা গান করিতে লাগিল, তথাপি মহাদেব ধ্যানে মগ্ন রহিলেন। কারণ জিতেন্দ্রিয় পুরুষদিগের মনের একাগ্রতা কোন রূপ বিঘ্ন দ্বারা নষ্ট হইবার নহে ॥ ৪০ ॥

At that moment though the songs of celestial nymphs reached his ears, yet did Siva remain meditating on the Supreme soul. For, distractions affect not the devotion of those who have attained a mastery over their souls. (40)

लताग्टहद्वारगतोऽथ नन्दी
वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।
मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

अन्वय । अथ लताग्टहद्वारगतः वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः नन्दी मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञया एव चापलाय मा इति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥

वाच्य । लताग्टहद्वारगतेन वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रेण नन्दिना गणाः व्यनायिषत ॥ ४१ ॥

लतेति । अथ लताग्टहद्वारम् गतः वामे प्रकोष्ठे अर्पितहेमवेत्रः धारितहेमदण्डः नन्दी नन्दिकेश्वरः । "नन्दी भृङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनो नन्दिकेश्वरः" इति कोषः । हस्ते

र्पितायाः सरोषविस्मयस्मितावलोकं निहितायाः एकस्याः अङ्गुल्या तर्जन्या संज्ञया सूचनयैव "संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैरर्थसूचना" इत्यमरः। गणान् प्रमथान् चापलस्य चापलम् कर्त्तुम्। मा भवतेति। क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी। व्यनैषीत् शिक्षितवान्॥४१॥

भावार्थः। अथ हेमवेत्रगर्भ लतागृहद्वारगत हरानुचरः नन्दी तत्प्रकोष्ठ चापल्यं त्यक्तोक्त ओष्ठार्पिताङ्गुलिदण्डेन अलं चापल्येन इति प्रमथगणान् अशिक्षयत्॥४१॥

সেই সময়ে নন্দী নিকুঞ্জের দ্বারদেশে অবস্থিত ছিলেন, সুবর্ণময় একটী যষ্টির উপর তাঁহার বামহস্তের প্রকোষ্ঠ সংস্থাপিত ছিল। তিনি আপন মুখে একটী অঙ্গুলি সংস্থাপন পূর্ব্বক প্রমথদিগকে সঙ্কেত করিয়া দিলেন যে, সাবধান, যেন কোন চপলতা প্রকাশ না হয়॥৪১॥

Now, Nandi, the chief of the attendants of Siva, stationed at the entrance of the bower formed with the creeping plants, his left wrist supported on a gold stick—made a sign with one finger placed upon his mouth, and admonished them, to say as it were, "Let there be no unseemliness on your part" (41)

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम्।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे॥४२॥

अन्वयः। निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारं तच्छासनात् तत्सर्वं काननं चित्रार्पितारम्भम् इव तस्थे॥४२॥

वाच्यः। निष्कम्पवृक्षेण निभृतद्विरेफेन मूकाण्डजेन शान्तमृगप्रचारेण तेन सर्व्वेण काननेन चित्रार्पितारम्भेण इव अवतस्थे॥४२॥

न केवलं गणा एव विनीताः, किन्तु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह — निष्कम्पेति । निष्कम्पवृक्षम् इदमुद्भिज्जोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफम् निर्व्यापारभ्रमरम् स्वेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजम् निःशब्दपक्षिसरीसृपादिकम् एतेन अण्डजानां ग्रहणम् । शान्तमृगप्रचारम् जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वम् एव काननम् तत्काननं नन्दीश्वराज्ञया चित्रार्पितारम्भम्—चित्रलिखितारम्भम् इवावतस्थे । 'स्युर्जरायुजाः । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तरुगुल्माद्या' इत्यमरः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । अथ नन्दिशासनात् पादपा निष्कम्पा जाताः भ्रमरा निःशब्दास्तस्थुः विहगा न कूजन्ति स्म पशवश्च न विचेरुः तत् काननं चित्रलिखितारम्भमिव भाति स्म ॥ ४२ ॥

নন্দী এইরূপ শাসন করাতে সেই সমস্ত তপোবন যেন চিত্রপটে লিখিত ছবির ন্যায় স্থির হইয়া রহিল, তখন বৃক্ষেরা নিশ্চল হইল, ভ্রমরেরা গান ত্যাগ করিল, পক্ষীরা নীরব হইল এবং হরিণদিগের লীলা খেলা স্থগিত হইয়া গেল ॥ ৪২ ॥

At this admonition proceeding from him the whole grove was as quiet and still as if it had been a painted scene, the trees ceased to wave; the bees did not hum; the birds were mute, and the movements of the deer were at an end (42)

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।
प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं
ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥ ४३ ॥

अन्वयः । कामः प्रयाणे पुरः शुक्रम् इव तस्य दृष्टिप्रपातं परिहृत्य प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं भूतपतेः ध्यानास्पदं विवेश ॥ ४२ ॥

वाच्य । कामेन विविशे ॥ ४३ ॥

दृष्टीति । कामः प्रयाणे यात्रायां पुरोऽग्रे ... यस्मिन् देशे तत्र पुरः शुक्रम् ...

। "प्रतियुक्त प्रतिबुधं प्रत्यग्रारकमेव च। यदि गक्तसमी राजा हतमैन्यो निवर्तते" न प्रतिषेधात्। तस्य दृष्टिमपास्य। दृष्टिपथम् परिहृत्य प्रान्तेषु पार्श्वदेशेषु संसक्ता योऽन्योन्यसंघटा नमेरूणाम् सुरपुन्नागानाम् शाखा यस्य तत्। तिरोधानयोग्यमिति व। भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदम् समाधिस्थानम्। ध्यानास्पदं प्रतिष्ठायामिति पात। विवेश॥ ४३॥

भावार्थ। कामः तु यात्रायां पुरोगत शुक्र इव, नन्दिन दर्शनपथं परित्यज्य देव शाखाभिः समाहतप्रान्तविभाग हरस्य ध्यानास्पदं अभिययौ॥ ४३॥

Shunned Nandis sight, i e effected his entrance not by the door where Nandi was, but by some other opening in the fence

Astrology says that a military expedition in the direction in which the Venus is, so that the army should have to march, always facing the planet, is bound to be disastrous

যেমন যাত্রাকালে লোকে সম্মুখবর্ত্তী শুক্র তারাকে পরিহার করিয়া যায়, তদ্রূপ কামদেব নন্দীর দৃষ্টিপাত পরিহার পূর্ব্বক চতুঃপার্শ্বে পরস্পর সম্মিলিত নমেরু শাখা পরিবেষ্টিত মহাদেবের ধ্যানগৃহমধ্যে প্রবেশ করিলেন॥ ৪৩॥

As the planet of Venus, shining just in front, is shunned by an army when on a march, so the god of Love shunned Nandis sight, and entered the meditation chamber of Siva, fenced by the entangled branches of the Nameru trees (43)

स देवदारुद्रुमवेदिकायां
शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम्।
आसीनमासन्नशरीरपात-
स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श॥ ४४॥

अन्वयः। आसन्नशरीरपातः सः कामः शार्दूलचर्मव्यवधानवत्यां देवदारुद्रुमवेदिकायां आसीनं संयमिनं त्रियम्बकं ददर्श॥ ४४॥

वाच्य। तेन आसन्नशरीरपातेन आसीनः संयमी त्रियम्बकः (त्र्यम्बक) ददृशे॥ ४४॥

स इति। आसन्नशरीरपातः आसन्नमृत्युः सः कामः शार्दूलचर्मणा व्याघ्रचर्मास्तृतायामित्यर्थः। "मौसदीव्याघ्रचर्मणि" इति शाश्वतादिति माह। देवदारुद्रुमवेदिकायामासीनम् उपविष्टम् संयमिनम् समाधिनिष्ठम् ददर्श। त्र्यम्बकमित्युक्तेः पादपूरणमन्यामाचियम्बकमिति पादपूरणार्थाद्यमित्रकं श्छान्दस, महाकविप्रयोगादभियुक्तैरङ्गीकृतः। केचित्तमादधिका पेठुः॥ ४४॥

भावार्थः। अथ आसन्नविनाशः कामः तत्र च गत्वा ... व्याघ्रचर्माच्छादितायां वेदिकायां आसीनं नयनत्रयं त्रिलोचनं अपश्यत्॥ ४४॥

शरीरपात = Fall of the corporeal frame—dissolution of the body

তথায় হতভাগ্য মৃত্যুমুখে প্রবিষ্টপ্রায় সেই কন্দর্প তপোনিষ্ঠ ... দেখিল, যে দেবদারু বৃক্ষের তলস্থিত একটী বেদির উপর ... বিস্তারিত আছে, মহাদেব তদুপরি উপবিষ্ট আছেন॥ ৪৪॥

✓ He, the wretch doomed to death within a short space of time, beheld the three-eyed Siva in meditation, seated upon an altar raised at the foot of a devadaru tree, overspread with a tiger skin. (44)

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकाय-
मृज्वायतं सन्नमितोभयांसम्।
उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये॥ ४५॥

अन्वयः। पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायं ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसं उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् अङ्कमध्ये प्रफुल्लराजीवं इव (स्थितं)॥ ४५॥

वाच्यः। पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायः ऋज्वायतः सन्नमितोभयांसः प्रफुल्लराजीवः इव॥ ४५॥

अथैनं देवं वर्णयति त्रिभिः श्लोकैः—

पर्यङ्केति। पर्यङ्कबन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायम् निश्चलोर्ध्वदेहम् ऋज्वायतम्

यत तम् सन्नमितौ उभौ अंसौ यस्य त तथोक्तम्। वृत्तिविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन। उत्तान ऊर्द्धतलौ यः पाणिद्वयस्य सन्निवेश संस्थान तात् अङ्कमध्ये प्रफुल्लम् (1) राजीव पङ्कज यस्य तम् इव स्थितम्। वीरासन वसिष्ठ— पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम्। इतरस्मिन् तथैवोरु वीरासनमुदाहृतम्" इति तथा योगसार,—"उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम्। आदायाङ्के कृत्वा ध्यायेद्ब्रह्म सोऽन्तरम्" इति ॥ ४५ ॥

भावार्थ । वीरासनमास्थिरपूर्व्वभाग ऋजु दीर्घं सन्नांसद्वय उत्तानकरतलयुगल-स्थापनात् क्रोड़मध्ये फुल्लाम्बुज इव स्थित ॥ ४५ ॥

তখন সেই প্রভু বীরাসন নামক অবস্থিতিতে অবস্থিত ছিলেন, এবং তাঁর শরীরের ঊর্দ্ধভাগ সুস্থির হইয়া অবস্থিত ছিল, সমগ্র দেহ সরল ভাবে দণ্ডরূপে বিস্তারিত হইয়াছিল দুইস্কন্ধ বিশেষরূপে অবনত হইয়াছিল, আর ক্রোড়দেশে দুই করতল চিৎ করিয়া সংস্থাপন করাতে জ্ঞান হইতেছিল যেন তাঁর রক্তপদ্ম প্রস্ফুটিত হইয়াছে ॥ ৪৫ ॥

He sat cross-legged with each foot placed respectively above below the opposite thigh, and his upper body was steady and ed, straight and erect he sat, with his shoulders adjusted in e form of an inclined plane; upon his lap were placed both s hands with upward palms,—it seemed as if he had full blown d lotuses on his lap. (45)

भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं
कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ४६ ॥

अन्वय। भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रं कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां ग्रन्थिमतीं कृष्णत्वचं दधानं ॥ ४६ ॥

---

(1) फुल्ल = to open. लट् फुल्लति। लिट् पुफुल्ल। लुङ् अफुल्लीत्।

वाच्य. । भुजङ्गमोनद्धजटाकलाप. कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्र दधानः ॥ ४६ ॥

भुजङ्गमेति । भुजङ्गमेन उन्नद्ध उन्नमय्य बद्ध जटाकलाप येन तं तथोक्त कर्णावसक्ताम् कर्णावलम्बीत्यर्थः । अतएव द्विगुणम् द्विरावृत्तम् अक्षसूत्रम् अक्षमाला यस्य तम् कण्ठप्रभाणाम् सङ्गेन मिश्रणेन विशेषनीलाम् अतिनीलाम् ग्रन्थिमतीम् बन्धनयुक्ताम् कृष्णत्वचम् कृष्णमृगाजिनम् दधानम् ॥ ४६ ॥

भावार्थ । भुजगराजेन जटां ऊर्द्धं बद्धा कर्णयो जपमालिकां द्विरावृत्तां च धृत्वा विशेष कण्ठकान्तिसम्पर्कात् अति नीलग्रन्थियुक्तं कृष्णमृगाजिनं च परिधाय स्थित ॥ ४६ ।

তাঁহার জটাজূট সর্প দ্বারা উর্দ্ধভাবে বন্ধন করা হইয়াছিল রুদ্রাক্ষ দৈব মণী জপমালা দুই ফের করিয়া কর্ণে বাঁধা হইয়াছিল, আর কৃষ্ণসার চর্ম্ম তাঁহার উত্তরীয়রূপে একটী গ্রন্থি দ্বারা শরীরে সংলগ্ন করা হ এবং উহার স্বাভাবিক শ্যামবর্ণ নীলবর্ণ কণ্ঠের কান্তি সংস্পর্শে আরো হইয়া উঠিয়াছিল ॥ ৪৬ ॥

The mass of his matted hair was tied up with snakes; his rosary coiled double, was attached to his ears, he was wearing a skin of the spotted deer, fastened with a knot, its blue tint deepened by the jetty brightness of his throat (46)

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारै-
र्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालै-
र्लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥

अन्वय । किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैः भ्रूविक्रियायां विरत प्रसङ्गैः अविस्पन्दित पक्ष्ममालैः अधोमयूखैः नेत्रैः लक्ष्यीकृतघ्राणं ॥ ४७ ॥

वाच्यः । लक्ष्यीकृतघ्राणः ॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चित्प्रकाशा ईषत्प्रकाशा स्तिमिता निश्चला, उग्रा च

रा कनीनिका येषां तैः । "तारकाक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः । भ्रूविक्षेपे विरत उहै प्रशान्तिरहितैः अविस्पन्दितपक्ष्ममालैः अपर्यवितपक्ष्मपङ्क्तिभि अधःप्रवृत्ता मयूखा यान्तैः अधोमयूखैर्नैत्रैः निमेषत्वाद् अकम्पनम् अन्धीकृतघ्राणम् नासाग्रनिविष्टदृष्टि त्यर्थः । "करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्र दृष्टलोचनः" इति योगसारे ॥ ४७ ॥

भावार्थः । किञ्चित्प्रकाशस्थिरभीमतारकैः भ्रूविकाररहितैः नियतपक्ष्मपङ्क्तिभि अधःपतितप्रभैः नयनैः नासिकाग्रं लक्षीकृत्य स्थितः ॥ ४७ ॥

अधोमयूखैः, The rays of the eyes were directed downwards to the tip of the nose

তৎকালে তিনি তিন চক্ষে নাসিকার প্রতি লক্ষ্য করিয়া উপবিষ্ট ছিলেন, উহাদিগের ভয়ঙ্করাকৃতি তিন তারা স্থির ভাবে অবস্থিত ছিল এবং বাহির হইতে অল্প অল্প দৃষ্ট হইতেছিল, তখন সেই তিন চক্ষু ভ্রূভঙ্গি রচনা বিষয়ে নিতান্ত পরাঙ্মুখ থাকাতে উহাদিগের লোম রাজি নিষ্পন্দ ভাবে অবস্থিত ছিল ॥ ৪৭ ॥

The downcast gaze of his eyes was fixed on his nose, the still and fierce iris of each could be scarcely seen, the movement of the eyebrows had altogether ceased, the eyelashes did not quiver at all (47)

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाह-
मपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधा-
न्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः । अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात् अवृष्टिसंरम्भं अम्बुवाहं इव, अनुत्तरङ्गं अपां आधारं इव निवातनिष्कम्पं प्रदीपं इव, (स्थितं) ॥ ४८ ॥

वाच्य. । अवृष्टिसंरम्भः अम्बुवाह इव अनुत्तरङ्गः अपां आधार इव निवातनिष्कम्पः प्रदीप इव ॥ ४८ ॥

अवृष्टीति । अन्तश्चरन्तीति अन्तश्चराः तेषाम् मरुताम् प्राणादीनां निरोधात्(1) हेतो अवृष्टिसंरम्भम् अविद्यमानवर्षणसंरम्भम् अम्बुवाहमिव स्थितम् एतेन प्राणरोध सूचित । अनुत्तरङ्गम् अनुद्गततरङ्गम् अपामाधारम् ह्रदमिव स्थितम् एतेन अपान निरोध सूचित । तथा निवाते निर्वातदेशे निष्कम्पम् निश्चलम् प्रदीपमिव स्थित एतेन शेषवायुनिरोध सूचित । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः ॥ ४८ ॥

भावार्थ । शरीरान्तर्गतानां वायूनां निरोधात् वृष्टिरहितं जलद इव स्थि- तरङ्ग जलाशय इव, निवातस्थित प्रदीपं इव स्थित ॥ ४৮ ॥

The breath of the nostrils is but one of the many manifestations of the winds that act within the living body, there being f such

তখন শরীরমধ্যবর্ত্তী বায়ুগণকে রোধ করিয়া রাখিয়াছিলেন, এজন্য তাঁহাকে জ্ঞান হইতেছিল, যে বৃষ্টির আড়ম্বর নাই এতাদৃশ একখানি মেঘ অথবা তরঙ্গ উদয় হয় নাই এরূপ জলনিধি, অথবা বায়ুশূন্য স্থানে দর্ নিশ্চল শিখাধারী একটী প্রদীপ ॥ ৪৮ ॥

✓He had stopped his breath, by checking the winds that pass within—and so he resembled a cloud filled with rain which has not yet begun to drop; a reservoir of water with no billows upon it, the fixed flame of a lamp in a spot sheltered from the breeze. (48)

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गै-
र्ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां
बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥

अन्वय । कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैः शिरस्तः उदितैः ज्योतिःप्ररोहैः मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां बालस्य इन्दोः लक्ष्मीं ग्लपयन्तं ॥ ४९ ॥

---

(1) रुध्=to obstruct लट् रुणद्धि, रुन्धः, रुन्धन्ति रुन्धे । लिट् रुरोध रुरुधे । लृट् रोत्स्यति ते । लुङ् अरुधत्, अरौत्सीत् । णिच् रोधयति । लुङ् अरूरुधत् ।

वाच्य.। ग्लपयन् ॥ ४९ ॥

कपालेति। कपालनेत्रान्तरेण ब्रह्मकरोटिमेयविवरेण लब्धमार्गैः निरस्तो मम ज्योति नमस्वाद्यमिव। उदिते उद्गते ज्योतिषरोहे तेजोऽङ्कुरे मृणाल सूत्राधिकम् सौकुमार्यम् यस्य तम् यथास्यात् तथा बालेन्दौ शिरश्चन्द्रस्य सकीम् म्लप यन्तम् (1) ॥ ४९ ॥

भावार्थ.। ललाटनयननिर्गतैः ब्रह्मरन्ध्रात् उदितैः ज्योतिर्विकाशैः मृणाल सूत्रात् अपि अधिककोमलां शिरःस्थितस्य कलाधरस्य शशाङ्कस्य कान्तिं म्लानतां नयन्तम् ॥ ४९ ॥

তাঁহার মস্তকে চন্দ্রকলা বিরাজমান, কিন্তু ললাটস্থিত তাঁহার যে তৃতীয় লোচন, উহার মধ্য দিয়া মস্তকের অভ্যন্তর হইতে সমুত্থিত সূক্ষ্ম সূক্ষ্ম আলোক রেখা নির্গত হইতেছিল, ঐ আলোকের সংস্পর্শে মৃণালসূত্র অপেক্ষা ও অধিক সুকুমার চন্দ্রজ্যোতি মলিন হইয়া যাইতেছিল ॥ ৪৯ ॥

Lines of rays were emanating from within his head, through the opening of his forehead eye, and were dimming the light of the crescent moon worn on his crown—a light more delicate even than the fibre within the lotus root. (49)

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्त-
मात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

अन्वयः। नवद्वारनिषिद्धवृत्ति समाधिवश्यं मनः हृदि व्यवस्थाप्य क्षेत्रविदः यं अक्षरं विदुः तं आत्मानं आत्मनि अवलोकयन्तं ॥ ५० ॥

वाच्यः। यः अक्षरः क्षेत्रविद्भिः विद्यते, अवलोकयन् ॥ ५० ॥

मन इति। नवभिः द्वारैःश्रोत्रादिभिः निषिद्धा निवर्तिता वृत्तिः व्यापारो यस्य तत् तथोक्तम्

---

(1) म्लै = to wither लट् म्लायति। लिट् मम्लौ। लुट् म्लास्यति लुङ् अम्लासीत् णिच् म्लपयति। क्त म्लान ।

समाधिना प्रणिधानेन वश्यम् वशङ्गतम् मनःप्रत्यय । "प्रणिधानं समाः समाश्रये' इति हलायुध । मन हृदि हृदयाख्ये अधिष्ठाने व्यवस्थाप्य । वशिष्ठ—"यतोनियाति विषयान् यस्मिंश्चैव प्रलीयते । हृदय ... स्थितिकारणम् इति । क्षेत्रविद क्षेत्रज्ञा पुरुषा । यम् न क्षरतीति अक्षरम् अविनाशिनम् विदु विदन्ति । विदो लटो वेति झेर्जुस् । तम् आत्मानम् आत्मनि स्वांश अवलोकयन्तम् साक्षात्कुर्वन्तम् स्वातिरेकेण परमात्मनोऽभावादिति भाव ॥५०॥

भावार्थ । इन्द्रियव्यापारविरत समाधिवश्यं चित्त हृदये संस्थाप्य क्षेत्रज्ञा पुरुषा य अक्षर जानन्ति, त परमात्मानं आत्मनि ध्यायन्त आत्मनि ब्रह्मतत्त्वं ... भवन् ॥५०॥

This stanza foreshadows the occult doctrine of the Vedanta, which maintains an identity of the embodied and the supreme soul, योग being the only expedient of realising a vision of the latter

क्षेत्र—body, विद to know, क्षेत्रविद क्षेत्रज्ञ embodied soul

তখন তাঁহার মন দেহের নব দ্বারের প্রতি ধাবিত হইতেছিল না, কিন্তু ধ্যানপ্রভাবে হৃৎপুণ্ডরীকে স্থিরীকৃত করা হইয়াছিল। আর যিনি জীবাত্মার নিকট অবিনাশী বলিয়া পরিচিত, সেই পরমাত্মাকে নিজ আত্মার মধ্যে সাক্ষাৎকার করিতেছিলেন ॥ ৫০ ॥

✓ His mind was withdrawn from the nine outlets of his corporeal frame, and being subdued by meditation, was fixed on his bosom, and he was realising a vision of the soul within himself—the soul namely, that is known as the imperishable to the embodied souls (50)

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
पश्यन्नदूरान्मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः
स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

अन्वय । स्मर: तथाभूतं मनसा अपि अधृष्यं अदूरात् पश्यन् साध्वससन्नहस्तः (सन्) स्वहस्तात् स्रस्तं चापं शरं न अलक्षयत् ॥ ५१ ॥

वाच्य । स्मरेण पश्यता साध्वससन्नहस्तेन स्रस्तः शरः चापः अप्यलक्ष्यत ॥ ५१ ॥

स्मर इति । स्मरः कामः तथाभूतम् पूर्व्वोक्तरूपम् मनसाप्यदृष्यमप्रधर्षनीयम् विषमम् अदूरात्पश्यन् साध्वसेन भयेन स्रस्तहस्तः विस्रस्तपाणिः सन् स्वहस्तात् स्रस्तं शरम् चापम् अपि चापञ्च नालक्षयत् न विवेद भीतो मुह्यतीति भावः ॥ ५१ ॥

भावार्थं । कामः तु मनसा अपि धर्षितुं अशक्यं तं विषमलोचनं तथाभूतं ध्यानस्थं आरात् आलोक्य महाग्निभितकरः स्वकरात् गलितं बाणं धनुः च न लक्षितवान् । तस्मात् स्वकरात् पतितं अपि सशरं चापं न अनुभूतवान् ॥ ५१ ॥

এতাদৃশ দুর্দ্ধর্ষমূর্ত্তি মহাদেবকে দর্শন করিয়া কামদেবের তাঁহার প্রতি বাণ প্রয়োগ চেষ্টা তিরোহিত হইল ভয়ে তাঁহার হস্ত অবসন্ন হইয়া পড়িল এবং উহা হইতে ধনুর্ব্বাণ পড়িয়া গিয়াছে ইহাও তিনি জানিতে পারিলেন না ॥ ৫১ ॥

As the god of Love looked at Siva meditating as described above, unassailable even in a dream—terror benumbed his hand—and his bow and arrow dropped unconsciously from it. (51)

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्या-
मदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

अन्वयः । अथ निर्व्वाणभूयिष्ठं अस्य वीर्य्यं वपुर्गुणेन सन्धुक्षयन्ती इव वनदेवताभ्यां अनुप्रयाता स्थावरराजकन्या अदृश्यत ॥ ५२ ॥

वाच्यः । सन्धुक्षयन्तीं इव अनुप्रयातां स्थावरराजकन्यां अपश्यत् ॥ ५२ ॥

निर्वाणेति । अथ निर्वाणेन नाशेन भूयिष्ठम् निर्वाणभूयिष्ठम् नष्टप्रायमित्यर्थः

अस्य स्मरस्य वीर्य्यम् बलम् वपुषा येन सौन्दर्य्येण सन्धुक्षयन्तीव पुनरुज्जीवयन्तीव वनदेवताभ्याम् सखीभूताभ्याम् अनुप्रयाता अनुगता दृष्टा ॥ ५२ ॥

भावार्थ। अथ शरीरसौन्दर्य्यगुणेन, निर्व्वाणप्राय तस्य वीर्य्यं सन्धुक्षयन्ती वनदेवताभ्या अनुगता पर्व्वतराजपुत्री दृश्यते स्म ॥ ५२ ॥

এই সময়ে দুই সখীকে সঙ্গে লইয়া পর্ব্বতরাজ নন্দিনী উপস্থিত হইলে তাঁহার সৌন্দর্য্য দর্শনে কামদেবের নির্ব্বাণপ্রায় বলবীর্য্য যেন পুনর্ব্বা উত্তেজিত হইয়া উঠিল ॥ ৫২ ॥

But now appeared at the place the daughter of the Mountain King followed by two dryads of the wood, her beauteous form reviving the strength of the god of Love, which had almost ebbed away (52)

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मराग-
माकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम्।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं
वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

अन्वय.। अशोकनिर्भर्त्सितपद्मराग आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारं मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवार वसन्तपुष्पाभरण वहन्ती ॥ ५३ ॥

वाच्यः। वहन्ती ॥ ५३ ॥

तामेवाह चतुर्भि—

अशोकेति। अशोकपुष्पैर्निर्भर्त्सिता निरस्ताः पद्मरागा येन तदशोक आकृष्टहेमद्युतीनि आहृतसुवर्णवर्णानि कर्णिकाराणि यस्मिन् तत्। मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन् तत्। "सिन्धुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि" इत्यमरः। वसन्तपुष्पाण्याभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

भावार्थ। अशोककुसुमतिरस्कृतपद्मरागं काञ्चनकान्तिजितकर्णिकारकुसुमं सिन्धुवारकुसुमे कृतमुक्ताभावं वसन्तकुसुमाभरणं धारयन्ती ॥ ५३ ॥

পার্ব্বতী তৎকালে বাসন্তিক পুষ্প দ্বারা কতকগুলি অলঙ্কার প্রস্তুত করিয়া দিয়াছিলেন, অশোক পুষ্পে পদ্মরাগ মণির কার্য্য নির্ব্বাহ হইয়াছিল, কর্ণিকার সুবর্ণের ন্যায় হইয়াছিল, আর সিন্ধুবার পুষ্পই মুক্তাভূষণরূপে বিণত হইয়াছিল ॥ ৫৩ ॥

She wore a set of ornaments fashioned with vernal flowers—rubies were surpassed by the Asoka buds; the karnikara copied the brightness of gold; and the sindhubara was turned to pearl strings (53).

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां
वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

अन्वयः। स्तनाभ्यां किञ्चिदिव आवर्जिता तरुणार्करागं वासः वसाना पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लता इव (स्थिता) ॥ ५४ ॥

वाच्य:। आवर्ज्जितां वसानां पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रां सञ्चारिणीं पल्लविनीं लतां इव ॥ ५४ ॥

आवर्जितेति। स्तनाभ्यां किञ्चिदावर्जिता ईषदानमितवपुः तरुणार्कस्य रागः इव रागो यस्य तत् बालार्कवर्णमित्यर्थः। उपमानपूर्व्वपदो बहुब्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वासो वसाना आच्छादयन्ती। अतएव पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा पल्लविनी किसलयवती सञ्चारिणी लतेव स्थितेति शेषः ॥ ५४ ॥

भावार्थः। कुचभरेण किञ्चित् इव आनता अरुणकान्तिवस्त्रं परिदधाना, अतएव पर्य्याप्तकुसुमस्तवकविनता सञ्चारिणी सञ्जातनवकिसलया लता इव स्थिता ॥ ५४ ॥

তিনি স্তনভরে ঈষৎ অবনত ছিলেন প্রভাত কালীন আতপের ন্যায় আরক্ত বস্ত্র পরিধান করিয়াছিলেন, অতএব জ্ঞান হইতেছিল যে স্থূল স্থূল পুষ্পস্তবকের ভার প্রযুক্ত নম্রীভূত একটী লতাই যেন চলিয়া যাইতেছে ॥ ৫৪ ॥

She stooped slightly with the weight of her heaving breasts, wore a garment as red as the morning sun; and looked like a living moving creeper, covered with leaves, and bent with clusters of exuberant flowers (54)

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनः पुनः केशरदामकाञ्चीम्।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण
मौर्व्वीं द्वितीयामिव कार्मुकस्य ॥ ५५ ॥

अन्वयः। स्थानविदा स्मरेण न्यासीकृतां कार्म्मुकस्य द्वितीयां मौर्व्वीं इव नितम्बात् स्रस्तां केशरदामकाञ्चीं पुनः पुनः अवलम्बमाना ॥ ५५ ॥

वाच्यः। अवलम्बमानं ॥ ५५ ॥

स्रस्तामिति। स्थानविदा निक्षेपयोग्यस्थानवेदिना स्मरेण न्यासीकृताम्। कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकम् धनुः। कर्मण उकञ् इत्युकञ्प्रत्ययः। तस्य द्वितीयां मौर्वीमिव स्थिताम्। अत्र हि न्यस्ता मौर्वी उमात्र हरवैरनिर्यातनाय उपयुज्यत इति भावः। नितम्बात् स्रस्ताम् चलिताम् केशरदाम बकुलमाला सैव काञ्ची ताम् पुनःपुनरवलम्बमाना हस्तेन धारयन्ती ॥ ५५ ॥

भावार्थ.। प्यागस्थेन कामेन अर्पितां स्वचापस्य अपरां शिञ्जिनीं इव लम्बदेशात् स्रस्तां बकुलदाममेखलां वारम्वारं उत्थापयन्ती ॥ ५५ ॥

বকুলমালাকে তিনি চন্দ্রহার করিয়া পরিয়াছিলেন, তাহা নিতম্বদেশ হইতে মুহুর্মুহু খসিয়া পড়িতেছিল, এবং মুহুর্মুহু হস্ত দ্বারা ধারণ করিতে ছিলেন। তাঁহার নিতম্ববর্ত্তিনী সেই বকুলমালা দর্শন করিলে জ্ঞান হইত, যেন কামদেব আপন ধনুকের আর একটী গুণ (ছিলে), উপযুক্ত স্থান বিবেচনা করিয়া ঐ স্থানে গচ্ছিত রাখিয়াছেন ॥ ৫৫ ॥

Her girdle formed with the vakula flowers was slipping off ever and anon from her hips, and she was holding it up with her hand; it was like a second string for Cupid's bow, deposited by the god in an appropriate place. (55)

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं
विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टि-
र्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

अन्वय । सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफं प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिः लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

वाच्य । सम्भ्रमलोलदृष्ट्या निवारयन्त्या ॥ ५६ ॥

सुगन्धीति । सुगन्धिभि निश्वासैर्विवृद्धतृष्णम् विम्बतुल्योऽधरः विम्बाधरः । छत्रो पदलोप स्यात् इति वामनः । तस्य आसन्नचरम् सन्निकटचरम् द्विरेफम् भ्रमरम् प्रतिक्षणम् सम्भ्रमेण लोलदृष्टि चञ्चलाक्षी सती लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥

भावार्थ । सुरभिनिश्वासवर्द्धितपिपासं एव विम्बाधरस्य आसन्नवर्त्तिनं भ्रमरं भयचकितविलोचना सा पार्वती लीलाकमलेन प्रतिक्षणं अपसारयन्ती ॥ ५६ ॥

विम्ब a red fruit, possessing a bitter taste, but of a very beautiful scarlet colour

একটী ভ্রমর তাঁহার সুরভি নিশ্বাসে আকৃষ্ট হইয়া বিম্ব ফল তুল্য অধরের সন্নিধানে ভ্রমণ করিতেছিল, তাহার দংশনভয়ে তিনি চঞ্চল দৃষ্টি নিক্ষেপ করিতে করিতে হস্তস্থিত পদ্ম দ্বারা তাহাকে নিবারণ করিতেছিলেন ॥ ৫৬ ॥

As a nosegay she held a lotus in her hand, with which she scared away from moment to moment a black bee that hovered near her scarlet lips, being attracted by her fragrant breath,—while her eyes were moving affrightedly (56)

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः
स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥ ५७

अन्वयः । सर्व्वावयवानवद्यां रतेः अपि ह्रीपदं आदधानां तां वीक्ष्य पुष्पचापः जितेन्द्रिये शूलिनि स्वकार्य्यसिद्धिं आशशंसे ॥ ५७ ॥

वाच्यः । पुष्पचापेन स्वकार्य्यसिद्धिः आशशंसे ॥ ५७ ॥

तामिति । सर्वावयवेष्वनवद्याम् अगर्ह्याम् । अवद्यपण्येति निपातः । रतेः कन्दर्पकलत्रस्यापि ह्रीपदम् लज्जानिमित्तम् आदधानाम् न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः । तां पार्वतीम् वीक्ष्य पुष्पचापः कामः जितेन्द्रिये दुर्ज्जयेऽपीत्यर्थः । शूलिनि शिवे निज स्वकार्य्यसिद्धिम् पुनराशशंसे चकमे । पूर्वं साध्वसमन्नद्धस्य इत्यादिना कार्य्यसिद्धेर्दूरं तत्वाभिधानादिह पुनरित्युक्तम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः । कन्दर्पः सर्व्वाङ्गसुन्दरीं रत्याः अपि सौन्दर्य्यगर्व्वं खर्व्वं कुर्व्वतीं तां पार्व्वतीं आलोक्य मनमर्दं जितेन्द्रिये अपि पिनाकपाणौ स्वकार्य्यसिद्धिं पुन: इच्छतिवान् ॥ ५७ ॥

দেখিলে নিজ কান্তা রতি পর্য্যন্ত লজ্জা পান, এরূপ দোষ স্পর্শ-শূন্য সৌন্দর্য্য-শালিনী সেই বালাকে দর্শন করিয়া কামদেবের মনে আশা সঞ্চার হইল যে, মহাদেব যতই জিতেন্দ্রিয় হউন, ইঁহার সাহায্যে তাঁহার প্রতি বাণ প্রয়োগ পূর্ব্বক নিজ কার্য্যসিদ্ধি করিলেও করিতে পারেন ॥ ৫৭ ॥

When Cupid saw her, faultless in all the parts of her beautiful form, casting into the shade the beauty even of his wife, Rati,—the holder of the flowery bow hoped once more that he might succeed in his attempt upon Siva,—though the latter had subdued all his passions. (57)

भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः
समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं,
दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८

अन्वयः । उमा च भविष्यतः पत्युः शम्भोः

प्रासससाद च सः अन्तः परमात्मसंज्ञं परं ज्योतिः दृष्ट्वा योगात् उपाररोम च ॥ ५८ ॥

वाच्यः। उमया प्रतिहारभूमिः आसेदे तेन उपारेमे ॥५८॥

भविष्यत इति। उमा च भविष्यत पत्युः शम्भोः प्रतिहारभूमिम् द्वारदेशम् समासाद। "स्त्री द्वार्द्वारं प्रतिहारः" इत्यमरः। स शम्भुः च अन्तः परमात्मा इति संज्ञा यस्य तत् परम् सूक्ष्मम्। "परं दूरान्यमुख्येषु" इति यादवः। ज्योतिर्दृष्ट्वा साक्षात् कृत्य योगात् ध्यानात्। "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः। उपाररराम उपरतः। व्याङ्परिभ्यो रमः इति परस्मै पदम् ॥ ५८ ॥

भावार्थः। अथ भविष्यत भर्तुः शिवस्य आश्रमप्राङ्गन यदैव उपस्थिता तदैव सः शिव अन्तः ज्योतिःस्वरूपं परमात्मानं अभिध्याय योगात् विरतः ॥ ५८ ॥

যে মুহূর্ত্তে পার্ব্বতী আপন ভাবী পতি মহাদেবের দ্বারদেশে উপস্থিত হইলেন, অমনি প্রভু অন্তঃকরণ মধ্যে পরমাত্মা নামক সর্ব্বশ্রেষ্ঠ জ্যোতিঃ পদার্থ দর্শন করিয়া ধ্যানে বিরাম দিলেন ॥ ৫৮ ॥

The moment that Uma reached the threshold of Siva, her future ord, t he latter closed the work of meditation he had been engaged in, after having enjoyed a vision of the Ineffable Light, known by the name of the Supreme Soul. (58)

ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रै-
रधः कथञ्चिद्धृतभूमिभागः।
शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्कबन्धं निविडं बिभेद ॥ ५९ ॥

अन्वयः। ततः भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैः अधः कथञ्चित् धृतभूमिभागः शनैः कृतप्राणविमुक्तिः ईशः निविडं पर्यङ्कबन्धं बिभेद ॥ ५९ ॥

वाच्य। धृतभूमिभागेन कृतप्राणविमुक्तिना ईशेन निविडः पर्यङ्कबन्धः बिभिदे ॥ ५९ ॥

तत इति । भुजङ्गाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैः अध भूरेध कथञ्चित् धरितैव भूमिभाग स्वोपवेशनभूभागो यस्य स, तथोक्तः। वायुधारणादितलाघवनिमित्त वती गुरुत्वादिति भाव । गर्भे हृता प्राणानां प्राण् निषद्धानां विमुक्तिं पुनः स्व येन स हृतप्राणविमुक्तिः ईशो निविडम् दृढम् पर्य्यङ्कबन्धम् वीरासनम् शि शिथिलीचकार ॥ ५९ ॥

भावार्थ । अथ योगात् विरते च तस्मिन् शिवे भाराधिक्यात् अनन्तेन फणा ग्रेण कथञ्चित् अधो भूभागे धृते सति ईश्वर स्तोक स्तोक प्राणाख्यं वायु परित्यज्य दृढतर पर्य्यङ्कबन्ध शिथिलीचकार ॥ ५९ ॥

The stoppage of breath lightens the body, and its liberation makes it heavy, whence the Serpent king's redoubled efforts to sustain the earth, underneath where Siva sat.

পরে মহাদেব এতক্ষণ যে নিশ্বাসবায়ু রুদ্ধ করিয়া অবস্থিত ছিলেন, শনৈঃ শনৈঃ উহার মোচন করিতে লাগিলেন, এবং সেই প্রযুক্ত তাঁহার শরীরভারের আধিক্য হইবে জানিয়া সর্পরাজ বাসুকি প্রাণপণ চেষ্টায় আপনার ফণা গুলি উন্নত করিয়া পৃথিবীর সেই ভাগ অতিকষ্টে ধারণ করিয়া রহিলেন। এইরূপে শিবের পূর্ব্বকৃত বীরাসন রচনা পরিত্যাগ করা হইল ॥ ৫৯ ॥

Now when the hooded crowns of the Serpent King had with difficulty propped up the region below, the Lord Siva slowly liberated his inner breath, and disengaged his lower limbs from the firm posture he had assumed (59)

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी
शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्त्तुरेनां
भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥

अन्वयः । नन्दी तस्मै प्रणिपत्य शुश्रूषया उपेतां शैल-सुतां शशंस, भर्त्तुः भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशां एनां प्रवेशयामास च ॥ ६० ॥

वाच्य:। नन्दिना उपेता शैलसुता शशंसे। भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशा एषा प्रवेशयाञ्चक्रे ॥ ६० ॥

तस्मा इति । अथ नन्दी तस्मै भगवते । क्रियाग्रहणात् चतुर्थी । प्रणिपत्य नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेन उपेताम् सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैलसुताम् शशंस निवेदयामास । भर्त्तुः स्वामिनः भ्रूक्षेपमात्रेण भ्रूसञ्ज्ञयैव अनुमतप्रवेशाम् अङ्गीकृतप्रवेशाम् तां शैलसुताम् प्रवेशयामास च ॥ ६० ॥

भावार्थ । अथ नन्दी देवदेव प्रणम्य सेवार्थ उपस्थितां पार्व्वतीं तस्मै शिवाय निवेदितवान् शिवात् च भ्रुव सङ्केतेन प्राप्तप्रवेशानुमतिं च तां तत्र प्रवेशयामास ॥ ६० ॥

नन्दी प्रणामपूर्ब्बक তাঁহাকে জানাইলেন যে সেবা করিবার নিমিত্ত পার্ব্বতী আসিয়াছেন, প্রভু ভ্রূ ভঙ্গি দ্বারা তাঁহার আসিবার অনুমতি করিলে পার্ব্বতীকে গৃহ মধ্যে আনয়ন করিলেন ॥ ৬০ ॥

Nandi bowed and reported to him that the Mountain's daughetr had come on her daily attendance, and the Lord having signified permission by a movement of his brow, introduced her into his presence (60)

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं
स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्य्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥

अन्वयः । तस्याः सखीभ्यां स्वहस्तलूनः पल्लवभङ्गभिन्नः शिशिरात्ययस्य पुष्पोच्चयः प्रणिपातपूर्व्वं त्र्यम्बकपादमूले व्यकीर्य्यत ॥ ६१ ॥

वाच्य:। सख्यौ स्वहस्तलूनं पल्लवभङ्गभिन्नं पुष्पोच्चयं व्यकिरतां ॥ ६१ ॥

तस्या इति । तस्याः पार्व्वत्याः सखीभ्याम् पूर्वं ताभ्याम् स्वहस्तेन लून उच्चितः पल्लवभङ्गभिन्नः किसलयखण्डमिश्रः शिशिरात्ययस्य वसन्तस्य सम्बन्धी पुष्पोच्चयः पुष्प

चकार। उमाप्रणामे चेदत्तेय इति पाठ_ विषयत्वात् कर्मोपाय प्रामादिक प्रयोग। वसन्ते भवं वासन्तम्। वासन्तकपादमूले प्रणतिपूर्वक प्रकीर्णं विधिर ॥ ६१ ॥

भावार्थ। अथ सा पार्व्वती सखिद्वय स्वहस्तावचित समस्तपुष्पोत्कर मुचिरं पूर्व्वक पार्व्वती सखीभ्यां शिवचरणोपान्ते अर्पित ॥ ६१ ॥

পার্ব্বতীর দুই সখী স্বহস্তে যে সকল বাসন্তিক পুষ্প চয়ন ও পত্রচ্ছেদ করিয়াছিল, সে সমস্ত রাশীকৃত করিয়া, প্রণাম পূর্ব্বক শিবের চরণাভিমুখে ছড়াইয়া দিল ॥ ৬১ ॥

Her two girl companions, first prostrated themselves, and poured at the feet of the three-eyed god, a quantity of vernal flowers mixed with a number of broken twigs, which with their own hands they had culled from the plants. (61)

उमापि नीलालकमध्यशोभि
विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम्।
चकार कर्णच्युतपल्लवेन
मूर्ध्ना प्रणाम वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥

अन्वयः। उमा अपि नीलालकमध्यशोभि नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणामं चकार ॥ ६२ ॥

वाच्यः। उमया विस्रंसयन्त्या प्रणामः चक्रे ॥ ६२ ॥

उमापीति। उमापि नीलालकानां मध्ये शोभते इति तथोक्तम् चलकमध्यशोभितमित्यर्थः। नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती कर्णाच्युत पल्लव यस्य तेन मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणाम (1) चकार। क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् ॥ ६२ ॥

भावार्थ। अथ पार्व्वती अपि कृष्णकुन्तलमध्यशोभिनवविकसित कर्णिकारकुसुम प्रणामप्रयत्नेन पातयन्ती कर्णात् स्खलितकिसलयेन शिरसा हर प्रणनाम ॥ ६२ ॥

It would seem that heroes of ancient days painted figures of animals or other objects on their flags as distinctive marks, whence the names कपिध्वज, गरुड़ध्वज, मकरध्वज, मीनध्वज &c.

(1) न(ण)म् = to bow down, लट् नमति। लुङ् अनंसीत्। लिट ननाम। क्त नत।

: পার্ব্বতীও মহাদেবকে প্রণাম করিলেন, প্রণাম কালে মস্তক অবনত হাতে নীলবর্ণ কেশকলাপের মধ্যে শোভমান নবীন কর্ণিকার পুষ্প এবং র্ণস্থিত নব পল্লব ভূমিতলে পতিত হইল ॥ ৬২ ॥

Uma likewise, bowed to the good of the bullock flag, touching the ground with her head, dropping a beautiful fresh Karnikara from among her raven locks, and a couple of leaves from both her ears, (62)

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः। सा भवेन अनन्यभाजं पतिं आप्नुहीति तथ्यं एव अभिहिता ईश्वरव्याहृतयः कदाचित् लोके विपरीतं अर्थं नहि पुष्णन्ति ॥ ६३ ॥

वाच्यः ॥ अनन्यभाक् पतिः आप्यतां त्वया भवः तां अभिहितवान् ईश्वरव्याहृतिभिः विपरीतः अर्थः पुष्यते ॥ ६३ ॥

अनन्येति। सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण अन्यां न भजतीति तम् अनन्यभाजम्। भजो ण्विरिति ण्विप्रत्ययः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। पतिमाप्नुहीति तथ्यम् सत्यम् एवाभिहिता उक्ता अभूत्। तथैव सम्भवादिति भावः अभिदधातेर्वर्थस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः। तथाहि ईश्वरव्याहृतयः महापुरुषोक्तयः कदाचित् अपि लोके भुवने "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः। विपरीतम् विसंवादिनम् अर्थम् अभिधेयम् न पुष्णन्ति (1) न पोषयन्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

भावार्थ। अथ प्रणतायाः तस्याः प्रसन्नः महेशः अनन्यानुरक्तं स्वामिनं लभस्व इति अवितथं आशीर्वादं अकरोत्। ईश्वरगिरः कदाचित् लोके व्यर्थतां न यान्ति ॥ ६३॥

ईश्वर, from ईश् to be able, means a being endowed with powers transcending the ordinary measure of human strength

---

(1) पुष्=to bear लट् पुष्णाति। लिट् पुपोष। लुङ् अपोषीत्। क्त ९प।

মহাদেব আশীর্ব্বাদ করিলেন, তুমি যেন এমন স্বামী প্রাপ্ত হও যিনি তোমার প্রতি একমনে অনুরক্ত থাকিবেন। এই আশীর্ব্বাদ পরে সফল হইয়াছিল। কারণ অলৌকিক ক্ষমতাসম্পন্ন মহাপুরুষদিগের উক্তি মিথ্যা হইবার নহে; যাহা বলেন, তাহাই সম্পন্ন হয়॥ ৬৩॥

"May you win a husband solely devoted to you"—this the blessing pronounced over her by Siva—one that afterward proved to be true Indeed, the utterances of mighty Beings like him never in this world, come out false (63)

कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः।
उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
शरासनज्यां मुहुराममर्श॥ ६४॥

अन्वयः। कामः तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवत् वह्निमुखं विविक्षुः उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः सन् शरासनज्यां मुहुः आममर्श॥ ६४॥

वाच्यः। कामेन वह्निमुखविविक्षुणा हरबद्धलक्ष्येण शरासनज्या आममृशे॥ ६४॥

काममिति। कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य उमासन्निधानाद्यमेव वाणप्रयोगावसर इति मत्वा पतङ्गेन तुल्यम् पतङ्गवत् शलभवत्। "समौ पतङ्गशलभौ" इत्यमरः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः। वह्निमुखं विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः। विशतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। उमायाः समक्षम् उमासमक्षम्। अक्ष्णः समीपम् अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः। हरे बद्धलक्ष्यः सन् शरासनस्य ज्याम् मौर्वीं मुहुराममर्श परामृष्टवान्॥ ६४॥

भावार्थः। कन्दर्पं तु शरप्रहारवेलां समीक्ष्य अनलं प्रवेष्टुं इच्छु, पतङ्ग इव उमासमक्षं शिवं लक्षीकृत्य धनुर्गुणं वारम्वारं पस्पर्श॥ ६४॥

কামদেবের নিতান্ত আগ্রহ যে শিবের লোচনবহ্নিতে পতঙ্গের ন্যায় দগ্ধ হইবেন, অতএব যখন মহাদেব পার্ব্বতীকে আশীর্ব্বাদ করিতেছিলেন, সেই

যে কখন বাণ মারি ইহাই ভাবিতে ছিলেন, এবং শিবের প্রতি লক্ষ্য করিয়া ধনুকের গুণ বারংবার স্পর্শ করিতেছিলেন ॥ ৬৪ ॥

In the meantime, the god of Love, doomed like a moth, to be burnt to death, taking an aim at Siva in the presence of Uma, handled his bow string awaiting an opportunity to let go his shaft (64)

६५ अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशोषितां भानुमतो मयूखै
र्मन्दाकिनीपुष्करवीजमालाम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः । अथ गौरी तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा करेण, भानुमतः मयूखैः विशोषितां पुष्करवीजमालां उपनिन्ये ॥ ६५ ॥

वाच्य । गौर्य्या विशोषिता मन्दाकिनीपुष्करवीजमाला उपनिन्ये ॥ ६५ ॥

अथोपेति । अथ गौरी तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । अस्मायामेधास्रजोविनिरिति विनिप्रत्ययः । तस्मै तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण भानुमतः सूर्य्यस्य मयूखैर्विशोषिताम् मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषाम् वीजानि तेषाम् मालाम् जपमालिकाम् उपनिन्ये समर्पितवती ॥ ६५ ॥

भावार्थ । अथ पार्व्वती आतापेन हस्तेन दिवाकरकरै विशुष्का सुरधुनीपद्मिनी वीजमाला तपोरताय शिवाय अर्पितवान् ॥ ६५ ॥

तपस्विने—is appropriate here, as the string was made to be a rosary to be used by Siva in his religious exercises.

মন্দাকিনী হইতে পদ্ম চয়ন পূর্ব্বক উহার বীজ সূর্য্যাতপে শোষিত করিয়া পার্ব্বতী এক ছড়া জপ মালা প্রস্তুত করিয়াছিলেন। তিনি এখন সেই মালা

আপনার রক্তবর্ণ করতলে সংস্থাপন পূর্ব্বক শিবকে দিবার নিমিত্ত উঁহার সম্মুখে উপস্থিত করিলেন ॥ ৬৫ ॥

Now, Uma presented upon her bright scarlet palm, to Siva practiser of religious penance, a string of seeds from lotuses grow in the Mandakiny—seeds which she had carefully dried in the rays of the sun (65)

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा
धनुष्यमोघं समधत्त वाणम् ॥ ६६ ॥

अन्वय । त्रिलोचनः प्रणयिप्रियत्वात् तां प्रतिग्रहीतुं उपचक्रमे च पुष्पधन्वा सम्मोहनं नाम अमोघं वाणं धनुषि समधत्त च ॥ ६६ ॥

वाच्यः । त्रिलोचनेन उपचक्रमे पुष्पधन्वना सम्मोहनः अमोघः वाणः समधीयत ॥ ६६ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति । त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वात् अर्थिप्रियत्वात् ताम् अक्षमालां प्रतिग्रहीतुम् स्वीकर्त्तुम् उपचक्रमे पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा काम च । चा इव नन्वादेश । सम्मोहयति अनेनेति सम्मोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं अव्यर्थं सायकम् धनुषि समधत्त संहितवान् ॥ ६६ ॥

মহাদেব কাহারো প্রার্থনা অগ্রাহ্য করিতে অক্ষম, অতএব পার্ব্বতী পাছে মনঃক্ষুণ্ণ হয়েন এই ভাবিয়া সেই মালা যেইমাত্র আপনার হস্তে গ্রহণ করিবার উপক্রম করিতেছেন, অমনি কামদেব আপনার পুষ্পধনুকে সম্মোহন নামক অব্যর্থ বাণ যোজনা করিলেন ॥ ৬৬ ॥

The three eyed god, ever kind to those who seek a favor from him, held out his hand to accept the string; and just at that moment, the god of the flowery bow, put an irresistible arrow on his bow, "the Entrancer" by name (66)

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्य्य
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥ ६७ ।

न्वय । हरः तु चन्द्रोदयारम्भे अम्बुराशि इव किञ्चित् परिलुप्तधैर्य्य, सन् विम्बफलाधरोष्ठे उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास ॥ ६७ ॥

वाच्य । परिलुप्तधैर्य्येण, अम्बुराशिना इव व्यापारया ञ्चक्रिरे ॥ ६७ ॥

हरस्त्विति । हरस्तु हरोऽपि चन्द्रोदयारम्भे अम्बुराशिरिव किञ्चित् ईषत परिलुप्तधैर्य्यं न तु प्राकृतजनवदत्यन्तलुप्तधैर्य्यं इति भाव । विम्बफलतुल्य अधरोष्ठस्य तस्मिन् उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास त्रिभिरपि लोचनै साभिलाषदाचोदित्यर्थ । एतेन भगवतो रतिभावोदय उक्त ॥ ६७ ॥

भावार्थ । शिव तु अपेक्षया चन्द्रोदयात् जलनिधि इव ईषत् विलुप्तधैर्य्यं सन् गवोदयान विम्बारक्ताधर पार्व्वतीमुख सानुराग निरीक्षाञ्चक्रे ॥ ६७ ॥

চন্দ্রোদয় হইবার সময় জলনিধি যেরূপ কিঞ্চিৎ চঞ্চল হয়, তদ্রূপ মহাদেবের চিত্তের কিঞ্চিৎ চাঞ্চল্য হইল। তিনি বিম্বফলতুল্য অধরোষ্ঠশালী পার্ব্বতীর মুখ সতৃষ্ণ নয়নে মুহুর্মুহু দেখিতে লাগিলেন ॥ ৬৭ ॥

The tranquility of Siva was slightly disturbed, as the ocean swells when the moon begins to rise and he directed the glance of all his [three] eyes at Uma's face irradiated with bright scarlet lips. (67)

विवृण्वती शैलसुतापि भाव-
मङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
मुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन ॥ ६८ ॥

अन्वयः । शैलसुता अपि स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः अङ्गैः भावं विवृण्वती चारुतरेण पर्य्यस्तविलोचनेन मुखेन साचीकृता सती तस्थौ ॥ ६८ ॥

वाच्यः । विवृण्वत्या शैलसुतया अपि साचीकृतया तस्थे ।६८

विवृण्वतीति । शैलसुतापि स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः विकसत्कोमलनीपसदृशैः पुलकितैरित्यर्थं । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । अङ्गैर्भावम् रत्याख्यम् विवृण्वती प्रकाशयन्ती चारुतरेण पर्य्यस्तविलोचनेन व्रीडाविभ्रान्तनेत्रेण मुखेन उपलक्षिता साचि सम्पद्यमाना कृता साचीकृता तिर्य्यक्कृता । "तिर्य्यगर्थे साचि तिरः" इत्यमरः । तस्थौ ह्रिया मुखं साचीकृत्य स्थितेत्यर्थः । न केवलं हरस्यैव, देव्या अप्युदितो रतिभाव इति भावः ॥ ६८ ॥

भावार्थः । पर्व्वतराजतनया अपि, सात्त्विकभावोदयात् कदम्बकुसुमसदृशैः पुलकैः अङ्गैः भावं प्रकाशयन्ती लज्जाविधुरविलोचनं कमनीयं मुखं अवनमय्य [illegible] तस्थौ ॥ ६८ ॥

Hair all over her body stood on end, which assimilated it to a kadamba bud, bristling with its erect filaments.

পার্ব্বতীরো সর্ব্বশরীর রোমাঞ্চিত হওয়াতে তাঁহার অন্তঃকরণের প্রেমভাব প্রকাশ পাইতে লাগিল, তাঁহার দুই চক্ষু অবনত ও মুখ খানি কিঞ্চিৎ বক্র হইয়া পরম সুন্দর শোভা ধারণ করিল, তিনি এই ভাবে মহাদেবের সমক্ষে দাঁড়াইয়া রহিলেন ॥ ৬৮ ॥

The Mountain's daughter too betrayed her inward love, for her whole frame resembled a budding kadamba flower; her face, was turned slightly aside, looking lovelier, with its downcast eyes. (68)

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
पुनर्वशित्वाद् बलवन्निगृह्य ।
हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षु-
र्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः। अथ अयुग्मनेत्रः वशित्वात् इन्द्रियक्षोभं पुनः
बलवत् निगृह्य स्वचेतो विकृतेः हेतुं दिदृक्षुः दिशां उपान्तेषु
दृष्टिं ससर्ज ॥ ६८ ॥

वाच्य। अयुग्मनेत्रेण, दिदृक्षुणा दृष्टिः विससृजे ॥ ६८ ॥

अथेति। अथ अयुग्मानि नेत्राणि यस्य सः अयुग्मनेत्रः त्रिनेत्रः वशित्वात् जिते-
न्द्रियत्वात् इन्द्रियक्षोभम् पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारम् पुनः बलवत् दृढम् निगृह्य निवार्य्य
स्वचेतोविकृतेः स्वचित्तविकारस्य हेतुम् कारणम् दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः दिशामुपान्तेषु
दृष्टिं ससर्ज प्रसारयामास ॥ ६८ ॥

भावार्थः। अथ त्रिलोचनः जितेन्द्रियतया इन्द्रियविकारं बलवत निवार्य्य, स्व-
चित्तविकारस्य कारणं अनुसन्धातुं दिक्प्रान्तेषु दृष्टिं अक्षिपत् ॥ ६८ ॥

अयुग्म—odd, not even, i. e three in number*

পরে মহাদেব জিতেন্দ্রিয়তা গুণে অন্তঃকরণের চাঞ্চল্য বিশেষরূপে নিবা-
রণ পূর্ব্বক আপনার অন্তঃকরণ চঞ্চল হইল কেন তাহা জানিবার জন্য চতু-
র্দ্দিকে দৃষ্টিপাত করিতে লাগিলেন ॥ ৬৯ ॥

Soon, however the odd-eyed god, ever accustomed to subdue his passions, firmly controlled the disturbance of his soul, wanted to find out the cause that had agitated his mind, and cast his glance all round the place (69)

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥

अन्वयः। स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसं आकु-
ञ्चितसव्यपादं चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्त्तुं अभ्युद्यतं आत्मयोनिं
ददर्श ॥ ७० ॥

वाच्य। तेन दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिः नतांसः आकु-

स्थितसव्यपादः चक्रीकृतचारुचापः अभ्युद्यतः आत्मयोनिः ददृशे ॥ ७० ॥

स इति । स भगवान् दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिः यस्य आकुञ्चितः सव्यपादः यस्य तम् आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः । चापम् मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डम् प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् मनोभवम् आलीढलक्षणमाह यादव,—"स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्वन्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृती । समानौ स्यात्समपदमालीढं दक्षिणं । आममाकुञ्च प्रत्यालीढं विपर्यय इति ॥ ७० ॥

भावार्थः । यदा असौ दिक्प्रान्तेषु दृष्टिं चक्षिपत तदा तत्र दक्षिणापाङ्गनिहितमुष्टिं सम्यगाकुञ्चितवामपादं प्रहारार्थं समुद्यतं चक्रीकृतकुसुमचापं कामं अपश्यत् ॥ ७० ॥

তিনি দেখিলেন, কামদেব তাঁহার প্রতি বাণপ্রয়োগ করিবার উদ্যো করিয়া দাঁড়াইয়াছেন, ধনুর্দণ্ডধারী তাঁহার মুষ্টি দক্ষিণ চক্ষুর প্রান্তভাগ পর্য সমানীত হইয়াছে, দুই স্কন্ধ অবনত, বাম চরণ কিঞ্চিৎ বক্রীকৃত, এবং ধনু যত দূর সম্ভব আকৃষ্ট হওয়াতে মণ্ডলাকৃতি ধারণ করিয়াছে ॥ ৭০ ॥

He saw the deity who springs from the soul, in an attitude of being ready to hit with his shaft,—his closed fist placed at the outer corner of his right eye, his shoulders inclined, his left leg bent, and his beautiful bow drawn into a circular shape (70)

तपः परामर्शविवृद्धमन्यो-
र्भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीया-
दक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ७१ ॥

अन्वय । तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य तृतीयात् अक्ष्णः स्फुरन् उदर्चिः कृशानुः निष्पपात किल ॥ ७१ ॥

वाच्य । स्फुरता उदर्चिषा कृशानुना निष्पेते ॥ ৩৭ ॥

तप इति । तप परामर्शेन तपस स्कन्दनेन विरुद्धमन्यो प्रवृद्धकोपस्य भ्रूभङ्गेन भीषणम् दुर्दर्शम् मुखम् यस्य तस्य हरस्य तृतीयाद्दृष्ण स्फुरन् उद्दीप्यमान उदर्चि ज्वलन् छमात् अग्नि सहसा अतर्कितमेव । 'अतर्कित तु सहसा' इत्यमर । अपात किल निर्यमाम खलु ॥ ७१ ॥

भावार्थ । अथ तपस विघ्नविधानेन विरुद्धकोपस्य भ्रुकुटीभीषणस्य धूर्जटे ललाटनेत्रात् दीप्तशिख ज्वलन सहसा प्रादुर्बभूव ॥ ७१ ॥

তপস্যার প্রতি আক্রমণ করাতে মহাদেব তৎক্ষণাৎ কোপে প্রজ্বলিত হইলেন, তখন ভ্রুকুটির আবির্ভাবে তাঁহার মুখ অতি ঘোর আকার ধারণ করিল আর হঠাৎ তাঁহার ললাট স্থিত তৃতীয় চক্ষু হইতে জাজ্জ্বল্যমান শিখাশালী অগ্নি বহির্গত হইয়া আসিল ॥ ৭১ ॥

Wrath was kindled in his mind by this attempt to disturb his religious work, his face became frightful on account of a frown, and from his third eye there suddenly came out a blazing fire (71)

क्रोध प्रभो । संहर संहरेति
यावद्गिर खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेष मदन चकार ॥ ७२ ॥

अन्वय । हे प्रभो । क्रोध संहर संहर, इति मरुता गिर यावत् खे चरन्ति, तावत् भवनेत्रजन्मा स वह्नि मदन भस्मावशेष चकार ॥ ७२ ॥

वाच्य । यावद् गीर्भि चर्यते, भवनेत्रजन्मना वह्निना मदन भस्मावशेष चक्रे ॥ ७२ ॥

क्रोधमिति । हे प्रभो । स्वामिन् । क्रोध संहर संहर निवर्त्तय निवर्त्तय । चाप्ले द्वे भवत इति बह्वर्थमिति वार्त्तिकेन द्विरुक्तम् । भस्म शेष इत्यवधारणमिति काशिका । इत्येवम् मरुता देवाना गिर वाच खे व्योम्नि यावत् चरन्ति प्रवर्त्तन्ते तावत् तत्कालमेव

भवस्य नेत्राज्जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा । "अवन्यां पञ्चमी चिह्नेऽधिकरणे जन्मदुत्तरे" इति वामनः । स वह्निर्मदनम् भस्मावशेषो यस्य तम् भस्मावशेष चकार दग्धवानित्यर्थः ॥ ७२ ॥

भावार्थ । तदालोक्य च विमानगता देवा हे देव क्रोधं संहर संहर इति यत् अनुनयं न तावत् हरनयनसमुत्थः स अनलः कामं भस्मसात् अकरोत् ॥ ७२ ॥

"প্রভু, ক্রোধ করিবেন না," এই বাক্য আকাশস্থিত দেবতাদিগের মুখ হইতে নির্গত হইয়া শেষ না হইতে হইতেই মহাদেবের নয়নসমুদ্ভূত সেই হুতাশন কামদেবকে ভস্মাবশেষ করিয়া ফেলিল ॥ ৭২ ॥

'Withdraw your wrath, O Lord, withdraw,'—Even while these words uttered by the gods overhead were still ringing in the air, tha[illegible] sprung from the eye of Siva, reduced the god of Love [illegible] (72)

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ ७३ ॥

अन्वयः । तीव्राभिषङ्गप्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तम्भयता मोहेन अज्ञातभर्तृव्यसना रतिः कृतोपकारा इव बभूव ॥ ७३ ॥

वाच्य. । अज्ञातभर्तृव्यसनया रत्या कृतोपकारया इव बभूवे ॥ ७३ ॥

तीव्रेति । तीव्राभिषङ्गप्रभवेण अतिदुःसहाभिभवसम्भवेन । "अभिषङ्गस्त्वभिभवे स्यादाक्रोशेऽपि च" इति वैजयन्ती । इन्द्रियाणाम् चक्षुरादीनाम् वृत्तिम् व्यापारम् संस्तम्भयता प्रतिबध्नता मोहेन मूर्च्छया कर्त्रा रतिः मदनभार्या मुहूर्त्तम् अज्ञातम् भर्तृव्यसनम् भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव बभूव सहसा दुःखोपनिपातान्मूर्च्छितेत्यर्थः । मोहेन दुःखवेदनाभावात्कृतोपकारत्वोक्तिः ॥ ७३ ॥

भावार्थ । अथ तीव्राभिभवप्रभवः मोहः रतिं विसंज्ञां अकरोत् विसंज्ञतया भर्तृविपत्तिमविदितवती च सा मुहूर्त्तं मूर्च्छया कृतोपकारा इव आसीत् ॥ ७३ ॥

এই দুর্বিবহ দৈবদুর্বিপাকে রতি তৎক্ষণাৎ মূর্চ্ছিত হইলেন, তাঁহার ন্দ্রিয়বর্গ অচৈতন্য হইয়া রহিল, সুতরাং কিয়ৎকালের নিমিত্ত তিনি ামীর বিনাশের বিষয় জানিতে পারিলেন না, মূর্চ্ছা যেন তাঁহার উপকার করিল ॥ ৭৩ ॥

Rati was seized by a swoon, sprung from a sharp anguish of ieart, which paralysed her organs of sense—she was unconscious hat her lord was no more—and the fainting fit was like a blessing o her (73)*

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी
वनस्पतिं वज्र इवावभज्य।
स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्त्तुमिच्छ-
न्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७४ ॥

अन्वय.। तपस्वी भूतपतिः तपसो विघ्नं तं वज्रः ......
इव आशु विभज्य स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्त्तुं इच्छन् सभूतः अन्तर्दधे ॥ ७४ ॥

वाच्य.। तपस्विना भूतपतिना इच्छता सभूतेन अन्तर्दधे ॥ ७४ ॥

सन्निति। तपस्वी तपोनिष्ठ भूतपतिः शिवः तपसो विघ्नम् अन्तरायभूतम् तम् कामम् आशु वज्र अशनि वनस्पतिम् वृक्षम् इव अवभज्य भङ्क्त्वा स्त्रीसन्निकर्षम् स्त्री सन्निधानम् परिहर्त्तुमिच्छन् तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः। सभूत सगण सन् अन्तर्दधे ॥ ७३ ॥*

भावार्थ। तपस्वी महेशः तपसः अन्तरायभूत काम वज्र वृक्ष इव तत्क्षण भस्मीकृत्य कामिनीसन्निधिं त्यक्तुं इच्छु सगण तस्मात् प्रदेशात् अन्तर्दधे ॥ ७४ ॥

Hindu Botany defines a वनस्पति to be a tree that bears fruits without flowering, generally such trees grow to a large size, as a banyan tree

বজ্রাঘাতে যেমন বনের প্রকাণ্ড বৃক্ষ ভগ্ন হয়, তদ্রূপ তপোনিষ্ঠ মহাদেব, তপস্যার বিঘ্নভূত সেই কামদেবের নিপাত সাধন করিয়া স্থির করিলেন, নারী জাতির নিকটে থাকা আর নয়, অতএব তৎক্ষণাৎ প্রমথবর্গের সহিত তথা হইতে অন্তর্দ্ধান হইলেন ॥ ৭৪ ॥

. The anchorite Siva, the lord of Imps, having quickly removed that obstruction of his pious work,—as the bolt of heaven destroys a huge tree of the wood,—bent upon shunning woman's presence, disappeared from the spot with all his Imps (74) •

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥ ७५ ॥

अन्वयः । शैलात्मजा अपि उच्छिरसः पितुः अभिलाषं आत्मनः ललितं वपुः च व्यर्थं समर्थ्य सख्योः समक्षं एवं वृत्तं इत्यधिकजातलज्जा शून्या भवनाभिमुखी सती कथञ्चित् जगाम ॥ ७५ ॥

· वाच्यः । शैलात्मजया अपि, अधिकजातलज्जया शून्यया भवनाभिमुख्या जग्मे ॥ ७५ ॥

শৈলাত্মজেতি। শৈলাত্মজা পার্ব্বতী অপি উচ্ছিরসঃ উন্নতশিরসো মহতঃ পিতু রভিলাষম্ হরো বরোঽস্ত্বিতি মনোরথম্, ললিতম্ সুন্দরম্ আত্মনো বপুশ্চ ব্যর্থম্ নিষ্ফলম্ সমর্থ্য বিচার্য্য সখ্যোঃ সমক্ষম্ পুরঃ ইতি চ হেতুনা অধিকং জাতলজ্জা একান্ত মনোরথভঙ্গস্য সখীসমক্ষং জাতত্বাদিতি ভাবঃ। শূন্যা নিশ্চেষ্টা সতী কথঞ্চিৎ কষ্টেন ভবনস্যাভিমুখী জগাম ॥ ৭৫ ॥

ভাবার্থ। ভস্মীভূতে চ কন্দর্পে, শৈলসুতা অপি উন্নতমস্তক পিতার অভিলাষ ও আত্মীয় শরীর চ (এই শরীরে বর মনোহরত্বে না হলে কি ফল) ইতি ব্যর্থ বা

ার্থ্যং সখ্যৌ প্রত্যক্ষ ইতি অথ সঞ্জাতলজ্জা গিরিরাজাত্মজা শূন্যহৃদয়া চ সতী কথঞ্চিৎ গৃহাভিমুখী আসীৎ ॥ ৭৫ ॥

উচ্ছ্রিতেষু = *lit*, lofty headed, *i e* highly honored , of a high rank

পার্ব্বতীও দেখিলেন যে তাঁহার পিতার উন্নত অভিলাষ সিদ্ধ হইল না, তাঁহার শরীরের সৌন্দর্য্যও অতি অকিঞ্চিৎকর জ্ঞান হইল, আর দুই সখীর সমক্ষে এপ্রকার অপমান হওয়াতে আরো লজ্জিত হইলেন, তাঁহার মনের প্রফুল্লতা নষ্ট হইল, তিনি অতি কষ্টে গৃহাভিমুখে গমন করিলেন ॥ ৭৫ ॥

The mountain's daughter too, now convinced that in vain she had a beauteous form, in vain had her high minded father formed a wish with regard to her marriage, the more mortified because the incident had happened in the presence of her two girl friends heart broken, turned her unwilling steps towards her home (75)

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीत् वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥ ७६ ॥

अन्वय । सपदि अद्रिः रुद्रसंरम्भभीत्या मुकुलिताक्षीं अनुकम्प्यां दुहितरं दोर्भ्यां आदाय दन्तलग्नां पद्मिनीं बिभ्रत् सुरगजः इव वेगदीर्घीकृताङ्गः सन् प्रतिपथगतिः आसीत् ॥ ७६ ॥

वाच्य । अद्रिणा बिभ्रता सुरगजेन वेगदीर्घीकृताङ्गेन प्रतिपथगतिना अभूयत ॥ ७६ ॥

सपदीति । सपदि अद्रिः हिमवान् रुद्रस्य संरम्भात् कोपात् भीत्या । 'संरम्भ सम्भ्रमे कोपे" इति विश्वः । मुकुलिताक्षीम् निमीलितनयनाम् । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् इति षच्प्रत्ययः । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । अनुकम्पितुमर्हाम् अनुकम्प्याम् । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययः । दुहितरम् दोर्भ्यामादाय दन्तलग्नाम् पद्मिनीम् नलिनीम् बिभ्रत् सुरगज इव वेगेन रयेण दीर्घीकृताङ्गः आयतीकृतशरीर

যন্ প্রস্থানম্মনিগতা প্রতিপথা মার্গানুসারিণী গতির্যস্য স, প্রতিপথগতিরোচীন্ পথ-মনুষ্যত্ম জগামেত্যর্থঃ ॥ ৭৬ ॥

ভাবার্থঃ। তৎক্ষণাৎ হিমালয়ঃ হরক্রোধভয়াৎ মুদ্রিতনয়না কৃপার্দ্রো তনয়াং গাঢ় যুগলেন গৃহীত্বা বিষাণলগ্না পদ্মিনী ধারয়ন্ সুরগজঃ ইব লক্ষ্যমাণঃ বেগবশাৎ দীর্ঘী-কৃতাঙ্ঘ্রিঃ সন্ যথাস্থানং অগমৎ ॥ ৭৬ ॥

সেই সময়ে তাঁহার পিতা পর্ব্বতরাজ তথায় উপস্থিত হইলেন, তিনি দেখিলেন ভয়ে পার্ব্বতীর দুই চক্ষু নিমীলিত হইয়া আসিতেছে, দেখিয়া পিতার হৃদয়ে অনুকম্পা উপস্থিত হইল, তিনি কন্যাকে ক্রোড়ে ধারণ করিয়া দন্তদ্বয়সংলগ্নকমলিনীধারী দিগ্‌গজের ন্যায় দীর্ঘ দীর্ঘ চরণবিন্যাস করিতে করিতে গৃহে যাইবার পথে পথে চলিয়া গেলেন ॥ ৭৬ ॥

Soon, the Mountain her father, saw that her daughter had closed her eyes with terror from the anger of Siva,—was in a sad, pitiable state,—he took her up with both his arms—he looked like the heavenly elephant holding a lotus plant clinging to its tusk,—with hasty, wide steps, he directed his course along the road (76)

ইতি শ্রীকালিদাসকৃতৌ কুমারসম্ভবে মহাকাব্যে
মদনদহনো নাম তৃতীয়ঃ সর্গঃ ॥ ৩ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ मोहपरायणा सती
विवशा कामवधूर्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥

अन्वय । अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूः असह्यवेदनं नववैधव्यं प्रतिपादयिष्यता विधिना विबोधिता ॥ १ ॥

वाच्य । मोहपरायणां विवशां सतीं कामवधूं प्रतिपादयिष्यन् विधिः विबोधितवान् ॥ १ ॥

मूर्च्छिता रतिरित्युक्तम् सम्प्रति तद् दशान्तरमाह,—

अथेति । अथ अनन्तरम् मोहो मूर्च्छा परम् अयनम् आश्रयो यस्याः सा मोहपरायणा मोहैकशरणा सती । "परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रय" इति यादवः । विवशा मूर्च्छावशादवशा कामवधूः रतिः । असह्या दुःसहा वेदना यस्मिन् तत्तथोक्तम् । विधवाया भर्त्तृमरणवत्या भावः वैधव्यम् नवञ्च तत् वैधव्यञ्चेति नववैधव्यम् । नवमत्र दुःसहत्वद्योतनार्थम् । प्रतिपादयिष्यता अनुभावयिष्यता क्रियार्थक्रियायां लृट् । विधिना दैवेन । "विधिर्विधाने दैवे च" इत्यमरः । विबोधिता वैधव्यानुभवफलोऽत्र विधिभावः । अस्मिन् सर्गे वियोगिनीवृत्तानि । विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुः वियोगिनीति लक्षणात् ॥ १ ॥

भावार्थ । अथ मोहपरायणा अवशा कामकामिनी रतिः क्रमेण संज्ञां प्राप तेन च कविः उत्प्रेक्षते दुःसहपीडं नववैधव्यं विधातुं कालकल्पेन विधिना विबोधिता ॥ १ ॥

এদিকে কামকান্তা রতি মোহে অভিভূত হইয়া নিস্পন্দভাবে এতক্ষণ অবস্থিত ছিলেন, এখন তাঁহার চৈতন্য হইল, কারণ বিধাতার মনে মনে ছিল যে নূতন বিধবা হইবার দুঃসহ যন্ত্রণা তাঁহাকে ভোগ করাইবেন ॥ ১ ॥

Now, the devoted, loving wife of the God of Love, hitherto unconscious in a swoon, was reawakened by fate,—fate that to make her suffer the unbearable pangs of her widowhood, commenced (1)

अवधानपरे चकार सा
प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोरतृप्तयोः
प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥

अन्वयः । सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने चकार प्रियं अतृप्तयोः तयोः अत्यन्तविलुप्तदर्शनं (सन्तं) न विवेद ॥ २ ॥

वाच्यः । तया चक्राते, अत्यन्तविलुप्तदर्शनः प्रियः न विविदे ॥ २ ॥

अवधानेति । सा रतिः प्रलयान्ते मूर्च्छावसाने । "प्रलयो नष्टचेष्टता" इत्यमरः । उन्मिषिते उन्मीलिते विलोचने अवधानं परं प्रधानं ययोस्ते अवधानपरे दृष्टव्य अवहिते चकार । द्रष्टव्याभावात्तु न विवेदेत्याह नेति प्रियम् कामम् अतृप्तयो हृष्टि गतयोः नित्यदृष्टचमापयोरित्यर्थः तयोः लोचनयोः दर्शनक्रियापेक्षया सम्बन्धे षष्ठी । अत्यन्तविलुप्तम् दर्शनं स्वलोचनयो करणयोर्यस्य कर्मभूतस्य तम् अत्यन्तविलुप्तदर्शनम् सन्तम न विवेद न ज्ञातवती । प्रियनाशापरिज्ञानादिदृचाव्यक्तं इति तात्पर्यार्थ ॥२॥

भावार्थः । अथ सा मूर्च्छापगमात् नयने उन्मील्य पंतुः अन्वेषणार्थं समन्तात् अदि पत् , तयोः नयनयोः माथः ऐकान्तिकम् अलभ्यदर्शनः जात. इति न अवगच्छति स्म ॥

अवधानपरं लोचनं = attentive glance ; opposed to vacant glance

মূর্চ্ছার অবসানে যখন তাঁহার দুই চক্ষু উন্মীলিত হইল, তখন তিনি সেই দুই চক্ষে মনোযোগ অর্পণ করিলেন, তিনি জানিতেন না যে, যে প্রিয়বস্তুকে দর্শন করিয়া সেই দুই চক্ষুর আশ মিটিত না, তাঁহার দর্শন তাহারা আর পাইবে না ॥ ২ ॥

Her two eyes opened at the end of the swoon, and she concentra[ted] her attention in them, [or, from them she cast an attentive [gl]ance]; she knew not that unsated as her eyes were with the sight [of] her lord,—that sight would now be eternally denied to [th]em (2)

अयि जीवितनाथ । जीवसी
त्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृति चितौ
हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अन्वयः । अयि जीवितनाथ ! जीवसि इति अभिधाय उत्थितया तया पुरः चितौ पुरुषाकृति केवलं हरकोपानलभस्म ददृशे ॥ ३ ॥

वाच्य । त्वया जीव्यते उत्थिता सा ददर्श ॥ ३ ॥

अयीति । अयीति प्रश्ने । "अयि प्रश्नानुनययो" इति विश्वः । अयि जीवितनाथ ! जीवसि प्राणिषि कच्चिदिति ? अभिधायोत्थितया तया रत्या पुरः अग्रे चितौ पुरुषस्य आकृतिरिव आकृतिर्यस्य तत् पुरुषाकृति केवलम् एकम् हरकोपानलभस्म ददृशे दृष्टं न तु पुरुष इति भावः ॥ ३ ॥

भावार्थ । अथ सा प्रियतमं अनालोक्य सचकित अयि प्राणवल्लभ जीवसि किं ? इत्युक्त्वा उत्थाय अग्रभूमौ पुरुषाकृति हरकोपानलभस्म केवलं आलोकयत् ॥ ३ ॥

প্রাণনাথ ! তুমি কি বাঁচিয়া আছ, এই কথা বলিয়া রতি যখন গাত্রোত্থান করিলেন, তখন তিনি দেখিলেন যে তাঁহার সম্মুখে ভূমিতলে পুরুষের আকার বিশিষ্ট কেবল এক রাশি ভস্ম মহাদেবের ক্রোধানলের অবশেষ স্বরূপ পড়িয়া আছে ॥ ৩ ॥

"Are you alive, O Lord of my life,' with these words she arose and sat up,—then saw before her on the ground only a quantity of ashes, shaped like a human being—the ashes namely, of the fire kindled by Siva's wrath (3)

अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्द्धजा
समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥

अन्वय. । अथ पुनः एव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी विकीर्णमूर्द्धजा सा स्थलीं समदुःखां कुर्वती इव विललाप ॥ ४ ॥

वाच्य. । विह्वलया वसुधालिङ्गनधूसरस्तन्या विकीर्णमूर्द्धजया तया कुर्व्वत्या विलेपे ॥ ४ ॥

अथेति । अथ भस्मदर्शनानन्तरम् पुनरेव विह्वला विक्लवा ... वसुधालिङ्गनेन क्षितिलुण्ठनेन धूसरौ धूसरवर्णौ स्तनौ कुचौ यस्याः सा तथोक्ता । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीष् । विकीर्णमूर्द्धजा विकीर्णा विक्षिप्ताः केशा यस्याः सा तथोक्ता सा रतिः स्थलीम् वनभूमिम् मतत्याम् ... इत्यर्थः । पदकृष्णमोऽणस्थलेत्यादिना ङीष् । समदुःखाम् स्वतुल्यशोकाम् कुर्वतीव विललाप परिदेवितवती । 'विलाप परिदेवनम्' इत्यमरः ॥ ४ ॥

भावार्थ । अथ तत् आलोक्य सा पुनर्विसंज्ञा भूमौ अपतत् कुचयुगं च अस्या रेणुरूषितं अभूत् विकीर्णकेशपाशा च सा वसुधां समदुःखिनीं इव कुर्व्वाणा वाष्पैः विललाप ॥ ४ ॥

তদ্দর্শনে তিনি এককালে অস্থির হইয়া পড়িলেন, ধরাতল আলিঙ্গন করিয়া দুই পয়োধর ধূসরবর্ণ করিলেন, তাঁহার কেশ আলুলায়িত হইল, তিনি এই রূপে বিলাপ করিতে লাগিলেন, তাহাতে সেই স্থান যেন তাঁহার দুঃখে দুঃখিত হইয়া শোকের নিকেতনের ন্যায় হইয়া উঠিল ॥ ৪ ॥

The sight utterly upset her at once again, she rolled on the ground, her bosom was soiled with dust—she bewailed, her hair deranged, and the earth around seemed to be pervaded with grief. (1)

---

(1) लप्=to speak, लट् लपति । लुङ् अलपीत्-अलापीत् । लिट् ललाप ।

उपमानमभूद्विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
तदिदं गतमीदृशीं दशां
न विदीर्य्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥

अन्वयः । तव यत्करणं कान्तिमत्तया विलासिनां उपमानं अभूत् तत् (करणं) इदं ईदृशीं दशां गतं (अहं) न विदीर्य्ये स्त्रियः खलु कठिनाः ॥ ५ ॥

वाच्य । येन करणेन उपमानेन अभावि तेन अनेन ईदृशी दशा गता । मया न विदीर्य्यते, स्त्रीभिः कठिनाभिः भूयते खलु ॥ ५ ॥

उपमानमिति । तव यत् करणम् गात्रम् । करणं साधकतमक्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि इत्यमरः । कान्तिमत्तया सौन्दर्य्येण हेतुना विलासिनाम् विलासशीलानाम् । वौ कषलसेत्यादिना विनुण् प्रत्ययः । उपमीयते येन तत् उपमानम् अभूत् तत् करणम् इदमीदृशीं दशाम् अवस्थां गतम् भस्मीभूतमित्यर्थः । तथापि न विदीर्य्ये न विदीर्णा भवामि । कर्मकर्त्तरि लट् । तथाहि स्त्रियः कठिनाः खलु कठिनत्वादविदीर्य्यमाणत्वम् इत्यर्थः । कारणात् कार्य्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । "धीरसञ्चारिणी दृष्टिर्गति गौरवभाषिता । प्रियपूर्वे तथाभावो विलासः" इति कीर्त्तितं ॥ ५ ॥

भावार्थः । हे नाथ यत् ते शरीर सौन्दर्य्यगुणेन विलासिनां उपमास्थानं अभूत् तत् कमनीय तव शरीर इदानीं ईदृशीं अवस्थां प्राप्तं एतत् अवलोक्य अहं हतधा न विदीर्णा अस्मि, नून स्त्रीहृदय अतीव कठिन ॥ ५ ॥

তেমন সুন্দর তোমার যে সেই শরীর, যাহার সহিত লোকে সুশ্রী পুরুষ দিগের রূপের উপমা দিত, সেই শরীরের এই দশা দেখিয়াও আমার হৃদয় বিদীর্ণ হয় না। স্ত্রীজাতি কি কঠিন ॥ ৫ ॥

Alas ! This is the condition of your form, which for its glowing beauty, was the type of a handsome manly presence among the gay—and yet I split not—O ! How hard hearted must women be ! (5)

क नु मां त्वदधीनजीवितां
विनिकीर्य्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥

अन्वयः । क्षतसेतुबन्धनः जलसङ्घातः नलिनीं इव त्वदधीनजीवितां मां क नु विनिकीर्य्य क्षणभिन्नसौहृद (त्वम्) विद्रुतः असि ॥ ६ ॥

वाच्यः । क्षतसेतुबन्धनेन जलसंघातेन क्षणभिन्नसौहृदेन सता विद्रुतेन भूयते ॥ ६ ॥

क्वेति । हे प्रिय ! क्षतसेतुबन्धन भग्नसेतुबन्ध जलसङ्घात जलौघ नलिनीमि जलैकायत्तजीवितामिति शेष । त्वदधीनजीविताम् त्वदायत्तप्राणाम् मां क नु वि कीर्य्य कुत्र वा निक्षिप्य क्षणभिन्नसौहृद क्षणत्यक्तसौहार्द्दं सन् विद्रुत (1) पलायितो सि । सेतुसौहृदयो स्थितिहेतुत्वेन साम्यम् । सुहृदो भाव सौहृदम । युवादित्वा प्रत्यय हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेश अपि सुहृद्भावात् न हृद्भगसिन्धु ष्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धि हृद्भूतस्मान्निधाने सुमयपदवृद्धि स्यात् यथा सुहृदो भाव सौहार्द्दमिति तदिवाह वामन सौहृददौहृदश्चब्दौ प्रमणि हृद्भावादिति ॥ ६ ॥

भावार्थ । हे नाथ ! जलसङ्घात यथा क्षणेन सेतुबन्धन विदार्य्य जलगतजीवन नलिनीं परित्यज्य अपसरति तथा त्वं अपि सहसा प्रेमभङ्ग कृत्वाय त्वद्गतप्राणा मां कुत्र निक्षिप्य पलायित असि ? ॥ ६ ॥

তুমি কি জান না যে, যেমন জল অভাবে পদ্মিনীর প্রাণ সংশয়, তেমনি তোমা অভাবে আমার বাঁচা অসম্ভব। সেই জল যেমন সেতুর বন্ধনে ছিন্ন করিয়া পদ্মিনীকে পরিত্যাগ পূর্ব্বক চলিয়া যায়, সেইরূপ ক্ষনকাল মধ্যে মিত্রতা ভঙ্গ পূর্ব্বক আমাকে ফেলিয়া কোথায় চলিয়া গেলে ॥ ৬ ॥

Whither, alas ! have you fled, leaving me, whose life depended upon you, and breaking the bond of affection in an instant of time—

(1) द्रु = to melt, लट् द्रवति । लुङ् अदुद्रुवत् । लिट् दुद्राव । क्त द्रुत ।

s the mass of water, dammed in by a dyke, makes a hole in it, and leaves adry the lotus plant (6)

कृतवानसि विप्रियं न मे
प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं
विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥

अन्वय. । हे नाथ त्वं मे विप्रियं कृतवान् न असि, मया च ते प्रतिकूलं न कृतं अकारणं विलपन्त्यै रतये किं दर्शनं न दीयते ॥ ७ ॥

वाच्यः । त्वया मे विप्रियं न कृतं अहं च ते प्रतिकूलं कृतवती, न ददासि ॥ ७ ॥

कृतवानिति। हे प्रिय! त्वम् मे मम विप्रियम् अप्रियम् कृतवान् नासि मया च मे तव प्रतिकूलम् अप्रियम् न कृतम् अकारणम् निष्कारणमेव परस्परापकाररूप कारणाभावेऽपीत्यर्थः । क्रियाविशेषणमेतत्। विलपन्त्यै त्वद्दर्शनार्थिन्यै अपीति भावः रत्यै किम् कथम् दर्शनं न दीयते । क्रियापदत्वाच्चतुर्थी ॥ ७ ॥

भावार्थ । हे नाथ! त्वया तु मे किमपि विप्रियं न आचरितं मया च ते प्रतिकूलं किमपि न विहितम्। तत् अकारणं एव कथं त्वद्दर्शने विलपन्तीं रतिं मां न आसादयसि कि इदम् ॥ ७ ॥

আমার মনে দুঃখ দিবার কাজ কখন তুমি কর নাই, আর তুমি কষ্ট পাও এমন কাজ আমি কখন করি নাই—তবে অকস্মাৎ এরূপ নির্দয় কেন হইলে যে, আমি রোদন করিতেছি, তবু তোমার দর্শন পাই না। ৭ ।

You never did an act displeasing to me, nor did I ever act against your wish, why then do you withhold your sight without a cause, to Rati your wife, thus bewailing for you? (7)

स्मरसि स्मर! मेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।

च्युतकेशरदूषितेक्षणा-
न्यवतंसोत्पलताड़नानि वा ॥ ८ ॥

अन्वयः । हे स्मर! गोत्रस्खलितेषु मेखलागुणैः बन्धनं स्मरसि, उत च्युतकेशरदूषितेक्षणानि अवतंसोत्पलताडनानि स्मरसि वा ! ॥ ८ ॥

वाच्यः । स्मर्य्यते स्मर्य्यन्ते ॥ ८ ॥

विप्रियमाप्नहते,—

स्मरसीति । हे स्मर ! गोत्रस्खलितेषु नामव्यत्यासेषु । "गोत्रं नामापि च कुले" इति विश्वः । मेखलागुणैः बन्धनं स्मरसि उत ? स्मरसि वा । "विकल्पे किमुतोत" इत्यमरः । च्युतकेशरैः भ्रष्टकिञ्जल्कैः दूषिते ईक्षणे येषु तानि अवतंसोत्पलताडनानि सधूलिक्षेपताड़नानीत्यर्थः । स्मरसि वा अपकारस्मरणादिदमदर्शनमिति भावः । ८ ।

भावार्थ । अथवा हे प्रिय, नामस्खलने मेखलादाम्ना बन्धनं अनुस्मृत्य किं एवं आचरसि ? उतवा तत् नयनदूषणं कर्णकमलताडनं आकलय्य एवं आचरसि ! किं इदं ॥ ८ ॥

गोत्र = name ; स्खलित (भावे क्त) error, mistake गोत्रस्खलित = making a mistake in name. Fickle lovers call one woman by another's name, being absent minded.

তবে কি, ওহে কন্দর্প, তুমি যখন আমাকে ভ্রমক্রমে অন্য নারীর নাম ধরিয়া সম্বোধন করিতে, সেই সময়ে আমি যে তোমাকে রসনা রজ্জুর দ্বারা বন্ধন করিতাম, অথবা কর্ণের পদ্ম দিয়া তোমাকে প্রহার করিতাম, তৎসহকারে সেই পদ্মের পরাগ উড়িয়া তোমার চক্ষে পড়িত, সেই সকল কথা স্মরণ করিয়া তুমি অভিমান করিলে ? ॥ ৮ ॥

Or, can it be, that you are bearing in mind that I bound you at times with my girdle string, in a jealous fit, when you, absent minded called me by some other woman's name ; or that I threw at you the lotus I wore on my ear, so that the dropping pollens injured your eye. (8)

हृदये वससीति मत्प्रियं
यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं
त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥

अन्वयः । हृदये वससि इति मत्प्रियं यत् अवोचः तत् कैतवं अवैमि इदं उपचारपदं न चेत् त्वं अनङ्गः रतिः कथं अक्षता ॥ ९ ॥

वाच्यः । उच्यते अवाचि तत् अवेयते, अनेन उपाचारपदेन भूयेत त्वया अनङ्गेन जातं रत्या च अक्षतया स्थितं ॥ ९ ॥

हृदय इति । हृदये वससीति सत्यं प्रियानुवादः । इत्येवं रूपम् मत्प्रियं यदवोचः कथितवानसि । अहो बुद्धि तच्च इत्याशयः । तत्कैतवमवैमि मिथ्येति मन्ये । इदम् वचनम् उपचारपदम् परस्य रञ्जनार्थं यदसत्यभाषणं स उपचारस्तस्य पदं स्थानं नेतरस्थानमिति यावत् न चेत् त्वमनङ्गः अशरीरः कथं रतिः अक्षता अविनष्टा । आश्रयनाशेऽप्याश्रितमविनष्टमिति विरोधादिति भावः ॥ ९ ॥

भावार्थः । अयि प्रिये ! त्वं मे हृदये निरन्तरं निवससि, इति यत् मम मनो-रागार्थं अवादीः, तदहं मिथ्याभूतं मन्ये । तथा नो चेत् त्वं अनङ्गः अपि कथं रतिः अक्षतशरीरा स्यात् ? आधारनाशे आधेयस्य अपि नाशः ॥ ९ ॥

कैतवं = कितवस्य भावः = False-hood, deceit उपचार = civilities, flattery

'তোমাকে আমি হৃদয়ে ধারণ করিয়া রাখিয়াছি,' এই যে মিষ্ট বাক্য তুমি আমাকে কহিতে, বুঝিলাম তাহা কেবল ছলনা মাত্র ছিল। যদি তাহা কেবল মনোরঞ্জন করিবার কথা না হইবে, তবে তোমার শরীর নষ্ট হইল, অথচ আমার কিছুই হইল না কেন। ৯।

"Thou dwellest enthroned in my bosom"—these words of flattery you spoke to me—but I now find that they were false. Had it not been a speech of mere flattery, how is it that I am intact in my body, when you have lost your corporeal frame? (9)

परलोकनवप्रवासिनः
प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।
विधिना जन एष वञ्चित-
स्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥

अन्वयः । परलोकनवप्रवासिनः तव पदवीं अहं प्रतत्स्ये (किन्तु) विधिना एषः जनः वञ्चितः, देहिनां खलु त्वदधीनं ॥ ११ ॥

वाच्यः । पदवी मया प्रतिपत्स्यते, विधिः इमं वञ्चितवान् सुखेन त्वदधीनेन जातं ॥ १० ॥

न च मे कश्चिद्विचारः किन्तु लोकः शोच्यत इत्याह,—

परलोकेति । परलोकम् प्रति नवप्रवासिनः अचिरप्रोषितस्य अनेन कालागतिप्राप्तः एषमे । तव पदवीम् मार्गम् प्रतिपत्स्ये त्वामनुगमिष्यामीत्यर्थः मे नास्ति विचार इति भावः । किन्तु विधिना दैवेन एष जन. लोकः वञ्चितः प देहिनाम् सुखम् त्वदधीनम् त्वयि अधीन खलु । अधिप्रब्दस्य शौण्डादित्वात् शौण्डैरिति समास । अध्युत्तरपदादिति ख प्रत्यय एवमन्यत्रापि । सुखप्रदाभा सुखमिति भाव: ॥ १० ॥

भावार्थः । हे रमण ! साम्प्रतं एव परलोकं प्रस्थितं त्वां अहं अपि अनु गत्यं किन्तु विधाता इदं विश्वं विडम्बितं यतः प्राणिनां सुखं त्वयि आयत्त सुखहीनं जीवनं विडम्बनं एव ॥ १० ॥

वञ्चित = i. e. Fate has deluded.

তুমি ত এই মাত্র লোকান্তরে চলিয়া গিয়াছ, আমিও তোমার পদের ' হইব। কিন্তু বিধি সংসারের লোকদেরই বিড়ম্বনা করিলেন, কারণ প্রাণি সুখ তোমা অবর্ত্তমানে ফুরাইয়া গেল ॥ ১০ ॥

Just departed on your journey towards the other world,) steps no doubt will be followed by me But fate has treated the whole world of living beings, [by putting an end to your (tence], for the joy of corporeal creatures depended upon thee (

रजनीतिमिरावगुण्ठिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः ।
वसतिं प्रिय ! कामिनां प्रिया
स्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥

अन्वयः । हे प्रिय ! रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः प्रियाः कामिनां वसतिं प्रापयितुं त्वत् ऋते कः ईश्वरः ॥ ११ ॥

वाच्य. । केन ईश्वरेण भूयते ॥ ११ ॥

तदेवाह —रजनीति । हे प्रिय ! रजनीतिमिरेणावगुण्ठिते आवृते पुरमार्गे घनशब्दविक्लवा गर्ज्जितभीताः प्रियाः कामिनाम् वसतिम् प्रापयितुम् त्वदृते त्वां विना । अन्यारादितरर्त्ते इत्यादिना पञ्चमी । क ईश्वरः शक्तः न कश्चिदित्यर्थः । न हि कामाना भीतिरस्तीति भावः ॥ ११ ॥

भावार्थः । अयि प्राणेश ! त्वयि लोकान्तरं प्रस्थिते निशान्धकारेण अन्धकारिते पुरमार्गे जलदनादभीषिता प्रियतमाः अभिसारिका रमणवसतिं गमयितुं त्वदन्यः कः प्रभविष्यति ? ॥ ११ ॥

হে নাথ, যখন নগরের রাজপথ রাত্রির অন্ধকারে আচ্ছন্ন হয় এবং অভিসারিকারা মেঘ গর্জ্জন শ্রবণ করিয়া ভয়ে কাঁপিতে থাকে, তখন তুমি ব্যতিরেকে তাহাদিগকে তাহাদিগের প্রিয়তমের নিকটে কে বা লইয়া যাইতে পারে ? ॥ ১১ ॥

When nightly gloom veils the city street, and women on their way to meet their lovers are frightened by a thunderclap who but you, O my beloved lord ! can convey them to the abode of their lovers ? (11)

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।

असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

अन्वयः। अरुणानि नयनानि घूर्णयन् पदे पदे वचांसि स्खलयन् वारुणीमदः अधुना त्वयि असति विडम्बना ॥ १२ ॥

वाच्यः। घूर्णयता स्खलयता वारुणीमदेन विडम्बनया जातं ॥ १२ ॥

नयनानीति। अरुणानि। नयनानि घूर्णयन् (1) भ्रमयन् तथा पदे पदे प्रतिपदम्। वीप्सायां द्विरुक्तिः वचनानि स्खलयन् विपर्यासयन् प्रमदानाम् वारुणीमदः मद्यमद अधुना त्वयि असति विडम्बना अनुकृतिमात्रम्। मदनाभावे मदस्य विफलत्वम् इति भावः। तथा च शिशुपालवधे "तं मदो दयितसङ्गमभूषः" इति ॥ १२ ॥

भावार्थः। हे प्रिय! नयनविलासवर्द्धकः प्रतिपदं वचनस्खलनकृत् साम्प्रतं त्वया विना कामिनीनां विडम्बना एव ॥ १२ ॥

सुरापान करিলে চক্ষু যে রক্ত বর্ণ হইয়া ঘূর্ণিত হইতে থাকে, এবং কথায় বাক্য গুলি যে অস্পষ্ট হইতে থাকে, রমণীগণের এখনো সুরাপান প্রযুক্ত সে সকলি ঘটিতেছে বটে, কিন্তু যখন তুমি নাই, তখন সে সকলি তাহাদিগের বিড়ম্বনা মাত্র ॥ ১২ ॥

Wine that reddens the eyes and sets them rolling, and thickens the speech at every word,— in your absence it would be a mockery for women to drink it now. (12)

अवगम्य कथीकृतं वपुः
प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः।
बहुलेऽपि गते निशाकरः
स्तनुतां दुःखमनङ्ग। मोक्ष्यति ॥ १३ ॥

(1) घूर्ण = to whirl. भ्वा० घूर्णते। चुरा० अघूर्णीत् अघर्णिष्ट। णिच् घूर्णयति। क्त घूर्णितः।

अन्वय.। हे अनङ्ग ! प्रियबन्धोः तव वपुः कथाशेषं अवगम्य निष्फलोदयः निशाकरः बहुले गते अपि तनुतां दुःखं मोक्ष्यति ॥१३॥

वाच्य: । निष्फलोदयेन निशाकरेण तनुता मोक्ष्यते ॥१३॥

अवगम्येति । हे अनङ्ग ! अरतेः । प्रियबन्धो प्रियसखस्य तव वपु शरीरम् कीर्तनम् अकथा कथा अवशेषमात्रं यस्य तं शब्दमात्रावशिष्टम् अवगम्य ज्ञात्वा निष्फलोदयः उद्दीपनाभावात् उद्दीपनैकफलमिति भाव । निशाकरः चन्द्रः बहुले कृष्णपक्षे गतेऽपि तनुताम् कार्श्यम् दुःखम् यथा तथा कष्टात् मोक्ष्यति यथा वृद्धिरिति दुःखादित्यर्थः ॥१३॥

भावार्थः। हे अनङ्ग ! प्रियमित्रं मे निशाकरः प्रियतमस्य तव तं कमनीयं कायं अपि पर्यवसितं अवधार्य तं प्रियस्य कायं अन्तरेण, मे उदयः निरर्थकः इति मत्वा कृष्णपक्षे गते अपि अवश्यं एव कृशतां त्यक्ष्यति ॥१३॥

The purport is :—Moon light is best enjoyed by united lovers, but love having departed from the world, it would be bootless that the moon should rise.

হে অনঙ্গ, চন্দ্র যখন শুনিবেন যে তোমা সদৃশ প্রিয় বন্ধুর শরীর কথাশেষ হইয়াছে, তখন বুঝিবেন যে তাঁহার আর উদয় হওয়া বৃথা। কৃষ্ণপক্ষ গত হইলেও তিনি অতি কষ্টে আপন কলেবর বৃদ্ধি করিতে উদ্যোগী হইবেন ॥ ১৩ ॥

The orb of night, O bodiless God ! soon as he will learn that you are reduced to a name, will scarcely care to grow in size, even at the end of the dark fortnight, knowing that his rise in the sky will be in vain (13)

हरितारुणचारुबन्धनः
कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
वद सम्प्रति कस्य बाणतां
नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

अन्वयः। हरितारुणचारुबन्धनः कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः नवचूतप्रसवः सम्प्रति कस्य बाणतां गमिष्यति वद ॥ १४ ॥

वाच्यः । हरितारुणचारुबन्धनेन
तेन नवचूतप्रसवेन बाणता गमिष्यते उच्यताम् ॥ १४ ॥

हरितेति । हरितश्च अरुणश्च । वर्णो वर्णेनेति तत्पुरुषः । हरितारुणम् च बन्धनम् वृन्तं प्रसवस्य यस्य स तथोक्तः कलेन मधुरेण पुंस्कोकिलशब्देन पुंस्कोकिलनादेन सूचित अनुमापित चूतचर्वणकार्य्यत्वात् कलशब्दस्येति भावः । नवचूतप्रसव नवचूतकुसुमम् सम्प्रति कस्य बाणताम् शरत्वम् गमिष्यति वद । अन्यस्य पुष्पधन्वमाभावादिति भाव ॥ १४ ॥

भावार्थः । हे नाथ ! कुसुमचापे त्वयि लोकान्तरं प्रस्थिते इदानीं हरितारुणबन्धन पुंस्कोकिलशब्दानुमित नवचूताङ्कुर कस्य शरता प्राप्स्यति कथय ॥ १४ ॥

सूचित = *lit* betrayed Poets fancy that the notes of the Kokils are rendered melodious by tasting the mango blossom, the sweetness of these notes, therefore, is a sign that the mango has blossomed.

যাহার রমণীয় বৃন্ত হরিত ও অরুণ বর্ণের মিশ্রিত কান্তি ধারণ করিয়া দেখিতে সুন্দর হয়, নব কোকিলের সুমধুর রব শুনিয়া লোকে, যাহা উৎপন্ন হইয়াছে বুঝিতে পারে, সেই আম্রমঞ্জরী এখন কাহার বাণ হইবে, বল ॥ ১৪ ॥

Say, who will now employ as an arrow the fresh stalk of mango blossoms,—with its foot-stalk ruddy and green, its growth made known by the sweet notes of the male black bird. (14)

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
विरुतैः करुणस्वनैरियं
गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

अन्वयः । त्वया अनेकशः धनुषः गुणकृत्ये नियोजिता इयं अलिपङ्क्तिः करुणस्वनैः विरुतैः गुरुशोकां मां अनुरोदिति इव ॥ १५ ॥

वाच्यः। त्वं अलिपङ्क्तिं नियोजितवान् अनया अनुरुद्यते॥१५॥

अस्मीति। त्वया अनेकशः बहवः अनुषः कार्मुकस्य गुणत्वे मौर्वीकार्य्ये गुणवत् संधिभ्यं नियोजिता अधिष्ठिता इयम् अलिपङ्क्तिः करुणस्वनैः दीनस्वनैः विरुतैः (1) रुदितैः गुरुशोकाम् दुर्भेद्यशोकाम्। "गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे" इति ध्दार्थेव। माम् अनुरोदितीव उपसर्गात् सकर्मकत्वम्। रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति इडागम॥ १५॥

भावार्थ। हे नाथ! या एषा मधुपपङ्क्तिः त्वया चापस्य मौर्वीकर्म्मणि बहुश प्रयोजिता सा इदानीं करुणैः गुञ्जितैः अतिशोकार्त्तां मां अनुक्रन्दतीति इव त्वं पुन न मरेषि॥ १५॥

Cupid's bow being made with flowers, it is fit that the bees should be the bow-string

শ্রেণীবদ্ধ ভ্রমরদিগকে তুমি অনেকবার আপন ধনুকের গুণরূপে ব্যবহার করিয়াছিলে। তাহারা এই দেখ আমার দুঃসহ শোক দর্শনে শোকাকুল হইয়া কাতর স্বরে রব করত আমার সঙ্গে রোদন করিতেছে॥ ১৫॥

Many a time didst thou employ the bees in a row, to act as a string to your bow, now they with their plaintive hum, seem to be wailing in sympathy with me (15)

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः
पुनरप्यादिश तावदुत्थितः।
रतिदूतिपदेषु कोकिलां
मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्॥ १६॥

अन्वयः। तावत् पुनः अपि मनोहरं वपुः प्रतिपद्य उत्थितः (सन्) मधुरालापनिसर्गपण्डितां कोकिलां रतिदूतिपदेषु आदिश॥ १६॥

---

(1) रु = to sound. लट् रवीति रौति। लुङ् अरावीत् अरवीत्। लिट् रुराव।

वाच्यः । उत्थितेन मधुरालापनिसर्गपण्डिता कोकिला आदिश्यतां ॥ १६ ॥

मतिपद्येति । तावत् पुनरपि मनोहरम् वपुः शरीरम् प्रतिपद्य प्राप्य उत्थित मधुरालापेषु प्रियोक्तिषु निसर्गपण्डिताम् स्वभावप्रगल्भाम् कोकिलाम् सुरतदूतीकृत्येषु आदिश आज्ञापय प्रगल्भानामेव दौत्याधिकार इति भावः । दौत्ये अपि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयादग्रहः । "अपि भार्यं वपं कुर्यात्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिरं" इति केचित् । उपाद्यौ वञ्चलमिति वञ्चलग्रहणात् ह्रस्व इति वल्लभ ॥ १६ ॥

भावार्थ । अयि प्रिय ! तत् कमनीय शरीरं प्राप्य उत्थाय रतिदौत्यकर्म्मणि मधुरभाषणे स्वभावनिपुणां कोकिलां पुनः अपि आज्ञापय ॥ १६ ॥

তোমার সেই রমণীয় শরীর পুনর্ব্বার ধারণ পূর্ব্বক আবার গাত্রোত্থান কর, এবং মধুর বাক্যালাপ করিতে নিতান্ত নিপুণ কোকিলাকে উপদেশ দাও প্রণয়দূতী হইয়া তাহাকে কিরূপ কথা বার্ত্তা কহিতে হইবেক ॥ ১৬ ॥

O, reassume your beauteous form, rise, and teach again the female black bird,—what words to utter as a messenger of love—she who is naturally clever in speaking honeyed words (16)

शिरसा प्रणिपत्य याचिता-
न्युपगूढानि सवेपथूनि च ।
सुरतानि च तानि ते रहः
स्मर ! संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

अन्वयः । अयि स्मर, शिरसा प्रणिपत्य याचितानि, सवेपथूनि च उपगूढानि च तानि रहः सुरतानि च संस्मृत्य मे शान्तिः न अस्ति ॥ १७ ॥

वाच्यः । शान्त्या न भूयते ॥ १७ ॥

शिरसेति । हे स्मर ! शिरसा प्रणिपत्य याचितानि सवेपथूनि सकम्पानि । [illegible]

...वेपथु। अत्र वैस्वर्य्यमित्यष्टौ सात्त्विका परिकीर्त्तिता" इति। उपगूढानि (1) आलिङ्गनानि च। नपुंसके भावे क्तः। तानि अनुभूतप्रकाराणि रह एकान्ते सुरतानि संस्मृत्य मे शान्तिर्नास्ति। अत्र समानकर्त्तृकत्व दुर्घटं समानक्रियापेक्षाद्यीति ...चित्॥ १७॥

भावार्थः। हा नाथ! समथुं शिरसा नमस्कृत्य प्रार्थितं सकम्पं तत् ते रह सुरत संस्मृत्य मे मम चोभः प्रवर्द्धते॥ १७॥

মস্তক ক্ষিতি তলে স্পর্শ করাইয়া তুমি যে সকল শরীরকম্পযুক্ত আলিঙ্গন ভিক্ষা করিতে এবং গোপনে সেই যে আমার সহিত কত প্রকার বিহার করিতে, হে কন্দর্প, সে সমস্ত স্মরণ করিয়া আমার হৃদয় আর সুস্থির থাকিতেছে না॥ ১৭॥

Quiet leaves me all at once, when I remember how you used to beg, with your head touching the ground, for quivering embraces [from me, your wife], when I remember those delights of love, privately enjoyed between ourselves. (17)

रचितं रतिपण्डित। त्वया
स्वयमङ्गेषु ममेदमार्त्तवम्।
ध्रियते कुसुमप्रसाधनं
तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते॥ १८॥

अन्वयः। हे रतिपण्डित! त्वया मम अङ्गेषु स्वयं रचितं आर्त्तवं कुसुमप्रसाधनं इदं ध्रियते तव तत् चारु वपुः न दृश्यते॥ १८॥

वाच्यः। आर्त्तवेन कुसुमप्रसाधनेन ध्रियते, तत् चारु वपुः न पश्यामि॥ १८॥

रचितमिति। हे रतिपण्डित। रतिकुशल! त्वया मम अङ्गेषु अवयवेषु स्वयम्

---

(1) गुह=to hide. लट् गूहति-ते। लुङ् अगूहीत्, अघुक्षत्, अगूढ़िष्ट अगूढ। लिट् जुगुहे। क्त गूढ। तुम् गोहितुम्, गोढुम्।

रचितम् ऋतुरस्य प्राप्तः आर्त्तवं वाधन्तम् । शरीरेण इत्यणप्रत्ययः । कुसुमप्रकल्पन पुष्पाभरणम् इदम् ध्रियते अवतिष्ठते । धृञ अवस्थाने इति धातोस्तौदादिकात् कर्मणि लट् । तव तत् प्रसाधकम् चारु सुन्दरम् वपुस्तु न दृश्यते ॥ १८ ॥

भावार्थः । हे रतिपण्डित ! त्वया स्वकरकमलेन निर्म्मितं इदं आर्त्तवं कुसुमाभरणं मम अङ्गेषु वर्त्तते परं सा ते मोहिनी मूर्त्तिः इदानीं न लक्ष्यते ॥ १८ ॥

হে রতিকুশল ! বাসন্তিক পুষ্প লইয়া আমার অঙ্গে স্বয়ং তুমি যে পুষ্পা-লঙ্কার পরাইয়া দিয়াছ, তাহা এখনো রহিয়াছে, কিন্তু তোমার সেই সুন্দর মূর্ত্তি কোথায় গেল ? ॥ ১৮ ॥

This set of ornaments; fashioned with the flowers of the season, was put on my person with thy own hand, O thou clever in winning a woman's heart ! It still subsists; but your beauteous form, alas ! is to be seen no more. (18)

विबुधैरसि यस्य दारुणै-
रसमाप्ते परिकर्म्मणि स्मृतः ।
तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्म्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

अन्वयः । दारुणैः विबुधैः यस्य परिकर्म्मणि, असमाप्ते (सति) स्मृतः असि तं इमं दक्षिणेतरं मे चरणं निर्म्मितरागं कुरु एहि ॥ १९ ॥

वाच्यः । दारुणा विबुधाः त्वां स्मृतवन्तः सः अयं दक्षिणे-तरः चरणः निर्म्मितरागः क्रियतां त्वया एयतां ॥ १९ ॥

विबुधैरिति । दारुणैः क्रूरैः प्राणान्तिके कर्मणि नियोजनादिति भावः । विबुधैः देवैः असमाप्ते अनवसिते । यस्य चरणस्य परिकर्म्मणि प्रसाधने । "परिकर्म्म प्रसाधनम्" इत्यमरः । स्मृतः असि आहूतोऽसि तमिमम् दक्षिणेतरम् वामम् मे चरणम् निर्म्मितरागम् रचितलाक्षारागम् कुरु एहि आगच्छ ॥ १९ ॥

भावार्थः । हे नाथ ! अलक्तकेन मे वामचरणं रञ्जयन् त्वं क्रूरैः देवैः स्मृ-तोऽसि, अपि, असमाप्तरञ्जनं मे इमं वामचरणं पुनः एत्य रञ्जय ॥ १९ ॥

परिकर्मन्=the act of adorning or beautifying; red paint being ie. परिकर्मन् for female feet. स्मृत: lit—remembered. There is an occult ommunication between god and god by means of thought or of emembrance; if one god thinks of another, the latter knows it nd understands that his presence is requested by the first one.

তুমি আমার চরণে অলক্ত রঙ্গ লেপন করিতেছিলে, এমন সময়ে নির্দয় দেবতারা তোমাকে স্মরণ করিলেন, কিন্তু আমার বাম চরণের রঞ্জন কার্য্য এখনো সমাপ্ত হয় নাই, অতএব এস, উহাকে রঞ্জিত করিয়া দাও ॥ ১৯ ॥

The cruel gods sent for you, while you had not finished painting my left foot with the lac dye; O come and finish the work of painting it red. (19)

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना
पुनरङ्काश्रयिणी भवामि ते ।
चतुरैः सुरकामिनीजनैः
प्रिय ! यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

अन्वयः। अहं पतङ्गवर्त्मना एत्य पुनः ते अङ्काश्रयिणी भवामि, हे प्रिय! दिवि चतुरैः सुरकामिनीजनैः यावत् न विलोभ्यसे ॥ २० ॥

वाच्यः। मया अङ्काश्रयिण्या भूयते, चतुराः सुरकामिनीजनाः न त्वां विलोभयन्ति ॥ २० ॥

अहमिति। अहम् पतङ्गवर्त्मना शलभमार्गेण अग्निप्रवेशेनेत्यर्थः। "पतङ्गः शलभे पक्षी भास्करेऽर्के शरे यमे" इति वैजयन्ती। एत्य आगत्य पुनस्ते अङ्काश्रयिणी उत्सङ्गवर्तिनी भवामि सम्पत्स्येव भविष्यामि। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति लट्। हे प्रिय! दिवि स्वर्गे चतुरैः सुरकामिनीजनैः अप्सरोभिः, यावन्न विलोभ्यसे विलोभयिष्यसे। यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति लट् ॥ २० ॥

भावार्थः। हे रमण! स्वर्गलोके विदग्धाः अमराङ्गना यावत् विलोभ्य त्वां न वशं नयन्ति तावत् अहं अनले देहं विसृज्य पुनः ते अङ्कशायिनी भवामि ॥ २० ॥

The course that a moth pursues or पतङ्गवृत्ति is to jump fire and be burnt to death, for a widowed lady, self immol on the funeral pile

হে প্রিয়তম। দেবাঙ্গনারা অতি চতুর, তাহারা তোমার মনোহরণ করি লইবার আগেই আমি অগ্নিতে আত্ম সমর্পণ পূর্ব্বক পুনর্ব্বার তোমার ক্রো যাইয়া উপবেশন করিব ॥ ২০ ॥

I must, O love! adopt the course that a moth pursues, and take my seat again upon your lap; ere the clever witted throng of celestial nymphs can tempt you and win your love (20)

मदनेन विनाकृता रति.
क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
वचनीयमिदं व्यवस्थित
रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

अन्वयः। हे रमण! त्वां अनुयामि यदि अपि (किन्तु) रति मदनेन विनाकृता (सती) क्षणमात्रं जीविता किल इति वचनीयं व्यवस्थितं ॥ २१ ॥

वाच्य। विनाकृतया रत्या जीवितवती अनेन वचनीयेन व्यवस्थित मया त्वमनुयायसे ॥ २१ ॥

मदनेनेति। हे रमण! त्वाम् अनुयामि यद्यपि अनुमरिष्याम्येव। अत्र मायद्यपीति यदीत्यवधारणे इति केशव।" किन्तु रतिः मदनेन विनाकृता वियोजिता सतीत्यर्थ। सुप् सुपेति समास। क्षणमात्रं जीविता किल इति इदं वचनीयम् निन्दा मे मम व्यवस्थितम् स्थिरमभूत् ॥ २१ ॥

भावार्थ। हे स्मर! इदानीं यदि अहं त्वां अनुगच्छामि तदा ... परित्यक्ता अपि अहं जीवति स्म इति रत्या निन्दा विरहात् यावत् स्थास्यति ... ॥ २१ ॥

হে নাথ! অগ্নি ও তো মা অনুসরণ করিবই বটে, কিন্তু এক্ষণে ...

इहै एक निन्दा रहिया गेल ये, मदनेर मृत्युर पर रति क्षणकालও जीवित छिल ॥ २১ ॥

It is certain, O my love! that I shall follow you in death, but his obloquy will remain for ever, that Rati could live even for one instant, after being bereaved of her lord, the god of Love (21)

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं
परलोकान्तरितस्य ते मया ।
सममेव गतोऽस्यतर्कितां
गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

अन्वयः । परलोकान्तरितस्य ते मया कथं अन्त्यमण्डनं क्रियतां (कुतः) अङ्गेन च जीवितेन च समं अतर्कितां गतिं गतः असि ॥ २२ ॥

वाच्यः । करोमि त्वया अतर्किता गतिः गता ॥ २२ ॥

क्रियतामिति । परलोके अन्तरितस्य अन्तर्हितस्य मृतस्येत्यर्थः । ते तव मया अन्त्यमण्डनं कथम् केन प्रकारेण क्रियताम् । क्रियतामित्यत्र कामचारे लोट् । तिरोहितस्य ते यथेष्टमण्डनमपि न सम्भवतीत्यर्थः । कुतः अङ्गेन च जीवितेन च समम् एव अतर्किताम् अविचारिताम् गतिं गतोऽसि । इह समशरीरमपि नास्ति कस्य मण्डनमिति भावः ॥ २२ ॥

भावार्थः । अयि नाथ ! लोकान्तरं उपेतस्य ते अन्त्यमण्डनं कथं मया क्रियते । त्वम् शरीरेण जीवितेन च सह अचिन्तनीयां अवस्थां प्राप्त असि ॥ २२ ॥

Before a dead body is placed on the funeral pyre, it is perfumed with sandal and other scents, and clothed in fine garment, this is the last embellishment. परलोकान्तरित i.e vanished out of sight, into the next world.

তুমি পরলোকে গিয়াছ, এখন তোমার মৃতদেহের বেশ ভূষা বিধান করা পর্য্যন্ত আমার অসাধ্য হইতেছে। কারণ কেবল তোমার প্রাণ নয়, তোমার দেহ পর্য্যন্ত যে কোথায় চলিয়া গিয়াছে, তাহার নিরূপণ নাই ॥ ২২ ॥

Departed for the next world as you are, how, alas! am I to give you the last sad embellishment for the funeral rite; you have departed for the unknown region, together with your body and your life. (22)

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते
शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
मधुना सह सस्मितां कथां
नयनोपान्तविलोकितञ्च यत् ॥ २३ ॥

अन्वयः । शरं ऋजुतां नयतः उत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ते मधुना सह सस्मितां कथां यत् नयनोपान्तविलोकितं तत् च स्मरामि ॥ २३ ॥

वाच्यः । सस्मिता कथा तत् नयनोपान्तविलोकितं च स्मर्यते ॥ २३ ॥

ऋजुतामिति । शरम् ऋजुताम् आर्जवम् नयतः उत्सङ्गे निषण्णम् धन्वं यस्य तस्य । धनुषश्च इत्यनङादेशः । ते तव मधुना वसन्तेन सह । "मधुर्दैत्ये वसन्ते च चैत्रे चेति" विश्वः । सस्मितां कथाम् आलापं तथा मम नयनोपान्तविलोकितम् अपाङ्गवीक्षणं ते इत्यनुषङ्गः । तच्च स्मरामि ॥ २३ ॥

भावार्थः । हे नाथ ! यदि धनुः संस्थाप्य शरं सरलतां प्रापयता त्वया वसन्तेन सह सस्मितं आलपितं यत् च नयनोपान्तविलोकितं तत् स्मरामि ॥ २३ ॥

হায়! তুমি যখন আপন ক্রোড়ে ধনুক খানি রাখিয়া বাণ সোজা করিতে এবং বসন্তের সাথে হাসিয়া হাসিয়া যে কথা কহিতে, আর মধ্যে মধ্যে আমার প্রতি যে কটাক্ষদৃষ্টি নিক্ষেপ করিতে, সে সমস্ত বৃত্তান্ত আমার স্মৃতিপথে উপস্থিত হইয়াছে ॥ ২৩ ॥

[Too keenly] I recollect, how, placing the bow on your lap, [you] straightened your arrow, how you smilingly talked with [your] friend Spring, and how you cast sidelong glances towards me. (23)

क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा
कुसुमायोजितकार्मुको मधुः।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना
गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम्॥ २४॥

अन्वयः। हृदयङ्गमः ते सखा कुसुमायोजितकार्म्मुकः मधुः क्व नु अथवा सः अपि उग्ररुषा पिनाकिना सुहृद्गतां गतिं न गमितः खलु॥ २४॥

वाच्यः। हृदयङ्गमेन सख्या कुसुमायोजितकार्म्मुकेण मधुना गतं। उग्ररुट् पिनाकी तं सुहृद्गतां गतिं गमितवान्॥२४॥

क्वन्विति। हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः हृद्यः। खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानमिति खच्प्रत्ययः। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् इति मुमागमः। ते तव सखा कुसुमैरायोजितम् आरचितम् कार्मुकम् येन कार्मुकनिर्माता मधुः वसन्तः क्व नु वा गत इति शेषः। अथ वा सोऽपि उग्ररुषा तीव्रकोपेन पिनाकिना ईश्वरेण सुहृदा मदनेन गताम् प्राप्ताम् गतिम् अवस्थामित्यर्थः। न गमितः खलु न प्रापितः किम्। "जिज्ञासायां खलु" इत्यमरः॥ २४॥

भावार्थः। सः ते हृदयङ्गमः सखा वसन्तः इदानीं क्व? यः कुसुमैः तव आयुधं निर्म्मिति स्म। प्रचण्डकोपेन पिनाकिना सखि तव सदृशीं दशां न प्रापितः॥ २४॥

पिनाक—means as well the bow as the trident त्रिशूल of Siva.
सुहृद्गतां गतिं गमित.—sent on the way gone by his friend.

তোমার প্রেমাস্পদ বন্ধু সেই বসন্তই বা কোথায়, তিনিই যে পুষ্প দ্বারা তোমার ধনুক নির্ম্মাণ করিয়া দিতেন। প্রচণ্ড কোপশালী শিব তাঁহাকেও ত তাঁহার বন্ধুর পথে প্রেরণ করেন নাই॥ ২৪॥

Where is he, your beloved friend, Spring, he who with flowers fashioned your bow? Did he also meet with the fate of his friend, from Siva, the wielder of trident, of a fierce wrath? (24)

अथ तैः परिदेविताक्षरै-
र्हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां
मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २५ ॥

अन्वयः । अथ परिदेविताक्षरैः तैः हृदये दिग्धशरैः इव आहतः मधुः आतुरां रतिं अभ्युपपत्तुं आत्मानं पुरः अदर्शयत् ॥ २५ ॥

वाच्यः । आहतेन मधुना आत्मा अदृश्यत ॥ २५ ॥

अथेति । अथ तैः परिदेविताक्षरैः विलापवचनैः हृदये दिग्धशरैः विषलिप्तबाणैः इवाहतः सन् । "विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ" इत्यमरः । मधुः वसन्तः आतुराम् आर्त्ताम् रतिम् अभ्युपपत्तुम् अनुग्रहीतुम् आश्वासयितुमित्यर्थः । "अभ्युपपत्तिरनुग्रहः" इत्यमरः । आत्मानं पुरः अदर्शयत् आविरभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

भावार्थः । अथ स्मरसखः वसन्तः रत्याः तैः दुःसहपरिदेवनैः विषदिग्धशरैः इव हृदि विद्धः पतिवियोगविधुरां रतिं सान्त्वयितुं तस्याः पुरः अभ्यागमत् ॥ २५ ॥

বসন্তের হৃদয়ে এই সকল বিলাপবাক্য বিষ-লিপ্ত বাণের ন্যায় আঘাত করিল। তিনি শোকাতুর রতিকে সান্ত্বনা দিবার নিমিত্ত এই সময়ে দেখা দিলেন ॥ ২৫ ॥

These words of wailing hit the heart of Spring like poisoned shafts, he straightway showed himself to condole with the disconsolate widow of his friend (25)

तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं
स्तनसम्बाधमुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥

अन्वय । सा तं अवेक्ष्य भृशं रुरोद स्तनसम्बाधं उरः

ाम॰ च हि स्वजनस्य अग्रतः दुःखं विवृतद्वारं इव उप-
ायते ॥ २६ ॥

वाच्यः। तया रुरुदे, उरः जघ्ने ; दुःखेन विवृतद्वारेण
न्यते वा जायते ॥ २६ ॥

तामिति। सा रतिः तम् मधुम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा भृशं रुरोद स्तनौ सम्बाध्य स्तनसम्बाधम्।
रक्षिष्यमाने चेति णमुल्। उरो जघान ताडितवती च तथाहि स्वजनस्य अग्रतः
दुःखं विवृतम् अपसारितम् द्वारम् कपाटं यस्य तदिव उपजायते आविर्भवति उच्छ्वसं
प्रवर्त्तत इत्युत्प्रेक्षाभिप्राय ॥ २६ ॥

भावार्थः। रतिः तु तां आलोक्य भृशं रुरोद स्तनोपपीड़ं वक्षसि पुनः पुनः
ताड़यत्। स्वजनस्य पुरतः दुःखं अमर्गलं प्रवर्त्तते एव ॥ २६ ॥

বসন্তকে দেখিয়া রতি আরো রোদন করিতে লাগিলেন, এবং স্তনদ্বয়ে
দিনা জন্মে এই রূপে বক্ষস্থলে করাঘাত করিতে লাগিলেন। কারণ আত্মীয়
কিকে দর্শন করিলে যেন দুঃখস্রোতের কপাট উদ্ঘাটন হইয়া যায়॥ ২৬॥

Bitterly did she weep, when she saw him; she beat her breast o as to hurt her bosom, for in the presence of one's relatives and riends, the flood gates of sorrow are flung open as it were. (26)

इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त! किं स्थितम्।
तदिदं कणशो विकीर्य्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥

अन्वयः। दुःखिता (रतिः) एनं इति उवाच च। (हे)
वसन्त पश्य सुहृदः किं स्थितं तत् इदं कपोतकर्बुरं कणशः
भस्म पवनैः विकीर्य्यते ॥ २७ ॥

वाच्यः। दुःखितया तया अयं ऊचे, दृश्यतां केन स्थितं,
पवनाः विकिरन्ति ॥ २७ ॥

इतीति। दुःखमस्या अस्तीति दुःखिता तथा यथा तद्वत् इत्यर्थः. तारकादित्वादितच्। रति एनम् वसन्तम् इत्युवाच च। उवाच पूर्वोक्तमनुवादार्थे। हे वसन्त! तव सुहृत् किं स्थितम् विमृश्य निर्णयम् तदिदं कपोतकर्बुरम् पारावतवर्णम् चूर्णीभूतम्। अस्यापांसूत्कर्षयत। मरुत् पवनैः विकीर्य्यते, पश्य सखी सुहृदित्यर्थे ॥ २७ ॥

भावार्थ। अथ आकुला रति वसन्त आह अयि वसन्त! तव सुहृद का दशा जाता मम मत् इदं वपु पारावतधूसर भस्म एव सञ्जातं समीर समन्तात् किरति ॥२७॥

রতি দুঃখিত ভাবে তখন বসন্তকে বলিতে লাগিলেন, ওহে বসন্ত! তোমার বন্ধুর কি হইয়াছে দেখ। সেই শরীর এখন এই ভস্ম হইয়া গিয়াছে, এবং চতুর্দ্দিক হইতে বায়ু আসিয়া কণা কণা করিয়া উহা উড়াইয়া লইতেছে ॥২৭

Sadly she spoke as follows, to him—"See, O Spring! what is left of your friend These ashes grey as a pigeon's hue, are all that remains of him, and particle by particle, the breezes are carrying it away" (27).

अयि सम्प्रति देहि दर्शनं
स्मर! पर्य्युत्सुक एष माधवः।
दयितास्वनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥

अन्वयः। अयि स्मर सम्प्रति दर्शनं देहि एष माधवः पर्य्युत्सुकः, नृणां दयितासु प्रेम अनवस्थितं सुहृज्जने तु न चलं। खलु ॥ २८ ॥

वाच्य.। दर्शनं दीयतां अनेन माधवेन पर्य्युत्सुकेन जातं, अनवस्थितेन प्रेम्णा चलेन न भूयते ॥ २८ ॥

अयीति। अयि स्मर! सम्प्रति दर्शनं देहि एष माधवः वसन्तः पर्य्युत्सुकः त्वद्दर्शनाद्युत्कण्ठितः। स्वाभाव्यगादृतमतोऽस्य श्रीमाधव इत्याशङ्क्याह। नृणाम् पुरुषाणाम् दयितासु प्रेम अनवस्थितम् अस्थिरं चलमित्यर्थः। सुहृज्जने प्रेम तु न चलं खलु ॥२८

भावार्थः । अयि स्मर साम्प्रतं दृश्यस्व, एष ते प्रिय सखा वसन्तः त्वद्दर्शनपर्युत्सुक लोकानां दयितासु अनुराग न अविचलित स्यात् परं सुहृज्जनेषु कदाचित् न चलति ॥ २८ ॥

O, do let us see thee now, for here is your friend Spring anxious for you. Man's love for woman may not be constant, but men are not fickle in their affection for a friend. (28)

হে কন্দর্প। অন্তত এখন দর্শন দাও, এই দেখ বসন্ত তোমাকে দেখিতে ব্যগ্র হইয়াছেন। রমণীগণের প্রতি পুরুষের যে প্রেম, তাহা যেন স্থির থাকে না সত্য, কিন্তু মিত্রের প্রতি যে স্নেহ, তাহা ত নষ্ট হয় না ॥ ২৮ ॥

अमुना ननु पार्श्ववर्त्तिना
जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।
बिसतन्तुगुणस्य कारितं
धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥ २९ ॥

अन्वयः । ननु (स्मर) पार्श्ववर्त्तिना अमुना ससुरासुरं जगत् बिसतन्तुगुणस्य पेलवपुष्पपत्रिणः तव धनुषः आज्ञां कारितं ॥ २९ ॥

वाच्य. । पार्श्ववर्त्ती अयं कारितवान् ॥ २९ ॥

ईदृशः सुहृद् कथं न उत्तोत्साहयामडा न कोऽपीत्याह,—

अमुनेति । ननु मदन ! पार्श्ववर्तिना सहचरेण अमुना वसन्तेन ससुरासुरम् सुरासुरसहितम् ,जगत् बिसतन्तुगुणस्य मृणालसूत्रमौर्वीकस्य पेलवानि कोमलानि पुष्पाणि एव पत्रिण वाणा यस्य तस्य तव धनुषः आज्ञां कारितम् जगत्ताज्ञां कारितेत्यर्थः । हृक्रोरन्यतरस्यामिति जगतः कर्मत्वम् ॥ २९ ॥

भावार्थ । निरन्तरं सहचारिणा एतेन वसन्तेन कोमलपुष्पशरस्य मृणालसूत्र गुणस्य तव एतस्य धनुषः ससुरासुर विश्वं वश्यतां नीत ॥ २९ ॥

धनुषः आज्ञां कारित—means 'brought under subjection to your bow.'
बिसतन्तु मृणालसूत्र = the filaments found within the lotus root.

তোমার কি মনে নাই যে, যদিও তোমার ধনুর্গুণ মৃণাল সূত্রে নির্ম্মিত, ও যদিও তোমার বাণ কোমল পুষ্পে বিরচিত, তথাপি এই বসন্তই তোমার পার্শ্ববর্ত্তী থাকিয়া দেবাসুরসম্বলিত সমস্ত ব্রহ্মাণ্ডকে তোমার আজ্ঞাকারী করিয়াছেন ॥ ২৯ ॥

Was it not he who standing by your side, caused this with its demons and gods, to do your bidding, although your b was strung with the [frail] lotus thread, and your arrows ma with tender buds. (29)

गत एव न ते निवर्त्तते
स सखा दीप इवानिलाहतः ।
अहमस्य दशेव पश्य मा-
मविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥

अन्वयः । सः ते सखा अनिलाहतः दीपः इव गतः एव न निवर्त्तते अहं अस्य दशा इव अविषह्य व्यसनेन धूमितां मां पश्य ॥ ३० ॥

वाच्यः । तेन सख्या अनिलाहतेन दीपेन इव गतं न निवृत्यते । मया दशया इव स्थीयते धूमिता अहं दृश्यै ॥ ३० ॥

गत इति । स ते सखा अनिलाहतः वायुताडितः दीप इव गत एव न निवर्त्तते अहमस्य दीपायमानस्य दशा वर्त्तिः इव तिष्ठामीति शेषः । "दशा वर्त्तावस्थायां दशावस्थे सदशावपि" इति विश्वः । कुतः अविषह्यव्यसनेन सोढुमशक्यदुःखेन धूमिताम् सञ्जातधूमाम् मां पश्य धूमवत्त्वमप्यदीपदशायाधर्म्यं धूमस्य व्यसनमेवेत्यर्थः ॥

भावार्थः । अयि वत्से ! वाताहत दीप इव स ते सखा गत एव पुनः न निवर्त्तते, दुःसह शोकेन धूमिता मां अस्य दशां इव पश्य ॥ ३० ॥

হায়! যেমন বায়ুর আঘাতে দীপ নির্ব্বাণ হয়, তদ্রূপ তোমার সেই সখা একেবারে গিয়াছেন আর ফিরিতেছেন না। আমি যেন সেই নির্ব্বাণ প্রদীপের বর্ত্তি স্বরূপ হইয়া আছি, আর এই দুঃসহ দুঃখ ধূম বর্ষণ হইতেছে ॥ ৩০ ॥

Gone indeed he is, he does not return —your friend, O Spring! ist as a lamp put out by the wind, and I am like its wick—for ebold in me, the unbearable grief is like the smoke [rising from n extinguished flame] (30)

विधिना कृतमर्धवैशसं
ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।
अनपायिनि संश्रयद्रुमे
गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ३१ ॥

अन्वयः । ननु (वसन्त) कामवधे मां विमुञ्चता विधिना अर्धवैशसं कृतं अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने (सति) वल्लरी पतनाय ॥ ३१ ॥

वाच्यः । मां विमुञ्चन् विधिः अर्धवैशसं कृतवान् ॥ ३१ ॥

विधिनेति । ननु वसन्त ! कामवधे मदनवधे मां विमुञ्चता वर्जयता अमारयतेत्यर्थः । विधिना दैवेन विशसति छिनत्तीति विशसो घातुकः पचाद्यच् । विशसस्य कर्म वैशसम् युवादित्वादण्प्रत्ययः । अर्धवैशसम् अर्धं वधः कृतम् "अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी" इति श्रुतेः । पत्युः मम च आश्रयाश्रयिभूतयोरेकपदार्थत्वाभिप्रायेणार्धोक्तिः । तथा च एकदेशवधे देशान्तरस्यापि वधनियमनात्मामपि विधिरवधीदेव हतवानिति तात्पर्यम् । एतदेवोपपादयति अनपायिनि अनपायित्वेन विश्वस्ते संश्रयद्रुमे आश्रयवृक्षे गजभग्ने सति वल्लरी लता पतनाय भवतीति शेषः । पतितुमेव सम्भवितार्थः । तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी ॥ ३१ ॥

भावार्थः । कामविनाशे मां त्यजता वेधसा अर्धघातुकता आचरिता, अविनाशि मया अवलम्बितः आश्रयपादपः मत्तगजेन विभज्यते चेत् सदाश्रिता लता पतति एव ॥ ३१ ॥

বিধাতা কন্দর্পকে বধ করিলেন অথচ আমাকে মারিলেন না, ইহাতে তাঁহার অসম্পূর্ণ হত্যা করা হইয়াছে। যে বৃক্ষকে নিরুপদ্রব আশ্রয় স্থান জ্ঞান করিয়া লতা অবলম্বন করিয়াছিল, যদি হস্তী তাহা ভাঙিয়া দেয়, তাহা হইলে লতার অদৃষ্টে পতন ব্যতীত আর কি আছে ॥ ৩১॥

Fate indeed has but half performed the work of slaughter, in not including me, when it killed the god of Love. A plant entwines round a tree by way of a safe and secure support, but when an elephant pulls down the tree, to fall is all that ... for the creeping plant. (31)

तदिदं क्रियतामनन्तरं
भवता बन्धुजनप्रयोजनम्।
विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जना-
न्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्॥ ३२॥

अन्वयः। तत् अनन्तरं भवता इदं बन्धुजनप्रयोजनं क्रियतां ननु विधुरां मां ज्वलनातिसर्ज्जनात् पत्युः अन्तिकं प्रापय॥ ३२॥

वाच्यः। भवान् करोतु, अहं प्राप्यै॥ ३२॥

सम्प्रति अनन्तरकार्यं प्रार्थयते,—

तदिति। तत् तस्मात्कारणादुक्तप्रकारेण अन्यथापि मरणस्यावश्यम्भावादित्यर्थः। अनन्तरं भवता इदम् वक्ष्यमाणम् बन्धुजनप्रयोजनम् बन्धुकृत्यम् क्रियताम्। प्रार्थनायां लोट्। तदेवोपदिशति ननु वसन्त! विधुराम् विपन्नाम् मां ज्वलनातिसर्ज्जनम् अग्निदानात् पत्युरन्तिकं प्रापय अग्निप्रवेशनं कारयेत्यर्थः॥ ३२॥

भावार्थः। अयि वसन्त, अनन्तरं सुहृत्कार्यं विधेहि, वियोगविकलां मां वह्नौ विधाय पतिसकाशं प्रेरय॥ ३२॥

অতএব তোমার নিকট প্রার্থনা যে আমি তোমার বন্ধু ব্যক্তি, আমার এই উপস্থিত প্রয়োজনটী সম্পন্ন করিয়া দাও। আমি শোকে অধীর, আমাকে অগ্নি দান পূর্ব্বক স্বামির নিকটে প্রেরণ কর॥ ৩২॥

Therefore I ask you to do this service for me, I being your friend and in need of your help. You are to send me where my husband is, by procuring fire to burn my sorrow-stricken self. (32)

शशिना सह याति कौमुदी
सह मेघेन तड़ित् प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥

अन्वयः । कौमुदी शशिना सह याति तड़ित् मेघेन सह प्रलीयते प्रमदाः पतिवर्त्मगाः इति विचेतनैः अपि प्रतिपन्नं हि ॥ ३३ ॥

वाच्यः । कौमुद्या यायते, तड़िता प्रलीयते विचेतनैः प्रतिपन्नवन्त ॥ ३३ ॥

कर्त्तव्यप्रायमर्थं स्त्रीणामित्याह —

शशिनेति । कौमुदी चन्द्रिका शशिना सह याति शशिनि अस्तमिते स्वयं गच्छतीत्यर्थः । तड़ित् सौदामनी मेघेन सह प्रलीयते प्रणश्यति कर्त्तरि लट् । प्रमदाः स्त्रियः पतिवर्त्म गच्छन्तीति पतिवर्त्मगाः पतिमार्गानुगामिन्य इति एतत् विचेतनैः अस्वचेतनैरविवेकिभिरपीत्यर्थः । प्रतिपन्नम् ज्ञातम् चेतनत्वा यथाम् अनुदरा कन्येतिवत् अल्पत्वाभिप्रायेण विचेतनैरपीति निर्देशः । नायन्तु प्रपन्नजनैरिति पपाठ । पतिवर्त्मगा इत्यत्र स्मृतिः । "आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता" इति ॥ ३३ ॥

भावार्थः । चन्द्रिका चन्द्रं अनुसरन्ति सौदामनी च जलदं विलीयते प्रमदाः पतिपथानुसारिण्य इत्यत् विचेतनैः अपि प्रतिपन्नम् ॥ ३३ ॥

জ্যোৎস্না চন্দ্রের সহিত চলিয়া যায়, বিদ্যুৎ মেঘের সহিত অন্তর্দ্ধান হয়, অতএব যেব স্ত্রীলোককে যে স্বামীর অনুগামী হইতে হয়, এ কথা অচেতনেরা পর্য্যন্ত মানিয়া লইয়াছে ॥ ৩৩ ॥

The moonlight disappears along with the moon, lightning melts away along with the cloud; that women follow the steps of their lord,—is a rule observed even by the inanimate beings (33)

अमुनैव कषायितस्तनी
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा
रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ ३४ ॥

अन्वयः । अमुना प्रियगात्रभस्मना कषायितस्तनी नवपल्लवसंस्तरे यथा विभावसौ तनुं रचयिष्यामि ॥ ३४ ॥

वाच्य. । कषायितस्तन्या तनुः रचयिष्यते ॥ ३४ ॥

अमुनेति । अमुना पुरोवर्त्तिना सुभगेन शोभनेन प्रियगात्रभस्मनैव स्तनयोर्मण्डनान्तरनिवृत्त्यर्थं । कषायितस्तनी रञ्जितस्तनी । "रागे द्राव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" इति वैजयन्ती । नवपल्लवसंस्तरे यथा नवपल्लवतल्प इव विभावसौ अग्नौ तनुम् शरीरम् रचयिष्यामि निधास्यामीत्यर्थं ॥ ३४ ॥

भावार्थ । अहो वसन्त ! एतेन पतिदेहभस्मना रञ्जितस्तनी अहं नवकिसलयशय्यायाम् इव चितानले देहं संस्थापयिष्यामि ॥ ३४ ॥

এই যে পরম সুন্দর স্বামী দেহ ভস্ম, ইহা আপন বক্ষস্থলে লেপন পূর্ব্বক অগ্নিকে নবপল্লব শয্যা জ্ঞান করিয়া আপন শরীর শোয়াইয়া দিব ॥ ৩৪ ॥

With these very ashes, the remains of the body of my beloved lord—ashes now so dear to me—I shall besmear my breast, and I shall lay my frame upon the funeral pyre,—as if it were a bed of tender leaves (34)

कुसुमास्तरणे सहायतां
बहुशः सौम्य ! गतस्त्वमावयोः ।
कुरु सम्प्रति तावदाशु मे
प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः । (हे) सौम्य त्वं आवयोः बहुशः कुसुमास्तरणे

छायतां गतः सम्प्रति प्रणिपाताञ्जलियाचितः आशु मे चितां चय ॥ ३५ ॥

वाच्यः । त्वया सहायता गता क्रियतां प्रणिपाताञ्जलि-याचितेन चिता ॥ ३५ ॥

कुसुमेति । हे सौम्य ! साधो ! त्वम् आवयो रतिपञ्चबाणयो बहुम बहुवारम् कुसुमास्तरणे पुष्पशयने सहायतां गत । सम्प्रति प्रणिपाताञ्जलिना याचित अञ्जलि बद्ध प्रार्थित सन्नितार्थ । आशु मे चिताम् काष्ठचयम् कुरु कुरुष्व । यथेह मया सोपकर्त्तव्य मित्र इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

भावार्थ । हे मधो ! स्मरस्य मम च आवयो पुष्पशय्यारचने बहुश सहायतां गतवान् असि साम्प्रत अञ्जलि रचयामि मदर्थे शीघ्र चितां विरचय ॥ ३५ ॥

হে প্রিয়দর্শন ! তুমি অনেক বার আমাদিগের দুজনের পুষ্পশয্যা রচনা বিষয়ে সাহায্য করিয়াছ, এখন আমি তোমাকে কৃতাঞ্জলিপুটে প্রণাম পূর্ব্বক প্রার্থনা করিতেছি, চিতা রচনা করিয়া দাও ॥ ৩৫ ॥

In preparing for us two a flowery couch, you rendered help, O amiable friend ! Now I supplicate you with joined palms on my crown, quickly to set up my funeral pyre (35)

तदनु ज्वलनं मदर्पितं
त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः ।
विदितं खलु ते यथा स्मरः
क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

अन्वयः । तदनु मदर्पितं ज्वलनं दक्षिणवातवीजनैः त्वरयेः ते विदितं खलु यथा स्मर मां विना क्षणं अपि न उत्सहते ॥ ३६ ॥

वाच्यः । मदर्पितः ज्वलन त्वर्य्यतां त्वं विदितवान् स्मरेण उत्सह्यते ॥ ३६ ॥

तदिति । तत् चिताकरणम् अनु अनन्तर मयार्पितम् मदर्पित ज्वलनम् अग्निम्

दक्षिणवातवीजने मलयमारुतसञ्चालने त्वरये अरितां ज्वालयेत्यर्थं । मदार्द्दुना- से तव विदितम् खलु मतिवृद्धिपूर्वार्थेभ्ययेति वर्णमाने कः । तद्योगात् कांरं, शो यथा येन प्रकारेण स्मर मां विना क्षणमपि नोत्सहते न हृष्यति तथा लया, ज्ञातमे त्यर्थ' ॥ ३६ ॥

भावार्थ । तत च मयि अर्पित ज्वालां दक्षिणपवनेरणे त्वरये स ते हृदयश यथा मां विना एकाकी स्थातु चण अपि न उत्सहते इति लया तु सम्यक्विदित ।

उत्सहते = is in good spirits

চিতা রচনার পর আমার শরীরে অগ্নিদান করিয়া, যাঁহাতে শীঘ্র দ হইয়া যাই, তজ্জন্য দক্ষিণ বায়ু সঞ্চালন করিবে, কারণ তুমি ত জান, আমায় না দেখিলে কন্দর্পের মনে এক ক্ষণের জন্যও সাচ্ছন্দ থাকে না ॥ ৩৬ ॥

Then having set fire to me, you must quicken the flames by fanning them with the southern breeze, for it is well known to that the god of love, can not in my absence be cheerful even for single moment. (36)

इति चापि विधाय दीयतां
सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
अविभज्य परत्र त मया
सहित पास्यति ते स बान्धवः ॥ ३७ ॥

अन्वयः । इति अपि च विधाय नौ एकः एव सलिलस्य अञ्जलिः दीयतां त स ते बान्धवः परत्र मया सहितः अविभज्य पास्यति ॥ ३७ ॥

वाच्यः । देहि, अञ्जलिं एकं सहितेन बान्धवेन स पास्यते।३७।

इतीति । अपि च इति एवम् विधाय कृत्वा नौ आवाभ्याम् एक एव सलिलस्य अञ्जलिर्दीयताम् । तम् अञ्जलिम् स ते बान्धव यथा स्मरः परत्र परलोके मया सहितो विभज्य पास्यति ॥ ३७ ॥

भावार्थ. । एवं कृत्वा च एकः जलाञ्जलि' आवाभ्यां दीयतां । स ते, बन्धुः पर लोके तं अविभज्य मया सह पास्यति ॥ ३७ ॥

এই কার্য্য সম্পন্ন করিয়া আমাদের উভয়ের জন্য এক অঞ্জলি মাত্র জল ও। সেই এক অঞ্জলি জলই তোমার সেই প্রিয় সখা আমার সহিত কত্রে পান করিবেন। ৩৭।

And having done this, let a single handful of water be offered *us both [by way of a libation to our departed souls,] Your late* iend now in the other world, will drink it undivided [in the me vessel] with me. (37)

परलोकविधौ च माधव!
स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः।
निवपेः सहकारमञ्जरीः
प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

अन्वयः। (हे) माधव! परलोकविधौ स्मरं उद्दिश्य विलोलपल्लवाः सहकारमञ्जरीः निवपेः हि ते सखा प्रियचूतप्रसवः ॥ ३८ ॥

वाच्यः। सहकारमञ्जर्यः निवप्येरन् ते सख्या प्रियचूतप्रसवेन भूयते ॥ ३८ ॥

परलोकेति। किञ्च हे माधव! वसन्त! परलोकविधौ पिण्डोदकादिकर्मणि स्मरमुद्दिश्य विलोलाः पल्लवाः यासु ताः सहकारमञ्जरीः चूतमञ्जरीः निवपेः देहि हि यस्मात् कारणात् ते सखा स्मरः प्रियाः चूतप्रसवा यस्य स तथोक्तः ॥ ३८ ॥

भावार्थः। हे वसन्त! पारलौकिकपिण्डोदकादिदानकर्मणि कामं अभिलक्ष्य किसलयं रसालमुकुलं अर्पय, यतः रसालमुकुले तस्य महती प्रीतिः आसीत् ॥ ३८ ॥

আর শুন বসন্ত, শ্রাদ্ধের বিষয়ে আর কিছু করিতে হইবেক না, কেবল মদনদেবের উদ্দেশে চঞ্চল পল্লবে শোভমান কতকগুলি আম্রমঞ্জরীর পিণ্ড দান করিবে। কারণ তোমার বন্ধু আম্রমঞ্জরীই বড় ভাল বাসেন। ৩৮।

And in performing the exequial rites in honor of the God of Love, by way of oblations you must offer, O Spring! stalks of

mango blossoms with waving leaves, for your friend was much fond of the produce of the mango tree (38)

इति देहविमुक्तये स्थितां
रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
शफरीं ह्रदशोषविक्लवां
प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

अन्वयः । इति देहविमुक्तये स्थितां रतिं सरस्वती ह्रदशोषविक्लवां शफरीं प्रथमा वृष्टिः इव अन्वकम्पयत् ॥ ३९ ॥

वाच्यः । स्थिता रतिः आकाशभवया सरस्वत्या ह्रदशोषविक्लवा शफरी प्रथमया वृष्ट्या इव अन्वकम्प्यत ॥ ३९ ॥

इतीति । इति देहस्य विमुक्तये शरीरस्य विसर्गाय स्थिताम् कृतनिश्चयाम् यावत् रतिम् आकाशभवा सरस्वती अशरीरा वाक् ह्रदस्य जलाधारस्य शोषेण विक्लवाम् शफरीम् मीनीम् । "प्रोष्ठी तु शफरी द्वयो" इत्यमरः । प्रथमा वृष्टि वर्षा इव अन्वकम्पयत् अनुकम्पितवती सदयमुवाचेत्यर्थः 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः ॥ ३९ ॥

भावार्थ । आतपतापात् जलाशये शुष्कतां गते व्याकुलां शफरीं प्रथमवर्षा यथा अनुकम्पते तथा पतिवियोगात् शरीरं अपि त्यक्तुं कृतनिश्चयां रतिं दृष्ट्वा अशरीरिणी वाणी अनुचकम्पे ॥ ३९ ॥

এইরূপে রতি প্রাণত্যাগে উদ্যত হইয়াছেন, এমন সময়ে, যেমন পুষ্করিণী শুষ্ক হইয়া গেলে জলাভাবে মৃতপ্রায় শফরীকে বর্ষার প্রথম বৃষ্টি প্রাণদান দিয়া থাকে, তদ্রূপ নিম্নলিখিত আকাশবাণী হইয়া রতিকে প্রাণদান দিলেন ॥ ৩৯ ॥

In this way did Rati stand ready and prepared for immolating herself —when a voice proceeding from the air gave comfort to her as the first shower of the season comforts a female fish, gasping in the bed of a dried up lake. (39)

कुसुमायुधपत्नि ! दुर्लभ-
स्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।
शृणु येन स कर्मणा गतः
शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ॥ ४० ॥

अन्वयः । हे कुसुमायुधपत्नि ! तव भर्त्ता चिरात् दुर्लभः न भविष्यति, येन कर्म्मणा स हरलोचनार्च्चिषि शलभत्वं गतः, तत् शृणु ॥ ४० ॥

वाच्यः । दुर्लभेन भर्त्रा न भविष्यते, तेन गतं तच्छ्रूयताम् ॥ ४० ॥

कुसुमेति । हे कुसुमायुधपत्नि ! रते ! तव भर्त्ता चिरात् चिरम् दुर्लभो न भविष्यति किन्त्वचिरेणैव सुलभो भविष्यति इत्यर्थः । किञ्च, शृणु तत्कर्मेति शेषः । येन कर्मणा स ते भर्त्ता हरलोचनस्यार्चिः ज्वाला । "ज्वालाभासौ नपुंस्यर्चिः" इत्यमरः । तस्मिन् । शलभत्वम् पतङ्गत्वम् गतः "समौ पतङ्गशलभौ" इत्यमरः ॥ ४० ॥

भावार्थः । अयि स्मरदयिते ! स ते प्रिय चिरकालं यावत् न दुर्लभः भविष्यति, येन स्वकर्मफलेन हरनेत्रवह्निशिखा भस्मतां गतः तत् आकर्णय ॥ ४० ॥

आयुध from आ + युध् to fight, to make war.

হে কামকান্তা রতি। স্বামীবিরহের যন্ত্রণা তোমাকে অধিক দিন ভোগ করিতে হইবে না। যে অপরাধে কামদেবকে মহাদেবের নয়নবহ্নিতে পতঙ্গের ন্যায় দগ্ধ হইতে হইয়াছে তাহার বিবরণ শুন ॥ ৪০ ॥

O wedded wife of the God who employs flowers as his weapons of war! Your husband will be absent, not for a long period of time Hear for what criminal act, he has become a moth in the flame from Siva's eye (40)

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः
स्वसुतायामकरोत् प्रजापतिः ।
अथ तेन निगृह्य विक्रिया-
मभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥ ४१ ॥

अन्वयः। उदीरितेन्द्रियः प्रजापतिः स्वसुतायां अभिलाषं अकरोत् अथ तेन विक्रियां निगृह्य अभिशप्तः (सन्) एतत् फलं अन्वभूत् ॥ ४१ ॥

वाच्यः। उदीरितेन्द्रियेण प्रजापतिना अभिलाषः अक्रियत। सः अभिशप्तवान् अन्वभावि ॥ ४१ ॥

मदेव कर्मोपाचष्टे,—

अभिलाषमिति। उदीरितेन्द्रियः प्रेरितेन्द्रियः स्मरेणेति शेषः। प्रजापतिः ब्र स्वसुतायाम् सरस्वत्याम् अभिलाषम् अनुरागम् अकरोत्। अथ तेन प्रजापतिना याम् इन्द्रियविकारम् निगृह्य निरुध्य अभिशप्तः सन् एतत् फलम् दाहात्मक फलम् अन्वभूत् ॥ ४१ ॥

भावार्थः। कदाचित् कामशरेण विचलितेन्द्रियः स्वयं ब्रह्मा स्वार्थं कृतवान् अनन्तरं असौ धीरतया इन्द्रियविकारं निवार्य स्मरं अभिशप्तवान् तद् अयं परिणामः तेन अनुभूतः ॥ ४१ ॥

কন্দর্প একদা ব্রহ্মার চিত্তবিকার ঘটাইয়া দেন, তাহাতে তিনি আপন কন্যা সরস্বতীর প্রতি মনে কুভাব ধারণ করিয়াছিলেন। পরে ব্রহ্মা সেই বিকার নিবারণ পূর্ব্বক অভিসম্পাত করাতে কন্দর্প এই ফল ভোগ করিলেন ॥ ৪১ ॥

The Lord of creatures (Brahma) had his amorous passion roused, and he felt a lustful desire for his self begotten daughter, soon however he checked the odious wish, cursed the God of love, who in consequence met with this fate. (41)

परिणेष्यति पार्वतीं यदा
तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः।
उपलब्धसुखस्तदा स्मरं
वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥ ४२ ॥

इति चाह स धर्मयाचितः
स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।
अशनेरमृतस्य चोभयो-
र्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥ ४३ ॥ युग्मकम् ।

अन्वयः । धर्मयाचितः सः तपसा तत्प्रवणीकृतः हरः दा पार्वतीं सपरिणेष्यति तदा उपलब्धसुखः (सन्) स्वेन पुषा स्मरं नियोजयिष्यति इति स्मरशापावधिदां सरस्वतीं ाह च वशिनः अम्बुधराः च अशनेः अमृतस्य च उभयोः यो यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

वाच्यः । तत्प्रवणीकृतेन हरेण पार्व्वती परिणेष्यते उपलब्धसुखेन तेन स्मरः नियोजयिष्यते धर्म्मयाचितेन तेन इति स्मरशापावधिदा सरस्वती उच्यते, वशिभिः अम्बुधरैः योनिभिः ्यते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शापावधिरपि तेनैवोक्त इत्याह श्लोकद्वयेन —

परिणेष्यतीत्यादिना । धर्मेण धर्माख्यप्रजापतिना याचितः प्रार्थितः स भगवान् ा, तपसा कारणेन तस्याम् पार्वत्याम् प्रवणीकृतः अभिमुखीकृतः हरः शिवः यदा र्वतीम् परिणेष्यति उद्वक्ष्यति तदा उपलब्धसुखः प्राप्तानन्दः सन् स्मरम् कामम् स्वेन ुषा नियोजयिष्यति सङ्गमयिष्यति,—इति एवम् स्मरशापस्यावधिदाम् अवसानदायि ीम् सरस्वतीम् वाचम् चाह एवं शापावधिमप्युक्तवानित्यर्थः । ननु तथा क्रुद्धस्य कथ ृशी प्रसादः इत्याह —वशिनः जितेन्द्रियाश्च अम्बुधराश्च अशनेरमृतस्य च इति भयोर्योनय प्रभवः । वशिपक्षे अशन्यमृतशब्दौ कोपप्रसादपरौ अन्यत्र वैद्युताम्बुदक ारौ । युग्मकम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

भावार्थः यदा च पार्व्वतीकठोरतपसा हरः तस्यां प्रसन्नः सन् परिणेष्यति तदा ्शपरिणयसुखः च सः स्वशरीरात् कामं जनयिष्यति, जितेन्द्रिया मेघा च वज्रस्य ्ममृतस्य च उभयोः विनाशने प्रभवः भवन्ति वशिनः निग्रहानुग्रहाभ्यां अशनेरा च ्जलादिवर्षणाभ्यां ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तत्प्रवणीकृत.=rendered (inclined) towards her

अधृत in case of वश्मिन् is अनुवद and यस्मिन् is निषद

The purport of the 43rd Stanza, is—As from the very same cloud, it is now the most refreshing rain-water comes, and now the thunder bolt; so from the mighty gods we meet with both merit and chastisement.

তখন ধর্ম্ম ব্রহ্মাকে অনুনয় করাতে তিনি কন্দর্পের পাপ মোচনের নিমিত্ত এই বাণী উচ্চারণ করিলেন যে, মহাদেব যখন পার্ব্বতীর তপস্যায় তাঁহার প্রতি প্রসন্ন হইয়া তাঁহাকে বিবাহ করিবেন, তখন সেই আনন্দে তিনি কন্দর্পের শরীর কন্দর্পকে পুনর্ব্বার প্রদান করিবেন। যেমন এক মেঘ হইতে বৃষ্টি ও বজ্রাঘাত দুই হয় তেমনিই জিতেন্দ্রিয় পুরুষেরা কুপিত হইতেও জানেন, ক্ষমা করিতেও জানেন ॥ ৪২ ॥ ৪৩ ॥

When the Mountain's daughter, by practising penance will gain the affection of Siva, and be married by him,—the God, in his happiness from that marriage, will restore his former body to the God of love This he said, being supplicated by the God of Righteouness—thus setting a limit to the term of his curse upon the God of loves. As from the clouds, so from those who have subdued their passions, both ambrosia and thunder proceed alike (42—43)

तदिदं परिरक्ष शोभने ।
भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ।
रविपीतजला तपात्यये
पुनरोघेन हि युज्यते नदी ॥ ४४ ॥

अन्वय । (अयि) शोभने तत् भवितव्यप्रियसङ्गमं इदं वपुः परिरक्ष, रविपीतजला नदी तपात्यये पुनः ओघेन युज्यते हि ॥ ४४ ॥

वाच्यः । परिरक्ष्यतां रविपीतजलया नद्या युज्यते ॥४४॥

नदिति । … … … … कारणात् भविष्यत् … [illegible]

तथोक्तम् इदम् वपुः परिरक्ष । तथाहि रविपीतजला नदी तपात्यये प्रावृषि । "प्रावृट् तपात्ययः" इति हलायुधः । पुनरोघेन प्रवाहेण युज्यते सङ्गच्छते हि ॥ ४४ ॥

भावार्थः । अत हे सुन्दरि ! अस्य शरीरविसर्जनेन अचिरात् त्वं प्रियेण सङ्गम... सूर्यकरप्रपीतजला नदी प्रावृषि पुनः स्रोतसा सङ्गच्छते ॥ ४४ ॥

অতএব সুন্দরি। তোমার এই লাবণ্য সম্পন্ন দেহ ত্যাগ করিও না, কারণ পুনর্ব্বার প্রিয় সমাগম এই শরীরের অদৃষ্টে আছে। দেখ সূর্য্য সত জল শোষণ করিলেও গ্রীষ্মাবসানে নদী পুনর্ব্বার আপনার পূর্ণ জল প্রাপ্ত হইয়া থাকে ॥ ৪৪ ॥

Therefore, O beauteous dame! preserve this body, destined for reunion with your lord, Though the sun may drink up all its water, yet at the end of summer, the store of water comes back to a river's bed. (44)

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेना-
माश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥ ४५ ॥

अन्वय । इत्थं अदृश्यरूपं किं अपि भूतं रतेः मरणव्यवसायबुद्धिं मन्दीचकार । किं च कुसुमायुधबन्धुः तत्प्रत्ययात् सुचरितार्थपदैः वचोभिः एनां आश्वासयत् ॥ ४५ ॥

वाच्य । अदृश्यरूपेण केनापि भूतेन मरणव्यवसायबुद्धिः मन्दीचक्रे, कुसुमायुधबन्धुना एषा आश्वास्यत ॥ ४५ ॥

इत्थमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण अदृश्यरूपम् किमपि भूतम् कश्चित् प्राणी । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु" इत्यमरः । रतेः मदनदारायाम् मरणव्यवसाय बुद्धिम् मरणोद्योगबुद्धिम् मन्दीचकार निवारयामासेत्यर्थः । "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः" इत्यमरः । अथ कुसुमायुधबन्धुः वसन्तश्च तत्प्रत्ययात् तस्मिन् भूते विश्वासात् । तस्मिन् भूते विश्वासात् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । एनाम्

रतिम् सुष्ठु चरितार्थानि पदानि येषां तैः वचोभिः वाक्यैः आश्वासयत् (1) देवताप्रसादात् प्रियसङ्गमो भविष्यतीत्यादिवचनैः तस्याः दुःखमपाकरोत् इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भावार्थ । तां च आकाशवाणीं आकर्ण्य रतिं देहविसर्जनमतिं सुष्ठुतरवी विश्वासात् कामसखः वसन्तः सफलैः आश्वासवचनैः रतिं समाश्वासयत् ॥ ४५ ॥

এই রূপে এক অদৃশ্য দেবতা রতির মরণ-সংকল্পের লাঘব করি দিলেন। আর তদ্বিষয়ে রতির বিশ্বাস জন্মাইতে বসন্ত অশেষ প্রকা প্রবোধবাক্যে তাঁহাকে বুঝাইলেন, এবং সেই সমস্ত প্রবোধবাক্য সম্পূর্ণ সফলও হইল ॥ ৪৫ ॥

In this manner, an invisible being, removed the settled thought from Rati's mind, of immolating herself with her lord And the friend of him of the flowery arms, pointed out how veracious must that invisible being be, and spoke to Rati such consoling words as had entire success in comforting her mind. (45)

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं
व्यसनकृशा परिपालयाम्बभूव ।
शशिन इव दिवातनस्य लेखा
किरणपरिचयधूसरा प्रदीपम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः । अथ व्यसनकृशा मदनवधूः उपप्लवान्तं किरण परिचयधूसरा दिवातनस्य शशिनः लेखा प्रदीपं इव परि पालयाम्बभूव ॥ ४६ ॥

वाच्य । व्यसनकृशया मदनवध्वा सः उपप्लवान्तः किरण परिचयधूसरया लेखया प्रदीप इव परिपालयाम्बभूवे ॥ ४६ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् व्यसनेन दुःखेन कृशा मदनवधूः रतिः उपप्लवान्तं विपदवधिं किरणपरिचयेन धूसरा मलिना दिवातनस्य दिनभवस्य । सायंचिरंप्राह्णे इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । शशिनः चन्द्रस्य लेखा प्रदीपम् । रात्रिमिव परिपालयाम्बभूव

(1) श्वस् to breathe णिच् वृद्धि । लुङ् अश्वासीत् । णिच् रूपम् ।

ৈষাঘর্ত্রৈ। পুষ্পিতাগ্রাবৃত্তম্ 'অযুজি নযুগরেফতো যকারো যুজি চ নজৌ জরগাশ্চ পুষ্পিতাগ্রা' ইতি লক্ষণাৎ॥ ৪৬॥

ভাবার্থ। অথ পতিবিয়োগক্ষীণা অবেন্দু দিবসমূর্ত্তা শশিকলা রজনীমুখং [illegible] শাপাবসানকালং কথঞ্চিৎ অপেক্ষতে স্ম॥ ৪৬॥

পরে কামকান্তা রতি শোকে কৃশ হইয়া, যেমন দিবাভাগের চন্দ্রকলা রণবিহীন ও হতশ্রী হইয়া সন্ধ্যার প্রতীক্ষা করে, তদ্রূপ এই দৈব দুর্বিপা কের অবসানের নিমিত্ত প্রতীক্ষা করিয়া রহিলেন॥ ৪৬॥

Thereupon did the widow of god of Love lean with grief waited r the day when this calam ty would end, as the dig t of the day me moon, grey with the loss of all its rays, awaits the arrival succeeding night. (46)

ইতি শ্রীকালিদাসকৃতৌ কুমারসম্ভবে মহাকাব্যে
রতিবিলাপো নাম চতুর্থঃ সর্গঃ॥ ৪॥

पञ्चमः सर्गः ।

तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥

अन्वयः । पार्वती तथा समक्षं मनोभवं दहता पिनाकिना भग्नमनोरथा (सती) हृदयेन रूपं निनिन्द, चारुता प्रियेषु सौभाग्यफला हि ॥ १ ॥

वाच्यः । भग्नमनोरथया सत्या पार्वत्या रूपं निनिन्दे चारुतया सौभाग्यफलया भूयते ॥ १ ॥

तथेति । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती तया तेन प्रकारेण अक्ष्णोः समीपे समक्षम् इति । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धीत्यादिना अव्ययीभावः । मनोभवम् मन्मथम् दहता भस्मीकुर्वता पिनाकिना ईश्वरेण भग्न खण्डितः मनोरथः अभिलाषो यस्याः सा तथोक्ता सती हृदयेन मनसा रूपम् सौन्दर्य्यम् निनिन्द धिक् मे रूपं, यत् हरमनोहरणाय नालम् इति गर्हितवतीत्यर्थः । युक्तञ्च तदित्याह,—तथा हि, चारुता सौन्दर्य्यम प्रियेषु पतिषु विषये सौभाग्यम् प्रियवाल्लभ्यम् फलम् यस्याः सा तथोक्ता । सौन्दर्य्यस्य तदेव फलं, यदनेन सौभाग्यं लभ्यते ; नो चेत् निष्फलं तत् इति भावः । अस्मिन् सर्गे वृत्तं वंशस्थम् । "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

भावार्थः । पार्व्वत्याः समक्षमेव तस्याः कन्दर्पं भस्मीकुर्व्वता शिवेन व्यर्थीकृताभिलाषा पार्व्वती किं अनेन सौन्दर्य्येण यत् शिवं वशीकर्त्तुं न शशाक, इति मनसा सौन्दर्य्यं गर्हितवती प्रियवाल्लभ्यं एव सौन्दर्य्यस्य फलं ॥ १ ॥

सुभग = beloved ; सौभाग्य = the state of being loved The reward of beauty is to be loved by the beloved

সেইরূপে পার্ব্বতীর সমক্ষে মহাদেব মদনকে ভস্ম করা অবধি পার্ব্বতীর আশা ভঙ্গ হইয়াছিল, তিনি মনে মনে আপন সৌন্দর্য্যের নিন্দা করিতে লাগিলেন; কারণ প্রেমাস্পদ ব্যক্তির নিকট প্রীতি ভাজন না হইলে সৌন্দর্য্য থাকা না থাকা দুই সমান ॥ ১ ॥

In the manner described, when the trident-holding god had burnt the deity who is born of the soul (Love), and had so shattered all her hopes, the mountain's daughter mentally condemned her own personal charms; for the only use of beauty is *to* win the affection of one's object of love. (1)

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥

अन्वयः । सा पार्व्वती समाधिं आस्थाय आत्मनः अवन्ध्य रूपतां कर्त्तुं इयेष अन्यथा तथाविधं प्रेम तादृशः पतिः च द्वयं कथं अवाप्यते ॥ २ ॥

वाच्यः । तया ईप्से तादृशं पतिं च अवाप्नोति ॥ २ ॥

इयेषेति । सा पार्वती समाधिम् एकाग्रताम् आस्थाय अवलम्ब्य तपोभिः वक्ष्यमाणनियमैः करणभूतैः आत्मनः स्वस्य अवन्ध्यरूपताम् सफलसौन्दर्यत्वम् कर्तुम् इयेष इच्छति स्म, तपसा स्थिरं सफलीकर्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । अन्यथा तपोऽन्यप्रकारेण कथं वा इदमवाप्यते । किं तद् द्वयम् तथाभूता विधा प्रकारो यस्य तद् तथाविधं प्रेम स्नेहः, वैवाहोत्तरकाल परस्य अवैदिति भावः । तादृशः पतिश्च श्रीमृत्युञ्जय इति भावः । एतदेव खलु स्त्रीणामपेक्षितं, यद्रूपं सौभाग्यं वल्लभश्चेति, तच्च तपसश्च साध्यमिति निश्चिकायेत्यर्थः । अत्र मनुः,—"यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् । सर्वं तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्" इति ॥ २ ॥

भावार्थ । यदा सा सौन्दर्यगुणेन हरं आकृष्टं न शशाक तदा सा समाधिं अव

अन्यत्र आत्मनः रूपसाफल्यं, (शिवपरिणय) कर्तुं यतते स्म, नचेत् तादृशं अनन्यभाजा एव अनुरागं तथाविधं मृत्युञ्जयं पतिं वा कथं लब्धुं प्रभुयात् ? ॥ २ ॥

तथाविध प्रेम—refers to the fact of her subsequent physical incorporation into the body of her husband

তাঁহার ইচ্ছা হইল যে আপনার সৌন্দর্য্যের সাফল্য বিধানের জন্য তপস্যাতে প্রবৃত্ত হইবেন। আর তাহা না করিলেই বা, যে প্রেমে শরীরের অর্দ্ধাঙ্গ হইলেন, তাদৃশ প্রেম এবং যে স্বামীর স্ত্রী হইলে বিধবা হইতে হয় না, তেমন স্বামী, এই দুই বস্তু তিনি কিরূপে লাভ করিতেন ॥ ২ ॥

That her gift of beauty might not be barren, she formed a resolution to engage in a course of penance, how otherwise could she have attained a husband so eminent, and such conjugal love? (2)

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥

अन्वय. । मेना च गिरीशप्रतिसक्तमानसां तपसे कृतोद्यमां सुतां निशम्य एनां वक्षसा परिरभ्य महतः मुनिव्रतात् निवारयन्ती सती उवाच ॥ ३ ॥

वाच्य: । निवारयन्त्या मेनया ऊचे ॥ ३ ॥

निशम्येति । मेना मेनका च गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् हरासक्तचित्ताम् तपसे तपश्चरणाय कृतोद्यमाम् कृतोद्योगाम् सुतां निशम्य श्रुत्वा एनाम् पार्वतीम् वक्षसा परिरभ्य आलिङ्ग्य महतो मुनिव्रतात् तपसः निवारयन्ती उवाच । मुनिव्रतादित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात्, वारणार्थानामीप्सित इति नापादानत्वं, तथापि कृतोद्यमामिति मानसप्रवेशोक्तत्वात् ध्रुवमपायेऽपादानमिति अपादानत्वमेव स्यात् । यथाह भाष्यकार,—"यत्र मिथ्या सम्प्राप्य निवर्तते तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमिति प्रसिद्धम्" ॥ ३ ॥

। भावार्थ । अथ पार्व्वतीप्रसूति मेनका शिवार्पितचित्तां सुतां तपसा विना तस्य लाभ दुर्लभ इति जाततप सङ्कल्पां पार्व्वतीं अवगम्य तां उरसा आलिङ्ग्य दुश्चरात् तपश्चरणात् एनां निवारयन्ती सती उवाच ॥ ३ ॥

যখন মেনকা শুনিলেন যে পার্ব্বতীর মন শিবের প্রতি এতদূর আসক্ত হইয়াছে যে তপস্যা করিতে উদ্যত হইয়াছেন, তখন তিনি কন্যাকে বক্ষ স্থলে আলিঙ্গন করিয়া তপস্যার কঠোর ক্লেশ তিনি স্বীকার না করেন এই উদ্দেশে কহিলেন ॥ ৩ ॥

When her mother Mena learnt, that her daughter had set her heart on winning the love of Siva, and was making preparations to adopt a life of penance she clasped her in her breast, and spoke the following words, dissuading her from the difficult task of leading anchorite s life (3)

मनीषिता. सन्ति गृहेषु देवता-
स्तप क्व वत्से ! क्व च तावकं वपु ।
पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
शिरीषपुष्प न पुन. पतत्त्रिण. ॥ ४ ॥

अन्वय । हे वत्से । मनीषिता देवता. गृहेषु सन्ति, तप क्व तावक वपु च क्व, पेलवं शिरीषपुष्प भ्रमरस्य पद सहेत पतत्त्रिण. पद न पुन (सहेत) ॥ ४ ॥

वाच्य: । म[illegible]भि. देवताभि भूयते पेलवेन शिरीष पुष्पेण सह्यते ॥ ४ ॥

सामान्यनिषेधमुक्त्वा विशेषनिषेधमाह,—

मनीषिता । इति [illegible] मनस ईषिता इष्टा मनीषिता । शकन्ध्वादि 1
त्वात्साधु: । देवता म[illegible]दय गृहेषु सन्ति त्व ता आराधयेति शेष: । तप क्व तव इदम् तावकम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् खञ्च च इत्यण्प्रत्यय तवकममकावेकवचने 7
इति तवकादेश । वपुश्च क्व तथाहि पेलवम् मृदुलम् शिरीषपुष्प भ्रमरस्य भृङ्गस्य पदम्

पदं स्थितिम् सहेत । पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न सहेत अतिसौकुमार्यादित्यर्थः
कोमलोऽयं ते वपुर्न तपःक्षममित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४ ॥

भावार्थः । अयि वत्से ! गृहेषु अभीष्टा देवताः सन्ति, (ता आराधय) मुनिजनकठिनशरीरसाध्यं तपः क्व तावकं मृदुलं शरीरं च क्व अतिकोमलं शिरीषकुसुमं मधुपपादं सोढुं शक्नुयात् पक्षिणः पदं न ॥ ४ ॥

বৎসে, আমাদের গৃহে অনেক মনোমত দেবতা আছেন, তাঁহাদিগের আরাধনা কর, তোমার শরীরে কি তপস্যা সম্ভবে? সুকুমার শিরীষপুষ্প ভ্রমরের চরণপাত সহ্য করিতে কথঞ্চিৎ পারে, কিন্তু তাহার উপর পক্ষী বসিলে কি উহা তাহার সহ্য হয় ॥ ৪ ॥

Many deities there are in our house, such as you may well choose to adore ; O, speak not, my child of practising austerities with a [delicate] frame like yours. The tender flower of the Sirisha tree, might possibly bear the foot fall of a bee , but that of a bird would be too much for it. (4)

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

अन्वयः । इति अनुशासती मेना ध्रुवेच्छां सुतां उद्यमात् नियन्तुं न शशाक ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः निम्नाभिमुखं पयः च कः प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

वाच्यः । अनुशासत्या मेनया न [illegible], केन प्रतीप्येत ॥५॥

इतीति । इति एवम् अनुशासती उपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छाम् स्थिरव्यवसायाम् सुताम् पार्वतीम् उद्यमात् उद्योगात्तपश्चरणात् नियन्तुम् निवारयितुम् न शशाक समर्था नाभूत् । तथाहि ईप्सितार्थे इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनः निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत् प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इव इष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

भावार्थः । इत्थं नानाविधैर्वचनैः स्थिरनिश्चयां तनयां उपदिशन्ती माता मेनका तपश्चरणोद्यमात् निवारयितुं न अशक्नुवन्, प्रार्थितार्थे दृढनिश्चयं चित्तं निम्नाभिमुखं तोयं च कः वारयितुं समर्थः स्यात् न कः अपि ॥ ५ ॥

এই সকল উপদেশবাক্য মেনকা বলিলেন, কিন্তু পার্ব্বতীর যেরূপ স্থির প্রতিজ্ঞা, তাহাতে তপস্যার উদ্যম তিনি পরিত্যাগ করিলেন না, যেমন জলের নিম্ন দিকে গতি কেহ অন্যথা করিতে পারে না, তেমনি কাহার সাধ্য যে অভিলষিত বিষয়ের প্রতি দৃঢ় সংকল্প বিশিষ্ট মনকে বিচলিত করিতে সক্ষম হয় ॥ ৫ ॥

Thus persuading her resolute daughter, the mother could not turn her from the thought of penance, for who can change a mind intent on gaining its wish, or cause a stream of water to reascend to its source ? (5)

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अन्वयः । कदाचित् मनस्विनी सा मनोरथज्ञं पितरं आसन्नसखीमुखेन फलोदयान्ताय तपःसमाधये आत्मनः अरण्यनिवासं अयाचत ॥ ६ ॥

वाच्य. । मनस्विन्या निवासः अयाच्यत ॥ ६ ॥

कदाचिदिति । अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती मनोरथज्ञम् अभिलाषाभिज्ञम् पितरं हिमवन्तम् आसन्नसखी आप्तसखी सैव मुखम् उपायः । "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति विश्वः । तेन फलोदयः फलोत्पत्तिः अन्तः अवधिर्यस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थम् आत्मनः स्वस्य अरण्यनिवासम् वनवासम् अयाचत दुह्याचित्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ६ ॥

भावार्थः । अथ प्रसन्नहृदया पार्वती स्वाभिप्रायज्ञं तातं हिमालयं एकां सखीं मुखं कृत्वा फलसिद्धि यावत् तपश्चरणार्थं आत्मनः वनगमनं याचितवती ॥ ६ ॥

पदस्थितिम् सहेत । पतत्रिणः पुनः पक्षिणस्तु पदं न सहेत अतिसौकुमार्यात् । द्वितीय-श्लोकार्धे मे वपुर्न शक्तं तपःक्षममित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४ ॥

भावार्थः । अयि वत्से ! गृहेषु अभीष्टाः देवताः सन्ति, (ताः आराधय) मुनि-जनकठिनशरीरसाध्यं तपः क्व तावकं मृदुलं शरीरं च क्व अतिकोमलं शिरीषकुसुमं मधुपपादं सोढुं प्रभवेत् पक्षिणः पदं न ॥ ४ ॥

বৎসে, আমাদের গৃহে অনেক মনোমত দেবতা আছেন, তাঁহাদিগের আরাধনা কর; তোমার শরীরে কি তপস্যা সম্ভবে? সুকুমার শিরীষপুষ্প ভ্রমরের চরণপাত সহ্য করিতে কথঞ্চিৎ পারে, কিন্তু তাহার উপর পক্ষী বসিলে কি উহা তাহার সহ্য হয় ॥ ৪ ॥

Many deities there are in our house, such as you may well choose to adore; O, speak not, my child of practising austerities with a [delicate] frame like yours. The tender flower of the Sirisha tree, might possibly bear the foot fall of a bee; but that of a bird would be too much for it. (4)

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

अन्वयः । इति अनुशासती मेना ध्रुवेच्छां सुतां उद्यमात् नियन्तुं न शशाक ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः निम्नाभिमुखं पयः च कः प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

वाच्यः । अनुशासत्या मेनया न शक्तं, केन प्रतीप्येत ॥५॥

इतीति । इति एवम् अनुशासती उपदिशन्ती मेना ध्रुवेच्छाम् स्थिरव्यवसायाम् सुताम् पार्वतीम् उद्यमात् उद्योगात् तपोव्यवसायात् नियन्तुम् निवारयितुम् न शशाक समर्था नाभूत् । तथाहि ईप्सितार्थे इष्टार्थे स्थिरनिश्चयं मनः निम्नाभिमुखं पयश्च कः प्रतीपयेत् प्रतिकूलयेत् प्रतिनिवर्तयेदित्यर्थः । निम्नप्रवणं पय इव इष्टार्थाभिनिविष्टं मनो दुर्वारमिति भावः । अत्र दीपकानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५ ॥

भावार्थः। इत्थं नानाविधैः वचनैः स्थिरनिश्चयां तनयां उपदिशन्ती माता मेनका तपश्चरणोद्यमात् निवारयितुं न अशक्नुत्, प्रार्थितार्थे दृढनिश्चयं चित्तं निम्न-गामि तोयं च कः वारयितुं समर्थः स्यात् न कः अपि ॥ ५ ॥

এই সকল উপদেশবাক্য মেনকা বলিলেন, কিন্তু পার্ব্বতীর যেরূপ স্থির প্রতিজ্ঞা, তাহাতে তপস্যার উদ্যম তিনি পরিত্যাগ করিলেন না, যেমন জলের নিম্ন দিকে গতি কেহ অন্যথা করিতে পারে না, তেমনি কাহার সাধ্য যে অভিলষিত বিষয়ের প্রতি দৃঢ় সংকল্প-বিশিষ্ট মনকে বিচলিত করিতে সক্ষম হয় ॥ ৫ ॥

Thus persuading her resolute daughter, the mother could not turn her from the thought of penance; for who can change a mind intent on gaining its wish, or causo a stream of water to reascend to its source? (5)

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अन्वयः। कदाचित् मनस्विनी सा मनोरथज्ञं पितरं आसन्नसखीमुखेन फलोदयान्ताय तपःसमाधये आत्मनः अरण्य-निवासं अयाचत ॥ ६ ॥

वाच्यः। मनस्विन्या निवासः अयाच्यत ॥ ६ ॥

कदाचिदिति। अथ कदाचित् मनस्विनी स्थिरचित्ता सा पार्वती मनोरथज्ञम् अभिलाषाभिज्ञम् पितरं हिमवन्तम् आसन्नसखी आप्तसखी सैव मुखम् उपायः। "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति विश्वः। तेन फलोदयः फलोत्पत्तिः अन्तः अवधिर्यस्य तस्मै तपःसमाधये तपोनियमार्थम् आत्मनः स्वस्य अरण्यनिवासम् वनवासम् अयाचत दुह्याचित्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ६ ॥

भावार्थः। अथ प्रशस्तहृदया पार्वती स्वाभिप्रायज्ञं तातं हिमालयं स्वसखी-मुखेन फलसिद्धिं यावत् तपश्चरणार्थं आत्मनः वनगमनं याचितवती ॥ ६ ॥

একদিন উন্নতাশয়া পার্ব্বতী অতিবিশ্বাসী একজন সখী দ্বারা পিতার নিকট এই বলিয়া পাঠাইলেন যে, আমার মনের অভিলাষ আপনার অবিদিত নাই, অতএব যতদিন না কৃতকার্য্য হই, ততদিন তপস্যা করিবার জন্য আমাকে বনে যাইয়া বাস করিতে অনুমতি দিন ॥ ৬ ॥

One day, the ambitious girl sent a familiar friend to her father who knew what her desire was, and asked far permission to live in the woods, that she might practise penance till her wish were gained. (6)

यथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥

अन्वयः। अथ गौरी अनुरूपाभिनिवेशतोषिणा गरीयसा गुरुणा कृताभ्यनुज्ञा सती पश्चात् प्रजासु तदाख्यया प्रथितं शिखण्डिमत् शिखरं जगाम ॥ ७ ॥

वाच्यः। कृताभ्यनुज्ञया सत्या जग्मे ॥ ७ ॥

अथेति। अथ गौरी अनुरूपेण योग्येन अभिनिवेशेन आग्रहेण तुष्यतीति तथोक्तेन गरीयसा पूज्यतमेन गुरुणा पित्रा कृताभ्यनुज्ञा तपः कुरु इति कृतानुमतिः सती पश्चात् तपःसिद्ध्युत्तरकालम् प्रजासु जनेषु तदाख्यया तस्याः गौर्य्याः संज्ञया प्रथितम् गौरीशिखरमिति प्रसिद्धमित्यर्थः। शिखण्डिमत् न तु हिंस्रप्राणिप्रचुरमिति भावः। शिखरम् शृङ्गम् जगाम ययौ ॥ ७ ॥

भावार्थः। अथ सा श्लाघ्याग्रहशीलात् महात्मनः पितुः आज्ञां अधिगम्य पश्चात् गौरीनाम्ना प्रसिद्धं हिंसादिरहितं मयूरगणाकीर्णं शिखरं गतवती ॥ ७ ॥

তাঁহার পিতাও তেমনি উন্নতাশয়, উপযুক্তপাত্রে কন্যার এরূপ অনুরাগ দর্শনে সন্তুষ্ট হইয়া অনুমতি দিলেন। তদনুসারে পার্ব্বতী, যথায় কেবল ময়ূর এবং তাদৃশ অহিংস্র জন্তুগণ বিচরণ করিত, এতাদৃশ এক

শিখরে গিয়া বাস করিলেন, উত্তরকালে এই শিখর জন সমাজে তাঁহার তপোবন বলিয়া বিখ্যাত হইয়াছিল ॥ ৭ ॥

Pleased with this praise-worthy inclination of her soul, the high-minded father gave his assent, and she repaired to a mountain-peak, inhabited by peacocks, [but not by ferocious beasts], which afterwards came to be known among people under her name. (7)

विमुच्य सा हारमहार्य्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

अन्वयः । अहार्य्यनिश्चया सा, विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनं हारं विमुच्य बालारुणबभ्रु पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति वल्कलम् बबन्ध ॥ ८ ॥

वाच्यः । अहार्य्यनिश्चयया तया बबन्धे ॥ ८ ॥

विमुच्येति । अहार्य्यनिश्चया अनिवार्य्यनिश्चया सा गौरी विलोलाभिः चञ्चलाभिः यष्टिभिः प्रतिसरैः प्रविलुप्तम् प्रमृष्टम् चन्दनम् स्तनान्तरगतं येन सं तथोक्तम् हारम् मुक्तावलीम् विमुच्य विहाय बालारुणबभ्रु बालार्कपिङ्गलम् पयोधरयो स्तनयो उत्सेधेन उच्छ्रायेण विशीर्णा विघटिता संहतिः अवयवसंश्लेषो यस्य तथोक्तम् वल्कलम् वल्कलमपि स्तनीत्तरीयभूतम् बबन्ध धारयामास इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भावार्थः । अथ स्थिरनिश्चया सा पार्व्वती युवतीजनसेव्यं मुक्ताहार अपास्य स्तनोत्सेध श्लथग्रन्थि प्रातःसूर्य्यकिरणपाटलं वल्कलं धृतवती ॥ ८ ॥

তাঁহার প্রতিজ্ঞা কোনমতে বিচলিত হইবার নহে; যে হার বক্ষস্থলে আন্দোলিত হইয়া তথাকার চন্দন লোপ করিয়া দিত, সেই হার পরিত্যাগ পূর্ব্বক প্রাতঃকালীন সূর্য্যাতপের তুল্য শ্বেতরক্তবর্ণ [illegible] বল্কল পরিধান করিলেন; তাঁহার উন্নত স্তন দ্বয়ের উপরি সংলগ্ন হওয়া [illegible] সেই বল্কল স্থানে স্থানে ছিন্ন-প্রায় হইয়া উঠিল ॥ ৮ ॥

With a firm determination she took off her pearl necklace, which with its swinging strings used to wipe off the sandal of her bosom; she put on a piece of tree bark, ruddy as the morning sun, which had its texture loosened by her firm and rising breast. (8)

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम्।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

अन्वयः। तदाननं प्रसिद्धैः शिरोरुहैः यथा मधुरं जटाभिः अपि एवं पङ्कजं केवलं षट्पदश्रेणिभिः एव न सशैवलासङ्गं अपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

वाच्यः। तदाननेन मधुरेण अभावि, पङ्कजेन सशैवलासङ्गेन अपि प्रकाश्यते ॥ ९ ॥

यथेति। तस्याः देव्याः आननम् तदाननं प्रसिद्धैः भूषितैः। "प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ" इत्यमरः। रोहन्तीति रुहाः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययः। शिरसि रुहा तैः शिरोरुहैः मूर्द्धजैः यथा मधुरम् प्रियम् अभूत्। "स्वादुप्रियौ तु मधुरौ" इत्यमरः। जटाभिरप्येवम् मधुरम् अभूत्। तथाहि पङ्कजम् पद्मम् षट्पदश्रेणिभिः। भ्रमरपङ्क्तिभिरेव न किन्तु सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गमपि। तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। प्रकाशते शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

भावार्थः। तदीयं मुखं पूर्व्वं मनोरमैः केशपाशैः यथा कमनीयं व्यराजत ताम्र जटाकलापं अपि तथा व्यराजत, सरसिजं न केवलं द्विरेफवृन्दैः शोभते परं शैवालैरपि शोभते ॥ ९ ॥

Matted locks of hair are indispensable equipment for an ascetic life; they are produced by pasting the hair with gum.

পরম সুন্দর কেশকলাপের দ্বারা তাঁহার মুখের যে প্রকার শোভা। জটাধারণ করিলেও সেই মুখ সেই রূপ কমনীয় রহিল। ভ্রমরের

সংযোগেই যে পদ্মের শোভা হয়, তাহা নহে, শৈবাল সংযোগেও উহার শোভার হ্রাস হয় না ॥ ৯ ॥

Her face looked just as sweet with [the newly prepared] matted locks of hair, as formerly with the mass of her hair, finely dressed, does not a lotus look as beautiful, when a piece of moss adheres to it, as when rows of bees hover by its side (9)

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

अन्वयः । सा प्रतिक्षणं कृतरोमविक्रियां त्रिगुणां यां मौञ्जीं व्रताय बभार तत्पूर्वनिबद्धया तया तस्याः रसनागुणास्पदं सरागं अकारि ॥ १० ॥

वाच्य । तया कृतरोमविक्रिया त्रिगुणा या मौञ्जी बभ्रे तत्पूर्व्वनिबद्धा सा अकार्य्यत ॥ १० ॥

प्रतिक्षणमिति । सा देवी प्रतिक्षणम् क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियाम् दारुण्यात्कृत रोमाञ्चाम् त्रिगुणाम् त्रिरावृत्ताम् यां मौञ्जीं मुञ्जमयीं मेखलाम् व्रताय तपसे बभार । तत्पूर्वं प्रथमं यस्य तत्पूर्वम् यथा तथा निबद्धया तया मौञ्ज्या तस्याः देव्याः रसना[स्पदम्] स्थानम् जघनम् सह रागेण सरागम् सलोहितम् अकारि कृतम् सौकुमार्यादिति भाव ॥ १० ॥

[भावार्थः] । सा पार्व्वती प्रतिक्षण रोमविकारं आपादयन्ती त्रिरावृत्तां या मुञ्ज[मयीं] तपोनियमार्थं धृतवती, प्रथमधृता सा मेखला पार्व्वत्याः काञ्चीगुणास्पदं [शरीर] अतिकोमलत्वात् तस्याः नितम्बं आरक्तं बभूव ॥ १० ॥

(1) [मौञ्जी], in Sanscrit Munja, is a kind of grass or मुञ्ज To wear [a girdle] of it round the waist is a method of self mortification, as [the sa]ck-cloth among the medieval monks

With a firm determination she took off her pearl necklace, which with its swinging strings used to wipe off the sandal of her bosom; she put on a piece of tree-bark, ruddy as the morning sun, which had its texture loosened by her firm and rising breast. (8)

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
र्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम्।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

अन्वयः। तदाननं प्रसिद्धैः शिरोरुहैः यथा मधुरं जटाभिः अपि एवं पङ्कजं केवलं षट्पदश्रेणिभिः एव न सशैवलासङ्गं अपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

वाच्यः। तदाननेन मधुरेण अभावि, पङ्कजेन सशैवलासङ्गेन अपि प्रकाश्यते ॥ ९ ॥

यथेति। तस्याः देव्याः आननम् तदाननं प्रसिद्धैः भूषितैः। "प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ" इत्यमरः। रोहन्तीति रुहाः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इति कप्रत्ययः। शिरसि रुहा तैः शिरोरुहैः मूर्द्धजैः यथा मधुरम् प्रियम् अभूत्। "स्वादुप्रियौ तु मधुरौ" इत्यमरः। जटाभिरप्येवम् मधुरम् अभूत्। तथाहि पङ्कजम् पद्मम् षट्पदश्रेणिभिः। भ्रमरपङ्क्तिभिरेव न किन्तु सह शैवलासङ्गेन सशैवलासङ्गमपि। तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। प्रकाशते शैवलेनापि शोभत एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

भावार्थः। तदीय मुखं पूर्व्वं मनोरमैः केशपाशैः यथा कमनीयं अलक्ष्यत साम्प्रतं जटाकलापं अपि तथा अलक्ष्यत, सरसिजं न केवलं द्विरेफवृन्दैः शोभते परं शैवलासङ्गेन अपि शोभते ॥ ९ ॥

Matted locks of hair are indispensable equipment for an ascetic life; they are produced by pasting the hair with gum.

পরম সুন্দর কেশকলাপের দ্বারা তাঁহার মুখের যে প্রকার শোভা হইয়াছিল, জটাধারণ করিলেও সেই মুখ সেই রূপ কমনীয়ই রহিল। ভ্রমরের

স-যোগেই যে পদ্মের শোভা হয়, তাহা নহে, শৈবাল সংযোগেও উহার শোভার হ্রাস হয় না ॥ ৯ ॥

Her face looked just as sweet with [the newly prepared] matted locks of hair, as formerly with the mass of her hair, finely dressed, does not a lotus look as beautiful when a piece of moss adheres to it as when rows of bees hover by its side (9)

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

अन्वय । सा प्रतिक्षणं कृतरोमविक्रियां त्रिगुणां यां मौञ्जीं व्रताय बभार तत्पूर्व्वनिबद्धया तया तस्याः रसनागुणास्पद सराग अकारि ॥ १० ॥

वाच्य । तया कृतरोमविक्रिया त्रिगुणा या मौञ्जी बभ्रे तत्पूर्व्वनिबद्धा सा अकार्षीत् ॥ १० ॥

प्रतिक्षणमिति । सा देवी प्रतिक्षणम् क्षणे क्षणे कृतरोमविक्रियाम् पारुष्यात्कृत रोमाञ्चाम् त्रिगुणाम् त्रिरावृत्ताम् यां मौञ्जीं मुञ्जमयीं मेखलाम् व्रताय तपसे बभार । प्रथमं यस्य तत्पूर्वम् यथा तथा निबद्धया तया मौञ्ज्या तस्याः देव्याः रसना दम् स्थानम् जघनम् सदं रागेण सरागम् सलोहितम् अकारि कृतम् सौकु तिमयादिति भाव ॥ १० ॥

र्थः । सा पार्व्वती प्रतिक्षणं रोमविकार आपादयन्तीं त्रिरावृत्तां या मुञ्ज तपोनियमार्थं धृतवती प्रथमधृता सा मखला पार्व्वत्या काञ्चीगुणास्पदं करोत् अतिकाठिन्यात् तस्या नितम्ब आरक्तो बभूव ॥ १० ॥

(1) In Sanscrit Munja is a kind of grass or सर To wear of it round the waist is a method of self mortification as ack-cloth among the medieval monks

মুঞ্জ নামক তৃণ দ্বারা বিরচিত ত্রিগুণ সংঘটিত যে মেখলা তিনি তপস্যার অঙ্গ স্বরূপ ধারণ করিলেন, তাহা ইহার পূর্ব্বে আর কখন ধারিত হয় নাই বলিয়া ক্ষণে ক্ষণে তাঁহার রোমাঞ্চ হইতে লাগিল এবং নিতম্বদেশ রক্তবর্ণ হইয়া উঠিল ॥ ১০ ॥

To perform austerities, she tied round her waist a three-coiled string made with the mooj, that [irritated her skin] and made her hair stand *on end*. Being put on for this first time [in her life], it reddened the skin where her zone used to be worn. (10)

> विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
> स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
> कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि
> [illegible]ऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

अन्वयः । तया विसृष्टरागात् अधरात् निवर्त्तितः स्तनाङ्गरागारुणितात् कन्दुकात् च कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः करः अक्षसूत्रप्रणयी कृतः ॥ ११ ॥

वाच्य. । निवर्त्तितं कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिं अक्षसूत्रप्रणयिनं कृतवती ॥ ११ ॥

विसृष्टेति । तया देव्या विसृष्टरागात् त्यक्तलाक्षारसरञ्जनात् निसृष्टेति पाठे निसृष्टलाक्षारागात् । अधरात् अधरोष्ठात् निवर्तितः रागत्यागेन निव[illegible]दिति भावः तथा स्तनाङ्गरागेण अरुणितात् अरुणीकृतात् पूर्वसमये सत[illegible] अरुणीभावादिति भावः । कन्दुकाच्च निवर्तितः । कुशाङ्कुराणाम् आदानेन छे[illegible] परिक्षता व्रणिता अङ्गुलयो यस्य स तथोक्तः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयी अक्षमालासहचरः कृतः ॥ ११ ॥

भावार्थः । शम्भवे तपश्चरणदा पार्वत्या ताम्बूलरागमपि त्यागिनिना सर्व[illegible] परित्यज्य कन्दुकक्रीडादिका नासीत् । लाक्षादिरागरहितात् अधरात् कुचयुग[illegible]रुणितात् कन्दुकात् च करं अपसार्य कुशादानेन क्षताङ्गुलिं तं करं [illegible]क्षसूत्रप्रणयि[illegible] कृतवती ॥ ११ ॥

With reference to the tossing of balls, see Canto 1, 20. অঙ্গরাগ= the dye for the body=কুঙ্কুমচন্দনাদি

এখন অধরে অলক্তক রসের লেপন ছিল না, সুতরাং অধরে হস্ত যাইত না, পূর্ব্বে কন্দুক ক্রীড়া করিতেন, কন্দুক ঊর্দ্ধে উঠিয়া পুনর্ব্বার বক্ষস্থলে পতিত হইয়া তথাকার কুঙ্কুমাদি অঙ্গরাগ দ্বারা রক্তবর্ণ হইয়া উঠিত, এখন সেই কন্দুকের সহিতও হস্তের সম্পর্ক রহিল না। এখন কুশাঙ্কুর ছেদন করাতে হস্তের অঙ্গুলি ক্ষত বিক্ষত হইয়া উঠিল এবং জপমালার সহিতই উহার বিশেষ বন্ধুত্ব ঘটিয়া উঠিল ॥ ১১ ॥

Her fingers now ceased to put the red dye on her lips, to toss up the ball that used to be reddened by dropping on her breast be-daubed with scents, they were hurt in the operation of tearing the sacred grass, and it was to her beadroll that they now attached themselves. (11)

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ।

अन्वयः। महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैः अपि या दूयते स्म सा बाहुलतोपधायिनी केवले स्थण्डिले एव निषेदुषी अशेत ॥ १२ ॥

वाच्यः। यया दूयते बाहुलतोपधायिन्या तया अशय्यत निषेदुष्या जातं ॥ १२ ॥

महार्हेति। महान्नर्हो मूल्य यस्या सा महार्हा श्रेष्ठा या शय्या तस्याम् परिवर्त्तनेन लुण्ठनेन च्युतैः भ्रष्टैः स्वकेशपुष्पैरपि या देवी दूयते (1) स्म क्लिश्यति स्म पुष्पादि-

(1) दू=to be afflicted लट् दूयते । लुङ् अदविष्ट । लिट् दुदुवे । क्त दूनः । तुम् दवितुम् ।

कलीकुमार्या इति भावः । सा देवी बाहुलतामुपधाने उपधानीकरोतीति बाहुलतोपधायिनी सती केवले संस्काररहिते स्थण्डिले भूमौ एव अशेत शयितवती । तथा निषेदुषी उपविष्टा च क्वसुश्चेति क्वसु उगितश्चेति ङीप् । भूम्यादौ शयनादिव्यवहारो न जातुपरीत्यर्थः ॥ १२ ॥

भावार्थः । या पार्वती कमनीयशयने पार्श्वपरिवर्तनस्खलितैः स्वकेशकुसुमैः अपि क्लेशम् अनुभवति स्म, सा इदानीं बाहुलता एव उपधाय अनावृतायां भूमौ शयितवती, उपविष्टा च ॥ १२ ॥

निषेदुषी = having lain down अशेत = slept

অতি চমৎকার শয্যার উপর গাত্র পরিবর্ত্তন কালে কেশ হইতে যদি পুষ্প পতিত হইত, তাহাতেও তাঁহার ক্লেশ হইত। এরূপ সুকুমারী হইয়াও তিনি এখন বাহু লতার উপর মস্তক সংস্থাপন পূর্ব্বক অনাবৃত ভূমিতলে শয়ন করিতে লাগিলেন ॥ ১২ ॥

If but flowers decorating for hair dropped by reason of her rolling herself in sleep on a costly couch, she felt hurt, [so delicate a frame she had] But now she lay on the bare ground, pillowing her head on her slender creeper like (12)

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अन्वय । नियमस्थया तया द्वयेऽपि द्वयं पुनः ग्रहीतुम् निक्षेपः अर्पितमिव तन्वीषु लतासु विलासचेष्टितम् हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टम् च ॥ १३ ॥

भावः । नियमस्था सा निक्षेपं इव द्वयं अर्पितवती ॥१३॥

पुनरिति । नियमस्थया व्रतस्थया तया देव्या द्वयेऽपि द्वयं पुनः ग्रहीतुम् उपादातुम् निक्षेपः अर्पितमिव निक्षेपरूपेण अर्पितम् इव । क्वचित् द्वयोः इति प्रामादिक

प्राह्। कुत्र द्वये किं द्वयमर्पितम्, इत्याह,—तन्वीषु लतासु विलास एव चेष्टितम् विलासचेष्टितम् हरिणाङ्गनासु विलोलदृष्टम् चञ्चलावलोकितम् च। व्रतस्थाया तस्या तयोरदर्शनात्तदादिषु दर्शनाच्च अर्पितमित्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽर्पणमस्तीति भावः॥ १३॥

भावार्थः। व्रतस्थेषु तस्याः विलासचेष्टां हरिणीषु च नेत्रविभ्रमं स्थापयित्वा कविना उत्प्रेक्षितं, यथा व्रतावलम्बिन्या तया पार्वत्या व्रतसिद्ध्यनन्तरं पुनर्ग्रहणार्थं न्यास इव तन्वीषु लतासु विलासचेष्टा निहिता मृगाङ्गनासु च चटुलनयनविलासः निहित इति॥ १२॥

निक्षेप=न्यासः=a deposit. नियमस्था=नियमे व्रते उपवासादौ तिष्ठति या सा=तपस्विनी

তাঁহার যে সমস্ত রমণীয় অঙ্গচেষ্টা ছিল, সে গুলি এখন বায়ুভরে আন্দোলিত তনু-কলেবরা লতাতে এবং তাঁহার চঞ্চল দৃষ্টিপাত হরিণীতে দৃষ্ট হইতে লাগিল, ইহাতে জ্ঞান হয় যে তিনি তপস্যায় প্রবৃত্ত হইয়া ঐ দুজনের নিকট পূর্ব্বোক্ত দুটী বস্তু তপস্যার অবসানে পুনর্ব্বার গ্রহণ করিবেন বলিয়া গচ্ছিত রাখিয়াছিলেন॥ ১৩॥

Having adopted an anchorite's life, she seemed to have entrusted, by way of deposit to be taken back, her two possessions with the following two;—*viz*, her graceful movements with the flexible creeping plants, and her restless glance with the female gazelles. (13)

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत्।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति॥ १४॥

अन्वयः। सा स्वयमेव अतन्द्रिता वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैः व्यवर्धयत् गुहः अपि प्रथमाप्तजन्मनां येषां पुत्रवात्सल्यम् न अपाकरिष्यति॥ १४॥

नवोटजाभ्यन्तरसमृतानलं
तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥

अन्वयः । विरोधिसत्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैः, अभीष्ट प्रसवार्चितातिथि नवोटजाभ्यन्तरसभृतानलं तत् च तपोवनं पावनं बभूव ॥ १७ ॥

वाच्यः ।, विरोधिसत्वोज्झितमत्सरेण अभीष्ट... र्चितातिथिना नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलेन तपोव... तथा पावनेन बभुवे ॥ १७ ॥

विरोधीति । विरोधिभिः सत्वै गोव्याघ्रादिभिः उज्झितपूर्वमत्सरम् वैरम् हिंसारहितमित्यर्थः । द्रुमैः अभीष्टप्रसवेन इष्टफलेन अर्चिता. पूजि... थयः यस्मिन् तत्तथोक्तम् नवानामुटजानाम् पर्णशालानाम् अभ्यन्तरेषु सम्भृता अनला. अग्नयो यस्मिन् तत्तथोक्तम् तच्च तपोवनम् पावयतीति पावनम् बभूव... सातिथिसत्काराग्निपरिचर्य्याभिर्जगत्पावनं बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

भावार्थः । यत्र सा तपः चचार तत्र नित्यविरोधिन. जन्तवः नित्यवैरं ... पादपा अपि, अभिलषितैः फलैः उपागतान् अतिथीन् अभ्यार्थयन्, उटजाभ्यन्तरेषु च होमार्थं अग्नयः ज्वलन्तु, एतैः तत् तपोवनं पवित्रं बभूव ॥ १७ ॥

विरोधीनि सत्वानि प्राणिनः अहिनकुलकाकपेचकादयः. Poets fancy that there is a natural feud between a mungoose and a snake ; a crow and an owl ; and that in a place where severe penance is practised, the animals turn friendly to each other.

সেই তপোবনটী ক্রমে এমনি স্থান হইয়া উঠিল যে তথায় যাইলে লোকে পবিত্র হইত ; যে হেতু পরস্পর শত্রুভাবাপন্ন প্রাণিগণ পূর্ব্বের শত্রুতা পরিত্যাগ করিল ; বৃক্ষেরা অভিলষিত পুষ্পফলের দ্বারা অতিথির সংকার করিত ; এবং অভিনব পর্ণশালার মধ্যে হোমের বহ্নি সর্ব্বদা প্রজ্বলিত রাখা হইত ॥ ১৭ ॥

And even her hermitage became a holy spot ; for hostile animals gave up their former feud ; the trees welcomed the guests

with their produce—flowers and fruits, of the desired kind; and the sacred fire was ever kept up inside a new anchorite's hut. (17

यदा फलं पूर्व्वतपःसमाधिना
न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

तपः
यतीति
मित्यर्थः। अन्वयः। सा यदा तावता पूर्व्वतपःसमाधिना काङ्क्षि
अधीतिनीम् न अमंस्त तदा स्वशरीरमार्दवं अनपेक्ष्य महत्
द्रष्टुमिच्छवः
इत्याह,—प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
न प्रयोजनः। तया श्रमानि तया प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

यो मा युव
व्या। सा देवी यदा यस्मिन् काले तावता तावत्प्रमाणेन पूर्व्वतप
गौरवात्
ऽनुष्ठीयमानप्रकारेण तपोनियमेन काङ्क्षितम् (1) फलम् लभ्यम् लब्धुं न
पालन
अशक्यममंस्तेत्यर्थः। तदा तत्काले अविलम्बेनेत्यर्थः स्वशरीरस्य देवम्
छिल
मृदुत्वं सौकुमार्य्यम् अनपेक्ष्य अविगण्य्य महत् दुश्चरम् तपश्चरितुम् साधयितुम् प्रचक्रमे उपचक्रमे ॥ १८ ॥

भावार्थः। अथ सा पार्व्वती यदा पूर्व्वाचरितेन तत् परिमाणेन तपश्चरणेन शिवपरिणयरूपं अभिलषितं लब्धुं अशक्यं मेने तदा सा आत्मशरीरसौकुमार्य्यं अगणयित्वा दुश्चरं तपः अनुष्ठातुं प्रवृत्ते ॥ १८ ॥

পার্ব্বতী প্রথমে যে নিয়মে তপস্যা আরম্ভ করিয়াছিলেন, যখন দেখিলেন যে সেরূপ তপস্যার দ্বারা ইষ্টসিদ্ধি হইবার সম্ভাবনা নাই, তখন তিনি আপন শরীরের সুকুমারতা অগ্রাহ্য করিয়া আরো ঘোরতর তপস্যা আরম্ভ করিলেন ॥ ১৮ ॥

And now as she believed that the object of her wish was not to be gained by the kind of [easy] penance she was pursuing at

---

(1) काङ्क्ष=to desire. लट् काङ्क्षति। लुङ् अकाङ्क्षीत्। लिट् चकाङ्क्ष। क्त काङ्क्षित।

first;—she forgot the delicacy of her frame, and commenced austerities of a severe kind. (18)

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

अन्वयः । या कन्दुकलीलया अपि क्लमम् ययौ तया मुनीनां चरितम् व्यगाह्यत । ध्रुवं (अस्याः) वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितम् प्रकृत्या मृदु च ससारं च एव ॥ १९ ॥

वाच्यः । यया क्लमः ययै तया व्यगाहेत, वपुषा काञ्चनपद्मनिर्मितेन; प्रकृत्या मृदुना ससारेण च जातं ॥ १९ ॥

क्लममिति । या देवी कन्दुकलीलया कन्दुकक्रीडयापि क्लमम् ययौ ग्लानिं प्राप तया देव्या मुनीनाम् चरितम् तीव्रं तपः व्यगाह्यत प्रविष्टम् । अत्रोत्प्रेक्षते,—ध्रुवम् अस्याः वपुः काञ्चनपद्मेन सुवर्णकमलेन निर्मितम् घटितम् अतएव प्रकृत्या पद्मस्वभावेन मृदु च सुकुमारमपि काञ्चनस्वभावेन ससारञ्च कठिनम् एव तथा च तदुपादानकत्वा-द्वा वपुषः सुकुमारस्यापि तीव्रतपःक्षमत्वमित्युत्प्रेक्षार्थः ॥ १९ ॥

भावार्थः । पुरा या पार्वती कन्दुकक्रीड़या अपि क्लान्तिं आप सा इदानीं मुनिजनसाध्यं दुश्चरं तपः अनुष्ठितवती मन्ये तस्याः शरीरं कनककमलघटितं स्वभावतः कोमलं सारवत् च ॥ १९ ॥

The purport is:—The materials out of which her body was made were of two kinds,—lotus and gold,—the first gave its softness, and the second its firmness to her frame.

যিনি কন্দুকক্রীড়া দ্বারাও পূর্ব্বে ক্লান্তিবোধ করিতেন, তিনি এখন অবলীলাক্রমে কঠোর তপস্যায় প্রবৃত্ত হইলেন, ইহাতে বোধ হয় তাঁহার শরীর স্বর্ণ আর পদ্ম এই দুই বস্তু দ্বারা নির্ম্মিত হইবেক, কারণ পদ্মের গুণে স্বভাবত কোমল ও বটে আর সুবর্ণের গুণে দেহ সারবানও ছিল বটে ॥ ১৯ ॥

She who was tired with the tossing up of balls, now plunged into a life that anchorites led; so it seems that her frame was fashioned with both lotus and gold, being naturally tender and substantial too. (19)

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां
शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा-
मनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥

अन्वयः । शुचौ शुचिस्मिता सुमध्यमा ज्वलतां चतुर्णां हविर्भुजां मध्यगता नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम् अनन्यदृष्टिः (सती) सवितारम् ऐक्षत ॥ २० ॥

वाच्यः । शुचिस्मितया तया मध्यगतया अनन्यदृष्ट्या सविता ऐक्ष्यत ॥ २० ॥

शुचाविति । शुचौ ग्रीष्मे शुचिस्मिता विशदमन्दहासा सुमध्यमा पार्वती ज्वलताम् दीप्तिमताम् चतुर्णाम् हविर्भुजाम् अग्नीनाम् मध्यगता सती नेत्रे प्रतिहन्तीति ताम् नेत्रप्रतिघातिनीम् प्रभाम् सावित्रं तेजः विजित्य न विद्यते अन्यत्र दृष्टिर्यस्याः सा अनन्यदृष्टिः सती सवितारम् सूर्यम् ऐक्षत ददर्श । "ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः" इति स्मरणात्, पञ्चाग्निमध्ये तपश्चचारेत्यर्थः । अत्र सवितैव पञ्चमो ऽग्निः "अग्निः सविता सवितैवाग्निः" इति श्रौतविज्ञानात् ॥ २० ॥

भावार्थः । इदानीं असौ पञ्चाग्निसाध्यं तपश्चरितुं प्रवृत्ता । ईषत्प्रफुल्लमुखी सा पार्वती ग्रीष्मे प्रज्वलितानां चतुर्णाम् अग्नीनां मध्यवर्त्तिनी सती दृष्टिविघातिनीं रवि-रश्मेः प्रभां पराभूय अनन्यमना सती सूर्यं दृष्टवती, पञ्चाग्निमध्ये तपश्चरन्ती आदित्य एव पञ्चमाग्निः ॥ २० ॥

সেই সুবর্ত্তুল-কটিদেশবতী চারুহাসিনী গ্রীষ্মকালে আপনার চারি পার্শ্বে চারি অগ্নি প্রজ্বলিত করিয়া স্বয়ং তন্মধ্যবর্ত্তিনী থাকিতেন এবং চক্ষু মুদিত হইয়া যায়, সূর্য্যের যে এতাদৃশ প্রভা, তাহা পর্য্যন্ত গ্রাহ্য না করিয়া এক দৃষ্টে সূর্য্যের প্রতি চাহিয়া থাকিতেন। ২০ ।

In summer she of a graceful waist, sat in the midst of four blazing fires, recked not of the dazzling brightness of the sun, and looked at the luminary with an undivided gaze (20)

तथातितप्तं सवितुर्गभस्तिभि-
र्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अन्वयः। सवितुः गभस्तिभिः तथा अतितप्तम् तदीयम् मुखं कमलश्रियं दधौ (किन्तु) अस्य दीर्घयोरपाङ्गयोः केवलं शनैः शनैः श्यामिकया पदम् कृतम् ॥ २१ ॥

वाच्य:। अतितप्तेन तदीयेन मुखेन कमलश्रीः दधे श्यामिका पदं कृतवती ॥ २१ ॥

तथेति। सवितुः सूर्य्यस्य गभस्तिभिः किरणैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण अतितप्तम् (1) सन्तप्तं तस्याः इदम् तदीयम् मुखम् कमलश्रियम् कमलस्य शोभाम् दधौ प्राप। यथा रवितापात् कमलं न म्लायति प्रत्युत विकसति तथा तदीयं मुखमासीदिति भावः। किन्तु अस्य मुखस्य दीर्घयोरपाङ्गयोः केवलम् नेत्रान्तयोरेव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् श्यामिकया कालिम्ना पदम् स्थानम् कृतम् तयोः सौकुमार्य्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

भावार्थ। पार्व्वतीमुखं सूर्य्यस्य रश्मिभिः तथा अभितप्तं सत् कमलकान्ति प्राप, केवल अस्या प्रशस्तयोः नेत्रप्रान्तयोः कालिमा पद अकारि, अपाङ्गप्रान्ते सूर्य्यकिरणसन्तापात् कालिमा अभूत् ॥ २१ ॥

এইরূপে সূর্য্যতাপে সর্ব্বতোভাবে সন্তাপিত হইয়া তাঁহার মুখ পদ্মের ন্যায় পরম সুন্দর শোভা ধারণ করিত। কেবল সুদীর্ঘ অপাঙ্গদেশে নীলবর্ণ রেখা ক্রমে ক্রমে প্রকাশ হইল। ২১।

When heated with the solar rays in the way described above,

(1) तप्=to practise austerities. लट् तपति ते। लुङ् अताप्सीत्, अतप्त, अतपिष्ट। लिट् तताप, तेपे। क्त तप्त।

a lotus like loveliness appeared on her face; only about the expansive corners of her eyes, a black patch was developed dey, by day. (21)

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥

अन्वयः। अयाचितोपस्थितम् केवलम् अम्बु रसात्मकस्य उडुपतेः च रश्मयः पारणाविधिः, बभूव। किल वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः न (बभूव) ॥ २२ ॥

वाच्यः। अयाचितोपस्थितेन केवलेन अम्बुना रश्मिभिः पारणाविधिना जातं वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनेन न जातं ॥२२॥

अयाचितेति। अयाचितोपस्थितम् अप्रार्थितोपनतम् केवलम् अम्बु उदकम् रसात्मकस्य अमृतमयस्य उडूनाम् नक्षत्राणां पतिः चन्द्रस्तस्य रश्मयश्च तस्याः पार्वत्याः पारणाविधिः अभ्यवहारकर्म बभूव तावन्मात्रसाधनकोऽभूदित्यर्थः। साध्यसाधनयोरभेदेन व्यपदेश साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थः। किल इति प्रसिद्धौ। वृक्षाणाम् या वृत्तिः जीवनोपायः तद्व्यतिरिक्तम् साधनम् उपायो यस्य स तथोक्तः पारणाविधिः न बभूव। वृक्षोऽप्ययाचितोपस्थितेन मेघोदकेन इन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् अम्बिकापि तावन्मात्रमवाप्यम्वतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भावार्थः। कठोर तपः चरन्त्याः तस्याः पार्वत्याः पारणा अयाचितोपनतं केवलं वर्षणजलं अमृतमयस्य सुधाकरस्य किरणाः च आसन् वृक्षाः यां वृत्तिं अवलम्ब्य जीवन्ति सापि तया कृत्वा जीवति स्म तदतिरिक्तं किमपि न आसीत् ॥ २२ ॥

वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधन = means of subsistence not different from the trees.

যেমন বৃক্ষের প্রাণধারণ, সেইরূপ তাঁহার প্রাণধারণ হইত কেবল, বিনা যাচ্ঞায় উপস্থিত হয় যে বৃষ্টি-বারি, তদ্দ্বারা, এবং অমৃতময় তারাপতি চন্দ্রের,

কিরণের দ্বারা। বৃক্ষদিগেরো ঐ দুই বস্তু জীবিকা নির্ব্বাহের উপায় স্বরূপ॥ ২২॥

The food she partook after her fasts was no other than what the trees subsist upon;—rain-water, that comes without being solicited for; and the rays of the chief of the starry post (the Moon) —an orb consisting of moisture alone (22)

निकामतप्ता विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः
भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम्॥ २३॥

अन्वयः। विविधेन नभश्चरेण इन्धनसम्भृतेन वह्निना निकामतप्ता सा तपात्यये नवैर्वारिभिः उक्षिता भुवा सहऊर्द्ध्वगम् ऊष्माणम् अमुञ्चत्॥ २३॥

वाच्यः। निकामतप्तया उक्षितया ऊर्द्ध्वगः ऊष्मा अमुच्यत॥ २२॥

निकामेति। विविधेन पञ्चविधेनेत्यर्थः नभश्चरेण खेचरेण आदित्यरूपेणेत्यर्थः। इन्धनसम्भृतेन काष्ठसमिद्धेन वह्निना निकामम् अत्यन्तम् तप्ता सा अम्बिका तपात्यये ग्रीष्मान्ते प्रावृषीत्यर्थः नवैर्वारिभिः उक्षिता (1) सिक्ता सती भुवा पञ्चाग्नितप्तया सह ऊर्द्ध्वगम् ऊर्द्ध्वप्रसृतम् ऊष्माणम् वाष्पम् अमुञ्चत्। "ग्रीष्मोष्मवाष्प ऊष्माण" इति यादवः॥२३॥

भावार्थः। आकाशगतेन इन्धनसमिद्धेन पञ्चविधेन वह्निना भृशं अभितप्ता सा पार्व्वती ग्रीष्मावसाने मेघपतितैः नवैः वारिभिः सिक्ता सती धरित्र्या सह ऊर्द्ध्वगं ऊष्माणं मुञ्चति स॥ २३॥

The sun is regarded as a form of fire. The name of the penance पार्व्वती performed was पञ्चतपः, *i.e.* to be encircled by five fires—the

(1) उक्ष्=to moisten. लट् उक्षति। लुङ् औक्षीत्। लिट् उक्षाम्बभूव-आस चकार।

sun above, and four others kindle to the right and left, before and behind.

আকাশচারী বহ্নি যে সূর্য্য, এবং কাষ্ঠদ্বারা প্রজ্বলিত যে পার্থিব বহ্নি, এই দুই প্রকার বহ্নির সন্তাপে যখন তাঁহার শরীর অত্যন্ত সন্তাপিত হইল, তখন গ্রীষ্মের অবসান হইল, নবীন বারি তাঁহাকে অভিষেক করিল, এবং চতুঃপার্শ্বস্থ ভূমিতলের সঙ্গে সঙ্গে তাঁহার গাত্র হইতে উষ্মা নির্গত হইতে লাগিল ॥ ২৩ ॥

Thus abundantly scorched with various forms of fire—both that which moves in the heavens and that which is made by burning faggots—her body at the end of summer was wetted with fresh showers of rain, and emitted a hot vapour together with the surrounding tract of land (23)

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥ २४ ॥

अन्वयः। उदविन्दवः प्रथमे तस्याः पक्ष्मसु क्षणं स्थिताः (अनन्तरम्) ताड़िताधराः पयधरयोः उत्सेधे, निपातचूर्णिताः वलीषु स्खलिताः चिरेण नाभिं प्रपेदिरे ॥ २४ ॥

वाच्यः। स्थिताभिः ताड़िताधराभिः पयोधरोत्सेध-निपातचूर्णिताभिः स्खलिताभिः प्रथमोदविन्दुभिः नाभिः प्रपेदे ॥ २४ ॥

स्थिता इति। उदकस्य विन्दवः उदविन्दवः मन्थौदने-त्यादिना उदकशब्दस्य उदादेशः प्रथमे उदविन्दवः प्रथमविप्रपाताः विन्दवो विरलत्वं बहुत्वसमानाधि-विरलत्वञ्च मन्यते तया च चिरत्वमाभ्यन्तरगमनयोर्निर्वाहः। तस्याः पार्श्वस्थायाः पक्ष्मसु भीमवतीनद्ध क्षणम् स्थिताः स्थितिं गताः. स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणां सान्द्रत्वमिति.

चैभ्यश्च गम्यते। प्रथमत्वम् ताडित व्यथित अधरः ओष्ठो यैस्ते तथोक्ताः एतेनाधरस्य मार्दवं गम्यते। ततः पयोधरयोः स्तनयोः उत्सेधे उपरिभागे निपातेन पतनेन चूर्णिताः जर्जरिताः कुचकाठिन्यादिति भावः। तदनु वलीषु उदररेखासु स्खलिताः निम्नोन्नतत्वादिति भावः। इत्थं चिरेण न तु शीघ्रं प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः नाभिम् प्रपेदिरे प्रविष्टाः न तु निर्जग्मुः एतेन नाभेः गाम्भीर्यं गम्यते ॥ २४ ॥

भावार्थः। प्रथमं पतिताः वारिबिन्दवः तस्याः नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः पश्चात् अधरः एत्य व्यथिताधराः कुचकाठिन्यात् तत्र पतनेन जर्जरीभूताः त्रिवलीषु स्खलिताः च सन्तः क्रमेण नाभिं प्रापुः ॥ २४ ॥

This description, the commentator says, is intended to set forth the fine points of the different parts of her body, eye-lashes, &c Thus, eyes lashes thick, lips soft, &c

সেই প্রথম বৃষ্টির জলবিন্দুগুলি তাঁহার নিতান্ত ঘন নেত্রলোমের উপর ক্ষণকাল অবস্থিতি করিল, পরে অধরে প্রহার পূর্ব্বক উন্নত স্তনের উপর নিপতিত হইয়া চূর্ণ চূর্ণ হইয়া গেল। তদনন্তর ত্রিবলী অতিক্রমের সময় উহাতে ব্যাঘাত প্রাপ্ত হইয়া অনেক বিলম্বে গভীর নাভিমধ্যে প্রবিষ্ট হইল। ২৪ ।

The drops of the first shower [when the season set in] stood for an instant on her [thick] eye-lashes, hit her lips were pulverized by falling on her rising breast, were obstructed in the folds of skin round her middle, and entered the umbilical cavity after a long while (24)

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयै
र्महातपः साक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

अन्वयः। निरन्तरासु अन्तरवातवृष्टिषु अनिकेतवासिनीं शिलाशयां तां महातपः साक्ष्ये स्थिताः इव क्षपाः तडिन्मयैः उन्मिषितैः व्यलोकयन् ॥ २५ ॥

वाच्यः। क्षपाभिः अनिकेतवासिनी शिलाशया सा स्थिताभिः व्यलोक्यत ॥ २५ ॥

शिलेति। निरन्तरासु नीरन्ध्रासु अन्तरे मध्ये वातो यासां तादृश्यो या वर्षास्तासु अन्तरवातवृष्टिषु न निकेते गृहे वसतीति अनिकेतवासिनीम् अनावृतदेशवासिनीमित्यर्थः शिलायां शेत इति शिलाशयाम् शिलातलशायिनीम्। अधिकरणे शेतेरिति अच्प्रत्ययः। ताम् पार्वतीं साक्षाद्द्रष्टा साक्षी। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् इतीनिप्रत्ययः। तस्य कर्म साक्ष्यम् महातपसः साक्ष्ये स्थिता क्षपा तडिन्मयैः विद्युद्रूपैः उन्मिषितैः अवलोकनैः व्यलोकयन्निव इवेति चक्षुषा विलोकनमेव उत्प्रेक्ष्यते साक्ष्यन्तु "आदित्य चन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयम् यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्त"मिति प्रमाणसिद्धत्वात् नोत्प्रेक्ष्यमित्यनुसन्धेयम् ॥२५॥

भावार्थः। सा पार्वती प्रावृड्निशासु एकाकिनी तपश्चचार। रजन्य एव तस्याः कठोरतपसः साक्षिभूता इव अविच्छिन्नवातवृष्टिषु विद्युन्मयैः नयनविकाशैः शिलां अधिशयानां अनावृतस्थानस्थां तां पार्वतीं विलोकयन्ति स्म ॥ २५ ॥

निकेत = a sheltered place उन्मिषित (भावे क्त) = उन्मेष = the opening of the eye, opposed to निमेष = (a wink)

সেই বর্ষাকালের রাত্রিতে তিনি অনাবৃত স্থানে শিলাতলে শয়ন করিয়া থাকিতেন, তখন ঝঞ্ঝা সম্বলিত বৃষ্টি ক্রমাগত পতিত হইতেছে, এ অবস্থায় রাত্রির অধিষ্ঠাত্রী দেবতারা যেন ভবিষ্যতে তাঁহার তপস্যার কঠোরতার সাক্ষ্য দিবার জন্য বিদ্যুতের চক্ষু মেলিয়া দেখিতে লাগিলেন ॥ ২৫ ॥

During incessant stormy showers she lived, outside a sheltered place, lying down on a slab of stone—and nights with their lightning glances looked at her,—as if standing witnesses to her severe penance. (25)

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

अन्वयः। सा अत्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीः उदवासतत्परा पुरोवियुक्ते परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः मिथुने कृपावती (सती) निनाय ॥ २६ ॥

वाच्यः। उदवासतत्परया तया कृपावत्या सहस्यरात्रयः निन्यिरे ॥ २६ ॥

एवं वर्षासु विहितं तपःप्रकारमुक्त्वा सम्प्रति हेमन्ते तपश्चरणप्रकारमाह,—

निनायेति। सा पार्वती उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः। इगुपधज्ञेत्यादिना कः अत्यन्तं हिमानामुत्किरा अनिला यासु ताः सहस्यरात्रीः पौषरात्रीः। "पौषे तैष सहस्यौ द्वौ" इत्यमरः। उदके वासः उदवासः पेषंवासवाहनधिषु च इत्युदादेशः। उदवासे तत्परा आसक्ता तथा परस्परमाक्रन्दिनि अन्योन्यमाक्रोशिनि पुरः अग्रे वियुक्ते विरहिणि वियोगं प्राप्ते इति यावत्। चक्रवाकी च चक्रवाकश्च चक्रवाकौ तयोः चक्रवाकयोर्मिथुने द्वन्द्वे कृपावती सती निनाय। दुःखिषु कृपालुत्वं सतां स्वभाव इति चक्रवाकमिथुनकृपा न तु कामित्वेनेति वाच्यानवकाशः। "आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयेत्तपः" इति मनुः ॥ २६ ॥

भावार्थः। अथ सा पार्वती हिमपातशीतलासु पौषनिशासु जले अवस्थाय वियोगदुःखात् परस्परम् आक्रन्दत् चक्रवाकमिथुनं सकरुणं आलोकयन्ती तपश्चचार ॥ २६ ॥

The ruddy geese, so fable says, are mutually separated at evening fall, and at day break come together again. The poet's purport is that her sympathy was specially evoked as her case was somewhat similar to theirs viz, pangs of disappointed or separated love

পৌষমাসের রাত্রিতে যখন বায়ু চতুর্দ্দিকে শিশির বর্ষণ করিতে থাকে, সেই সময়ে তিনি জলমধ্যে অবস্থিতি করিতেন, আর চক্রবাক চক্রবাকী তাঁহার সমক্ষে বিরহদুঃখ অনুভব করত পরস্পরের উদ্দেশে রোদন করিতেছে ইহা দেখিয়া তাঁহার অন্তঃকরণে কারুণ্য রসের সঞ্চার হইত ॥ ২৬ ॥

December nights, when breezes blow scattering excessive snow, were spent by her, plunged in water, night after night, while [so

engaged], she compassionately eyed a separated couple of ruddy geese, uttering at each other piteous cries. (26)

सुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

अन्वय । सा निशि पद्मसुगन्धिना प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना सुखेन तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां अपां सरोजसन्धानं इव अकरोत् ॥ २७ ॥

वाच्यः । तया अक्रियत ॥ २७ ॥

मुखेनेति । सा पार्वती निशि रात्रौ पद्मस्य गन्धिना सुरभिणा गन्धस्य इत्यादिना इकार । प्रवेपमान (1) कम्पमान अधर ओष्ठ एव पत्रम् दलं तेन शोभते इति शोभिना मुखेन तुषारवृष्ट्या तुहिनवर्षेण क्षता नाशिता पद्मसम्पद् यासाम् तासाम् अपाम् सरोजसन्धानम् पद्मसङ्घटनम् अकरोदिव इत्युतप्रेक्षालङ्कार । पद्मान्तरन्तु हिमेनोपहन्यते तन्मुखपद्मन्तु न तथेति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत इत्युभयो सङ्कर ॥ २७ ॥

भावार्थ । शीतार्त्तया कम्पिताधरपल्लवेन कमलगन्धिना तस्याः मुखपद्मेन रात्रौ हिमपातक्षरितपद्मानां जलानां पुनः पद्मसंयोग इव अभवत् । तस्याः मुखपद्मेन हिमनाशितकमलस्य जलस्य पद्मसंयोग इव आसीत् ॥ २७ ॥

তৎকালে তাঁহার সর্ব্বাঙ্গশরীর জলে নিমগ্ন থাকিত, কেবল মুখখানি ভাসিত,উহার সৌরভ পদ্মের ন্যায়, এবং শীত প্রযুক্ত অধর পত্র দলের ন্যায় কাঁপিতে থাকিত,সুতরাং যদিও শীত সমাগমে সরোবরের তাবৎ পদ্ম নষ্ট হইয়াছিল, তথাপি তাঁহার তথাবিধ সেই মুখ যেন পদ্মের ন্যায় জ্ঞান হইত ॥ ২৭ ॥

Her mouth possessed the fragrance of lotus, and brightly shone with its shivering lips like two lotus petals, and thus upon the

(1) वेपृ= to tremble लट् वेपते । लुङ् अवेपिष्ट । लिट् विवेपे ।

waters there seemed to be a lotus growing, when all the flowers had been destroyed by showers of snow (27)

स्वय विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः॥ २८॥

अन्वय। स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता तपसः परा काष्ठा हि तया पुनः तत् अपि अपाकीर्णं अतः पुराविदः प्रियंवदां तां अपर्णा इति वदन्ति॥ २८॥

वाच्यः। स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तितया परया काष्ठया जातं सा अपाकीर्णवती अतः पुराविद्भिः प्रियंवदा सा अपर्णा इति उद्यते॥ २८॥

स्वयमिति। स्वयम् विशीर्णानि स्वतश्च्युतानि द्रुमपर्णानि एव वृत्तिः जीवनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तपस परा काष्ठा परमोत्कर्षो हि। "काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दि" इत्यमरः तया देव्या पुन तत् पर्णभक्षणम् अपि अपाकीर्णम् अपास्तम्। पर्णापाकरणाद्धेतो प्रिय वदतीति प्रियंवदा प्रियवशे वद खच् इति खच्प्रत्यय' च वदन्त्यस्य मुम् इति मुमागम। ताम् पार्वतीम् पुराविद' पुराणज्ञा तप समये अविद्यमानं पर्णभक्षणं यस्याः सा अपर्णा इति वदन्ति नामाक्षरमनुपयार्थयुक्त स्वय प्रियंवदा परेषामपि प्रियवाद्भाजनानि भवन्तीति भाव। अपर्णामित्यप इति शब्दाभिधाने द्वितीयाद्यपर्णा॥ २८॥

भावार्थ.। मलितपत्रभक्षण हि दुश्चरतपश्चरणस्य चरमोत्कर्षं पार्वती त न चाचरत्। तेन च पुराणज्ञा प्रियंवदां तां पार्वतीं अपर्णां इति वाह॥ २८॥

বৃক্ষ হইতে স্বয়ং যে শুষ্ক পত্র পতিত হয়, তাহা ভক্ষণ করিয়া থা কঠোর তপস্যার পরা কাষ্ঠা, তিনি কিন্তু তাহা পর্য্যন্ত পরিত্যাগ কর্‌ ছিলেন, এই নিমিত্ত পৌরাণিকেরা তাঁহার অপর্ণা এই এক দিয়াছে॥ ২৮॥

To subsist on leaves of trees that drop withered of their own accord, is the utmost height that self mortification can reach; she however left off even that; this is the reason that the sweet-tongued girl had Aparna [leaf less] for her name (28)

मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
र्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥

अन्वयः । मृणालिकापेलवं स्वम् अङ्गं एवमादिभिः व्रतैः अहर्निशं ग्लपयन्ती सा पार्व्वती कठिनैः शरीरैः उपार्ज्जितं तपस्विनां तपः दूरं अधश्चकार ॥ २९ ॥

वाच्यः । ग्लपयन्त्या तया अधश्चक्रे ॥ २९ ॥

मृणालिकेति । मृणालिकापेलवम् पद्मिनीकन्दकोमलम् स्वम् स्वकीयम् अङ्गम् शरीरम् एवम् उक्तप्रकारवोयाग्निमध्यवासव्रतम् आदिः येषां तैः व्रतैः अहश्च निशा च अहर्निशम् । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ग्लपयन्ती कर्शयन्ती सा पार्वती कठिनैः क्लेशसहैरित्यर्थः । शरीरैः उपार्जितम् सम्पादितम् तपस्विनाम् ऋषीणाम् तपः दूरम् अत्यन्तम् अधश्चकार तिरश्चकार अतिशिश्ये इत्यर्थः; तपस्विभिरपीदं तपः कर्त्तुं न शक्यत इति तात्पर्यार्थः ॥ २९ ॥

भावार्थः । सा पार्व्वती ईदृशैः कठोरतपश्चरणैः मृणालमृदुलं स्वकीयं शरीरं दिवानिशं क्लेशयन्ती मुनिजनैः कठिनकायार्ज्जितं अपि तपः अतःपरं अपहसितवती ॥ २९ ॥

তাঁহার শরীর ত মৃণালের ন্যায় কোমল, তথাপি সেই শরীরে তিনি পূর্ব্বোক্ত প্রকার যে সকল কঠোর তপস্যার অনুষ্ঠান করিতে লাগিলেন, মুনিগণ আপনাদিগের কষ্টসহ কঠিন শরীর দ্বারাও সে প্রকার কঠোর তপস্যা করিতে পারক হয়েন নাই ॥ ২৯ ॥

With these and other forms of penance, mortifying her frame, delicate as the lotus-root, day and night, she far surpassed the

austerities that other anchorites with their hardened bodies perform (29)

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥

अन्वय.। अथ अजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक् ब्रह्ममयेन तेजसा ज्वलन् इव कश्चित् जटिलः शरीरबद्धः प्रथमाश्रमः यथा तपोवनं विवेश ॥ ३० ॥

वाच्यः। अजिनाषाढधरेण प्रगल्भवाचा ज्वलता शरीरबद्धेन प्रथमाश्रमेण इव केनचित् जटिलेन विविशे ॥ ३० ॥

अथेति। अथ अनन्तरम् अजिनम् कृष्णमृगत्वक् आषाढ प्रयोजनमस्येति आषाढः पलाशदण्डः। "पालाशदण्ड आषाढ" इत्यमरः। विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयो इत्यण्प्रत्यय। तयोः धरः तयोर्धरः प्रगल्भवाक् प्रौढवचन ब्रह्ममयेन वैदिकेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः। ज्वलन्निव स्थित इवशब्दो निर्धारणार्थं कश्चित् अनिर्दिष्ट जटिल जटावान् ब्रह्मचारीति शेष पिच्छादित्वादिलच्प्रत्यय। शरीरबद्ध बद्धशरीर शरीरवानित्यर्थं। वाहिताग्न्यादिषु पाठात्साधु। प्रथमाश्रम यथा ब्रह्मचर्य्याश्रम इव यथाशब्द इवार्थे तपोवनम् देव्या इति शेष विवेश प्रविष्टवान् ॥ ३० ॥

भावार्थः। अथ चर्मपट्ट पर्णाम्बर धृतोतदण्ड ब्रह्मतेजसा देदीप्यमान इव कश्चित जटिल मूर्त्त ब्रह्मचर्य्य इव सत् तपोवन आययौ ॥ ३० ॥

*'Religious student' is the first stage of life. He observes continence, practises penance, wears matted locks and skin garment, and holds a staff, and his saintly life gives a glow and brightness on his person This is what the verse purports to describe

অনন্তর এক দিন এক ব্রহ্মচারী তাঁহার আশ্রমে আসিয়া উপস্থিত। তাঁহার গাত্রে মৃগচর্ম্ম, হস্তে পলাশের যষ্টি, কথায় বার্ত্তায় অতীব চতুর ও সপ্রতিভ, মূর্ত্তি যেন ব্রহ্মণ্যদেবের তেজে জাজ্বল্যমান, মস্তকে জটা,

তাঁহার অবয়ব দর্শনে বোধ হয় যেন ব্রহ্মচর্য্য আশ্রম মূর্ত্তিমান হইয়া আসিয়াছেন ॥ ৩০ ॥

At last, there entered one day within that sacred wood, an individual wearing matted locks, holding a palasa staff, and clad in skin, of a loquacious tongue, blazing with a mass of holy light as it were, and looking as an impersonation of the first stage of life. (30)

तमातिथेयी बहुमानपूर्व्वया
सपर्य्यया प्रत्युदियाय पार्व्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥

अन्वयः । अतिथेयी पार्व्वती तं बहुमानपूर्व्वया सपर्य्यया प्रत्युदियाय, साम्ये अपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेसु क्रियाः अतिगौरवाः भवन्ति ॥ ३१ ॥

वाच्यः । अतिथेय्या पार्व्वत्या सः प्रत्युदीये क्रियाभिः अतिगौरवाभिः भूयते ॥ ३१ ॥

तमिति । अतिथिषु साध्वी आतिथेयी पथ्यतिथ्यादिना ढञ्प्रत्ययः । टिड्ढाणञ् इत्यादिना ङीप् पार्व्वती तम् ब्रह्मचारिणम् बहुमानपूर्व्वया बहुमानःपूर्व्वो यस्यास्तया गौरवपूर्व्वयेत्यर्थः सपर्य्यया अर्च्चया । "सपर्य्यार्चार्हणा." इत्यमरः । प्रत्युदियाय प्रत्युज्जगाम । कथं समानेऽपि तस्यास्तादृशी प्रतिपत्तिरत आह । साम्ये सति अपि निविष्टचेतसाम् स्थिरचित्तानाम् वपुर्विशेषेषु अतिशयितं गौरवं यासु ता. अतिगौरवा अतिगौरवसहिता. क्रियाः चेष्टाः भवन्ति प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । साधवो न साम्याभिनिवेशिन इति भावः ॥ ३१ ॥

भावार्थः । आतिथ्यकुशला पार्व्वती सबहुमानं तं प्रत्युज्जगाम, साम्ये-ऽपि स्थिरचेतसां व्यक्तिविशेषे समुदाचारा अतिगौरवान्विता भवति ॥ ३१ ॥

অতিথি-সৎকারে পার্ব্বতীর আস্থা ত ছিলই, কিন্তু ইঁহার প্রতি সবিশেষ সমাদর প্রদর্শন পূর্ব্বক তিনি অভিখ্যা করিলেন। বাস্তবিকও, যাঁহারা সর্ব্বত্র

সমদর্শী হইবেন বলিয়া মনে মনে প্রতিজ্ঞা করিয়াছেন, তাঁহাদিগেরো কোন কোন ব্যক্তির প্রতি সবিশেষ গৌরব হইয়া থাকে ॥ ৩১ ॥

The hospitable daughter of the mountain king welcomed him with special honor , for persons of a distinguished appearance often draw special regard from even those who deem it a duty to be equally respectful to all (31)

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥

अन्वय. । सः विधिप्रयुक्तां सत्क्रियां परिगृह्य परिश्रमं क्षण विनीय नाम, ऋजुना चक्षुषा उमां पश्यन् अनुज्झितक्रमः सन् वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ३२ ॥

वाच्यः । तेन पश्यता अनुज्झितक्रमेण प्रचक्रमे ॥ ३२ ॥

विधीति । स ब्रह्मचारी विधिना प्रयुक्ताम् अनुष्ठिताम् सत्क्रियाम् पूजाम् परिगृह्य स्वीकृत्य क्षण परिश्रमम् विश्रामार्थं विनीय नाम नामेत्यपरमार्थे । अथ उमाम् ऋजुनैव विलासरहितेनैव चक्षुषा पश्यन् अनुज्झितक्रम (1) अत्यक्तोचितपरिपाटीकः सन् वक्तुं प्रचक्रमे प्रारेभे ॥ ३२ ॥

भावार्थ । स तु अतिथि विधिविहित आतिथ्य स्वीकृत्य परिश्रम नाम क्षण अपनीय, सारल्यपूर्णेन नेत्रेण पार्वतीं आलोकयन् यथाक्रमं वक्तुं आरेभे ॥ ३२ ॥

ব্রহ্মচারী পার্ব্বতীর নিকট যথাযোগ্য অতিথি সৎকার গ্রহণ করিলেন, এবং ক্ষণকাল, যেন বিশ্রাম করিতেছেন এই ভঙ্গিতে স্থির হইয়া রহিলেন। পরে সরল দৃষ্টি পার্ব্বতীর প্রতি নিক্ষেপ করিতে করিতে শিষ্ট জনোচিত রীতির অনুসরণ পূর্ব্বক এই সকল কথা বলিতে আরম্ভ করিলেন। ৩২ ।

(1) उज्झ=to give up लट् उज्झति । लिट् उज्झाञ्चकार लुङ् औज्झीत् ।

He accepted the reception given in proper form, seemed to be taking rest for a little while; was looking at Uma with a plain and straightforward glance, and in due obedience to the rules of propriety, began to speak in the following way. (32)

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्त्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्म्मसाधनम्॥ ३३॥

अन्वयः। क्रियार्थं समित्कुशं सुलभं अपि, ते स्नानविधिक्षमाणि जलानि (सुलभानि) अपि, स्वशक्त्या तपसि प्रवर्त्तसे अपि, शरीरं आद्यं धर्म्मसाधनं खलु॥ ३३॥

वाच्यः। क्रियार्थेन समित्कुशेन सुलभेन अपि, स्नानविधिक्षमैः जलैः प्रवृत्यते शरीरेण आद्येन धर्म्मसाधनेन जातं॥ ३३॥

अपीति। अत्र अपिशब्दः प्रश्ने। क्रियार्थम् होमादिकर्मानुष्ठानार्थं समिधश्च कुशाश्च। समित्कुशम्। जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावः। सुलभमपि? सुलभं कच्चित्? जलानि ते तव स्नानविधिक्षमाणि स्नानक्रियायोग्यानि अपि? कच्चित् किञ्च स्वशक्त्या निजसामर्थ्यानुसारेण तपसि प्रवर्त्तसे अपि? देहमपीडयित्वा तपश्चरसि कच्चित्? इत्यर्थः। युक्तञ्च चैतत् खलु यस्मात्, शरीरम् आद्यम् धर्मसाधनम्। धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च यद्यपि साध्यते तेषु च वपुरेव मुख्यं साधनं यतः देहे धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्वर्गाः साध्यन्ते। अतएव "सततमात्मानमेव गोपायीत" इति श्रुतिः॥ ३३॥

भावार्थः। अपि तपस्विनि! क्रियानिमित्तस्य समित्कुशस्य सुलभता वर्त्तते किं? नियमस्नानक्षमाणि जलानि सुलभानि अपि, यथाबलं तपः चरसि अपि, शरीरं प्रथमं धर्म्मसाधनं॥ ३३॥

কেমন, তোমার ধর্মানুষ্ঠানের উপযোগী কুশ-কাষ্ঠ এ স্থানে অনায়াসে পাওয়া যায় ত? এ স্থানের জলে তোমার স্নানাদি সুন্দর রূপ নির্বাহ হয়

ত? কেমন, যেরূপ পার তাহার অতিরিক্ত তপস্যা করিয়া শরীরকে ক্লেশ দাওনা তো? যেহেতু শরীরই ধর্ম্মানুষ্ঠানের সর্ব্বপ্রধান উপায়॥ ৩৩॥

I hope the faggots and the sacred grass,—the requisites of your pious work are easily procurable in this place, I hope the waters here are fit for performing your oblations with, I hope in practising austerities you do not exceed your strength; for the corporeal frame is the principal means of acquiring religious merit. (33)

अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा॥ ३४॥

अन्वय। त्वदावर्जितवारिसम्भृतं आसां वीरुधाम् प्रवालं अनुबन्धि अपि, यत् चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते दन्तवाससा तुलां आरोहति॥ ३४॥

वाच्य। त्वदावर्जितवारिसम्भृतेन प्रवालेन अनुबन्धिना अपि, येन तुला अधिरुह्यते॥ ३४॥

अपि त्वदेति। त्वया आवर्जितेन सिक्तेन वारिणा सम्भृतम् जनितम् आसाम् वीरुधाम्—लतानाम् प्रवालम् पल्लवम् अनुबध्नात्यपि? अनुसरति किं? यत् प्रवालं चिरोज्झितश्चिरकालत्यक्त अलक्तरागो येन तथापि पाटलः स्वभावरक्तमित्यर्थः तेन चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तव दन्तवाससा अधरेण। 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः। तुलाम् साम्यम् आरोहति (1) गच्छतीत्यर्थः। अथ तुलाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति न तृतीयाप्रतिषेध तत्र सूत्रे सदृशवाचिन एव ग्रहणादिति॥ ३४॥

भावार्थ। त्वया जलसेचनेन वर्द्धितानां एतासां लतानां पल्लवं अनुसृतं किं यत् प्रवालं चिरपरित्यक्तालक्तारागस्य अपि ते अधरस्य सादृश्यं अनुकरोति॥ ३४॥

---

(1) रुह=to climb लट् रोहति। लुङ् अरुहत्। लिट् रुरोह। क्त रूढ।

এই যে লতাগুলি, যাহাদিগের মূলে তুমি জলসেক করাতে উহাদিগের পল্লব উৎপন্ন হইয়াছে, কেমন সে পল্লব নিরন্তর অবিচ্ছিন্ন ভাবে উৎপন্ন হইয়া থাকে ত? তোমার অধরে অনেক দিন অলক্তক রস লেপন কর নাই উহা পাটলবর্ণ হইয়া গিয়াছে, ঐ পল্লব গুলিও স্বভাবত তদ্রূপই পাটল ॥ ৩৪ ॥

I hope the foliage of these creeping plants, that owes its existence to the streams of water poured by you, has an uninterrupted growth, for these leaves indeed vie in their tints with your lips, now that your lips are no longer reddened with the colouring dye (34)

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि! प्रचलैर्विलोचनै-
स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

अन्वयः। करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः प्रसन्नं अपि हे उत्पलाक्षि! ये प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षिसादृश्यं प्रयुञ्जते इव ॥ ३५ ॥

वाच्यः। मनसा प्रसन्नेन जातं यैः प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

अपीति। करस्थान् दर्भान् प्रणयेन स्नेहेन अपहरन्ति इति ते तथोक्तेषु सादरा भवसीति भावः। अपराधिष्विति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनया अपराधिषु हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नमपि। न कुपितं किं सापराधेष्वपि न कोपितव्यं तपस्विभिरिति भावः। हे उत्पलाक्षि ये हरिणाः प्रचलैः चञ्चलैः विलोचनैः नेत्रैः तव अक्षिसादृश्यम् प्रयुञ्जते इव अभिनयन्तीव प्रसन्नत्वात् ममैतेऽपि स्वप्रयत्नैः साम्यमुपयान्तीति भावः। उत्पलाक्षिशब्देऽपि पाठान्तरे उत्पलकल्पचक्षुः "मानामसौ मनोनयनम्" इति न्यायेन विषमाद्योत्पलचक्षुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भावार्थ। ये हरिणा येषां करस्थेभ्यः अपि दर्भाङ्कुरं आददते तेषु ते मनः प्रीतं किं। अपि चञ्चलदले ये सु चक्षुषे, नयने तव नयनसादृश्यं अनुकरन्ति इव ॥ ३५ ॥

प्रयुञ्जते = अभिनयन्ति अभिनय = a representation on the stage.

এই যে হরিণেরা, যাহাদিগের চঞ্চল চক্ষু অবলোকন করিলে মনে হয় যেন তোমার নয়ন মাধুরীর অভিনয় করিতেছে, উহারা যখন বিশ্বাস বশতঃ তোমার হস্তস্থিত কুশ আসিয়া ভক্ষণ করে কেমন তখন উহাদিগের প্রতি তুমি বিরক্ত হও না ত ? ॥ ৩৫ ॥

I hope you shew no anger to the stags when they familiarly plunder the sacred grass held in your hand, these stags, O lotus eyed maid ! seem to exhibit with their restless looks, a representation of your eyes. (35)

यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये ,
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथाहि ते शीलमुदारदर्शने !
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ॥ ३६ ॥

अन्वयः। (हे) पार्व्वति रूपं पापवृत्तये न इति यत् उच्यते तत् वचः अव्यभिचारि, तथाहि हे उदारदर्शने ! ते शीलं तपस्विनां अपि उपदेशतां गतं ॥ ३६ ॥

वाच्य । यत् अनुवन्ति तेन वचसा अव्यभिचारिणा जात शीलेन उपदेशता गता ॥ ३६ ॥

यदिति। हे पार्वति ! रूपम् सौम्याकृतिः पापवृत्तये पापाचरणाय न भवतीति यदुच्यते लोकैरिति शेषः । तद्वचः न व्यभिचरति न स्खलतीति अव्यभिचारि सत्यम् । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा' ' न सुरूपा पापसमाचारा भवन्ति इत्यादयो लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः । किमिति चायसे तथाहि हे उदारदर्शने । आयताक्षि ! सुरूप इत्यर्थः । अथवा उदारज्ञाने ! विवेकवतीत्यर्थः । ते तव शीलम् वृत्तम्, "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः । तपस्विनामपि उपदिश्यते अनेनेत्युपदेशः प्रवर्तकं प्रमाणं तत्ताम् उपदेशताम् गतम् प्राप्तम्। मुनयोऽपि त्वां शीलवत्तया प्रमाणयन्ति इति भावः ॥ ३६ ॥

भावार्थ । अयि पार्वति सौम्यामूर्त्ति पापाचरणाय न प्रवर्त्तते इति यत् लोका

এই যে লতা গুলি, যাহাদিগের মূলে তুমি জলসেক করাতে উহাদিগের পল্লব উৎপন্ন হইয়াছে, কেমন সে পল্লব নিরন্তর অবিচ্ছিন্ন ভাবে উৎপন্ন হইয়া থাকে ত? তোমার অধরে অনেক দিন অলক্তক রস লেপন কর নাই উহা পাটলবর্ণ হইয়া গিয়াছে, ঐ পল্লব গুলিও স্বভাবত তদ্রূপই পাটল ॥ ৩৪ ॥

I hope the foliage of these creeping plants, that owes its existence to the streams of water poured by you, has an uninterrupted growth; for these leaves indeed, vie in their tints with your lips, now that your lips are no longer reddened with the colouring dye (34)

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि ! प्रचलैर्विलोचनै-
स्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

अन्वयः । करस्थदर्भप्रणयापहारिषु हरिणेषु ते मनः प्रसन्नं अपि हे उत्पलाक्षि ! ये प्रचलैः विलोचनैः तव अक्षिसादृश्यं प्रयुञ्जते इव ॥ ३५ ॥

वाच्यः । मनसा प्रसन्नेन जातं यैः प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

अपीति । करस्थान् दर्भान् प्रणयेन ये ते अपहरन्ति इति ते तथोक्तेषु सापरा-धेष्विति भावः । अपराधिष्विति पाठे दर्भाणां प्रणयेन प्रार्थनया अपराधिषु हरिणेषु विषये ते मनः प्रसन्नमपि ? न कुपितं किं सापराधेष्वपि न कोपितव्यं तपस्विभिरिति भावः । हे उत्पलाक्षि ये हरिणाः प्रचलैः चञ्चलैः विलोचनैः नेत्रैः तव अक्षिसा-दृश्यम् प्रयुञ्जते इव अभिनयन्तीव प्रसन्नत्वात् स्वनेत्राणि लक्षयन्ति [illegible] इति भावः । [illegible] पाठान्तरे उत्पलकल्पपक्ष्मे. "भावाभिनये मनोवाभिनयम्" इति न्यायेन विषयभावोत्पन्नवर्षीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भावार्थः । ये हरिणाः प्रेम्णा करस्थं अपि दर्भाङ्कुरं आददते तेषु ते मनः प्रीतं किं ? अपि चपलनयने ये तु चटुलैः नयनैः तव नयनसादृश्यं अनुचरन्ति इव ॥ ३५ ॥

प्रयुञ्जते = अभिनयन्ति. अभिनय = a representation on the stage.

এই যে হরিণেরা, যাহাদিগের চঞ্চল চক্ষু অবলোকন করিলে মনে হয় যেন তোঁমার নয়ন মাধুরীর অভিনয় করিতেছে, উহারা যখন বিশ্বাস বশতঃ তোমার হস্তস্থিত কুশ আসিয়া ভক্ষণ করে, কেমন তখন উহাদিগের প্রতি তুমি বিরক্ত হও না ত ? ॥ ৩৫ ॥

I hope you shew no anger to the stags when they familiarly plunder the sacred grass held in your hand, these stags, O lotus eyed maid ! seem to exhibit with their restless looks, a represen tation of your eyes (35)

यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये ,
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वच ।
तथाहि ते शीलमुदारदर्शने !
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ॥ ३६ ॥

अन्वयः । (हे) पार्व्वति रूपं पापवृत्तये न इति यत् उच्यते तत् वचः अव्यभिचारि, तथाहि हे उदारदर्शने ! ते शीलं तपस्विनां अपि उपदेशतां गतं ॥ ३६ ॥

वाच्य. । यत् ब्रुवन्ति तेन वचसा अव्यभिचारिणा जातं शीलेन उपदेशता गता ॥ ३६ ॥

यदिति । हे पार्वति ! रूपम् सौम्याकृति पापवृत्तये पापाचरणाय न भवतीति यदुच्यते लोकैरिति शेष । तद्वच न व्यभिचरति न स्खलतीति अव्यभिचारि सत्यम् । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा ' "न सुरूपा' पापसमाचारा भवन्ति ' इत्यादयो लोकवादा न विसंवादमासादयन्तीत्यर्थः ; । किमिति ज्ञायते तत्राह हे उदारदर्शने । आयताक्षि ! सुरूप इत्यर्थे । अथवा उन्नतमाने ! विवेकवतीत्यर्थ । ते तव शीलम् वृत्त, "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमर । तपस्विनामपि उपदिश्यते धर्मोऽनेनेत्युपदेश प्रवर्त्तक प्रमाणं तस्याम् उपदेशताम् गतम् प्राप्तम् । मुनयोऽपि त्वां वीक्ष्य सन्मार्गे प्रवर्त्तन्त इति भाव ॥ ३६ ॥

भावार्थ । अयि पार्वति सौम्यामूर्त्ति पापाचरणाय न प्रवर्त्तते इति यत् लोका

कथयन्ति, तत् अविसंवादि, यत् विमागमेषे ते चरितं मुनीनां अपि उपदेशत्वं जातं ॥ ३६ ॥

अविसंवदति = to be falsified. अव्यभिचारि = never falsified.

রূপ থাকিলে লোকে পাপী হয় না এই যে এক কথা আছে, তোমাকে দেখিলে কিন্তু তাহা সত্যই বোধ হয়। তাহাই ত দেখিতেছি যে তোমার আকৃতি যেমন চমৎকার, তোমার ধর্ম্মানুষ্ঠানও তেমনি আশ্চর্য্য, যে মুনিরা পর্য্যন্ত তাহা হইতে শিক্ষা পাইতে পারেন ॥ ৩৬ ॥

The saying comes out true, O Mountain's daughter!—that a beauteous form is never joined to a sinful soul; witness your conduct, O beautiful maid! which has become like a lesson even to those who lead a life of penance. (36)

विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

अन्वयः । एषः महीधरः विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिः दिवः च्युतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न यथा त्वदीयैः अनाविलैः चरितैः सान्वयः पावितः ॥ ३७ ॥

वाच्यः । सान्वयेन महीधरेण पावितेन जातं ॥ ३७ ॥

विकीर्णेति । एषः महीधरः हिमवान् यत्र च ते अवयवस्य सम्बन्धः । दिव्युद्भवः ... इति समासः । विकीर्णैः पतितैः सप्तर्षीणाम् अत्र्यादीनाम् बलिभिः पूजोपहारैः प्रहसन्ति ये तथोक्ताः तैः दिवः अन्तरिक्षात् च्युतैः गाङ्गैः सलिलैः तथा न पावितः अनाविलैः अकलुषैः त्वदीयैः चरितैः यथा सान्वयः सकुलः पावितः पवित्रीकृतः ॥ ३७ ॥

भावार्थः । अयि तव सुनिर्मलैः चरितैः सवंशः एषः मे पिता हिमालयः यथा पवित्रतां गतः सप्तर्षिकृतकुसुमपूजिते स्वर्गात् च्युते मन्दाकिनीसलिले तथा पवित्रतां न गतः ॥ ३७ ॥

স্বর্গের গঙ্গায় সপ্তর্ষিগণ পূজা অর্চ্চা করিয়া পূজার সমগ্রী নিক্ষেপ করিয়া গঙ্গাজলের শোভা বৃদ্ধি করিয়া থাকেন। সেই পরম পাবন গঙ্গাজল মস্তকে পতিত হইয়া পর্ব্বতরাজের যেরূপ পবিত্রতা উৎপন্ন করিয়াছে, আমি বোধ করি তোমার নির্ম্মল চরিত্রের দ্বারা পর্ব্বতরাজ ততোধিক পবিত্র হইয়া গিয়াছেন ॥ ৩৭ ॥

Not so sanctified has this mountain been, by the streams of the Ganga, coming down from heaven, and carrying the holy oblations scattered by the seven saints,—as he has been purified, together with his race, by the stainless and virtuous acts of your life. (37)

अनेन धर्म्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ! ।
त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

अन्वयः। हे भाविनि ! अनेन धर्म्मः त्रिवर्गसारः इति सविशेषं मे प्रतिभाति, यत् मनोनिर्विषयार्थकामया एकः एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

वाच्यः। धर्म्मेण त्रिवर्गसारेण मे प्रतिभायते मनोनिर्विषयार्थकामा त्वं धर्म्मं एव सेवसे ॥ ३८ ॥

अनेनेति। हे भाविनि ! प्रशस्ताभिप्राये ! अनेन कारणेन धर्मः सविशेषम् सातिशयम् अद्य मे ममार्था धर्मकामार्थानां वर्गः त्रिवर्गः। "त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः" इत्यमरः। तत्र सारः श्रेष्ठः प्रतिभाति। यत् यस्मात् कारणात् मनसो निर्विषयौ अर्थकामौ यस्यास्तया त्वया एकः धर्म एव प्रतिगृह्य स्वीकृत्य सेव्यते। यत्त्वया अर्थकामौ विहाय धर्मं एवावलम्बितः सर्वथा स एव श्रेयानिति प्रतिपन्नम् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भावार्थः। अयि सुन्दरि तव एतेन तपश्चरणेन, धर्म्म एव त्रिवर्गाणां सारतमं मन्ये, यत् त्वं अर्थकामौ सर्व्वतोभावेन परित्यज्य केवलं धर्म्मं अनुवर्त्तसे ॥ ३८ ॥

তোমার ন্যায় বুদ্ধিমতী নারী মন হইতে অর্থ ও কামের অনুসন্ধান এক

কামে দূরীভূত করিয়া কেবল যে ধর্ম্মেরই অনুসরণ করিতেছ, ইহা দেখিয়া আজি আমার নিশ্চিত প্রতীতি হইল যে ধর্ম্মই ত্রিবর্গের মধ্যে শ্রেষ্ঠ ॥৩৮॥

Now it specially seems to me, O high minded dame ! that virtue is the best of the three pursuits of life, since, you, banishing the desire of wealth and pleasure from your soul, have adopted virtue as your onley pursuit (38)

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि ! सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३९॥

अन्वय । आत्मना प्रयुक्तसत्कारविशेषं मां सम्प्रति परं सम्प्रतिपत्तुं न अर्हसि, हे सन्नतगात्रि । सतां सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनं उच्यते ॥ ३९ ॥

वाच्यः । सङ्गतं, मनीषिणः साप्तपदीनं ब्रुवन्ति ॥ ३९ ॥

প্রযুক্তেতি। আত্মনা ত্বয়া প্রযুক্ত কৃত সৎকারবিশেষঃ পূজাতিশয়ো যস্য তম্ মাম্ পরম্ সম্প্রতিপত্তুম্ অন্যম্ মন্তুম্ নার্হসি হে সন্নতগাত্রি। সন্নতাঙ্গি!। [illegible] [illegible] মনীষিভিঃ বিদ্বদ্ভিঃ। [illegible] [illegible] সতাম্ সঙ্গতম্ সখ্যম্ সপ্তভিঃ পদৈরবাপ্যতে ইতি সাপ্তপদীনম্ সপ্তপদো-চ্চারণমাত্রসাধ্যম্ উচ্যতে। [illegible] । সাপ্তপদীনং সখ্যমিতি [illegible] ॥ ৩৯ ॥

[illegible] । অয়ি সুন্দরি ! [illegible] বিশেষ [illegible] [illegible] ন মা [illegible] ন অর্হসি, [illegible] সাধুদের [illegible] পদে [illegible], [illegible] [illegible] ॥ ৩৯ ॥

The purport is that the virtuous and the loyal easily become fast friends, it is only the mean who are suspicious of each other.

[illegible]

[illegible]

পণ্ডিতেরা বলেন যে সাতটী কথা একত্রে হইলেই সাধু লোকের বন্ধুত্ব জন্মিয়া যায় ॥ ৩৯ ॥

Yourself having received me with special honors, I can not be regarded as a stranger by you, for, friendship among right minded persons, O maiden of a stooping form! is said by the learned to spring from an interchange of only seven words (39)

अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने !
न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

अन्वयः । हे तपोधने ! अत: अत्र बहुक्षमां भवतीं द्विजातिभावात् उपपन्नचापलः अयम् जनः किञ्चित् प्रष्टुमनाः रहस्यं न चेत् प्रतिवक्तुं अर्हसि ॥ ४० ॥

वाच्य । उपपन्नचापलेन अनेन जनेन प्रष्टुमनसा भूयते, अर्ह्यते ॥ ४० ॥

अत इति । हे तपोधने ! अत: मत्स्वादेनो अत्र प्रस्तावे बहुक्षमाम् बहुक्लिशसहां यद्वा क्षमावतीम् भवतीम् त्वाम् द्विजातिभावात् ब्राह्मणत्वात् उपपन्नचापल सुलभधार्ष्ट्य: अयम् जन स्वयमित्यर्थ । "किञ्चित् प्रष्टुं मन यस्य स प्रष्टुमना: प्रष्टु काम तुमुन्काममनसोरपीति मकारलोप । रहसि भवम् रहस्यम् गोप्यम् न चेत् प्रति वक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

भावार्थ । द्विजातित्वेन उपपन्नचापल्य अहं साम्प्रत क्षमाशीलां भवतीं अत्र विषये किञ्चित प्रष्टु इच्छामि अयि तपोधने ! तत् अप्रकाश्यं नोचेत् प्रतिवक्तुं अर्हसि ॥ ४० ॥

অতএব হে তাপসি তুমি ত বিস্তর সহ কর, আর আমি জাতিতে ব্রাহ্মণ, স্বভাবত চপল ইহা তুমি ত জানই—এ নিমিত্ত কিঞ্চিৎ প্রশ্ন করিতে ইচ্ছা করি, যদি গোপনীয় না হয়, আশা করি যে তুমি প্রকাশ করিয়া বলিবে ॥৪০॥

Therefore am I being a Brahman and expected to be rather indiscreet, minded to put a few questions to you—you who seem to be capable of tolerating much Unless it be a secret I hope you will answer me (40)

कुले प्रसूति॰ प्रथमस्य वेधस
स्त्रिलोकसौन्दर्य्यमिवोदित वपु ।
असृग्यमैश्वर्य्यसुख नव वय
स्तप फल स्यात् किमत । पर वद ॥ ४१ ॥

अन्वय । प्रथमस्य वेधस कुले प्रसूति, वपु त्रिलोकसौन्दर्य्यं उदित इव, वय नवम् ऐश्वर्य्यसुख असृग्य अत पर किं तप फल स्यात् वद ॥ ४१ ॥

वाच्य । प्रसूत्या जात, वपुषा त्रिलोकसौन्दर्य्येण उदितेन इव जातं ऐश्वर्य्यसुखेन असृग्येण वपुषा च नवेन जात तपस फलेन केन भूयते, उच्यता ॥ ४१ ॥

मल्लिनाथ —

कुल इति । प्रथमस्य वेधस [illegible] कुले [illegible] प्रसूति उत्पत्ति । '[illegible] [illegible] इति [illegible] । वपु शरीरम् [illegible] [illegible] सौन्दर्य्यमिव उदितम् [illegible] । ऐश्वर्य्यसुखम् [illegible] [illegible] [illegible] किन्तु [illegible] । वय नवम् यौवन[illegible] । अत परम् [illegible] किं तपफल स्यात् । वद [illegible] ॥ ४१ ॥

भाषार्थ । [illegible] कुले [illegible] [illegible] शरीर [illegible] सौन्दर्य्य [illegible] इव [illegible] [illegible] वय ऐश्वर्य्यसुख [illegible] [illegible] अत अधिक कि तपफल स्यात् वद ॥ ४१ ॥

[illegible] the first creator because he created the [illegible] [illegible] [illegible] from whom were sprung all the creatures of the world.

[illegible]

আশ্চর্য্য যে জ্ঞান হয় যেন ত্রিভুবনের সৌন্দর্য্য তোমার শরীরেই আছে, বিভব সম্পত্তির যে সুখ, তাহাও তোমার চেষ্টা করিয়া পাইতে হয় না, বয়সও নবীন, অতএব কি বাসনা করিয়া তুমি তপস্যা করিতেছ বল দেখি ॥৪১॥

In the family of the first creator you are born, in your form seems to be gathered the beauty of all the three worlds, the pleasures purchased by wealth are not to be sought by you, prime youth is the condition of your life, what else, O tell me, could be your object in practising penance ? (41)

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-
न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च कृशोदरि ! त्वयि ॥ ४२ ॥

अन्वयः । दुःसहात् अनिष्टात् मनस्विनीनाम् ईदृशी प्रतिपत्तिः भवति नाम विचारमार्गप्रहितेन चेतसा हे कृशोदरि त्वयि तत् न दृश्यते ॥ ४२ ॥

वाच्य. । ईदृश्या प्रतिपत्त्या भूयते, विचारमार्गप्रहितं चेतः तत् न पश्यति ॥ ४२ ॥

भवतीति । दुःसहात् सोढुमशक्यात् अनिष्टात् भर्त्रादिकृतादपि मनस्विनीनाम् धीरस्त्रीणाम् ईदृशी तपश्चरणलक्षणा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिः । प्रतिपत्तिस्तु गौरवे प्राप्तौ प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये' इति केशवः ।' भवति नाम । नामेति सम्भावनायाम् । विचारमार्गे प्रहितेन चेतसा चित्तेन तत् अनिष्टम् च हे कृशोदरि ! त्वयि न दृश्यते विचार्य्यमाणेऽपि तदपि नास्ति असम्भावितत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

भावार्थः । अविसह्यात् स्वामिकृतात् अनिष्टात् मानिनीनां प्रायश एव प्रवृत्तिः सम्भवति किन्तु अयि तनुमध्ये मनसा सम्यक् विचार्य्य तदपि त्वयि न लक्षये ॥ ४२ ॥

मनस्विनी = a strong minded lady, a woman of spirit

বটে, যে সকল নারীর মনে তেজ থাকে, কোন অসহ্য অপ্রিয় ঘটনা হইলে তাঁহাদিগের এরূপ প্রবৃত্তি হইয়া থাকে। কিন্তু হে ক্ষীণোদরশালিনী।

যখন মনে মনে বিশেষ অনুধাবন করিয়া দেখি, তখন তোমার পক্ষে সে অপ্রিয় ঘটনা সম্ভব বোধ হয় না ॥ ৪২ ॥

I grant that women of spirit betake themselves to a course like this, for having met with an unbearable injury in their life, but when I turn my mind to speculate upon it, I see not in your case the likelihood of this (42)

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

अन्वय । हे सुभ्रु । इयं आकृतिः अलभ्यशोकाभिभवा पितुःगृहे विमानना कुतः ? तव कश्चन पराभिमर्शः न अस्ति पन्नगरत्नसूचये करं कः प्रसारयेत् ॥ ४३ ॥

वाच्यः । अनया आकृत्या अलभ्यशोकाभिभवया जातं, विमाननया न भूयते पराभिमर्शेन न भूयते केन करः प्रसार्यते ॥ ४३ ॥

अनिष्टाभावमेव प्रपञ्चयति,—

अलभ्येति । हे सुभ्रु ! इयं त्वदीया आकृतिः मूर्त्तिः अलभ्यः लब्धुमशक्यः शोकेन (1) भर्त्रादिमरणजेन दुःखेन अभिभवः तिरस्कारो यस्याः सा तथोक्ता इत्यत इति शेषः । अथ स्त्रीविनयायासर्थं इत्याह पितुर्गृहे विमानना अवमानः कुतः न सम्भाव्यत इत्यर्थः । न चान्यथा स्यादित्याह । पराभिमर्शः परधर्षणन्तु तव नास्ति पन्नगरत्नसूचये फणिशिरोमणिशलाकां ग्रहीतुमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी । करम् हस्तम् कः ? प्रसारयेत् । सुभ्रु ! इत्यत्र भ्रूशब्दस्य ... नेयङ्‌वङ्‌स्थानावस्त्री इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वं

(1) शुच्=to lament, लट् शोचति । लुङ् अशोचीत् । लिट् शुशोच । क्त शोचित ।

स्थित नेन स्रस प्रासादिक इति केचित् अन्ये तु अपावित्ज्ञानैःआरक्ष्यादीनाम् इत्यत्र छलात् । कर्कन्धूरि त्युकारान्तादप्युङ् प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकार । एतस्मादेव ज्ञापकात् क्वचिदूकारान्तस्याप्यूङन्तत्वाभ्युपगमादीर्घं स्वमित्याङ्ग । अत एवाह वामन ऊकारादप्यूङ् प्रवृत्तेरिति । सुभ्रू कुतस्त्वामपदेऽवमाननमिति पाठान्तरकरणन्तु साध्वसमेव उक्तोपपत्तिसम्भवात् । अन्यत्रापि "सुभ्रु ' त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिता" मित्यादिप्रयोगदर्शनात् वामनस्त्रापि पादादौ नगणभङ्गप्रसङ्गाच्चेत्यल मौलिभि ॥ ४२ ॥

भावार्थ । अयि सुन्दरि एषा ते मूर्त्तिः दुःखाभिभूता न लक्ष्यते, पितृगृहे अपमान कथं स्यात् राजपुत्र्याः ते परधर्षणं अपि, कदाचित् न सम्भवति भुजगशिरोमणि ग्रहणाय क कर प्रसारयेत् ? ॥ ४२ ॥

তোমার যে মূর্ত্তি, তাহাতে শোক কখন তোমাকে স্পর্শ করিবে বোধ হয় না। আর জনকের গৃহে কোনরূপ অপমান প্রাপ্ত হইয়াছ, ইহাই বা কিরূপে সম্ভব? অন্য কোন ব্যক্তিও যে তোমায় অপমান করিবে, ইহাও সম্ভব বোধ হয় না, কারণ ফণি ফণস্থিত মণি শলাকা অপহরণ করিতে হস্ত অগ্রসর করে এমন সাধ্য কার আছে ? ॥ ৪৩ ॥

A handsome form like yours could never be accessible to grief, how could you be ill treated in your father's house O maiden of lovely eye brows, nor could a stranger ever outrage you, for who would dare stretch his arm to seize the shining gem from a serpent's head? (43)

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

अन्वय । हे (सुन्दरि) किमिति यौवने त्वया आभरणानि अपास्य वार्द्धकशोभि वल्कल धृत स्फुटचन्द्रतारका विभावरी प्रदोषे यदि अरुणाय कल्पते वद ॥ ४४ ॥

वाच्य. । त्वं धृतवती स्फुटचन्द्रतारकया विभावर्या वाच्यते उद्यतां ॥ ४४ ॥

किमिति। हे गौरि! किमिति? केन हेतुना यौवने त्वया आभरणान्यपास्य विहाय वृद्धस्य भावो वार्द्धकम् मनोज्ञादित्वाद् वुञ् प्रत्ययः। "वार्द्धकं वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि" इति विश्वः। तत्र शोभत इति वार्द्धकशोभि वल्कलं धृतम् प्रदोषे रजनीमुखे स्फुटाः प्रकटाश्चन्द्रस्तारकाश्च यस्याः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरी रात्रिः अरुणाय सूर्यसूताय कल्पते यदि? अरुणं गन्तुं कल्पते किम्? वद ब्रूहि। क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी। दीप्यमानशशाङ्कतारके प्रदोषे अरुण उदेति तर्हि विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं सङ्गच्छत इति भावः ॥ ४४ ॥

भावार्थ। अयि सुन्दरि! यौवने, तरुणजनरमणीयं भूषणं परिहाय वृद्धजनसेवित-वल्कलं कथं परिहितं? चन्द्रतारकभूषिता निशा यदि प्रदोषे एव पुनः प्रभाताय भवति तदा किं स्यात् ॥ ४४ ॥

কেন বল দেখি এই নবীন বয়সে অলঙ্কার পরিত্যাগ পূর্ব্বক তুমি বৃদ্ধা বয়সের উপযুক্ত বল্কল ধারণ করিয়াছ? বল দেখি সন্ধ্যা বেলা, যখন চন্দ্র তারা উজ্জ্বলকান্তি ধারণ করিতেছে তখন যদি সূর্য্যোদয় হয়, তাহা হইলে কি অসংগত ব্যাপার হয় ॥ ৪৪ ॥

Why have you, in youth, put away your ornaments, and worn this tree bark, suited to age, say if night, glowing with the moon and the stars should in the very first watch be ready for receiving the morning light (44)

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

अन्वयः। दिवं यदि प्रार्थयसे श्रमः वृथा तव पितुः प्रदेशाः देवभूमयः अथ उपयन्तारं समाधिना अलं, हि रत्नं न अन्विष्यति तत् मृग्यते ॥ ४५ ॥

व्याख्यः । प्रार्थ्यते प्रदेशैः देवभूमिभिः जातं उपयन्ता रत्नेन अन्विष्यते तत् मृगयते ॥ ४५ ॥

तपःप्रयोजन निराकर्त्तुं माह,—

दिवमिति । दिवम् स्वर्गम् प्रार्थयसे कामयसे यदि तर्हि श्रम तपश्चरणप्रयासः वृथा निष्फलः यदि स्वर्गार्थं तप्यसे तत श्रम मा कार्षीः । कुतः ? तव पितुः हिमवतः प्रदेशा देवभूमयः स्वर्गपदार्थाः तवत्या इत्यर्थः । अथ उपयन्तारम् वरं प्रार्थयसे तर्हि समाधिना तपसा अलम् न कर्त्तव्य इत्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति कारणत्वात् तृतीया । तथाहि रत्नम् कर्त्तृ नान्विष्यति न मृगयते ग्रहीतारमिति शेषः किन्तु तद्रत्नं मृग्यते ग्रहीतृभिरिति शेषः । न हि वरार्थं त्वया तपसि वर्त्तितव्यम् किन्तु तेनैव त्वदर्थमिति भावः ॥ ४५ ॥

भावार्थ । यदि स्वर्गलाभार्थं ईदृशी प्रतिपत्तिः स्यात् तदा व्यर्थं श्रमेण पितृभवनं ते देवभूमिः, यदि वा स्वामिलाभार्थं एषा ते चेष्टा तर्हि कथं समाधिः ? सर्व्व रत्न एव मृग्यते, रत्नं न कं अपि, त्वं स्त्रीरत्नं असि कथं ते उपयन्ता असुलभः स्यात् ? ॥ ४५ ॥

তবে কি তুমি স্বর্গ কামনায় তপস্যা করিতেছ, তাহা হইলে নিরর্থক এ ক্লেশ, কারণ তোমার পিতার যে সকল স্থান, তাহাই যে দেবভূমি স্বর্গ। তবে কি উপযুক্ত স্বামী পাইবার জন্য ?—তাহা হইলে তপস্যা কেন ? রত্নকেই সকলে অন্বেষণ করে, রত্ন কখন কাহারো অন্বেষণ করে না ॥ ৪৫ ॥

If you solicit heavenly bliss, in vain is your toil, for the tracts on the top of your father are a fit habitation for gods, if it be a husband you want to get, there is no use in practising penance, for a precious stone never goes out in search [of an owner], but it is sought (45)

निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव मे,
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः। सोष्णेन निश्वसितेन निवेदिते मे मनः संशयं एव गाहते ते प्रार्थयितव्यः एव न दृश्यते प्रार्थितदुर्लभः कथं भविष्यति ॥ ४६ ॥

वाच्यः। निवेदितेन मनसा संशयः गाह्यते, प्रार्थयितव्यं न पश्यामि प्रार्थितदुर्लभेन कथं भविष्यते।

वरवाचकशब्दश्रवणानन्तरमेव देव्या उष्णोच्छासमालक्ष्य प्रश्नेषु च प्रत्युत्तरमनुपलभ्य स्वयमेवाशङ्क्याह,—

निवेदितमिति। सोष्णेन निश्वसितेन निश्वासवायुना निवेदितम् चिन्तानुसारेण उष्णोच्छासेन ते वरार्थित्वं सूचितमित्यर्थः। तर्हि किं प्रश्नव्यसनेनेत्याह मन इति। मनस्तु तथापि मे संशयमेव गाहते प्राप्नोति। कुत ते तव कृत्यानां, कर्तरि वा इति षष्ठी। प्रार्थयितव्यः प्रार्थयितुमर्हः एव न दृश्यते प्रार्थितदुर्लभः प्रार्थितो दुर्लभः स कथम् भविष्यति नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भावार्थः। तव उष्णनिश्वासेन मे मनसि संशयः भवति तव प्रार्थनीयः नास्ति अस्ति चेत् कथं असुलभः ॥ ४६ ॥

'स्वामी' এই নাম শ্রবণ মাত্র তোমার দীর্ঘ উষ্ণ নিশ্বাস পড়িল, তাহাতে বুঝিলাম যে স্বামীর জন্যই তোমার তপস্যা, কিন্তু আমার মনের সংশয় ত দূর হইতেছে না। তুমি প্রার্থনা করিতে পার, এমন পুরুষই ত্রিজগতে নাই, তাহাতে তুমি প্রার্থনা করিয়াও পাইতেছ না, এমন কে আছে বুঝিতে পারিতেছি না ॥ ৪৬ ॥

A hot sigh from you betrays [that it is a husband you want to get], but still my mind clings to its doubts; I see no one worthy to be sought as a husband by you, how can there be one, who is sought, and is yet difficult to win? (46)

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यता गते।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः
कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

अन्वयः। अहो तव ईप्सितः युवा कः अपि स्थिरः यः चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते कपोलदेशे श्लथलम्बिनीः कलमाग्रपिङ्गलाः जटाः उपेक्षते ॥ ४७ ॥

वाच्यः। तव ईप्सितेन केन युना स्थिरेण येन उपेक्ष्यते ॥ ४७ ॥

अथ प्रतिपाद्यमेव निन्दन्नाह,—

अहो इति। अहो प्रियम् तव ईप्सित आप्तुमिष्ट युवा कोऽपि स्थिरः कठिन वर्तत इति शेषः। कुतः? यः युवा चिराय चिरात्प्रभृति कर्णोत्पलशून्यतां गते प्राप्ते कपोल देशे गण्डस्थले श्लथा शिथिलबन्धना अतएव लम्बिन्यः ताः श्लथलम्बिनीः कलमा ग्रविशेषः तेषाम् अग्राणि तद्वत् पिङ्गलाः जटा उपेक्षते यस्त्वामीदृशीं दृष्ट्वा न व्यथते स नूनं वज्रहृदय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

भावार्थः। यः ते प्रार्थित वरः तव कामरूपे सुकोमलकपोले तपोनियमात् संस्काराभावात् पिङ्गल लम्बमानाः जटाः उपेक्षते तं कं अपि युवानं तेः च अस्मात् अहो दृढधैर्यशालिनं मन्ये ॥ ४७ ॥

स्थिर—here seems to mean 'firm, 'impressive' 'indifferent'.

কি আশ্চর্য্য। তোমার প্রিয়পাত্র সেই যুবা কি নিষ্ঠুরই হইবেক। এত দিন ধরিয়া তোমার কপোল দেশের সহিত কর্ণ পদ্মের সমাগম নাই, এখন উহার ধান্য মঞ্জরীর ন্যায় পিঙ্গলবর্ণ জটাগুলি শিথিলভাবে লম্বমান রহিয়াছে, এরূপ অবস্থা ঘটিলেও সে কিরূপে নিশ্চিন্ত আছে? ॥ ৪৭ ॥

O, how firm must that youth be, with whom you are in love! since he can so long suffer these loosely dangling matted locks to grow on the expanse of your cheeks, long unadorned by the lily you formerly wore on your ear (47)

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम्।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अन्वयः। मुनिव्रतैः अतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदां दिवा शशाङ्कलेखाम् इव त्वां पश्यतः कस्य सचेतसः मनो न दूयते? ॥ ४८ ॥

वाच्यः। मनसा न दूयते ॥ ४८ ॥

मुनिव्रतैरिति। मुनिव्रतैः चान्द्रायणादिभिः अतिमात्रम् अत्यन्तम् कर्शिताम् दिवाकरेण सूर्य्येण आप्लुष्टानि (2) दग्धानि अतएव श्यामीकृतानि विभूषणास्पदानि भूषणस्थानानि यस्यास्तां तथोक्ताम् अतएव दिवा अहनि शशाङ्कलेखामिव स्थितां त्वां पश्यतः सचेतसः जीवतः कस्य पुंसः मनः न दूयते न परितप्यते अपि तु सर्व्वस्यैवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भावार्थः। कठोरतपश्चर्य्यैः अतिकृशां तपनतापदग्धभूषणस्थानां दिवातनीं शशिकलामिव भवतीं विलोकयतः कस्य सहृदयस्य अन्तःकरणं न परितप्यते? ॥ ४८ ॥

The lunar digit during the day time is a sorry looking object, shorn of its brightness as it is.

তপস্যা করিয়া যারপর নাই কৃশ হইয়াছ, যেখানে পূর্ব্বে অলঙ্কার পরিতে সে সকল স্থান রৌদ্রে দগ্ধ হইয়াছে, দিবা ভাগের চন্দ্রকলার ন্যায় তোমার শরীর বিবর্ণ হইয়াছে ইহা দেখিয়া কোন্ সহৃদয় ব্যক্তির মনে দুঃখ না হয়? ॥ ৪৮ ॥

Who, that has a mind, would not feel a pang in his heart, to see you thus exceedingly emaciated by practising penance,—the places in your body where you wore jewellery are now scorched and blackened by the rays of the sun, and looking like the day time digit of the moon. (48)

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः।

---

(1) कृष्=to drag. लट् कर्षति। लिट् चकर्ष। लृट् कर्षिष्यति। लुङ् अकृक्षत्।

(2) प्लुष=to burn. लट् प्लोषति। लिट् पुप्लोष। लृट् प्लोषिष्यति। लुङ् अप्लोषीत्। क्त प्लुष्ट।

करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो
न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

अन्वयः। तव प्रियं सौभाग्यमदेन वञ्चितं अवैमि यः चतुरावलोकिनः अरालपक्ष्मणः अस्य तव चक्षुषः आत्मीयं वक्त्रं चिरं लक्ष्यं न करोति ॥ ४९ ॥

वाच्य०। प्रियः वञ्चितः अवेयते येन न क्रियते ॥ ४९ ॥

अवैमीति। तव प्रियम् वल्लभम् सौभाग्यमदेन सौन्दर्यगर्वेण कर्त्रा वञ्चितम् विप्रलब्धम् अवैमि वेद्मि यः प्रियः चतुरं मधुरम् अवलोकत इति चतुरावलोकिनः अरालपक्ष्मणः कुटिललोम्नः "अराले वृजिनं जिह्मम्" इत्यमरः अस्य त्वदीयस्य चक्षुषः आत्मीयम् वक्त्रम् मुखम् चिरम् लक्ष्यम् विषयम् न करोति दृष्टिपथं न गच्छतीत्यर्थः। सदयः गर्वेण हतः निष्फलात्मलाभो जात इति भावः ॥ ४९ ॥

भावार्थः। अयि सुन्दरि! तव प्रार्थित युवानं सौन्दर्यगर्ववञ्चितं मन्ये यद्‌चटुलनयना वलोकसुन्दरी भवती चिरं यस्य मुखं न अवलोकितवती ॥ ४९ ॥

তোমার এই যে কুটিল লোম রাজি বিভূষিত ও রমণীয়দৃষ্টিপাতকারী চক্ষু, ইহার সমুখে আপনার মুখ আনিয়া ধরিয়া দিতেছে না, অতএব বুঝিলাম যে তোমার প্রিয়পাত্র 'আমি বড় রূপবান্' এই অহঙ্কারেই প্রতারিত হইতেছেন ॥ ৪৯ ॥

I see that the youth you love, conceited with his handsome looks, is cheating himself, since for so long a period, he is keeping back, and places not his [beloved] face within the view of this your arch looking eye, [so beautiful] with its curling lashes (49)

कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि ! विद्यते
ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥

अन्वय. । हे गौरि ! कियत् चिरं श्राम्यसि, मम अपि पूर्व्वाश्रमसञ्चित तप (अस्ति) तदर्द्धभागेन काङ्क्षितं लभस्व, तं वरं साधु वेदितुं इच्छामि ॥ ५० ॥

वाच्य: । श्राम्यते पूर्व्वाश्रमसञ्चितेन तपसा क्षीयते लभ्यतां इष्यते ॥ ५० ॥

कियदिति । हे गौरि ! कियत् किम्प्रमाणक किमवधिकमित्यर्थं चिरम् श्राम्यसि तपस्यसि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ममापि पूर्व्वाश्रम प्रथमाश्रम ब्रह्मचर्य्याश्रम तत्र सञ्चितम् सम्पादितम् तप विद्यते अर्द्धश्चासौ भागश्च तेन तस्य तपस अर्द्धभागेन एक देशेन काङ्क्षितम् इष्टम् वरम् उपयन्तारम् लभस्व तम वरम् साधु सम्यक् वेदितुम ज्ञातुम इच्छामि यद्यसौ योग्यो भवति तदा ममापि सम्मतिरिति भाव ॥ ५० ॥

भावार्थ । अयि गौरि ! कि अधिक तप चरसि मम अपि पूर्व्वाश्रमसञ्चितस्य तपस: अर्द्धभागेन अभिलषित वोढारं आप्नुहि, परं त वरं सम्यक् ज्ञातुं इच्छामि ॥ ५० ॥

Pious merit or पुण्य acquired by practising penance is like riches, transferable from person to person at the will of its possessor And pious merit is a passport to happiness of all kinds.

হে পার্ব্বতি ! আর কতকাল তপস্যার ক্লেশ ভোগ করিবে ? এই ব্রহ্মচর্য্য আশ্রমে আমিও কিঞ্চিৎ তপস্যার সঞ্চয় করিয়াছি। না হয়, তাহার কিয়দংশ লইয়া আপন অভীষ্ট সিদ্ধ কর—কেবল তোমার প্রিয়পাত্র কে এইটি আমি জানিতে ইচ্ছা করি ॥ ৫০ ॥

O fair maid ! How long further are you going to toil ? I too have acquired a fund of pious merit by practising penance in the first stage of my life. Take half of it and gain your wish , I only want to know, who verily, is that husband sought by you ? (50)

इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम्
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्त्तिनीं
विवर्त्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१

अन्वयः। इति द्विजन्मना प्रविश्य अभिहिता सा मनोगतं अभिधातुं न शशाक। अथो परिपार्श्ववर्त्तिनीं वयस्यां विवर्त्तिता-नञ्जनेन ऐक्षत ॥ ५१ ॥

वाच्य.। अभिहितया तया न शशाके, परिपार्श्ववर्त्तिनी वयस्या ऐच्यत ॥ ५१ ॥

इतीति। इति इत्थम् द्विजन्मना द्विजेन प्रविश्य अन्तर्गत्वा आत्मवद्वृत्तमुद्भाव्ये-त्यर्थः। अभिहिता उक्ता सा पार्वती मनोगतम् हृदिस्थम् वरम् अभिधातुम् वक्तुं न शशाक समर्था नाभूत् लज्जयेति शेषः। अथो अनन्तरम् परिपार्श्ववर्तिनीं वयस्याम् सखीम् विवर्त्तितम् विचालितम् अनञ्जनम् व्रतवशात् अञ्जनकज्जलं नेत्रम् यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ऐक्षत नेत्रसंज्ञयैव प्रत्युत्तरं वाचयाञ्चकारेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

भावार्थः। तस्मिन् जटिले एवं उक्ते पार्वती स्वयं स्वाभिप्रायं आवेदयितुं असम-र्था, तत समीपवर्त्तिनीं वयस्यां प्रति स्वाभिप्रायं निरञ्जनं नयनं अक्षिपत् ॥ ५१ ॥

Since being in penance, she has abjured blackening her eye with collyriem.

ब्रह्मचारী এইরূপে মনের কথা আকর্ষণ পূর্ব্বক পূর্ব্বোক্ত কথাগুলি বলিলে পর পার্ব্বতী লজ্জা বশতঃ আপন প্রিয়পাত্রের নামোল্লেখ করিতে পারিলেন না। পরে কজ্জলবিরহিত নয়ন নিত্য-সহচরী সখীর প্রতি নিক্ষেপ করিয়া তাঁহাকে কহিতে ইঙ্গিত করিলেন ॥ ৫১ ॥

Thus addressed by that Brahman, who had divined her secret thoughts, she could not utter a word, as to whom she loved Then she cast a glance at her girl friend, who was then by her side—a significant glance by turning her eyes that had no collyrium in them, (51)

सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम्।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥

अन्वयः। तदीया सखी तं वर्णिनं उवाच हे साधो। तव कुतूहलं चेत् निबोध, यदर्थं एतया अम्भोजं उष्णवारणं इव वपुः तपःसाधनं कृतं ॥ ५२ ॥

वाच्य। तदीयया सख्या वर्णी ऊचे, निबुध्यता एषा कृतवती ॥ ५२ ॥

सखीति। तस्याः पार्वत्या इयम् तदीया सखी वयस्या तम् पूर्वं प्रसक्तिरिति क्षीरस्वामी। वर्णोऽस्यास्तीति वर्णिनम् ब्रह्मचारिणं वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति इनि प्रत्ययः। उवाच ब्रूते स्म। किमिति? हे साधो! विद्वन्! तव कुतूहलं चेत्। श्रोतुमस्तीति शेषः तर्हि निबोध अवगच्छ आकर्णयेत्यर्थः। बुध अवगमने इति धातोर्भ्वादिकात्लोट्। श्रोतव्यं किमत आह—यस्मै लाभाय इदम् यदर्थम् अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति* वक्तव्यमिति वार्त्तिकनियमात् क्रियाविशेषणम् एतया पार्वत्या अम्भोजम् पद्मम् उष्णवारणम् आतपत्रमिव वपुः शरीरम् तपःसाधनम् कृतम् तपःप्रवृत्तिकारणमुच्यत श्रूयतामित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भावार्थः। सा वयस्या ब्रह्मचारिणं उवाच आर्य्य! श्रोतुं औत्सुक्यं चेत् भवत यदर्थं इव कमलेन आतपनिवारणे इव अतिकोमलेन शरीरेण दुश्चरं तपः चरितु प्रवृत्ता तत् आकर्णयतु भवान् ॥ ५२ ॥

The simile refers to the incongruity and ridiculousness of using a lotus as an umbrella, as incongruous is it to be an anchorite with her delicate frame

পার্ব্বতীর সখী ব্রহ্মচারীকে কহিলেন, হে সাধো। আপনার জানিতে ইচ্ছা হইয়াছে, অতএব শুনুন যে কাহার অভিলাষে অভিলাষী হইয়া, যেমন পদ্মকে ছত্রের কার্য্যে নিযুক্ত করা, সেইরূপ আপনার সুকোমল শরীরকে তপস্যার অনুষ্ঠানে ইনি নিযুক্ত করিয়াছেন ॥ ৫২ ॥

Her friend spoke to that religious student [in the following words] Listen, O righteous man! if curiosity has arisen in your mind —why she has turned her form into a tool for practising penance,—which is like a *lotus turned into a shelter from* the rays of the sun (52),

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी।
अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति॥५३॥

अन्वयः। मानिनी इयं अधिश्रिय महेन्द्रप्रभृतीन् चतुर्द्दिगीशान् अवमत्य मदनस्य निग्रहात् अरूपहार्य्यं पिनाकपाणिं पतिं आप्तु इच्छति॥५३॥

वाच्य.। अनया मानिन्या इष्यते॥५३॥

"इदम् मन सहस्रदृश्वी आमर छमनाऽरति। दीर्घांगीभावदनुक्रान्ता इत्य नव दशा इमः" इति। तत्रास्याः कामिदशा क्रमप्राप्तत्वेन यो भवति इयमित्यादिभि षड्भि श्लोकै —

इयमिति। मानिनी इन्द्राणीप्रभृतीरतिशय्य वर्त्तितव्यमित्यभिमानवती इयम् पार्वती अधिश्रिय अधिकैश्वर्य्यान् महेन्द्रप्रभृतीन् इन्द्रादीन् चतसृणाम् दिशामीशान्। इन्द्र यमवरुणकुबेरान्। तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमास। अवमत्य अवधूय मदनस्य निग्रहात् निबर्हणाद्धेतो अकामुकत्वादित्यर्थं। रूपेण सौन्दर्य्येण हार्य्यो वशीकरणीयो न भवतीति अरूपहार्य्यम् पिनाक पाणौ यस्य तम् पिनाकपाणिम् हरम्। प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति साधु। पतिम् भर्त्तारम् आप्तुमिच्छति। एतेन उद्वक्ष्यावस्था सूचिता॥५३॥

भावार्थः। मनस्विनी एषा अधिकसम्पद इन्द्रादीन् चतुर दिक्पतीन् अवज्ञाय, मदनविघातात् सौन्दर्य्येण असाध्य हर पति आप्तु प्रार्थयते॥५३॥

अधिकाश्री धेषां ते अधिश्रिय, possessors of magnificence, wealth and power

ইঁহার অভিলাষ অতি উচ্চ—ইন্দ্র আদি অতুল ঐশ্বর্য্যশালী চারি দিক্‌পালকেও পতিত্বে বরণ করিতে ইচ্ছা নাই। যিনি কন্দর্পকে দমন করিয়া, স্বর্গীয় সৌন্দর্য্য অপেক্ষাভূত হইয়াছেন, সেই মহাদেবকে পতি পাইবেন এ প্রকার ইঁহার অভিলাষ॥৫৩॥

She indeed, with an aspiring soul, despised the mighty rulers of the four quarters of heaven, the great Indra and the rest, and desires to win as a husband him, the trident-holding god —who is not to be won by personal charms,—since he punished with death the god of Love (53)

असह्यहुङ्कारनिवर्त्तितः पुरा
पुरारिमप्राप्तसुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणो-
द्विशीर्णमूर्त्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

अन्वय । पुरा, असह्यहुङ्कारनिवर्त्तितः पुरारिं अप्राप्त-सुखः विशीर्णमूर्त्तेः अपि पुष्पधन्वनः शिलीमुखः इमां हृदि-व्यायतपातं अक्षिणोत् ॥ ५४ ॥

वाच्यः । असह्यहुङ्कारनिवर्त्तितेन अप्राप्तसुखेन शिली-मुखेन इयं अक्षीयत ॥ ५४ ॥

असह्येति । पुरा पूर्वम् असह्येन सोढुमशक्येन हुङ्कारेण रौद्रेण निवर्त्तित अत एव पुरारिम् हरम् अप्राप्तसुख अप्राप्तफल विशीर्णमूर्त्तेः नष्टशरीरस्य अपि पुष्पधन्वनः कामस्य शिलीमुखः बाणः इमां पार्वतीम् हृदि व्यायत सुदूरावगाढ इति यावत् तादृक् पात प्रहारो यस्मिन् कर्मणि तथा अक्षिणोत् अकर्षत् दग्धदेहस्यापि मार्गणौघम् 'मृदु सर्वत्र साध्यते' इति भाव । अनेन विप्रलम्भशृङ्गारस्य भावित्वमीक्षु प्रीतिमत ... अस्य काव्यस्यास्य सूचिता ॥ ५४॥

भावार्थ । हरस्यासह्यहुङ्काररवेण निवर्त्तित तं प्रति मुक्तुं अनीश दग्धदेहस्य अपि स्मरस्य शर इदम् व्यायतपातं अक्षिणोत् ॥ ५४ ॥

व्यायत पात—means 'causing a deep wound in her heart' अक्षिणोत् —from क्षि to hurt, to wound The idea is that the arrow missed the object aimed at, turned aside and pierced another object, Parbati's heart.

কামদেব শরং দগ্ধ হইলেন, কিন্তু তাঁহার যে বাণ মহাদেবের দুর্দ্ধ

হুঙ্কার বাক্যে পরাঙ্মুখ হইয়া মহাদেবকে স্পর্শ করিতে পারে নাই, সেই বাণ আসিয়া গাঢ় রূপে ইঁহার বক্ষস্থলে আঘাত করিল ॥ ৫৪ ॥

Though he of the flowery bow perished in body, yet his shaft, being turned back on that [mermorable] day, by the dreadful scream of wrath [that emanated from Siva] did not reach with its point him, the God who destroyed the demon's cities, and hit with an awful shock, this girl at her heart (54)

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

अन्वय. । तदा प्रभृति इयं पितुः गृहे उन्मदना ललाटिकाचन्दनधूसरालका बाला तुषारसङ्घातशिलातलेषु अपि, जातु निर्वृतिं न लभते स्म ॥ ५५ ॥

वाच्य । उन्मदनया ललाटिकाचन्दनधूसरालकया बालया निर्वृति. न लभ्यते स्म ॥ ५५ ॥

तदेति । तदेति वेद् तदा प्रभृति तत आरभ्येत्यर्थः सप्तम्यर्थे सर्वादि दाप्रत्ययस्य पञ्चम्यर्थे लक्षणा प्रभृतियोगे पञ्चमीनियमात् । पितुर्गृहे उन्मदना उत्कटमन्मथा । ललाटस्यालङ्कारः ललाटिका तिलक । कर्णललाटात् कन् अलङ्कारे इति कन्प्रत्ययः । तस्या चन्दनेन धूसरा धूसरवर्णा अलकाः चूर्णकुन्तला यस्याः सा तथोक्ता बाला पार्वती जातु कदाचिदपि तुषारसङ्घाताः तुषारघनास्त एव शिला तासाम् तलेषु उपरिभागेष्वपि निर्वृतिम् सुखम् न लभते स्म । एतेनास्यास्तापरूपा विषयविद्वेषावस्था उन्मादावस्थापत्ते सञ्चरत्व व्यज्यते ॥ ५५ ॥

भावार्थ तदवधि, एषा बाला मदनव्यथितहृदया पितृगृहे सततमविरा-लये निरन्तरचन्दनलेपनेन ललाटकुन्तल धूसर कृत्वा हिमशिलातले अपि शान्तिं न आप ॥ ५५ ॥

সেই অবধি ইনি মদন সন্তাপে জর্জ্জর হইলেন, ললাটে চন্দন লেপন

করিয়া কেশ গুলি ধূসর হইয়া গেল, এখন পিতার ভবনে ঘনীভূত তুষার-শিলায় শয়ন করিয়াও ইঁহার মনাগও শান্তি হইল না। ৫৫।

From that day, she was smitten with love,—her frontal locks grey with sandal plastered on her brow [to allay the feverish heat produced by the pangs of love], the girl had not a moment's ease in her father's house, even though she lay down on slabs of stone covered with ice (55)

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः ।
सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसङ्गीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥

अन्वयः । पिनाकिनः चरिते उपात्तवर्णे सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैः वनान्तसङ्गीतसखीः किन्नरराजकन्यकाः अनेकशः अरोदयत् ॥ ५६ ॥

वाच्यः । अनया वनान्तसङ्गीतसख्यः अरोद्यन्त ॥ ५६ ॥

उपात्तेति । पिनाकिनः शम्भोः चरिते त्रिपुरविजयादिचेष्टिते उपात्तवर्णे आरब्धगीतक्रमे । 'गीतक्रमे स्तुतौ वेदे वर्णशब्दः प्रयुज्यते' इति हलायुधः । सवाष्पे सद्गदे कण्ठे स्खलितैः विशीर्णैः पदैः सुप्तिङन्तरूपैः करणैः वनान्ते सङ्गीतेन निमित्तेन सखीः वयस्याः किन्नरराजकन्यकाः अनेकशः बहुशः अरोदयत् अश्रुमोचनमकारयत् । हरचरितगानजनितमदनवेदनाभिनां वीक्ष्य किन्नर्योऽपि रुरुदुरिति भावः ॥ ५६ ॥

भावार्थः । कथाप्रसङ्गेन उल्लिखिते शिवनामनि, एषा बाष्पबद्धकण्ठनिर्गतैः कष्टैः स्वरैः वनान्तसङ्गीतसङ्गिनीः किन्नरराजनन्दिनीः बहुशः अरोदयत् ॥ ५६ ॥

কিন্নর জাতীয় রাজকন্যারা ইঁহার সঙ্গে একত্র হইয়া বনমধ্যে সংগীত চর্চা করিতেন; যখন সেই উপলক্ষে শিবের চরিত্র-কীর্তন সংক্রান্ত গান আরম্ভ হইত, তখন চক্ষে জল আসিয়া ইঁহার কণ্ঠরোধ হইত, কথা অস্পষ্ট হইয়া যাইত, সখীরা দেখিয়া রোদন করিতেন। ৫৬।

In musical parties formed with the princesses of the Kinnara

tribe, who met in the groves, when songs in praise of Siva's deeds began to be sung, her voice choked with tears faltered in uttering the words, and many a time did those princesses wept with her (56)

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ । व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ५७ ॥

अन्वयः । त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं नेत्रे निमील्य सहसा हे नीलकण्ठ । क्व व्रजसि इति अलक्ष्यवाक् असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना सती व्यबुध्यत ॥ ५७ ॥

वाच्यः । अलक्ष्यवाचा असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धनया अनया व्यबुध्यत ॥ ५७ ॥

त्रिभागेति । त्रिचेति चार्थे शिष्यत इति शेष कर्मणि घञ् । त्रिभागशेष शेषासु अवशिष्टासु । यदा रात्रे स्त्रियामत्वप्रसिद्धेश्चतुर्थो भाग विभाग संख्या शब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्व मथने यथा भवाग सहस्राम इति विभाग शेषः यासां तासु निशासु क्षणम् क्षणमात्रम् नेत्रे निमील्य मीलयित्वा सहसा हे नीलकण्ठ ! क्व ? व्रजसि कुत्र ? गच्छसीति अलक्ष्या निर्विषया वाक् वचन यस्याः सा तथोक्ता तथा असत्ये मिथ्याभूते कण्ठेऽर्पितं बाहुबन्धनम् यस्याः सा तथा सती व्यबुध्यत विबुद्धवती । एतेन जागरोन्मादौ सूचितौ ॥ ५७ ॥

भावार्थ । तचिन्ताजागरणेन यामिन्या त्रिभाग गमयित्वा चतुर्थे भागे चक्षु नयने विकाशय अयि नीलकण्ठ ! क्व यासि, अलक्ष्ये एव उक्त्वा असत्य कण्ठनिहितभुजलता अपहृत निद्रा, अभूत् ॥ ५७ ॥

আর রাত্রির তিন ভাগের এক ভাগ অবশিষ্ট থাকিতে কত দিন দেখিয়াছি উনি ক্ষণকালের জন্য দুই চক্ষু মুদ্রিত করিয়া হঠাৎ জাগরিত হইতেন, তখন কেহ কোথাও নাই, অথচ যেন কাহাকেও বলিতেছেন ' হে নীলকণ্ঠ ! কোথায় চলিলে,' যেন, আমাদের, গলদেশে, বাহু বন্ধন, অর্পণ, করিবার জন্য, দুই বাহু প্রসারিত করিতেছেন ॥ ৫৭ ॥

It was when two thirds of the night had already waned that for a moment she used to close her eyes in sleep, but would suddenly awoke again, 'whither goest thou, O blue throated God, speaking to the air words like these and trying to clasp illusory neck in her arms (57)

यदा बुधैः सर्व्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

अन्वय. । यदा त्वं बुधैः सर्व्वगतः उच्यसे भावस्थं इमं जनं कथं न वेत्सि, मुग्धया स्वहस्तोल्लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि उपालभ्यत ॥ ५८ ॥

वाच्यः । बुधाः त्वां सर्व्वगतं ब्रुवन्ति, त्वया भावस्थः अयं जनः कथं विद्यते स्वहस्तोल्लिखितं चन्द्रशेखरं उपालभत ॥ ५८ ॥

स्वप्नमाहात्म्यप्रतिकृतिनिदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यायनादौ विरहिणां विनोदा तत्र स्वप्न सन्दर्शनमुक्त्वा प्रतिकृतिनिदर्शनमाह —

यदेति । यदा यत इत्यर्थः । यदेति चेतादियुक्ता गत्याख्याने च्युतोदात्त-त्वात् । त्वम् बुधैः मनीषिभिः सर्वगतः सर्वव्यापीति उच्यसे । तत इत्यध्याहारः । भावे रत्यादौ तिष्ठतीति । भावस्थम् त्वय्यनुरागिणमित्यर्थः इमम् जनम् इममित्यात्मनिर्देशः । कथं । न वेत्सि न जानासीति मुग्धया मूढया अकिञ्चित्करयिवगतीपालम्भ इत्यनागतम् नर्थेत्यर्थः । तथा स्वहस्तेन उल्लिखितः चित्रे लिखितः चन्द्रशेखरः रहसि एकान्ते सखी-मात्रसमक्षमित्यर्थः । उपालभ्यत साधिक्षेपमुक्तश्च । उक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यद्यपि रहस्योत्युक्ता तथापि सखीसमक्षकरणात्मात्यागी व्यस्त एव ॥ ५८ ॥

भावार्थ । कदाचित् वापि एवा मुग्धा चित्रपटे शिवं स्वहस्ते न लिखित्वा अपि देव ! त्व सर्व्वगत इति धीरैः कथ्यसे तत् कथं तव अनुरागवर्तिनीं मां न चेतयसे, इति निन्दन् स अनुभूतवती ॥ ५८ ॥

'যা'র দেবিদার ন্যায় দখন বা আপনি শিবের প্রতিমূর্ত্তি চিত্রিত করিয়া

সেই প্রতিমূর্ত্তিকে এই বলিয়া তিরস্কার করিতেন যে "পণ্ডিতেরা তোমাকে সকলেরই অন্তর্যামী কহে, কিন্তু আমি যে তোমার প্রতি অনুরাগিণী, ইহা আজিও তুমি কেন জানিতে পারিতেছ না" ॥ ৫৮ ॥

And the simple, minded girl used to draw with her hand the figure of the moon-created God, and privately spoke words of re proach to him —"The leared declare thee to be present in the soul of all, how is it thou knowest not that I am in love with thee ' (58)

* यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
रपश्यदन्य न विधि विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

अन्वयः। जगत्पतेः तस्य अधिगमे अन्यं विधि विचिन्वती यदा न अपश्यत्, तदा इयं गुरोः अनुज्ञया अस्माभिः सह तपसे तपोवनं प्रपन्ना ॥ ५९ ॥

वाच्य.। विचिन्वत्या अनया अदृश्यत, अनया तपोवनं प्रपन्नं ॥ ५९ ॥

यदेति। जगत्पतेस्तस्य ईश्वरस्य अधिगमे प्राप्तौ अन्य विधिम उपायम् विचिन्वती मृगयमाणा यदा नापश्यत् तदा इयम् पार्वती गुरो पितु अनुज्ञया अस्माभि सह तपसे तपश्चरितुम् तपोवनं प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ५९ ॥

भावार्थ। यदा च एषा तस्य जगदीशस्य प्राप्तौ अन्य उपाय न अदर्शयत् तदा असौ पितु आदेशेन अस्माभि सह तपश्चरणार्थं वनं एतत् समायाता ॥ ५९ ॥

পরে যখন বুঝিলেন যে সেই জগৎপাতা শিবকে পতি পাইতে হইলে তপস্যা ব্যতীত উপায়ান্তর নাই, তখন পিতার অনুমতি লইয়া এবং আমাদিগকে সঙ্গে লইয়া ইনি তপস্যা করিবার জন্য তপোবনে আসিয়াছেন ॥ ৫৯ ॥

Till at last she could not find any other means of winning the love of Him, the Lord of the World, and with her father's assent,

she has come, accompanied by us, to this sacred wood, to practise penance (59)

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते।
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः॥ ६०॥

अन्वय.। सख्या स्वयं कृतजन्मसु तपः साक्षिषु एषु द्रुमेषु अपि, फलं दृष्टं अस्याः शशिमौलिसंश्रय. मनोरथ. प्ररोहाभिमुख. अपि न दृश्यते॥ ६०॥

वाच्यः। फलेन दृष्टेन जातं शशिमौलिसंश्रयं मनोरथं प्ररोहाभिमुखं न पश्यामि॥ ६०॥

द्रुमेष्विति। सख्या पार्वत्या स्वयं कृतं जन्म येषां तेषु स्वयं रोपितेष्वित्यर्थः तपःसाक्षिषु साक्षाद् द्रष्टृषु एषु द्रुमेषु अपि फलं दृष्टम् लब्धं जनितमित्यर्थः। अस्याः पार्वत्याः शशिमौलिसंश्रयः चन्द्रशेखरविषयः मनोरथस्तु प्ररोहाभिमुखः अङ्कुरोन्मुखोऽपि न दृश्यते 'प्ररोहस्त्वङ्कुरः' इति वैजयन्ती। स्वयं रोपितवृक्षफलकाले ऽपि अस्याः मनोरथस्य नाङ्कुरोदयोऽस्ति फलाशा तु दूरापास्तेत्यर्थः॥ ६०॥

भावार्थः। अनया यान् यान् पादपान् आरोपयत् तेषु पादपेषु अपि फलानि सञ्जातानि दृश्यन्ते, परं अस्या हरलाभरूप मनोरथे अधुना अपि अङ्कुराभिमुख न जात॥ ६०॥

प्ररोहाभिमुख = inclined to bring forth a sprout i e in the tree of her hope, not even a sprout has yet appeared

এই যে বৃক্ষগণ যাহাদিগকে গৌরী রোপণ করিয়াছেন এবং যাহারা ইঁহার তপস্যা আদ্যন্ত প্রত্যক্ষ করিয়াছে, ইহারাও ফলবান্ হইল। কিন্তু মহাদেবকে পাইবার নিমিত্ত ইঁহার যে অভিলাষ, তাহার অঙ্কুরও আজি উদয় হয় না। ৬০।

Even the trees, planted by my friend herself,—the eye witnesses

of her practice of penance have borne fruits, but her hope for winning the love of the moon created god is as far as ever from being fulfilled (60)

न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभ. कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःक्षामामभ्युपपत्स्यते सखी
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः। प्रार्थितदुर्लभः सः तपःक्षामां सखीभिः अस्रोत्तरं ईक्षितां तदवग्रहक्षतां सीतां वृषा इव कदा अभ्युपपत्स्यते न वेद्मि ॥ ६१ ॥

वाच्यः। प्रार्थितदुर्लभेन, तेन ईक्षिता तपःक्षामा सखी तदवग्रहक्षता सीता वृष्णा इव अभ्युपपत्स्यते न ज्ञायते ॥ ६१ ॥

न वेद्मीति। प्रार्थितः सन् दुर्लभः प्रार्थितदुर्लभः स देवः तपःक्षामाम् तपसा क्षामां क्षीणाम् अत एव सखीभिः अस्रोत्तरम् अश्रुप्रधानं यथा भवति ईक्षिताम् इमाम्। न सखीम् तस्य इन्द्रस्य अवग्रहेण अनावृष्ट्या क्षताम् पीडिताम्। 'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ' इत्यमरः। अवग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इत्यर्थः। सीताम् हलभुवम्। 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' इत्यमरः। वृषा वासव इव 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः। कदा अभ्युपपत्स्यते अनुग्रहीष्यति न वेद्मि अत्र शक्यार्थ कर्मे। तदवग्रहक्षतामित्यत्र अवग्रहक्षताभित्यनेनैव समार्थत्वे तत्पदस्य वैयर्थ्यापत्ते तदिति भिन्नं पदं वेद्मीत्यस्य कर्मे इति युक्तमुत्पश्याम ॥ ६१ ॥

भावार्थ। प्रार्थितदुर्लभ स देव वयस्याभि र्बाष्पसिक्त माक्ष आलोकितां तपःक्षीणां इमां न सखीं इन्द्र अनावृष्टिपीड़िता भूमि इव कदा अनुग्रहीष्यति न जाने ॥ ६१ ॥

प्रार्थितदुर्लभ=*lit* sought and scarce

যেমন ইন্দ্রই বৃষ্টি ও অনাবৃষ্টির বিধাতা, তিনি অনুগ্রহ না করিলে ভূমি শুষ্ক হইয়া ক্ষত বিক্ষত হইয়া যায়, তিনি বৃষ্টি বর্ষণ করিলে ভূমির সে ভাব নষ্ট হয়, তদ্রূপ বিরহ ইঁহার কষ্টের হেতু, তিনি যে কবে অনুগ্রহ করিবেন

জানি না, তিনি ইঁহার অভিলাষের পাত্র হইয়া দুর্লভ হইয়াছেন, কিন্তু তাঁহাকে পাইবার নিমিত্ত তপস্যা কবিয়া করিয়া ইনি এরূপ কৃশ হইয়াছেন যে দেখিলে সখীদের চক্ষে জল আসে ॥ ৬১ ॥

I know not when, he, the beloved of her heart, but unwilling to return that love, will compassionate my friend, emaciated by practice of penance, and seen by her friends with tears in their eyes as Indra, the God of rains comes forward in rescue of the ploughed field, parched by continued draught (61)

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया।
अयीदमेवं परिहास इत्युमा-
मपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥

अन्वयः। इङ्गितज्ञया तया अगूढसद्भावं निवेदितः नैष्ठिकसुन्दरः अव्यञ्जित हर्षलक्षणः सन्, अयि इदं एवं परिहासः इति उमां अपृच्छत् ॥ ६२ ॥

वाच्यः। निवेदितेन नैष्ठिकसुन्दरेण तेन अव्यञ्जितहर्षलक्षणेन उमा अपृच्छ्यत ॥ ६२ ॥

अगूढेति। इङ्गितज्ञया पार्वतीहृदयाभिज्ञया "इङ्गितं हृद्गतो भाव" इति सज्जनः। तया गौरीसख्या इति एवम् अगूढसद्भावम् प्रकाशितसदभिप्रायं यथा तथा निवेदितः ज्ञापितः नैष्ठिकसुन्दरः यावज्जीवब्रह्मचारी सुन्दरः ... सुन्दरश्चेति तयोक्ते ... विशेषणविशेष्यभावो विशेषणसमास। किन्तु नैष्ठिकत्वविशेषणेन कामित्वविरोधः अथवा देवस्य अलौकिकसौन्दर्यत्वादुभयं ... विरोध। अव्यञ्जितहर्षलक्षणम् मुखरागादि हर्षचिह्नं यस्य तथाभूतः सन् अयि गौरि! ... इदम् ... एवम् ... परिहासः केलिः। "द्रवकेलिपरिहासाः" इत्यमरः। इत्येवमुमाम् अपृच्छत् ॥ ६२ ॥

भावार्थ। अथ इङ्गितज्ञया पार्वतीसख्या तपस्याय एवं अभिहिले, ... कहिल

एवंलक्षणं सखीम् अयि पार्वति ! सख्या यत् अभिहितं तत् इदं ? तत् वा परिहास इति मां अपृच्छत् ॥ ६२ ॥

পার্ব্বতীর অন্তরের কথা তাঁহার সখী জানিতেন, অতএব যখন তিনি এই রূপে কোন কথা গোপন না করিয়া সেই প্রিয়দর্শন ব্রহ্মচারীকে অদ্যোপান্ত ব্যক্ত করিয়া কহিলেন, তখন তাঁহার মুখে কিছুমাত্র আনন্দের লক্ষণ লক্ষিত হইল না, তিনি কেবল পার্ব্বতীকে এই মাত্র জিজ্ঞাসা করিলেন যে, ' কেমন তোমার সখী যাহা বলিলেন, তাহা কি সত্য অথবা পরিহাস মাত্র ' ॥ ৬২ ॥

When Parbati's friend, who knew her innermost thoughts, had spoken thus, without concealing the fact of her love—he asked Uma, without displaying the slightest mark of joy,—"Is it indeed thus, or is it a joke" ? (62)

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥

अन्वयः । अथ अद्रेः तनया मुकुलीकृताङ्गुलौ अग्रहस्ते स्फटिकाक्षमालिकां समर्पयन्ती चिरव्यवस्थापितवाक् सती मिताक्षरं अभाषत ॥ ६३ ॥

वाच्यः । समर्पयन्त्या तनयया चिरव्यवस्थापितवाचा अभाष्यत ॥ ६३ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् अद्रेस्तनया पार्वती मुकुलीकृताङ्गुलौ सम्पुटीकृताङ्गुलौ अग्रश्चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरण समास । हस्ताग्राग्रहस्तादीनां गुणगुणिनोर्भेदाभेदादिति वामन । तस्मिन् अग्रहस्ते स्फटिकानामक्षमालिकाम् जपमालिकाम् समर्पयन्ती आरोपयन्ती कथञ्चित् अन्यथा कष्टेन चिरव्यवस्थापितवाक् चिरेण स्थिरीकृतवाक् एतेन लज्जापरीभो व्यज्यते । मितं स्वल्पम् परिमितमक्षरं यथा तथा अभाषत बभाषे ॥ ६३ ॥

भावार्थः । अथ पार्वती मुकुलिताङ्गुली करपिस्फटिकजपमालिकां समाप्य चिरा चिरेण वाचं अवलम्ब्य मिताक्षरं अवोचत् ॥ ६३ ॥

তখন পার্ব্বতী হস্তের অঙ্গুলি গুলি মুদ্রিত করিয়া স্ফটিকময়ী জপমালা হস্তের অগ্রভাগে সংস্থাপন পূর্ব্বক অনেক বিলম্বে মুখে কথা আনয়ন পূর্ব্বক অতি কষ্টে বলিলেন ॥ ৬৩ ॥

Then the Mountain's daughter placed her rosary strung with crystal beads in the forepart of her hand which had its fingers closed into the form of a bud; with effort, and after many moments, she could find her voice, to give utterance to the following brief speech (63)

यथा श्रुतं वेदविदांवर ! त्वया
जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥

अन्वयः। हे वेदविदांवर ! त्वया यथाश्रुतं अयं जनः उच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः इदं तपः तदवाप्तिसाधनं किल, मनोरथानां अगतिः न विद्यते ॥ ६४ ॥

वाच्यः। त्वं श्रुतवान् अनेन जनेन पदलङ्घनोत्सुकेन जातं एतेन तपसा तदवाप्तिसाधनेन जातं अगत्या न विद्यते ॥ ६४ ॥

किमुवाचेत्याह,—

यथेति। हे वेदविदां वर ! वैदिकश्रेष्ठ ! त्वया यथा श्रुतम्। सम्यक् श्रुतम्। एतदर्थमेवाह अयं जनः स्वयमित्यर्थः उच्चैःपदस्य शिवलाभरूपोन्नतस्थानस्य लङ्घने लाभविषये उत्सुकः। किमनयाप्राप्तमित्यत आह इदं तपः तदवाप्तेः तस्य उच्चैः पदस्य अवाप्तिः प्राप्तिः, साधनं किल। किलेत्यलीके। अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः। तर्हि त्यज्यतामित्यत आह दुराशा मां न मुञ्चतीत्याशयेनाह मनोरथानाम् कामानाम् अगतिः अविषयः न विद्यते न हि सम्भाव्यपर्यालोचनया कामाः प्रवर्त्तन्त इति भावः ॥ ६४ ॥

भावार्थ.। भो. वेदविदां आपकी भवता तथ्यं इव आकर्णित इव, जनः उन्नतं

आक्रमितुं उत्कण्ठितः तत्प्राप्तये हि इदं तपः अनुष्ठितवान्, एतावन्मात्रेण तपसा च आयत्ते पदे ताव जाने, किन्तु मनोरथः सर्व्वत्र एव गन्तुं प्रवर्त्तते ॥ ६४ ॥

হে পণ্ডিতবর! আপনি যাহা শুনিলেন, তাহা যথার্থ। সত্যই এ অভাজন উচ্চপদ আকাঙ্ক্ষা করে। হায় আমার কি দুরাশা যে সামান্য তপস্যা দ্বারা সে উচ্চপদ পাইব ইহা মনে করিয়াছি। তবে মনের বাসনা ধাবিত না হয় এমন বস্তু কিছুই নাই ॥ ৬৪ ॥

What you have heard is true, O best of those versed in the sacred lore! This person is indeed eager to climb to a lofty place Small is the likelihood that this sort of penance will raise her to it But our desires are unlimited in their range (64)

अथाह वर्णी विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्त्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्त्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अन्वयः । अथ वर्णी आह महेश्वर विदितः त्वं तदर्थिनी पुनः एव वर्त्तसे अमङ्गलाभ्यासरतिं तं विचिन्त्य तव अनुवृत्तिं कर्त्तुं न उत्सहे ॥ ६५ ॥

वाच्य. । वर्णिना उच्यते, महेश्वरं विदितवान् तदर्थिन्या त्वया वर्त्यते उत्सह्यते ॥ ६५ ॥

अथेति । अथ वर्णी ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । आह उवाचेत्यर्थः । आहेति भूतार्थे लट्प्रयोगो भ्रान्तिमूल इत्याह वामनः । किमित्याह महेश्वरः महादेवः विदितः त्वया ज्ञायत इत्यर्थः बुद्ध्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । येन त्वं प्राक् भग्नमनोरथा कृतेति भावः । पुनरेव त्वम् तमीश्वरमर्थयसे तदर्थिन्येव तत्कामैव प्रवर्त्तसे मनःप्रसादमनुभूयाधीति भावः । अनुसरणे को दोषस्तत्राह अमङ्गलाभ्यासे अमङ्गलाचारे रतिर्यस्य तम् तथोक्तम् ईश्वरम् विचिन्त्य विचार्य्य तव अनुवृत्तिम् अनुसरणम् कर्त्तुं नोत्सहे नानुमन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

भावार्थ। अथ स ब्रह्मचारी आह, महेश्वरं जानामि, त्वं तद्य पुनः एव चेष्टसे, अमङ्गलशीलस्य महेशस्य सम्पत्त्या तव अनुमोदनं कर्तुं न इच्छामि ॥ ६५ ॥

তখন ব্রহ্মচারী বলিলেন, শিবকে আমি জানি, তাঁহার লাভের জন্য তুমি আবার চেষ্টা করিতেছ। তিনি যেরূপ কদাচারী পুরুষ, আমি কিছু এ বিষয়ে তোমার সাহায্য করিতে পারিলাম না ॥ ৬৫ ॥

Then spoke the student in the first stage of life I know him, Siva styled as the greed Lord, you have again set your heart upon him ! I can scarcely encourage you in your wish, seeing how given to evil practices that person is (65)

अवस्तुनिर्बन्धपरे। कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

अन्वय। ननु अवस्तुनिर्बन्धपरे आमुक्तविवाहकौतुकः अयं ते करः वलयीकृताहिना शम्भोः करेण तत्प्रथमावलम्बनं कथं सहिष्यते ॥ ६६ ॥

वाच्य। आमुक्तविवाहकौतुकेन अनेन करेण सहिष्यते ॥ ६६ ॥

अवस्त्विति। अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि निर्बन्धः अभिनिवेशः परः प्रधानं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः अवस्तुनिर्बन्धपरे। पार्वति! आमुक्तम् आसञ्जितम् विवाहे यत् कौतुकम् हस्तसूत्रं तद्यस्य स ते अयं करः। कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः। वलयीकृत अहिना भूषणीकृतसर्पेण शम्भोः महादेवस्य करेण करणभूतेन तत् एव प्रथमम् तत्प्रथमम् अपरिचितत्वादतिभयङ्करमिति भावः। तच्च तत् अवलम्बनम् ग्रहणञ्चेति कथं सहिष्यते न कथञ्चिदपि सहिष्यत इत्यर्थः। अमतो मङ्गलादि सुदूरेऽवतिष्ठतां प्रथमं करग्रह एव दुःसह इति भावः ॥ ६८ ॥

भावार्थ। अयि असाधुमकन्ये! बद्धविवाहसूत्रः अयं ते कोमलः करः भुजङ्गवेष्टितेन शिवस्य करेण प्रथमं सम्पर्कं कथं सहिष्यते ? ॥ ६६ ॥

এখন সময় হইতে তোমার এরূপ আগ্রহ কেন হইতেছে? যখন

তোমার এই হস্তে বিবাহের সূত্র পরাইয়া দিবে, তখন বিবেচনা করিয়া দেখ দেখি, সর্পে বেষ্টিত শিবপাণি ইহাকে ধারণ করিতে গেলে ইহার কি দুর্দশা হইবেক ? ৬৬ ॥

It is on an unworthy object that you have obstinately set your heart ! How will this hand of yours, wearing the nuptial thread on its wrist, bear to be grasped by Siva's hand, encircled with a snake for an ornament round its wrist ? (66)

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

अन्वयः । त्वं एव तावत् स्वयं परिचिन्तय, कलहंसलक्षणं वधूदुकूलं शोणितबिन्दुवर्षि गजाजिनं च कदाचित् एते यदि योगं अर्हतः ॥ ६७ ॥

वाच्य. । त्वया परिचिन्त्यतां एताभ्यां योगः अर्ह्यते वधूदुकूलेन, कलहंसलक्षणेन शोणितबिन्दुवर्षिणा गजाजिनेन च ॥६७॥

त्वमेवेति । हे गौरि ! त्वमेव स्वयम् आत्मना तावत् इति साकल्ये । यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः । इदमेवोदाहरणं मया व्याख्याने । परिचिन्तय पर्यालोचय । किमिति ? कलहंसलक्षणम् कलहंसचिह्नम् । "चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमरः । वध्वा नवोढाया दुकूलम् वधूदुकूलम् "वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री" इति विश्वः । तथा शोणितबिन्दून् वर्षतीति तथोक्तम् आर्द्रमित्यर्थः गजाजिनञ्च कृत्तिवाससः तत् पिनाकिन इत्याशयः । एते कदाचित् जात्वपि योगम् सङ्गतिम् अर्हतो यदि ? अर्हतः किम् ? त्वमेव चिन्तयेति पूर्वेणान्वयः । पाणिग्रहणकाले वधूवरयोर्वस्त्रान्तग्रन्थि क्रियते कृत्तिवाससा पाणिपीडने तु दुकूलधारिण्यास्तव कथं सङ्घटियत इति भावः ॥ ६७ ॥

भावार्थः । आस्तां तावत् अन्याकथा त्वं स्वयं एव तावत् पर्यालोचय यदि कल-हंसाङ्क वधूवस्त्रं युग्म रक्तबिन्दुवर्षुकगजचर्म एतत् द्वय कदाचित् योगं अर्हति ? ॥६७॥

कल=melodious notes , कलहंस=a species of goose whose notes are melodious. Siva is sometimes represented as wearing the skin of a freshly killed elephant

তুমি আপনিই বুঝিয়া দেখ, কলহংস চিহ্নে চিহ্নিত যে বধূর পট্টবস্ত্র এবং বিন্দু বিন্দু রুধির বর্ষণকারী যে হস্তিচর্ম্ম এ উভয়ের কি কখন মিলন হওয়া সম্ভব হয়? ॥ ৬৭ ॥

I ask you to ponder over this yourself —whether the following two should ever unite ,—the bride's garment bordered with figures of the melodious geese, and an elephant's skin dripping with blood ? (67)

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो:
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

अन्वयः । चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयो तव पादयो. अलक्तकाङ्कानि पदानि पर. अपि कः नाम विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु अनुमन्यते ॥ ६८ ॥

वाच्यः । परेण केन अनुमन्यते ॥ ६८ ॥

चतुष्केति । चतुष्के-स्थानविशेषे पुष्पप्रकर तत्र अवकीर्णयो व्याप्तयो कुसुमास्तरणादिवशात्मृदुतरयोरित्यर्थः । तव पादयो अलक्तकाङ्कानि लाक्षारसाङ्कितानि पदानि पादाकाराणि पादन्यासचिह्नानि । "पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयो । पादतच्चिह्नयो" इति विश्व । विकीर्णा विक्षिप्ता केशा शवशिरोरुहा यासु तासु विकीर्णकेशासु अनुतप्त तव हृदयेति वचनात् आक्रान्तोपसर्गात्संयोगी पयात् इति विकल्पात् दीर्घ परेतभूमिषु प्रेतभूमिषु श्मशानेष्वित्यर्थ । परोऽपि अनु-रपि को नाम अनुमन्यते ? न कोऽपीत्यर्थ । नामेति कुत्सायाम् । पिनाकपाणिपरि-ग्रहे तस्य परेतभूम्यावस्थिति तव पदार्पणमपि तव सर्वाऽसम्भाव्यमिति भाव ॥ ६८ ॥

भावार्थ । अयि पार्वति ! या त्वं चत्वरेषु पुष्पप्रकरे पादचारं आचरसि सा त्वं

स्त्रनवार्ता का कथा ? मृदुः अपि केशसमाकीर्णासु श्मशानभूमिषु अलक्तक रञ्जितान् के चरणान् अर्पयितुं अनुमन्यते ? ॥ ६८ ॥

Siva's home is in the cremation grounds; hence his bride must be conveyed thither.

তোমার এই দুই চরণ চিরকাল পুষ্প সমাচ্ছাদিত গৃহ মধ্যে ন্যাস করিয়া আসিয়াছে, তোমার সেই চরণ অলক্তক বসে রঞ্জিত হইয়া কেশ সমাচ্ছাদিত শ্মশান ভূমিতে নিক্ষেপ করিবে ইহা কি তোমার শত্রুতেও ইচ্ছা করে ॥ ৬৮ ॥

Your feet have been ever accustomed to walk upon well paved floors of rooms, who, even an enemy, would tolerate the thought, that cremation grounds, overspread with corpses' hair, should bear the red prints of your feet, dyed with lac ! (68)

अयुक्तरूपं किमतः परं वद
विनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

अन्वयः । त्रिनेत्रवक्षः (तव) सुलभं अतःपरं किं ... वद, हरिचन्दनास्पदे तव अस्मिन् स्तनद्वये चिता भस्मरजः यत्-पदं करिष्यति ॥ ६९ ॥

वाच्यः । त्रिनेत्रवक्षसा सुलभेन जातं । चिताभस्मना करिष्यते, अतःपरेण केन अयुक्तरूपेण भूयेत उच्यतां ॥ ६९ ॥

अयुक्तेति । त्रिनेत्रवक्षः आभ्यवाणिकनमितार्थः । तव तत्स्वभिततया सुलभमपि सुप्रापम् भवतीति शेषः । तवेति शेषे षष्ठी । न लोकाव्ययेत्यादिना सप्तमीसमासप्रतिषेधात् अत परम् अस्मात् त्रिनेत्रवक्षोलाभादन्यत् अयुक्तरूपम् अत्यन्तायुक्तम् किं ? वद न किञ्चिदित्यर्थः । प्रशस्ताया रूपविति रूपप्रत्ययः । कुतः ? यत् यस्मात्कारणात् हरिचन्दनास्पदे हरिचन्दनस्य आस्पदे स्थानभूते अस्मिन् स्तनद्वये चिताभस्म रजः, तदेव रजः चूर्णं अर्थं पदं करिष्यति पदं निधास्यति ...

भावार्थ। अयि सुन्दरि! चिताभस्मकलुषित शिवस्य वक्षःस्थले हरिचन्दनचर्चितं ते कुचयुगं यत् भस्मदूषितं करिष्यति अतः परं किं अयुक्तं कर्म अस्ति कथय? ॥ ६९ ॥

ইহা অপেক্ষা অসঙ্গত আর কি আছে যে শিবের আলিঙ্গন তোমাকে গ্রহণ করিতে হইবেক। হরিচন্দন লেপনসংযুক্ত তোমার বক্ষস্থল কি না চিতাভস্মের ধূলি সংলগ্ন হইবে॥ ৬৯॥

What could be more improper than this that you should be clasped in the bosom of the three eyed god, upon these breasts, plastered over the yellow sandal paste, the dust of the funeral ashes will deposit itself (69)

इयञ्च तेऽन्या पुरतोविडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति॥ ७०॥

अन्वय। इय च ते अन्याविडम्बना यत् ऊढया वारण राजहार्य्यया त्वया अधिष्ठित वृद्धोक्ष विलोक्य महाजन स्मेर-मुख भविष्यति॥ ७०॥

वाच्य। अनया च विडम्बनया जात, महाजनेन स्मेरमुखेन भविष्यते॥ ७०॥

इयमिति। इयञ्च ते तव पुरतः आदावेव अन्या विडम्बना परिहास इत्यर्थः का सेत्याह—ऊढया परिणीतया वहे: कर्मणि क्तः। वारणराजहार्य्यया गजेन्द्रवाह्यया त्वया अधिष्ठितम् आरूढं वृद्धमुक्षाणम् वृद्धोक्षम्। अचतुरतादिना निपातः विलोक्य महाजनः साधुजनः स्मेरमुखः स्मितमुखः भविष्यति उपहसिष्यति यत् इयमिति पूर्वेण सम्बन्धः। स्मेरेति नमिकम्पिस्म्यजसेत्यादिना रप्रत्ययः॥ ७०॥

भावार्थ। अयि पार्वति! त्वां परिणीय गजराजम् आरोप्य उपयन्ता ते स्वप्रसादं नेष्यति इति सर्व्वे अभिलषन्ति किन्तु हरपरिणीता त्वं यदा वृद्धवृषभम् आरुह्य राजमार्गेण यास्यसि तदा त्वां आलोक्य सर्व्वे उपहसिष्यन्ति, इति एषा ते अन्या विडम्बना प्रथम भविष्यति॥ ७०॥

আর এক বিড়ম্বনা তোমার যে অতিশীঘ্রই ঘটিবেক, তাহা তুমি ভাবিয়া দেখিতেছ না? বিবাহের পর তোমার উচিত যে হস্তি রাজের পৃষ্ঠে আরোহণ করিয়া যাওয়া—যখন তুমি বৃদ্ধ বৃষের পৃষ্ঠে আরোহণ করিবে, তখন ভদ্র লোক মাত্রেরই মুখে নিশ্চয় হাসি আসিবে ॥ ৭০ ॥

And here again is another mockery in store for you ; you who being wedded should be conveyed on the back of a big elephant, will have to mount an aged bull, and respectable people will smile at the sight (70)

द्वयं गत सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

अन्वय । पिनाकिनः समागमप्रार्थनया सम्प्रति द्वयं शोचनीयतां गतं कलावतः सा कान्तिमती कला, अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी त्वं च ॥ ७१ ॥

वाच्यः । द्वयेन शोचनीयता गता तया कान्तिमत्या कलया नेत्रकौमुद्या त्वया च ॥ ७१ ॥

द्वयमिति । पिनाकिन ईश्वरस्य समागमप्रार्थनया प्राप्तिकामनया क्रियमाणयेति शेष । सम्प्रति द्वय शोचनीयताम् शोच्यत्वम् गतम् । किन्तद्द्वय —सा प्रागेव चरमिरो गता । अत्र अतिप्रामद्यार्थलाभ यच्छब्दापेक्षा तदुक्तं काव्यप्रकाशे । 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते" इति । कान्तिमत् मितार्थीमे मतुप् । कलावत चन्द्रस्य कला षोडशो भागः अस्य लोकस्य नेत्रकौमुदी नेत्रानन्दिनीत्यर्थ त्वञ्च कान्तिमत्त्वनेत्रकौमुदीत्वविशेषणयोरुभयत्राप्यन्वय । प्रागेकैव शोच्या सम्प्रति द्वे अपी स्वयं शोच्यत्वञ्च निकृष्टाश्रयणादिति भाव ॥ ७१ ॥

भावार्थ । साम्प्रत शिवसमागमप्रार्थनया एतद् द्वय शोचनीयां दशां प्राप्त सा एक चन्द्रस्य कान्तिमयी कला (हरललाटावस्थानेन नयनवह्नेः अतिसम्पातात्) त्वमपि जगत नेत्रचन्द्रिका भवती च ॥ ७१ ॥

A lunar digit is the crest worn by Siva, and the incongruous connection of so lovely an object with the uncouth and uncleanly form of Siva is deplorable

কি দুঃখের বিষয়। শিবকে পাইবার জন্য আগ্রহযুক্ত হইয়া এক্ষণে দুইটী বস্তু শোচনীয় হইয়া গেল, সেই লাবণ্যময়ী চন্দ্রকলা ত অগ্রেই গিয়াছে আর ত্রিভুবনের লোকের লোচনানন্দভূতা তুমিও এখন সেই দশা প্রাপ্ত হইলে ॥ ৭১ ॥

Two [lovely] objects now are to be pitied, for seeking a union with the trident-holding god,—that well known resplendent digit of the moon, and you who are like the very moon light of this world (71)

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

अन्वयः । वपुः विरूपाक्षं, अलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन वसु निवेदितं बालमृगाक्षि । वरेषु यत् मृग्यते त्रिलोचने किं तत् व्यस्तं अपि अस्ति ? ॥ ७२ ॥

वाच्यः । दिगम्बरत्वं वसुनिवेदितवत् मृगयते, तेन व्यस्तेन भूयते ॥ ७२ ॥

"कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवा कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥

इति श्रीरामाभाषणम् । अत्र किञ्चिदपि नास्तीत्याह —

वपुरिति । वपु तावदस्य विरूपाणि विकृतरूपाणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य तत् विरूपाक्षम् । अस्त्रीशो अक्षुग्रस्ती सम्प्रति वसु इति यथास्थानम् । विरूपाक्ष विनिवेशादिति चोद्यापो । जनो न सौन्दर्यवानपीत्यर्थं । अलक्ष्यम् अज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता कुलमपि न ज्ञायत इत्यर्थं । अलक्षिता जनिरिति पाठे श्रुति

वपुषि अमुचिता न ज्ञाता। "ललितवनितब्रुर' इत्यमर । वसु वित्तम् दिगम्बरत्वेनैव निर्दिष्टम् नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थं । यदि वित्त भवति तदा कथ दिगम्बरो भवति अतो धेय निर्धनोऽयमिति। कि बहुना हे बालमृगाक्षि! पार्वति वरेषु बोढ्षु। "वरो जामातृवोढारौ' इति विश्व । यत् रूपवित्तादिकम् मृग्यते (1) कन्यातदपम्भुभिरन्विष्यते तत् विलोचने त्र्यम्बके मुख्यम्. एकमपि समस्त मा भूदिति भाव अस्ति किम्? नास्तीत्यर्थं ॥ ७२ ॥

भावार्थ । अयि पार्व्वति वरेषु ये ये गुणा अन्विष्यन्ते शिवे कि तेषां एक अपि अस्ति? प्रथमत, शरीरसौन्दर्य्यं तत्र च अस्य शरीर विकृतनयनत्रययुक्त द्वितीयत आभिजात्य तत्र च अस्य जन्म कस्मिन् कुले तत अज्ञात्य, तृतीयत धन तत्र च दिग्वसनतया किञ्चिद् अपि न अस्ति इति विदित । अत नितरां अयोग्य अय वर; ॥ ७२ ॥

The ugliness of the eyes is that they are three in number 'To be stark naked is expressed in Sanscrit by saying that the horizon is his garment

হে হরিণ শিশু লোচনে! লোকে যে যে গুণ ভূষিত বরের করিয়া থাকে, তাহার একটীও গুণ কি শিবের আছে? দেখ শরীরে তিন চক্ষু, জন্মের পরিচয় কেহই জানে না, আর ধনবান্ যে কিরূপ, তাহা তাঁহার বসন নাই ইহাতেই বুঝা গিয়াছে ॥ ৭২ ॥

O maiden with the eyes of a young gazelle! Is there even a single one of the merits which it is desirable that a bridegroom should possess to be found in him —the three-eyed god, as to his personal beauty, his eyes are ugly, no one knows any thing about his birth, how wealthy he is, may be inferred from the fact that the horizon forms the covering of his limbs (72)

निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मन
क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥

---

(1) मृग्=to search अट् मृग्यते । खुड़ अमयत ।

अन्वयः । अस्मात् असदीप्सितात् मनः निवर्त्तय तद्विधः क्व पुण्यलक्षणा त्वं च क्व ? साधुजनेन च श्मशानशूलस्य वैदिकी यूपसत्क्रिया न अपेक्ष्यते ॥ ७३ ॥

वाच्य । निवर्त्त्यतां तद्विधेन पुण्यलक्षणया त्वया च क्व स्थीयते । साधुजनः वैदिकीं यूपसत्क्रियां न अपेक्षते ॥ ७३ ॥

निवर्त्तयेति । अस्मादसदीप्सितात् अनिष्टमनोरथात् मनः निवर्त्तय निवारय सा पूर्वोक्ता विधा प्रकारो यस्य तथोक्तः अमङ्गलशील इत्यर्थः क्व ? महदन्तरमित्यर्थः. पुण्यलक्षणा प्रशस्तभाग्यचिह्ना त्वञ्च क्व ? अतो न तवायमर्ह इत्यर्थः । तथाहि साधुजनेन । "साधुर्वार्द्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्" इति विश्वः । श्मशानशूलस्य श्मशानभूमिनिखातस्य वध्यशङ्कोः वैदिकी वेदोक्ता यूपो नाम पशुबन्धनसाधनभूतस्तम्भविशेषः । तस्य सत्क्रिया प्रोक्षणाभ्युक्षणादिसंस्कारः यूपसत्क्रिया नापेक्ष्यते । नेष्यते । यथा श्मशानशूले यूपसत्क्रिया न क्रियते तथा त्वमपि तस्मै न घटसे इति तात्पर्य्यार्थः ॥ ७३ ॥

भावार्थः । अयि सुन्दरि शिवप्राप्तिरूपात् असाधुमनोरथात् निवर्त्तस्व, अमङ्गलतत्परः शिवः क्व ? सौभाग्यवती भवती च क्व ? तेन भवत्याः मयोगः न सङ्गच्छते श्मशाननिखाते शूले किं सद्भिः वेदविहिता यूपसत्क्रिया अनुष्ठीयते ? ॥ ७३ ॥

The trappings of a यूप may be seen in a वृषकाष्ठ in an ordinary *sradh. वृषकाष्ठ in fact is a* यूप

অতএব এই দুরভিসন্ধি হইতে মনকে নিবৃত্ত কর। তোমার মত সুলক্ষণা অবলার পাণিগ্রহণ তাদৃশ ব্যক্তি কর্ত্তৃক হওয়া নিতান্ত অযোগ্য। যজ্ঞে পশুবন্ধনের যূপের প্রতি যে পূজা করা গিয়া থাকে, শ্মশানস্থিত বধ্য শূলকে সেই পূজা কেহ দিবেন, ইহা ভদ্র লোকে কখনও প্রত্যাশা করেন না ॥ ৭৩ ॥

Turn back your heart from so vile a wish, strange would be the union between your blessed auspicious self and a person like him. Right minded people never expect that an impaling stake on a cremation ground should be decorated with the trappings fit for the post at which the sacred victim is tied in a sacrifice (73)

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्य्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

अन्वयः। इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि (सति) प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया तया उपान्तलोहिते विलोचने विकुञ्चितभ्रूलतं तिर्य्यक् आहिते ॥ ७४ ॥

वाच्यः। प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया सा आहितवती ॥७४॥

इतीति। इति एवंप्रकारेण द्विजातौ द्विजे प्रतिकूलवादिनि सति प्रवेपमानेन चञ्चलेन अधरेण अधरोष्ठेन लक्ष्य अनुमेयः कोपः क्रोधः यस्याः तथोक्तया तया पार्वत्या उपान्तलोहिते प्रान्तरक्ते विलोचने विकुञ्चिते कुटिलिते भ्रूलते यस्मिन् तत्तथा सभ्रूभङ्गमित्यर्थः। तिर्य्यक् साचि आहिते निहिते अनादरात्तिर्य्यगीक्षणेनेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

भावार्थः। ब्रह्मब्राह्मणे एवं विपरीतं कथयति सति, अधरकम्पेन सूचितकोपा सा प्रान्तरक्तं विशाललोचनद्वयं सभ्रूभङ्गं अवज्ञया तिर्य्यक् कृतवती ॥ ७४ ॥

ব্রহ্মচারী এইরূপে তাঁহার অনভিমত কথা সমস্ত যখন বলিতেছিলেন, তখন পার্ব্বতীর অধর কম্পিত হইয়া তাঁহার ক্রোধোদয়ের সূচনা করিয়া দিল, ভ্রূলতা কোপে সংকোচ প্রাপ্ত হইল, দুই চক্ষুর প্রান্তভাগ রক্তবর্ণ হইয়া উঠিল এবং তিনি বক্রদৃষ্টি নিক্ষেপ করিতে লাগিলেন ॥ ৭৪ ॥

When the Brahman had thus spoken words that irritated her, her anger was visible on her quivering lips, there was a contraction on her flexible brows, both her eyes were set awry with their corners tinged red (74)

उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः । (अथ) एनं उवाच च नूनं परमार्थतः हरं न वेत्सि यतः मां एव आत्थ, अलोकसामान्यं अचिन्त्यहेतुकं महात्मनां चरितं मन्दाः द्विषन्ति ॥ ७५ ॥

वाच्यः । एषः ऊचे हरः विद्यते, मन्दैः द्विष्यते ॥ ७५ ॥

उवाचेति । अथ एनम् ब्रह्मचारिणम् उवाच च । किमिति ? परमार्थतः तत्त्वतः हरं न वेत्सि न जानासि नूनम् कुतः ? यतः माम् एवम् उक्तया रीत्या आत्थ ब्रवीषि । ब्रुवः पञ्चानामादितः [इति] रूपसिद्धिः । अज्ञानादेवायं शिवद्वेषवर्त्याशयेनाह,— मन्दा मूढाः । "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः" इत्यमरः । लोकसामान्यम् इतरजनसाधारणं न भवतीति । अलोकसामान्यम् अचिन्त्यहेतुकम् दुर्बोधकारणम् महात्मनाचरितम् (ञ) द्विषन्ति हेत्वपरिज्ञानात् दूषयन्ति । विद्वांसस्तु कोऽप्यत्र हेतुरस्तीति मत्वा मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

भावार्थः । अथ सा तं उवाच, भवता परमार्थतः शिवः न विदितः तस्मात् इत्थं उच्यते, मूर्खा एव लोकातीतं दुर्ज्ञेयकारणं महतां आचरणं निन्दन्ति ॥ ७५ ॥

তখন তাঁহাকে কহিলেন, মহাদেব যে কি বস্তু, তাহা তুমি কখনই অবগত নহ, সেই নিমিত্তই আমাকে এতাদৃশ কথা বলিতেছিলে। মূঢ় লোকে মহাপুরুষদিগের অসাধারণ আচরণ অবলোকন পূর্ব্বক উহার কারণ নিরূপণ করিতে না পারিয়া নিন্দা করিয়া থাকে ॥ ৭৫ ॥

And she told him ;—Verily you know nothing about what Siva really is—the reason why you speak thus to me. Stupid people dislike the conduct of those with a lofty soul—conduct which they can not understand, as it is other than that of the common herd. (75)

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

(ञ) द्विष—to hate अद् द्वेष्टि । द्विष्टः द्विषन्ति । लङ् अद्वेट् , अद्विष्टाम् , अद्विषुः । लृट् द्वेक्ष्यति । लुङ् अद्विक्षत् । लिट् दिद्वेष ।

अगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः।
किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभि. ॥ ७६ ॥

अन्वयः। विपत्प्रतिकारपरेण भूतिसमुत्सुकेन वा मङ्गलं निषेव्यते, जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः आशोपहतात्मवृत्तिभिः एभिः किं ? ॥ ७६ ॥

वाच्यः। विपत्प्रतिकारपर भूतिसमुत्सुकः वा मङ्गलं निषेवते ॥ ७६ ॥

सम्प्रत्यमङ्गलाभ्यासरतिमित्याद्युक्तं दूषणजातं विपदित्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः परिहर्तुमारभते,—

विपदिति। विपत्प्रतीकारपरेण अनर्थपरिहारार्थिनेत्यर्थः। तुरगस्य पञ्चप्रभृत्युक्ते बहुलमिति दीर्घः। भूतिसमुत्सुकेन ऐश्वर्य्यकामिन वा मङ्गलम् गन्धमाल्यादिकम् निषेव्यते। शरणे रक्षणे साधु शरण्य। तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः। "शरणं गृह रक्षित्रो:" इत्यमरः। जगत शरण्य तस्य जगच्छरण्यस्य निराशिष निरभिलाषस्य सत शिवस्य। "आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयो" इति शाश्वत। आशया तृष्णया उपहता दूषिता आत्मवृत्ति अन्त करणवृत्ति येषां तै एभि मङ्गलै किम्' प्रयोजनमित्यर्थः। पूर्वं मङ्गलमित्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेभिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते। इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिर्बन्ध तदुभयाभावस्तु यथाकथञ्चिदास्तां को दोष ? इत्यर्थः। एतेनामङ्गलाभ्यासरतिमित्युक्तं प्रत्युक्तम् ॥ ७६ ॥

भावार्थ। येतु विपन्नाशनिरता वा धनाकाङ्क्षिण ते एव मङ्गलमेवन्ते य तु जगतां चाश्रय निस्पृह च तस्य एभि आशादूषितचित्तवृत्तिभि मङ्गलै कि ? ॥ ७६ ॥

* To be above all passions and desires is the ideal state of the soul, while to hope for any object, however lofty, deteriorates the mind These were the notions propagated by the Brahmanic philosophy and creed

তুমি কহিয়াছ, শিব কদাচারী, শ্মশানে থাকেন, চিতাভস্ম মাখেন। কিন্তু জিজ্ঞাসা করি, মাঙ্গল্য আচরণ তিনি কেন করিতে যাইবেন? যাহার চেষ্টা যে, বিপদ হইতে উদ্ধার হইবে, অথবা যাহার বাঞ্ছা যে ঐশ্বর্য্য লাভ

করিবে, সেই মাঙ্গল্য আচরণের অনুসন্ধান করে। কিন্তু শিব জগতের পবিত্রাত্মা, তাঁহার কোন কামনা নাই, তিনি কেন অসার আশা দ্বারা চিত্ত বৃত্তিকে কলুষিত করিবার নিমিত্ত মাঙ্গল্য আচরণের অনুষ্ঠান করিতে যাইবেন ॥ ৭৬ ॥

Auspicious acts are resorted to either by him who wishes to extricate himself from the ills of life, or by one who seeks prosperity, but to him who is the saviour of the world, and who has no object of desire to gain, what good can auspicious acts do,—acts that raise various hopes which vitiate the very nature of the soul? (76)

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्य्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥ ৭৭ ॥

अन्वयः। सः अकिञ्चनः सन् सर्व्वसम्पदां प्रभवः पितृसद्मगोचरः (सन्) त्रिलोकनाथः, भीमरूपः (सन्) शिवः इति उदीर्य्यते पिनाकिनः याथार्थ्यविदः न सन्ति ॥ ৭৭ ॥

वाच्य.। अकिञ्चनं सन्तं प्रभवं पितृसद्मगोचरं त्रिलोकनाथं भीमरूपं उदीरयन्ति लोकाः ॥ ৭৭ ॥

अकिञ्चन इति। स हरः न विद्यते किञ्चन द्रव्यं यस्य सः अकिञ्चनः दरिद्रः सन् सम्पदाम् प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् पितृसद्मगोचरः श्मशानाश्रयः सन् त्रयाणां लोकानां नाथः अधिनाथत्वादिना उत्तरपदसमासः। स एव भीमरूपः भयङ्कराकारः सन् शिवः सौम्यरूप इत्युदीर्य्यते कथ्यते। अतः पिनाकिनः हरस्य यथाभूतोऽर्थः यथार्थः तस्य भावः याथार्थ्यम् तत्त्वं तस्य विदः न सन्ति। लोकोत्तरमहिम्नो निर्गुणस्य यथाकथञ्चिदवस्थानं न दोषायेति भावः। एतेन वस्तुनिर्देशपद इति शोकोऽन्तः परिहृतं वेदितव्यम् ॥ ৭৭ ॥

भावार्थ। स दरिद्र अपि, दाता सर्व्वसम्पदां, श्मशानवासी अपि, त्रिभुवने नाथः, भीमरूपमूर्त्ति अपि शिव इति कथ्यते, तस्य निजस्वरूपम् एवं केन निरूप्यते ॥ ৭৭ ॥

মহাদেবের তত্ত্ব কেহই না অবগত আছে? তাঁহার কিছু নাই, অথচ তাঁহা হইতেই সকল সম্পত্তি উৎপত্তি হয়, তিনি শ্মশানে বাস করেন, অথচ ত্রিভুবনের অধিপতি, তাঁহার আকৃতি ভয়ঙ্কর, অথচ তাঁহার নাম শিব ॥ ৭৭ ॥

Though he possesses no wealth at all, yet he is the very source from which all riches flow, he is the lord of the three worlds, but has his dwelling in the abode of the departed souls (cremation ground), his form is dreadful, but he is styled as the blessed god There do not exist such as know what Siva really is (77)

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथ वेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्त्तेरवधार्य्यते वपुः ॥ ७८ ॥

अन्वय.। विश्वमूर्त्तेः वपुः विभूषणोद्भासि, पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि, दुकूलधारि वा कपालि वा अथवा इन्दुशेखरं न अवधार्य्यते ॥ ७८ ॥

वाच्य । अवधारन्ति ॥ ७८ ॥

इदानीं लौकिकमलौकिकञ्च प्रसाधनं नास्तीत्याशयेनाह,—

विभूषणेति। विश्वं मूर्त्तिर्यस्येति विश्वमूर्त्तेः अष्टमूर्त्तेः शिवस्य वपुः शरीरं भूषणैः उद्भासत इति भूषणोद्भासि स्यात् पिनद्धभोगि आमुक्तभुजङ्गमम् वा स्यात्। पिनद्धेति नह्यतेरपि पूर्वात् कर्मणि क्तः "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इति अकारलोपः। गजाजिनालम्बि स्यात् अथ वा दुकूलधारि स्यात्। कपालमस्यास्तीति कपालि ब्रह्मशिरःकपालशेखरम्। वा स्यात् इन्दुशेखरम् वा स्यात् नावधार्य्यते सर्वं सम्भवतीत्यर्थः। एतेन अस्मेव तावदिति श्लोकोक्तं प्रत्युक्तमिति ध्येयम् ॥ ७८ ॥

भावार्थ.। स हरः भूषणवेशभो वा भुजङ्गभूषणः वा करिचर्म्मधारी वा पट्टवासा वा नरकपालधारी वा शशाङ्कशेखरः वा विश्वमूर्त्तौ तस्मिन् सर्व्वं सम्भवति, न परिच्छेत्तुं शक्या हि तदीया मूर्त्तिः ॥ ७८ ॥

ব্রহ্মাণ্ডই তাঁহার মূর্ত্তি, অতএব তাঁহার শরীর যে কি প্রকার, ইহা অবধারণ কে করিবে? কখন অলঙ্কারে উজ্জ্বল, কখন সর্পই তাঁহার ভূষণ; কখন পরিধান হস্তিচর্ম্ম, কখন বা পট্টবস্ত্র, কখন মনুষ্যের ললাটাস্থি মস্তকে ভূষণস্বরূপ ধারণ করেন, কখন বা চন্দ্রই তাঁহার শিরোভূষণ হয় ॥ ৭৮ ॥

Whether *glittering with jowellery*, or *wearing a snake*, *wrapping* an elephant's skin, or clad in silken cloth, whether crested with the moon, or a piece of skull—who knows what is his form—since he has the universe for his form. (78)

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥७९॥

अन्वयः । तदङ्गसंसर्गं अवाप्य चिताभस्मरजः ध्रुवं विशुद्धये कल्पते, तथाहि तस्य नृत्याभिनयक्रियाच्युतं अम्बरौकसां मौलिभिः विलिप्यते ॥ ७९ ॥

वाच्य. । चिताभस्मरजसा कल्प्यते मौलयः विलिम्पन्ति ॥ ७९ ॥

वपुर्विरूप किमत पर वदेति ६९ श्लोकोक्तं प्रत्याह,—

तदङ्गेति । तस्य शिवस्य अङ्गम् तस्य संसर्गम् अवाप्य आसाद्य चिताभस्मैव रजः विशुद्धये(1) कल्पते अलं पर्याप्नोतीत्यर्थः । अलमर्थयोगात् नमःस्वस्तिस्वाहेत्यादिना चतुर्थी । ध्रुवम् शोधकत्वे प्रमाणमिदमित्यर्थः । प्रमाणमेवाह—तथा हि प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नृत्ये ताण्डवे यः अभिनयः अर्थव्यञ्जकचेष्टाविशेषः स एव क्रिया तया निमित्तेन च्युतम् पतितं चिताभस्मरजः इति शेषः अम्बरौकसाम् देवानाम् मौलिभिः विलिप्यते (2) ध्रियते । यदि चेत् कथमिन्द्रादिभिः शिरोभिर्ध्रियेतेत्यर्थापत्तिरनुमानं वा प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

---

(1) शुध्=to purify लट् शुध्यति । लुङ् अशुधत् । लिट् शुशोध ।

(2) लिप्=to rub लट् लिम्पति ते । लुङ् अलिपत्, अलिप्त । लिट् लिलेप लिलिपे ।

भावार्थः । श्मशानभस्म अपि तद्देहसंसर्गं प्राप्य नितरां पवित्रं भवति, यत तस्य नृत्यावसरे अमरा अपि स्खलितविच्युतं भस्म मस्तकेषु विक्षिपन्ति ॥ ७९ ॥

চিতাভস্ম তাঁহার শরীরের সংস্পর্শ পাইয়া নিশ্চয়ই অতিপবিত্র পদার্থ হইয়া উঠে, নতুবা যখন শিব নৃত্যকালে হস্ত পদাদি সঞ্চালন করিলে সেই ভস্ম ভূমিতলে পতিত হয়, তখন দেবতারা উহা মস্তকে লেপন করিবেন কেন ॥ ৭৯ ॥

No doubt when the dust of the funeral ashes, [his body being besmeared thereby], has had a contact with his frame, a purificatory virtue is produced in it, for when it drops by reason of his pantomine movements in connection with his dance, it is [reverently] laid on their crowns by the denizens of heaven (79)

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥

अन्वयः । प्रभिन्नदिग्वारणवाहनः वृषा असम्पदः वृषेण गच्छतः तस्य पादौ मौलिना उपगम्य विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली करोति ॥ ८० ॥

वाच्य. । प्रभिन्नदिग्वारणेन वृष्णा क्रियेते ॥ ८० ॥

यदुक्तं दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ७० श्लो० इत्यस्तेऽस्या पुरतो विडम्बनेत्यादि ७० श्लो० च तत्रोत्तरमाह,—

असम्पद इति । प्रभिन्नः मदस्रावी दिग्वारणः दिग्गजः वाहनम् यस्य स ऐरावतेनोढ इत्यर्थः । वृषा देवेन्द्रः असम्पदः दरिद्रस्य वृषेण गच्छतः वृषभारूढस्य तस्य ईश्वरस्य पादौ मौलिना मुकुटेन उपगम्य प्रणम्येत्यर्थः । विनिद्राणाम् (1) विकसितानाम् मन्दाराणाम् कल्पतरुकुसुमानाम् रजोभिः परागैः अरुणाः अङ्गुलयः ययोस्तौ

(1) द्रा लट् द्राति । लुङ् अद्रासीत् । लिट् दद्रौ ।

तथोक्तौ करोति। दिग्गजारोहिणाम् इन्द्रादीनामपि वन्द्यस्य इन्दुमौले किं नम्रता, दृषारोहणे वा को दोष इत्यर्थः ॥ ८० ॥

भावार्थ । अकिञ्चनस्य वृषारूढस्य तस्य शिवस्य पादपद्म मत्तदिग्गजारूढ देवेन्द्र अपि मूर्ध्ना आदाय त अङ्गुलीषु प्रफुल्लमन्दारकुसुमपरागै रञ्जित करोति ॥ ८० ॥

Every दिश् or quarter of the sky has an elephant assigned to it, called a दिग्गज

তিনি নির্ধন, কিন্তু যখন তিনি বৃষে আরোহণ করিয়া গমন করেন, তখন মদমত্ত ঐরাবতারূঢ় ইন্দ্র তাঁহার চরণে প্রণিপাত করিয়া চরণাঙ্গুলি গুলি মস্তকস্থিত প্রফুল্ল মন্দার মালার পরাগে রক্তবর্ণ করিয়া দেন ॥ ৮০ ॥

He has no riches, and he is carried on the back of a bull, when he is met thus by Indra riding on the excited elephant that occupies his region of the sky, the latter touches his feet with his crown, and reddens the toes with the pollens of the full blown celestial flowers [that form his wreath] (80)

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

अन्वय । च्युतात्मना दोषं विवक्षता अपि त्वया ईशं प्रति एकं साधु भाषितं यं आत्मभुवः अपि कारणं आमनन्ति कथं सः लक्ष्यप्रभवः भविष्यति ॥ ८१ ॥

वाच्यः । विवक्षन् च्युतात्मा त्वं साधु भाषितवान् यः आम्नायते, तेन लक्ष्यप्रभवेन कथं भूयते ॥ ८१ ॥

यदुक्तम् अलक्ष्यजन्मतेति ७२ श्लो० तदुत्तरमाह,—

विवक्षतेति । च्युतात्मना नष्टस्वभावेन अतएव दोषम् दूषणम् विवक्षता वक्तुमिच्छतापि त्वया ईशं प्रति एकम् अलक्ष्यजन्मतेत्येकमेव वच इत्यर्थः । साधु भाषितम् सम्यगुक्तम् । यम् ईश्वरम् आत्मभुवोऽपि ब्रह्मणोऽपि "प्रधानम् सृष्टेश्च इत्यमर ।

कारणमामनन्ति उदाहरन्ति विद्वांस इति शेषः । पाद्मभाग्यामादावित्यादिना मनादेशः । स ईश्वरः, कथम् ? लब्धप्रभव लब्धजन्मा भविष्यति । अनादिनिधनस्य भगवत कारणमङ्काकर्त्तव्यं नान्विष्यत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

भवार्थ । शिवस्य दोष वक्तुं प्रवृत्तेन विकृतात्मना त्वया एक गुण अपि उक्तिखित, य हि विधातुः अपि विधाता तस्य कारण कथ लच्यते ? ॥ ८१ ॥

आत्मभू=*lit* Self-existent, or self-created, here it refers to ब्रह्मा the creator

তুমি ত অধঃপাতে গিয়াছ, শিবকে নিন্দা করাই তোমার অভিপ্রায়, তথাপি শিবের একটী প্রশংসা তোমার মুখ হইতেও নির্গত হইয়াছে। যিনি ব্রহ্মারও উৎপত্তির মূল, তাঁহার জন্মের নিরূপণ কি রূপে সম্ভবে ॥ ৮১

You wanted to vilify, of a perverted soul as you are, still you had to say one thing [at least] in his praise: How could any thing be known as to the birth of Him, who is declared to be the cause of the creator of the world (81)

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥

अन्वयः । विवादेन अलं त्वया यथा श्रुतं सः तावत् तथाविधः अशेषं अस्तु । अत्र भावैकरसं मम मनः स्थितं कामवृत्तिः वचनीयं न ईक्षते ॥ ८२ ॥

वाच्य । त्वं यथाश्रुतवान् तेन तावत् तथाविधेन भूयतां भावैकरसेन मनसा स्थितं कामवृत्तिना वचनीयं न ईक्ष्यते ॥ ८२ ॥

अलमिति । अथ वा विवादेन कलहेन अलम् त्वया यथा येन प्रकारेण स ईश्वरः श्रुत अशेषम् कार्त्स्न्येन तथाविध तावत्प्रकार एव अस्तु । मम मन तु अत्र ईश्वरे

भाव शृङ्गार. एक' अद्वितीय' रस आस्वादो यस्य तत् तथा स्थितम । तथापि काम-वृत्ति' स्वेच्छाव्यवहारी वचनीयम् अपवादम् अपेक्षते (न विचारयति । न हि स्वेच्छासञ्चारिणो लोकापवादाद् बिभ्यतीति भाव' ॥ ८२ ॥

भावार्थ. । अथवा वाग्विस्तरेण अलं भवता सम्यग् एव आकर्णितं स: शिव: तादृश एव भवतु किन्तु अनुरागप्रवणं मदीयं मन,करणं तस्मिन् एव निविष्टं स्थितं, कुत जनापवादात् स्वेच्छाचारिणो भीति ? ॥ ८२ ॥

আর বাগ্যুদ্ধে প্রয়োজন করে না। তুমি শিবের বিষয় যেরূপ জান, তিনি সর্ব্বতোভাবে সেই রূপই না হয় হইলেন। আমার মন তাঁহার উপর একাগ্র হইয়া রহিয়াছে। প্রণয়ের প্রবৃত্তি হইলে দোষ গুণ বিচার থাকে না॥ ৮২ ॥

No use disputing; you know him aright, let him be exactly as he has been describell to you But my soul is rapt in its love for him. One following the bent of his heart minds no dispraise [proceeding from other] (82)

निवार्य्यतामालि ! किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

अन्वयः । आलि स्फुरितोत्तराधरः पुनर्विवक्षुः अयं वटुः निवार्य्यतां य. महत: अपभाषते स: केवलं न तस्मात् य: शृणोति सः अपि पापभाक् ॥ ८३ ॥

वाच्य । निवारय इमं वटुं पुन: विवक्षुं स्फुरितोत्तराधरं येन महान्त: अपभाष्यन्ते तेन येन श्रूयते तेन पापभाजा भूयते ॥ ८३ ॥

निवार्य्यतामिति । हे आलि ! सखि ' "आलि सखी वयस्या च' इत्यमर । स्फुरितोत्तराधर. स्फुरणमूर्व्विकोष्ठ अयं वटु माणवक पुन किमपि विवक्षु वक्तुं

मिच्छ । ब्रूव समन्तादुपत्यथ । निवार्य्यताम् । नहिं वक्तुमेव कथं न ददामीत्याह — यथाहि यो महतः पूयात् अपमापते अपवदति न केवलम स पापभाग् भवतीति शेष । अत्र स्मृतिः । "गुरो र्यत्र परिवादो न श्रोतव्य कथञ्चन । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्य वा ततोऽन्यत" इति । किन्तु तस्मात महतामपवादकात् य शृणोति महदपवादकवाक्य मिति स अपि पापभागितामुपश्यते ॥ ८३ ॥

भावार्थ । अयि सखि ! पुनः किमपि कथयितु इच्छु एष बटु निषिध्यतां । महतां निन्दाकारियं केवल न पापं भजते तेभ्य ये आकर्णयन्ति, तान् अपि पापं भजते, न केवल महतां अपवादी एव पापी लच्छोता अपि पापवान् ॥ ८३ ॥

সখি বারণ কর, এই ব্রাহ্মণের অধর আবার কম্পিত হইতেছে, আবার কিছু বলিবে। মহতের নিন্দা যে করে, শুধু সে নহে, কিন্তু যে শুনে, সে পর্য্যন্ত পাপে লিপ্ত হয় ॥ ৮৩ ॥

Stop him, girl! The inpertinent student wants to say something again, see the quiver on his lips! Not only he who himself calumniates the great, but even a listener to his words incurs a sin. (83)

इतो गमिष्याम्यथ वेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मित
समाललम्बे वृषराजकेतन. ॥ ८४ ॥

अन्वयः । अथवा इतः गमिष्यामि इति वादिनी स्तनभिन्नवल्कला बाला चचाल वृषराजकेतन स्वरूप आस्थाय कृतस्मित तां समाललम्बे च ॥ ८४ ॥

वाच्य । गमिष्यते वादिन्या स्तनभिन्नवल्कलया बालया चेले, वृषराजकेतनेन कृतस्मितेन सा समाललम्बे ॥ ८४ ॥

सम्प्रति मन्तव्यमसमाप्यते,—

इत इति । अथ वा इत अन्यत्र गमिष्यामीति वादिनी वदन्ती स्तनाभ्यां भिन्नवल्कला स्पर्शात् कुचवस्त्रापीता बाला पार्वती चचाल । वृषराजकेतन वृषभ

ध्वजस्य स्वरूपमास्थाय निजरूपमाश्रित्य सस्मितं सन् ताम् पार्वतीम् समालम्ब्य जग्राह ॥ ८४ ॥

भावार्थः। अथवा अपरावस्थानेन अलं इति गन्तुकामा बाला, गतिवशात् स्तन-भिन्नवल्कला सती गन्तुं यदा प्राक्रमत तदा एव हरः निजरूपं अवलम्ब्य सहासं तां जग्राह ॥ ८४ ॥

অথবা এই স্থান হইতে আমার চলিয়া যাওয়াই কর্ত্তব্য, এই কথা বলিয়া পার্ব্বতী গাত্রোত্থান করিলেন, ত্বরা প্রযুক্ত তাঁহার বক্ষঃস্থলের বল্কল সরিয়া গেল। তৎক্ষণাৎ মহাদেব নিজ মূর্ত্তি পরিগ্রহ পূর্ব্বক কিঞ্চিৎ হাস্য করিয়া তাঁহাকে ধারণ করিলেন ॥ ৮৪ ॥

Or rather, let me leave this place ,—speaking thus, the tender girl was about to go, her bark garment dropping from rising bosom , and forthwith the god with the big bull for a flag, assumed his real form,—a smile on his lips—and caught hold of her. (84)

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

अन्वयः। तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः निक्षेपणाय उद्धृतं पदं उद्वहन्ती शैलाधिराजतनया मार्गाचलव्यतिकराकुलिता सिन्धुः इव न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥

वाच्यः। वेपथुमत्या सरसाङ्गयष्ट्या उद्वहन्त्या शैलाधिराजतनयया मार्गाचलव्यतिकराकुलितया सिन्ध्वा इव न ययौ न तस्थे ॥ ८५ ॥

तमिति। तम् देवम् वीक्ष्य वेपथुमती कम्पवती सरसाङ्गयष्टिः स्विन्नगात्री महादेवदर्शनेन स्वेदात् सात्त्विकभावोदय इत्यर्थः। निक्षेपणाय न्यासाय विन्यासाय उद्धृतम् उत्क्षिप्तम् पदम् अङ्घ्रिम् उद्वहन्ती शैलाधिराजतनया पार्वती न गन्तुं न तस्थौ स्थातुं अपि-

अन्वयः। तया व्याहृतसन्देशा प्रिये निभृता सा मधौ परभृतोन्मुखी चूतयष्टिः इव अभ्याशे बभौ ॥ २ ॥

वाच्यः। व्याहृतसन्देशया निभृतया तया परभृतोन्मुख्या चूतयष्ट्या इव बभे ॥ २ ॥

तयेति। तया सख्या सखीमुखेनेत्यर्थः व्याहृतसन्देशा उक्तवाचिका प्रिये हरे प्रियविषये निभृता नियता परमासक्तेत्यर्थं सा गौरी मधौ वसन्ते निभृता स्थिरा परभृतया कोकिलया उन्मुखी मुखरा परभृतोन्मुखी। मुखशब्देन अभिभाषणव्यापारो लक्ष्यते। तथा च परभृतामुखेन व्याहरन्तीत्यर्थः परभृतेति क्रियाशब्दविवक्षायां जातेरस्त्रीति ङीप्प्रत्ययो न भवति। तयेत्युपमेयस्य व्यक्तत्वादुपमानस्य परभृताशब्दस्य समासो बोद्धव्यः। अथ वा भृञ्धातोः सम्पदादित्वात् क्विप्। परैर्भृत् यस्यास्तया परभृता इति व्यासेन व्याख्येयम्। पदमञ्जरीकारस्तु परैर्भ्रियत इति कर्मणि क्विपमाह। चूतयष्टिः चूतशाखेव अभ्याशे अन्तिके बभौ। "सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत्। उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्" इत्यमरः ॥ २ ॥

भावार्थ। सख्या निवेदिताभिप्राया प्रियतमे महेशे नितरां अनुरक्ता सा पार्व्वती वसन्ते अनुरक्ता कोकिलवाचा मुखरा चूतशाखा इव अशोभत ॥ २ ॥

परभृतोन्मुखी = talking with the voice of black birds.

The point of the simile lies in this.— Her figure was slim as the mango bough, Siva was to her as spring is to the mango tree, giving fresh life to it; the voice in which her girl friend spoke to Siva, sweet as the blackbird's song

যেমন সহকারলতা কোকিলের আলাপ দ্বারা বসন্তের সহিত সম্ভাষণ করে, তদ্রূপ পার্ব্বতী শিবের নিকটে অবস্থিত হইয়াও সখীদ্বারা তাঁহার নিকট পূর্ব্বোক্ত কথাটী বলিয়া পাঠাইলেন ॥ ২ ॥

As the mango bough employs the voice of birds to communicate with spring, so seemed she, loving devotedly, having sent a message to her lover through her friend (2)

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम्।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥

अन्वयः। स्मरशासनः सः तथा इति प्रतिश्राय उमां कथं अपि विसृज्य ज्योतिर्मयान् सप्तऋषीन् सस्मार॥ २॥

वाच्यः।' तेन ज्योतिर्मयाः सप्त ऋषयः सस्मरिरे॥ ३॥

स इति। स प्रकृतः। आस्तेऽनेनेति आसनम्। मकरध्वजस्यारि स्फुटं। स्मरस्य शासन ईश्वर. तथेति प्रतिश्राय तथा करिष्यामीत्युक्त्वेत्यर्थः। उमाम् कथमपि कृच्छ्रेण विसृज्य तत्र गाढानुरागत्वादिति भावः। ज्योतिर्मयान् तेजोरूपान् सप्तर्षीन् ऋषिः सप्त तान् सस्मार स्मृतवान्॥ ३॥

भावार्थः। स तु शिवः पार्वत्याः सकाशे तथा इति प्रतिश्रुत्य ज्योतिर्मयान् सप्तर्षीन् सम्बन्धयोजनार्थं स्मृतवान्॥ ३॥

As to the effect of such remembrance by one god of another, see Canto II,V. 53,

'তাহাই করিতেছি' শিব এই প্রকার প্রতিশ্রুত হইয়া অতি কষ্টে পার্ব্বতীর নিকট বিদায় লইয়া আকাশে তারা রূপে বিরাজমান সপ্ত ঋষিকে স্মরণ করিলেন॥ ৩॥

He the chastiser of Love made a promise to do as he was asked ; with an effort he parted from her ; and centred his thoughts upon the seven saints, who figure in the firmament as seven luminous stars (3)

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः।

सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः॥ ४॥

अन्वयः। ते तपोधनाः प्रभामण्डलैः व्योम द्योतयन्तः सारुन्धतीकाः (सप्त) सपदि प्रभोः पुरः प्रादुरासन्॥ ४॥

वाच्यः। तैः द्योतयद्भिः तपोधनैः सारुन्धतीकैः प्रादुरास्यत॥ ४॥

त इति। ते तप एव धनं येषान्ते तपोधनाः सप्तर्षयः प्रभामण्डलैः तेजःपुञ्जैः व्योम आकाशम्, द्योतयन्तः, प्रकाशयन्तः, अरुन्धत्या, सह वर्त्तन्त इति सारुन्धतीका सम। मत्वर्थीयेति कप्। सपदि प्रभोः ईश्वरस्य पुरः पुरोभागे प्रादुरासन् प्रकाशा बभूवुः॥ ४॥

भावार्थ। अथ भगवता शिवेन स्मृताय ते सप्तर्षय कान्तिपटलैर्नभो मं उद्भासयन्त अरुन्धत्या सार्द्धं शिवसमीपमाजग्मु ॥ ४ ॥

তৎক্ষণাৎ সেই সপ্ত ঋষি অরুন্ধতীকে সঙ্গে লইয়া এবং পুঞ্জ পুঞ্জ আলোক দ্বারা আকাশমণ্ডলকে উজ্জ্বলীকৃত করিতে করিতে প্রভুর সম্মুখে দণ্ডায়মান হইলেন ॥ ৪ ॥

Then, anchorites regarding penance as their riches, illuminating the sky with beams that emanated from round their person accompanied by Arundhati, the holy dame, straightway appeared before the Lord (4)

आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु ।
व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥

अन्वय.। तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु दिङ्नाग मद गन्धिषु व्योमगङ्गाप्रवाहेषु आप्लुता. ॥ ५ ॥

वाच्य.। आप्लुतैः ॥ ५ ॥

इत पर षड्भि श्लोकैस्तान् मुनीन् वर्णयति,—आप्लुता (1) इत्यादिभि। उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किरा इगुपधेत्यादिना कप्रत्यय। तीरे ये मन्दारा कल्पवृक्षा तेषाम् कुसुमानाम् उत्किरा वीचय तरङ्गा येषां तेषु दिङ्नागानाम् दिग्गजानाम् मदगन्ध एषामिति तथोक्तेषु व्योमगङ्गाप्रवाहेषु आकाशगङ्गास्रोत सु आप्लुता स्नाता ॥ ५ ॥

भावार्थ। किम्भूता। मन्दारकुसुमाकीर्णेषु दिग्गजदानवासितेषु मन्दाकिनी प्रवाहेषु ह्लाताता ॥ ५ ॥

এখন তাঁহাদিগের সেইমাত্র স্বর্গগঙ্গার স্রোতে অবগাহন করা হইয়াছে, যে স্রোতের তরঙ্গ তীরস্থিত মন্দার বৃক্ষের ফুল পুষ্পগুলিকে ইতস্তত ভাসাইয়া লয় এবং যাহার জল দিগ্‌গজদিগের মদ বারির গন্ধে সুরভীকৃত হইয়া থাকে ॥ ৫ ॥

They had just bathed in the stream of the Ganga that flows in

(1) प्लु = to float प्लुङ् गतौ। भ्वा. आत्म.। लिट् प्रथ. पु.। क्त. क्त।

the sky,—where the waves float about the flowers of the celestial trees growing on the bank ;—streams carrying the smell of the liquid secretion poured by the excited elephants of the sky. (5)

मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रती हैमवल्कलाः ।
रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इव स्थिताः ॥ ६ ॥

अन्वयः । मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतः हैमवल्कलाः रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां आश्रिताः कल्पवृक्षाः इव स्थिताः ॥ ६ ॥

वाच्यः । बिभ्रद्भिः हैमवल्कलैः रत्नाक्षसूत्रैः आश्रितैः कल्पवृक्षैः (स्थितं) ॥ ६ ॥

मुक्तेति । मुक्तानाम् मौक्तिकानाम् यज्ञोपवीतानि मुक्तामयानि तानीत्यर्थः, बिभ्रतः दधानाः हेममयानि वल्कलानि येषां ते हैमवल्कलाः । रत्नमयानि अक्षसूत्राणि येषां ते रत्नाक्षसूत्राः । प्रव्रज्याम् प्रव्रजनम् । प्रव्रज्याभावे कथंचित् स्थिर । स्थिताः कल्पवृक्षा इव स्थिताः । अत्र चतुर्थाश्रमवासिनां प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते 'जटी परिव्रड् मौण्डी प्राजापत्यास्तपस्विनः" इति सर्वेषांकल्पविधानात् "सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतोऽपि सन्" इति वानप्रस्थाश्रमभयया स्मरणात ॥ ६ ॥

भावार्थ । मुक्तामययज्ञोपवीतं धारयन्तः काञ्चनवल्कलपरिधायिनः रत्नमयजपमालाकरा ते ऋषयः वानप्रस्थधर्मरताः कल्पपादपाः इव अलक्ष्यन्त ॥ ६ ॥

The idea of a celestial tree is that it produces in abundance precious stones and metals

তাঁহাদিগের যজ্ঞোপবীত মুক্তাময়, বস্ত্র সুবর্ণময়, এবং জপমালা রত্নময়, সুতরাং দেখিলে জ্ঞান হয় যেন কল্পতরুরা সন্ন্যাসী হইয়াছেন ॥ ৬ ॥

They bore strings of pearls as their sacred thread ; their garment was made of gold , their rosary was strung with gems , so that they seemed celestial trees turned ascetics (6)

अथ प्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणामसुदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अन्वयः । अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना साक्षात् सहस्ररश्मिना सप्रणामं उदीक्षिताः ॥ ७ ॥

अध इति । अध प्रस्थापिताश्वेन सूर्य्यमण्डलोपरिविभिन्नात् सप्तर्षिमण्डलस्येति भाव । समावर्जितकेतुना (1) तन्मण्डलाघातशङ्कया नामितध्वजेन सहस्ररश्मिना सूर्य्येण साक्षात् स्वयमेव सप्रणामम् उदीक्षिता गमनाभ्युत्पादानपर्य्यन्तमित्यर्थ । भगवत' सूर्य्यस्याप्युपास्या इति भाव ॥ ७ ॥

भावार्थ । यदा ते व्योममार्गेण आगच्छन्ति, तदा सूर्य्य मार्गरोधशङ्कया स्वान् तुरगान् अध संस्थाप्य ध्वजांश्च समावर्ज्य सप्रणाम तान् आलोकितवन्त ॥ ७ ॥

The purport is—that the sun is below the Seven Saints, who form the constellation of the Great Bear

ইঁহারা এত উর্দ্ধে থাকেন যে সূর্য্যের রথের ঘোটকেরা ইঁহাদিগের নিম্ন দিয়া প্রস্থান করে, তখন সূর্য্যকে রথের ধ্বজা অবতারণ করিতে হয়, পাছে সপ্তর্ষিমণ্ডলে স্পর্শ হয়, আর স্বয়ং সূর্য্যদেব উর্দ্ধে নিরীক্ষণ পূর্ব্বক প্রণাম করেন ॥ ৭ ॥

The luminary of one thousand beams has to upraise his eyes to bow to them,—for he drives the steeds of his car through a lower region of air and he has to lower his flag, lest it should touch their sphere. (7)

आसक्तबाहुलतया सार्द्धमुद्धृतया भुवा ।
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥

अन्वयः । प्रलयापदि आसक्तबाहुलतया उद्धृतया भुवा सार्द्धं महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः ॥ ८ ॥

वाच्यः । विश्रान्ताः स्थित ॥ ८ ॥

---

(1) वर्ज—to abandon- चुर् वर्जयति ते, वर्जति । लुङ् अववर्जत् अवीवृजत्, अवर्जीत् ।

आधस्येति । युग किंविधा प्रलयापदि कल्पान्तसङ्कटे आसक्तबाहुलतया दंष्ट्राया मिति शेषः । उद्धृतया दंष्ट्रयेति शेषः । भुवा सार्द्धम् धरण्या सह महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः । महाप्रलयेऽप्यविनाशिन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भावार्थः । किम्भूता युगान्तसङ्कटे अपि, आसक्तभुजलतया जलमध्यात् दंष्ट्रापेण उत्क्षिप्तया धरण्या सह आदिवराहदंष्ट्रायां लब्धविश्रामा, प्रलयकाले अपि अवि नाशिन ॥ ८ ॥

The purport is—that they do not die even at the dooms-day destruction of the world

যখন প্রলয়কালে বরাহ অবতার পৃথিবীকে দন্তে ধারণ করেন, তখন ইঁহারাও সেই সংকটের সময় বরাহের দন্তে আপনাদিগের ক্ষীণ বাহু সংলগ্ন করিয়া বিশ্রাম করিয়াছিলেন ॥ ৮ ॥

When the general catastrophe destroyed the world, they had rested on the tusk of the Mighty Boar, with their thin arms clinging to it, together with the Earth, raised from under the universal flood (8)

सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् ।
पुरातनाः पुराविद्भिर्धातारः इति कीर्त्तिताः ॥ ९ ॥

अन्वयः । विश्वयोनेः अनन्तरं सर्गशेषप्रणयनात् पुराविद्भिः पुरातनाः धातारः इति कीर्त्तिताः ॥ ९ ॥

वाच्यः । पुराविद् · पुरातनान् धातॄन् इति कीर्त्तितवन्तः ॥ ९ ॥

सर्गशेषेति । विश्वयोनेः ब्रह्मणः अनन्तरम् सर्गशेषस्य प्रणयनात् ब्रह्मसृष्टावशिष्टस्य करणाद्धेतोरित्यर्थः पुराविद्भिः पुरावेदिभिः पुरातनाः धातारः इति कीर्त्तिताः (2) । विश्वयोनेरिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी तस्यानन्तरमिति भाष्ये दर्शनात् । अपादानत्व

(2) कृत्=to name लट् कीर्त्तयति त । लुङ् अचिकीर्त्तत्-त । लिट् कीर्त्तयाम्बभूव आस चकार, चक्रे ।

विश्वयोनौ तु दृश्यते । अथवा शब्दोऽयमव्यवहितादनन्तरस्येति प्राचामर्थे दर्शनात् । "तथा अथातो धर्मजिज्ञासा वेदाध्ययनादनन्तरम्" इत्याचार्याः । कश्चित् 'पुराणपर्यायपाठादनन्तरम्' इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

भावार्थः । विधातुः पश्चात् एते सुमनः अवशिष्टं सर्गं सृजन्ति स्म इति पुराणविद्‌भिः एताम् पुरातना स्रष्टार इति कथितवन्तः ॥ ९ ॥

विश्वयोनि is another name for Brahma

ব্রহ্মার পর অবশিষ্ট সৃষ্টি ইঁহারাই রচনা করেন, একারণ পৌরাণিকেরা ইঁহাদিগকে প্রাচীন সৃষ্টিকর্ত্তা বলিয়া উল্লেখ করিয়া থাকেন ॥ ৯ ॥

They are styled by those conversant with the ancient lore as the time honored creators of this world, since the remaining part of this creation was formed by them after it had been half finished by him who is the source of all (9)

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।
तपसामुपभुञ्जाना. फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

कुलकम् ।

अन्वयः । प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकं उपेयुषां तपसां फलानि उपभुञ्जानाः अपि तपस्विनः ॥ १० ॥

वाच्य. । उपभुञ्जानैः तपस्विभिः जातं ॥ १० ॥

प्राक्तनानामिति । प्राक्तनानाम् जन्मान्तरभवानाम् विशुद्धानाम् निर्मलानाम् परिपाकम् फलदानोन्मुखत्वम् उपेयुषाम् गतानाम् तपसां फलानि उपभुञ्जाना अपि तपस्विनः तपोनिष्ठाः । प्रारब्धभोगिनो निस्पृहाश्चेति भावः ॥ कुलकम् ॥ १० ॥

भावार्थः । पूर्वजन्मार्ज्जितानां परिपाकं गतानां निर्मलानां तपसां फलानि अनुभवन्तः अपि इदानीं तपसो न निवृत्ताः ॥ १० ॥

From verses 4 to 10 form a कुलक i e more than four stanzas to be read together

পূর্ব্বে যে তপস্যা করা হইয়াছিল তাহা ফলপ্রদ হইয়াছে, এবং সেই ফল ইঁহারা ভোগ করিতেছেন, অথচ তপস্যা পরিত্যাগ করেন নাই ॥ ১০ ॥

They were enjoying the fruits of the austerities already performed—austerities, which had been free from stain, and had resulted in the eminent position they had attained, and yet they had not ceased to practise penance (10)

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा।
साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥

अन्वयः। तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा अरुन्धती साक्षात् तपःसिद्धिः इव बहु बभासे ॥ ११ ॥

वाच्यः। मध्यगतया पादार्पितेक्षणया साध्व्या अरुन्धत्या तपःसिद्ध्या इव बभासे ॥ ११ ॥

तेषामिति। तेषाम् ऋषीणाम् मध्यगता साध्वी पतिव्रता अतएव पत्युः वसिष्ठस्य पादयोः अर्पितेक्षणा निविष्टदृष्टिः अरुन्धती साक्षात् प्रत्यक्षा तपःसिद्धिरिव तेषामर्जितेति शेषः। तेषां मध्यगतेति षिड्वचनादिशाम्यादिमसुषमा। बहु भूयिष्ठम् बभासे भाति स्म ॥ ११ ॥

भावार्थ। तेषां मध्यवर्त्तिनी पतिव्रता स्वामिचरणनिहितनेत्रा अरुन्धती मूर्त्तिमती तपःसिद्धिः इव अशोभत ॥ ११ ॥

পতিব্রতা অরুন্ধতী তাঁহাদিগের মধ্য স্থলে অবস্থিত থাকিয়া স্বামীর চরণ নিরীক্ষণ করিতেছিলেন। তাঁহাকে দেখিলে জ্ঞান হইত যেন ইনিই তাঁহাদিগের তপস্যার সিদ্ধি মূর্ত্তিমতী হইয়াছেন, তাঁহাকে এমনি সুন্দর দেখাইতেছিল ॥ ১১ ॥

Surrounded by them, Arundhati, the devoted wife, with her eyes ever directed to her husband's feet, looked exceedingly bright, and seemed to be the impersonation of successful penance (11)

तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः।
स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥

अन्वयः। ईश्वरः तां मुनींश्च अगौरवभेदेन अपश्यत् स्त्री पुमान् इति एषा अनास्था सतां वृत्तं हि महितं ॥ १२ ॥

वाच्यः । ईश्वरेण सा मुनयः च अदृश्यन्त । अनास्थया जातं वृत्तेन महितेन जातं ॥ १२ ॥

तामिति । ईश्वर भगवान् ताम् अरुन्धतीम् मुनीन् च अविशेषेण समानप्रतिपत्त्या अपश्यत् दृष्टवान् । ननु अयमविवेक इत्याह,—हि यस्मात् स्त्री पुमानित्येषा अनास्था स्त्रीपुंसभेदो न विवक्षितः किन्तु सताम् साधूनाम् वृत्तम् चरित्रमेव महितम् पूज्यम् । "गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः" इति ॥ १२ ॥

भावार्थ । अथ शिव अरुन्धतीं तान् मुनींश्च तुल्यगौरवेण समादृतवान् इयं स्त्री एष च पुमान् इति विभाजय अनास्था आस्था वा न विधेया साधूनां चरित एव पूजा । "गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः" ॥ १२ ॥

যেমন সপ্ত ঋষিকে, তদ্রূপ অরুন্ধতীকেও, শিব সকলকেই সমান সমাদর করিলেন। কারণ স্ত্রী কি পুরুষ ইহা কথার মধ্যেই নয়, সাধু লোকের চরিত্রই আদরণীয় ॥ ১২ ॥

The Lord God received these anchorites and likewise her with equal respect, for sex is no consideration at all, virtuous character has a claim to honor, whether in a female, or in a male. (12)

तद्दर्शनादभूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः ।
क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

अन्वयः । तद्दर्शनात् शम्भोः दारार्थं आदरः भूयान् अभूत् सत्पत्न्यः धर्म्याणां क्रियाणां मूलकारणं ॥ १३ ॥

वाच्यः । भूयसा आदरेण अभवि । सत्पत्नीभिः मूलकारणेन भूयते ॥ १३ ॥

तदिति । तद्दर्शनात् अरुन्धतीदर्शनात् शम्भोः दारार्थम् दारपरिग्रहार्थम् आदरो भूयान् बहुतर अभूत् ननु दाराः कुतोऽपेक्ष्यन्त इत्याह,—धर्म्याणाम् धर्मादनपेतानाम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः । क्रियाणाम् इज्यादीनां सत्यः पतिव्रताः पत्न्यः पत्नयः पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति ङीप् नकारश्च । मूलकारणं खलु ॥ १३ ॥

भावार्थ । सप्तर्षीकान् तान् अवलोक्य शिवस्य दारपरिग्रहाय आदरः अधिक अभूत् । पतिव्रताश्चिय एव धर्मकार्य्याणां मूलं ॥ १३ ॥

Because a wife's association is indispensable in all religious rites; hence her name, सहधर्म्मचारिणी । पाणिनि also says — पत्युर्नो यज्ञसंयोगे i. e. पत्नी implies an associate in sacrificial rites

তাঁহাকে দেখিয়া বিবাহার্থে আরো যত্ন শিবের মনোমধ্যে উদিত হইল, কারণ পতিব্রতা পত্নীর সহকারিতা দ্বারাই অশেষ প্রকার ধর্ম্মানুষ্ঠান হইয়া থাকে ॥ ১৩ ॥

Beholding her, Siva's solicitude for winning a wife became keener than before, for virtuous wives are at the root of all pious work. (13)

धर्म्मेणापि पदं शर्व्वे कारिते पार्व्वतीं प्रति ।

पूर्व्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥

अन्वय । धर्म्मेण अपि पार्व्वतीं प्रति शर्व्वे पदं कारिते (सति) पूर्व्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्वसितं ॥ १४ ॥

वाच्य । मनसा उच्छ्वसितेन जातं ॥ १४ ॥

धर्म्मेणेति । धर्म्मेण दारग्रहणस्याचरणेनापि कर्त्रा शर्व्वे ईश्वरे पार्व्वतीम् प्रति पदं कारिते सति । इच्छोरन्यतरस्यामिति शर्व्वस्याणिकर्त्तुं कर्म्मत्वम् । पूर्व्वापराधभीतस्य कामस्य मन उच्छ्वसितम् पुनरुज्जीवनायकाम्यो भवतीति समत्याश्वसमभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

भावार्थ । धर्म्मेण शिवे पार्व्वतीं प्रति परिणयार्थं जनिताभिलाषे सति पूर्व्व दोषशङ्कितस्य कन्दर्पस्य हृदयं पुनर्जीवनाय समुत्सुकं जातम् ॥ १४ ॥

The purport is, there are three motives in life piety, and riches and pleasure. Though Siva's marriage was dictated by a purely pious motive Love thought that he might be pardoned now, since Siva was doing the act that Love ordinarily inspires.

পার্ব্বতীকে বিবাহ করিবার জন্য শিবের যে চেষ্টা, যদিও তাহা তাঁহার ধর্ম্মবাসনাতেই ঘটিয়াছিল, তথাপি কামদেব তাঁহার নিকট অপরাধ করিয়া ভীত ছিলেন, তাঁহার মনে এখন কিঞ্চিৎ আশার সঞ্চার হইল ॥ ১৪ ॥

Though it was a pious motive that actuated Siva to take this step, of marrying the mountain's daughter the god of Love felt

वाच्य: । ईश्वरेण सा मुनयः च अदृश्यन्त । अनास्थया जातं वृत्तेन महितेन जातं ॥ १२ ॥

तामिति । ईश्वर: भगवान् ताम् अरुन्धतीम् मुनींश्च अभेदेन समानमेव यथा तथा अपश्यत् दृष्टवान् । नपायमविवेक इत्याह,—हि यस्मात् स्त्री पुमानिति एषा अनास्था स्त्रीपुंसभेदो न विवक्षितः किन्तु सताम् साधूनाम् वृत्तम् चरित्रमेव महितम् पूज्यम् । "गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः" इति ॥ १२ ॥

भावार्थ । अथ शिव अरुन्धतीं तान् मुनींश्च तुल्यगौरवेण स्वागतीकृतवान् इयं स्त्री एष च पुमान् इति विशेषाय अनास्था आस्था वा न विधेया साधूनां चरितं एव पूज्यं । "गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः" ॥ १२ ॥

যেমন সপ্ত ঋষিকে, তদ্রূপ অরুন্ধতীকেও, শিব সকলকেই সমান মর্যাদর করিলেন। কারণ স্ত্রী কি পুরুষ ইহা কথার মধ্যেই নয়, সাধু লোকের চরিত্রই আদরণীয় ॥ ১২ ॥

The Lord God received these anchorites and likewise her with equal respect, for sex is no consideration at all, virtuous character has a claim to honor, whether in a female, or in a male. (12)

तद्दर्शनादभूत् शम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः ।
क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ १३ ॥

अन्वय: । तद्दर्शनात् शम्भोः दारार्थं आदरः भूयान् अभूत् सत्पत्न्यः धर्म्याणां क्रियाणां मूलकारणं ॥ १३ ॥

वाच्य: । भूयसा आदरेण अभावि । सत्पत्नीभिः मूलकारणेन भूयते ॥ १३ ॥

तदिति । तद्दर्शनात् अरुन्धतीदर्शनात् शम्भोः दारार्थम् दारपरिग्रहार्थम् आदरः भूयान् बहुतरः अभूत् ननु दाराः कुतोपयुज्यन्त इत्यत आह,—धर्म्याणाम् धर्मादनपेतानाम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत्प्रत्ययः । क्रियाणाम् इज्यादीनां सत्यः पतिव्रताः पत्न्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति ङीप् नकारश्च । मूलकारणं खलु ॥ १३ ॥

भावार्थ । सप्तर्षीकान् तान् अवलोक्य शिवस्य दारपरिग्रहाय आदरः अधिक अभूत् । पतिव्रताः स्त्रियः एव धर्मकार्याणां मूलं ॥ १३ ॥

वाच्यः । आम्नातवन्तः हुतवन्तः, तप्तवन्तः फलेन विपक्वं ॥ १६ ॥

यदिति । ब्रह्म वेदः । "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः । सम्यक् नियमपूर्वकम् आम्नातम् अधीतमिति यत्, अग्नौ विधिना हुतम् इति यत्, तपः चान्द्रायणादिकम् तप्तम् इति च यत्, तस्य अध्ययनहोमतपोरूपस्य आश्रमत्रयसाध्यस्य श्रेयस्करस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुदायाभिप्रायकमेकवचनम् अन्यथा आहत्याव्ययप्रसङ्गात् । न च नपुंसकैकवद्भावः, अनपुंसकेनेति नियमात् । फलम् कार्य्यम् अद्य नः अस्माकम् विपक्वम् परिणतमित्यर्थः । कर्मणि क्तः पचो वः इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥ १६ ॥

भावार्थः । हे देव ! अस्माभिः यत् साङ्गवेदा अधीता यत्र यथाविधि आचरिता यावा यच्च कठोरं तपः चरितं अद्य तस्य फलं परिणतं तस्य तपसः फलेन त्वं दृष्टः असि ॥ १६ ॥

আমরা যে রীতিমত বেদাধ্যয়ন করিয়াছি, অগ্নিহোত্রের অনুষ্ঠান যথা নিয়মে করিয়াছি, আর তপস্যা যে করিয়াছি, সে সমস্ত বিষয় আজি আমাদিগের সফল হইল ॥ ১৬ ॥

That we studied the sacred book in the manner it ought to be studied; that we offered oblations upon the fire in proper form; that we mortified ourselves with austerities,—the fruits of all these troubles have this day ripened for us (16)

यद्ध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

अन्वयः । यत् जगतां अध्यक्षेण भवता वयं मनोरथस्य अविषयं आत्मनः मनोविषयं आरोपिताः ॥ १७ ॥

वाच्यः । अध्यक्षः भवान् अस्मान् आरोपितवान् ॥ १७ ॥

तदेव प्रपञ्चयति,—

यदिति । यत्-यस्मात् कारणात् जगताम् अध्यक्षेण अधिपेन त्वया वयम् मनोरथस्य अभिलाषस्य अविषयम् अगोचरम् आत्मनः स्वस्य मनोविषयम् मनोदेशम् आरोपिताः प्रापिताः । तस्मादिदमेव फलमिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । सकलजगदध्यक्षस्य भगवतोऽपि वयमध्येयाः भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥ १७ ॥

a relief, having already committed an offence and being afraid of him. (14)

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।
इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

अन्वयः । अथ अनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ते सर्वे मुनयः जगद्गुरुं मानयित्वा इदं ऊचुः ॥ १५ ॥

वाच्यः । अनूचानैः प्रीतिकण्टकितत्वग्भिः तैः सर्वैः मुनिभिः इदं ऊचे ॥ १५ ॥

अथेति । अथ अनूचानाः साङ्गवेदप्रवक्तारः। "अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः" इत्यमरः। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति निपातः। प्रीत्या कण्टकिताः पुलकिताः त्वचः येषान्ते तथोक्ताः। ते सर्वे मुनयः जगद्गुरुम् हरम् मानयित्वा पूजयित्वा इदम् वक्ष्यमाणम् ऊचुः ॥ १५ ॥

भावार्थः। अथ वेदपारगाः ते मुनयः शिवदर्शनेन प्रीतिपुलकितदेहाः शिवमार्यं अभिवाद्य वक्ष्यमाणं अब्रुवन् ॥ १५ ॥

अनूचान= अनु+वच+कान= साङ्गे वेदे अधीती, i. e. has studied the veda and the ancillary branches of learning.

পরে বেদবেদাঙ্গ-পারদর্শী সেই সপ্ত ঋষি জগদ্‌গুরু মহাদেবকে প্রণাম পূর্ব্বক,আহ্লাদে পুলকিত শরীর হইয়া এইরূপ কহিলেন ॥ ১৫ ॥

Now the celestial saints, versed in the sacred lore, paid respect to him,— the spiritual guide of the world; and spoke as follows, joy sending a thrill through their frame (15)

यद् ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।
यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥ १६ ॥

अन्वयः । यत् ब्रह्म सम्यक् आम्नातं यत् अग्नौ विधिना हुतं यत् तपः तप्तं तस्य फलं नः अद्य विपक्वं ॥ १६ ॥

वाच्यः । आम्नातवन्तः हुतवन्तः, तप्तवन्तः फलेन विपक्व ॥ १६ ॥

यदिति । ब्रह्म वेद । "वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म" इत्यमरः । सम्यक् नियमपूर्वकम् आम्नातम् अधीतमिति यत् अग्नौ विधिना हुतम् इति यत् तपः चान्द्रायणादिकम् तप्तम् इति च यत्, तस्य अध्ययनहोमतपोरूपस्य आम्नायहुतसाध्यस्य कृत्स्नस्यापि कर्मण इत्यर्थः । समुदायाभिप्रायकमेकवचनम् अन्यथा आहत्यान्वयप्रसङ्गात् । न च नपुंसकैकवद्भावः, अनपुंसकेनेति नियमात् । फलम् कार्यम् अद्य न अस्माकम् विपक्वम् सुनिष्पन्नमित्यर्थः । कर्मणि क्तः पचोव इति निष्ठातस्य वत्वम् ॥ १६ ॥

भावार्थः । हे देव ! अस्माभिः यत् साङ्गवेदाः अधीताः यच्च यथाविधि आचरिताः यागाः यच्च कठोरं तपः चरितं अद्य तस्य फलं परिणतं तस्य तत्सर्वं फलेन त्वं दृष्टः असि ॥ १६ ॥

আমরা যে রীতিমত বেদাধ্যয়ন করিয়াছি, অগ্নিহোত্রের অনুষ্ঠান যথা নিয়মে করিয়াছি, আর তপস্যা যে করিয়াছি, সে সমস্ত বিষয় আজি আমাদিগের সফল হইল ॥ ১৬ ॥

That we studied the sacred book in the manner it ought to be studied, that we offered oblations upon the fire in proper form; that we mortified ourselves with austerities,—the fruits of all these troubles have this day ripened for us (16)

यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥

अन्वय । यत् जगतां अध्यक्षेण भवता वयं मनोरथस्य अविषयं आत्मनः मनोविषयं आरोपिताः ॥ १७ ॥

वाच्यः । अध्यक्षः भवान् अस्मान् आरोपितवान् ॥ १७ ॥

तदेव फलमाह,—

यदिति । यत् यस्मात् कारणात् जगताम् अध्यक्षेण अधिपेन त्वया वयम् मनोरथस्य अभिलाषस्य अविषयम् अगोचरम् आत्मनः स्वस्य मनोविषयम् मनोदेशम् आरोपिताः प्रापिताः । तस्मादियद्धि फलमिति पूर्वेण सम्बन्धः । सकलजगदन्तर्यामी भगवतोऽपि वयमन्तःस्था भवाम इति परमोत्कृष्टा वयमिति भावः ॥ १७ ॥

भावार्थं । जगदीशेन त्वया वय स्मर्त्तव्या, इति कदाचिदपि न अस्माभि चिन्तितं परं अद्य भवता स्मृता वय धन्या नो भाग्य ॥ १७ ॥

अधि+अक्षि=अध्यक्ष ; अधि from above, अक्षि eye, who directs his eye from above, superintendent, supervisor

কারণ আপনি ত্রিভুবনের প্রভু, আপনি আমাদিগকে স্মরণ করিয়া নিজ মনোভূমিতে আরোহণ করাইয়াছেন, এরূপ উচ্চস্থান আমাদিগের আশা পথের অতীত ॥ ১৭ ॥

Since you who look after the several worlds from your eminent seat, have given us a place in your mind—a position beyond the reach of our hopes- (17)

यस्य चेतसि वर्त्तेथा. स तावत् कृतिनां वरः ।
कि पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्त्तते ॥ १८ ॥

अन्वयः । यस्य चेतसि वर्त्तेथाः सः तावत् कृतिनां वरः ब्रह्मयोने तव चेतसि यो किं पुनरसौ वर्त्तते ॥ १८ ॥

वाच्यः । स्थीयेत, तेन वरेण जातं येन स्थीयते तेन ॥ १८ ॥

तदेवोपपादयति,—

यस्येति । यस्य जनस्य चेतसि वर्त्तेथा येन स्मर्य्यसे इत्यर्थः स तावत् स एव कृतिनां वर श्रेष्ठः ब्रह्मण वेदस्य वेधसो वा योनि कारणस्य यद्वा वेदप्रमाणकस्य तव चेतसि यो वर्त्तते त्वया स्मर्य्यते इत्यर्थः किम्पुन स कृतिनां वर इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भावार्थ । कि अपर य त्वां हृदयचेते निधाय भक्त्या चिन्तयितु प्रभवति, स एव महात्मनां अग्रणी, ये तु भवच्चित्तविषय प्राप्ता तेषां कथा एव नास्ति ॥ १८ ॥

कृतकर्मेन इति कृती i e one who has successfully performed his task, in a secondary sense, who has gained his wishes

আপনি যাহার অন্তঃকরণে স্থান লন, তাহার তুল্য সৌভাগ্যশালী কেহ নাই। কিন্তু ব্রহ্মার উৎপত্তিদাতা যে আপনি, আপনার চিত্তে যে স্থান পায়, তাঁহার সৌভাগ্যের কথা কি বলিব ॥ ১৮ ॥

He in whose mind you have a place is indeed the most success-

ful man : let alone him who has a place in your heart,—you who are the cause of the creator himself. (18)

सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात्तव ॥ १९ ॥

अन्वयः। अर्कात् सोमात् च परं पदम् अध्यास्महे, सं अद्य तु तव स्मरणानुग्रहात् ताभ्यां उच्चैस्तरं पदं (अध्यास्महे) ॥ १९ ॥

वाच्यः। अस्माभिः अध्यास्यते ॥ १९ ॥

सत्यमिति। अर्कात् सूर्य्यात् सोमात् चन्द्राच परम् उच्चैः पदम् स्थानम् अध्यास्महे अधितिष्ठामः वयमिति शेष सत्यम्। अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम्। अद्य तु तव कर्त्तुः स्मरणम् एव अनुग्रहः प्रसादः तस्माद्धेतोः ताभ्याम् अर्केन्दुभ्याम् उच्चैस्तरमिति द्वयमध्ये त्वापादानाद्रत्ययः ॥ १९ ॥

भावार्थः। यद्यपि वयं सूर्य्यलोकात् चन्द्रलोकाच परं स्थानं समाधिष्ठिताः किन्तु अद्य तं भवदनुग्रहेण ततः अपि उन्नततरं स्थानं अधिष्ठिताः स्म ॥ १९ ॥

সত্য বটে, সূর্য্য-মণ্ডল, এবং চন্দ্র-মণ্ডল অপেক্ষাও উচ্চতর স্থান আমরা অধিকার করিয়া থাকি। অদ্য কিন্তু আপনি স্মরণ করিয়াছেন এ অনুগ্রহ প্রাপ্ত হইয়া ততোধিক উচ্চস্থান অধিকার করিলাম ॥ ১৯ ॥

True, we occupy a place above the sun, and above the moon ; but today our position is higher still, from this favor of yours,—that you have remembered us. (19)

त्वत्सम्भावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।
प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥

अन्वयः। वयं त्वत्सम्भावितं आत्मानं बहु मन्यामहे, उत्तमादरः स्वगुणेषु प्रायः प्रत्ययं आधत्ते हि ॥ २० ॥

वाच्यः। अस्माभिः त्वत्सम्भावितः आत्मा बहुमन्यते, उत्तमादरेण प्रत्ययः आधीयते ॥ २० ॥

त्वदिति । वयम् त्वया सम्भावित सत्कृतम् स्वसम्भावितम् आत्मानम् आत्मस्वरूपम् अत्र अधिकं यथा तथा मन्यामहे । तथाहि उत्तमादर उत्तमपुरुषकर्तृक सम्मान गुणेषु विषये प्रायेण भूम्ना प्रत्ययम् विश्वासम् आधत्ते जनयति । सर्वस्यापि महात्मभि परिगृहीत एव पूज्यतादिहेतुरित्यर्थ ॥ २० ॥

भावार्थ । साम्प्रत भवदनुगृहीत आत्मान श्लाघ्यतम मन्यामहे, महात्मभि कृत समादर अस्मिन् गौरव आपादयति ॥ २० ॥

আপনি সমাদর করিয়াছেন বলিয়া আমাদিগের নিজের প্রতি গৌরববুদ্ধি উপস্থিত হইতেছে। কারণ মহত্তের আদর পাইলে আপনাকে গুণবান্ বলিয়া বলিয়া বিশ্বাস সহজেই হইয়া থাকে ॥ ২০ ॥

Having been thus honored by you we think highly of ourselves [today] for to be esteemed by those who are excellent themselves creates a faith in one s merits (20)

या न प्रीतिर्विरूपाक्ष । त्वदनुध्यानसम्भवा ।
सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

अन्वय । (हे) विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसम्भवा न या प्रीति सा तुभ्य किं आवेद्यते त्व देहिनां अन्तरात्मा असि ॥ २१ ॥

वाच्य । त्वदनुध्यानसम्भवया यया प्रीत्या भूयते ता आवेदयाम त्वया अन्तरात्मना भूयते ॥ २१ ॥

येति । हे विरूपाक्ष ! त्वदनुध्यानसम्भवा त्वत्कर्तृकस्मरणजन्या न अस्माकम् या प्रीति सा प्रीति तुभ्य किम् ? आवेद्यते तथाहि देहिनाम् प्राणिनाम् अन्तरात्मा अन्तर्यामी असि । सर्वसाक्षिणा त्वया अस्मत्प्रीतिरनावेदिताऽपि ज्ञायत एव, यस्य मतीन बहुवीधन सम्भवतीति भाव ॥ २१ ॥

भावार्थ । भवत स्मरणानुग्रहण अस्माक यादृक परितोष सञ्जात न सं प्रकाशयितु समर्था वयं अन्तरात्मस्वरूपेण त्वया स सर्व्व विदित ॥ २१ ॥

হে ত্রিলোচন ! আপনি স্মরণ করাতে আমাদিগের যে আনন্দ উদয় হইয়াছে তাহার কথা বলিয়া জানাইবার প্রয়োজন নাই, কারণ আপনি প্রাণিগণের অন্তর্যামী ॥ ২১ ॥

The joy we feel, O three-eyed God! because you have remembered us,—what use describing to you the magnitude of it, [you know it well], for you are the inner soul of corporeal beings (21)

साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा।
प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्त्तसे ॥ २२ ॥

अन्वयः। (हे देव) त्वं साक्षात् दृष्टः असि वयं अञ्जसा त्वां न विद्मः प्रसीद आत्मानं कथय त्वं धियां पथि न वर्त्तसे ॥ २२ ॥

वाच्य। दृष्टेन भूयते अस्माभिः न विद्यसे त्वं प्रसद्यतां आत्मा कथ्यतां त्वया वर्त्यते ॥ २२ ॥

साक्षादिति। हे देव! साक्षात् प्रत्यक्षेण दृष्टोऽसि अञ्जसा पुनः तत्त्वतस्तु त्वां वयं न विद्मः। दृश्यमानस्य रूपस्यातात्त्विकत्वादिति भावः। अतः प्रसीद अनुग्रहात् आत्मानम् निजस्वरूपं कथय। न चाकथितं तत् सुबोधमित्याह धियाम् बुद्धीनाम् पथि न वर्त्तसे अतः त्वयैव त्वद्रूपं कथनीयमित्यर्थः ॥ २२ ॥

भावार्थ। हे देव! प्रत्यक्षपरिदृश्यमानं अपि भवन्तं वयं तत्त्वतः न अवगन्तुं समर्थाः हे नाथ! कृपया आत्मानं वर्णय, त्वं बुद्धेः अगोचरः असि ॥ २२ ॥

আপনাকে প্রত্যক্ষ দেখিতেছি অথচ আপনার স্বরূপ আমরা অবগত নহি। অনুগ্রহ পূর্ব্বক আপনার স্বরূপ আমাদিগকে বুঝাইয়া দিন, যেহেতু আপনি বুদ্ধিপথের অতীত ॥ ২২ ॥

We see you face to face, yet we know not your real nature, be merciful, explain it to us, for verily you are incomprehensible (22)

किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन बिभर्षि तत्।
अथ विश्वस्य संहर्त्ता भागः कतम एष ते ॥ २३ ॥

अन्वयः। एषः ते भागः किं येन व्यक्तं सृजसि उत येन तत् बिभर्षि, अथ विश्वस्य संहर्त्ता एष ते कतमः भागः ॥ २३ ॥

वाच्यः । सृज्यते ध्रियते, येन संहर्त्ता भूयते एतेन कतमेन भागेन भूयते ॥ २३ ॥

सात्त्विकं रूपं तावदास्तां न दृश्यमानमपि रूपं सम्यक् निरूपयितुं शक्यमित्याह,—

किमिति । हे देव ! एष दृश्यमानः ते भागः मूर्त्तिः किम् ? येन भागेन व्यक्तम् प्रपञ्चम् सृजसि सः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्सर्वत्र तच्छब्दोऽध्याहार्यः । उत ? येन भागेन तत् व्यक्तम् बिभर्षि पालयसि स वा । अथ ? यः भागः अस्य विश्वस्य संहर्त्ता स वा । किमाद्यः सन्देहे । कतमः ? ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेषु अयं कतमः ? भाग. मद्-ध्यमामित्यर्थः ॥ २२ ॥

भावार्थः । हे नाथ ! यां मूर्त्तिं अवलम्ब्य त्वं सर्व्वं विश्वं सृष्टवान् यामाश्रित्य तत्-विश्वं पालितवान् अथवा यां अधिष्ठाय विश्वं संहृतवान् एषा ते कतमा मूर्त्तिः न अस्माभि अवधारयितुं शक्या ॥ २३ ॥

এ আপনার কোন্ মূর্ত্তি? যে মূর্ত্তিতে ব্রহ্মাণ্ড সৃষ্টি করেন, অথবা যাহা দ্বারা উহার পালন করেন অথবা যে মূর্ত্তি ব্রহ্মাণ্ড সংহার করে॥ ২৩ ॥

Is it that form by which you create the sensible world, or that by which you keep it up; or again that other which annihilates it;—which one is it of the three forms [you at times assume] ? (23)

अथ वा सुमहत्येषा प्रार्थना देव । तिष्ठतु ।
चिन्तितोपस्थितांस्तावत् शाधि नः करवाम किम् ॥२४॥

अन्वयः । हे देव । अथवा एषा सुमहती प्रार्थना तिष्ठतु तावत् चिन्तितोपस्थितान् नः शाधि, किं करवाम ॥ २४ ॥

वाच्यः । सुमहत्या एतया प्रार्थनया स्थीयतां चिन्तितोपस्थिताः वयं शिष्यामहे, किं क्रियताम् ॥ २४ ॥

ननु हर इत्येवं निश्चयात् कथमयं संशयस्तत्राह,—

अथ वेति । अथ वा हे देव ! सुमहती गुह्यत्वादतिदुर्लभेत्यर्थः । एषा प्रार्थना निजरूपनिरूपणप्रार्थना तिष्ठतु । किन्तु चिन्तितेन चिन्तिता वा उपस्थिताः चिन्तितोपस्थिताः तान् नः अस्मान् तावत् शाधि आज्ञापय किं ? करवाम । लोडर्थो-धीट् । अस्मत्प्रश्नेन, तावन्निगूढं इत्यर्थं ॥ २५ ॥

भावार्थ । अथवा हे विभो एषा न अनधिकारचर्चा दूर आस्तां अरणमात्र समागतान् अस्मान् कर्मसु नियोजय मासन अस्मासु कि अनुष्ठातव्य तत् आदिश ॥२४॥

অথবা এই গুরুতর বাসনা সম্প্রতি স্থগিত থাকুক। হে দেব। চিন্তা মাত্রে আমরা যে উপস্থিত হইয়াছি আমাদিগকে কি করিতে হইবেক আজ্ঞা করুন ॥ ২৪ ॥

Or rather, O Lord ! Let alone for the present this lofty aspiration on our part, command us we having arrived, being thought, of by you, what is it we shall have to do ? (24)

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।
उपचिन्वन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥ २५ ॥

अन्वय । अथ परमेश्वर मौलिगतस्य इन्दो तन्वीं प्रभां विशदै दशनांशुभि उपचिन्वन् प्रत्याह ॥ २५

वाच्य । उपचिन्वता परमेश्वरेण प्रत्यूचे ॥ २५ ॥

अथेति । अथ परमेश्वरः मौलिगतस्य इन्दो तन्वीम् अल्पां कलामात्रमादिति भाव । प्रभाम् कान्तिम् विशदै शुभ्रै दशनांशुभि उपचिन्वन् वर्द्धयन् प्रत्याह प्रत्युवाचेत्यर्थ ॥ २५ ॥

भावार्थ । तै एवं अभिहिते महेश वक्ष्यमाणं आह अथ कथनसमये च अस्य विमलदशनकान्तिभि शिरोभागस्थस्य अल्पीयसी कान्ति उपचीयते स्म ॥ २५ ॥

তখন ভগবান্ সপ্তর্ষিদিগের কথার উত্তর দানে প্রবৃত্ত হইলেন। তৎকালে তাঁহার শিরোভূষণ ভূত চন্দ্র কলার যৎসামান্য প্রভা সুনির্মল দন্ত কান্তি দ্বারা পরিপুষ্ট হইতে লাগিল ॥ ২৫ ॥

Now the supreme Lord gave a reply to them —the bright beams of his teeth heightening the glow of the [crescent] moon that was worn upon his crest (25)

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तयः ।
ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थम्भूतोऽस्मि सूचितः ॥ २६ ॥

अन्वयः । काश्चित् अपि मे प्रवृत्तयः न स्वार्थाः इति वः विदितं ननु अष्टाभिः मूर्त्तिभिः अहं इत्थंभूतः सूचितः ॥ २६ ॥

वाच्यः । यूयं विदितवन्तः काभिः प्रवृत्तिभिः स्वार्थाभिः न भूयते इत्थम्भूतेन मया सूचितेन भूयते ॥ २६ ॥

विदितमिति । हे मुनयः ! काश्चित् अपि मे प्रवृत्तयः व्यापाराः स्वार्था न भवन्ति यथा तथा वः युष्माकम् विदितम् वाक्यार्थः कर्म्म वृत्तार्थत्वादवर्त्तमाने क्तः तद्योगात् षष्ठी । प्रवृत्तिपारार्थ्ये प्रमाणमाह, अष्टाभिः मूर्त्तिभिः इत्थम्भूत. इमं प्रकारं परार्थप्रवृत्तिरूपं प्राप्तः । भू प्राप्ताविति धातो कर्त्तरि क्तः । सूचितः ज्ञापित. अस्मि । मत्स्वमूर्त्ति-चेष्टया पारार्थ्यमनुमेयमित्यर्थः ॥ २६ ॥

भावार्थः । अहो मुनयः सर्व्वाणि एव मे कार्य्याणि परार्थघटकानि इति भवद्भिः ज्ञातं एव मूर्त्तयः च मे मां एवं प्रतिपादयन्ति ॥ २६ ॥

আপনারা ত অবগতই আছেন যে আমার নিজের জন্য কোন কার্য্য করা হয় না—দেখুন না কেন, আমার অষ্টমূর্ত্তির বিষয় পর্য্যালোচনা করিলেই আপনারা বুঝিতে পারিবেন যে তাবৎ কার্য্যই আমার পরার্থে ॥২৬॥

It is known to you, how all that I do emanates from no selfish motive ; my eight forms indeed plainly indicate that I am such. (26)

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।
अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः ॥ २७ ॥

अन्वयः । सः अहं तृष्णातुरैः चातकैः वृष्टिं विद्युत्वान् इव अरिविप्रकृतैः देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः ॥ २७ ॥

वाच्यः । तृष्णातुराः चातकाः विद्युत्वन्तं वृष्टिं इव अरिविप्रकृता देवाः मां प्रसूतिं प्रतियाचितवन्तः ॥ २७ ॥

स इति । सः पारार्थप्रवृत्तिः अहम् तृष्णातुरैः चातकैः वृष्टिं विद्युत्वान् मेघः इव अरिविप्रकृतैः शत्रुपीड़ितैः देवैः प्रसूतिम् पुत्रोत्पादनम् प्रतियाचितः याचतेर्द्विकर्म्मकत्वात् अप्रधाने कर्म्मणि क्तः ॥ २७ ॥

भावार्थः। तृष्णातुराः चातकाः मेघं यथा वृष्टिं याचन्ते, तथा अरातिसमुपद्रुताः अमराः पुत्रार्थं मां प्रार्थयन्ति ॥ २० ॥

আমার এই রীতি জানিয়া, যেমন চাতকেরা পিপাসায় কাতর হইয়া মেঘের নিকট বৃষ্টি প্রার্থনা করে, তদ্রূপ দেবতারা বিপক্ষের নিকট পরাভব প্রাপ্ত হইয়া আমার নিকট সন্তান কামনা করিয়াছেন ॥ ২৭ ॥

Thus have I been earnestly solicited to beget a son, by gods who have been worsted by their foes—as the lightning-showing cloud is solicited for rain by thirsty chatakas. (27)

अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने।
उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ २८ ॥

अन्वयः। अतः आत्मजन्मने पार्व्वतीं हविर्भोक्तुः उत्पत्तये यजमानः अरणिं इव आहर्त्तुं इच्छामि ॥ २८ ॥

वाच्यः। मया इष्यते, यजमानेन अरणिः इव ॥ २८ ॥

अत इति। अतः सुरप्रार्थितत्वाद्धेतोः आत्मजन्मने पुत्राय पुत्रमुत्पादयितुमित्यर्थः। क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी। पार्वतीम् यजमानः यष्टा पूङ्यजोः शानन् इति शानन्प्रत्ययः। हविर्भोक्तुः अग्नेः उत्पत्तये अरणिम् अग्निमन्थनदारुविशेषम् इव। "निर्मन्थदारुणि त्वरणिर्द्वयोः" इत्यमरः। आहर्त्तुम् सङ्ग्रहीतुम् इच्छामि ॥ २८ ॥

भावार्थः। अतः अहं पुत्रजननार्थं हिमालयसुतां संग्रहीतुम् इच्छामि, यजमानः अग्नेः उत्पादनार्थं यथा अग्निमन्थनकाष्ठविशेषं आहरति ॥ २८ ॥

অতএব যেরূপ যজ্ঞকরণোদ্যত ব্যক্তি অগ্নি নিষ্কাশিত করিবার নিমিত্ত অরণি নামক অগ্নিমন্থন কাষ্ঠ আহরণ করেন, তদ্রূপ পুত্র উৎপাদন করিবার জন্য আমার এই ইচ্ছা হইয়াছে যে পার্ব্বতীকে সংগ্রহ করি ॥ ২৮ ॥

Therefore do I wish to [illegible] for a wife the Mountain's daughter, in order that I may beget a son; just as the offerer of a sacrifice to gods procures a faggot to kindle by attrition the sacred fire. (28)

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः।
विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ २९ ॥

अन्वयः । अस्मदर्थे युष्माभिः तां हिमालयः याचितव्यः सदनुष्ठिताः सम्बन्धाः विक्रियायै न कल्पन्ते ॥ २९ ॥

वाच्य. । यूयं हिमालय याचध्वं सदनुष्ठितैः सम्बन्धैः न क्लृप्यते ॥ २९ ॥

तामिति । अस्मदर्थे अस्मत्प्रयोजने निमित्ते सति युष्माभिः ताम् पार्वतीम् हिमालयः हिमवान् याचितव्य. । याचेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि तव्यप्रत्ययः । आवश्यकञ्चैतदित्याह, सद्भि. सत्पुरुषै. अनुष्ठिताः सङ्घटिताः सम्बन्धाः यौनादयः विक्रियायै वैकल्योत्पादनाय न कल्पन्ते न पर्य्याप्नुवन्ति न समर्था इत्यर्थः । अलमर्थयोगाच्चतुर्थी ॥ २९ ॥

भावार्थ. । भवद्भि मन्निमित्तं कन्याप्रदानार्थं हिमालयः आवेदयितव्य. सद्भि सम्पादितः सम्बन्धः प्रायशः नं विकृतिं याति परं शुभपरिणामः भवति ॥ २९ ॥

आपनादिगके हिमालयेर निकट आमार जन्य पार्व्वती प्रार्थना करिते हइवेक। ए विषये आपनादिगके अनुरोध करिबार तात्पर्य्य एइ ये, साधु लोके थाकिया विवाहेर सम्बन्ध घटना करिया दिले ताहा परिणामे क्लेशदायक हय ना ॥ २९ ॥

From the snowy Mountain you will have to solicit her hand on our behalf; for matches made with the intervention of good persons do not create unpleasantness (29)

उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।
तेन योजितसम्बन्धं वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥ ३० ॥

अन्वयः । उन्नतेन स्थितिमता भुवः धुरं उद्वहता तेन योजितसम्बन्धं मां अपि अवञ्चितं वित्त ॥ ३० ॥

वाच्यः । योजितसम्बन्धः अहं अवञ्चितः विद्यै ॥ ३० ॥

न चाहं चौत्सुक्यात् क्लिशमिष्यामि किन्तु देवोपकाराय यदेवं निखिलदेवेषु विद्यमानेषु विमलैः मिलनभूतस्य कन्यापरिणयेच्छा कदाचिदुत्पन्ना न हव मे प्राधान्यसम्बन्धाद-भावात् विमदाभिप्राय,—

उन्नतेनेति । उन्नतेन म्रूम्ना मस्त्रिद्देन च स्थितिमता प्रतिष्ठावता भुव धुरम् भारम्, वेइहता निर्वोढकपेक्ष्यर्थे तेन हिमवता योजित घटुटित सम्बन्ध यौग चन्द्रौ यस्य तम्, मामपरस्थितम् चयामोहितम् विच जानीत । विद ज्ञाने इति धातोर्लोट् ॥ ३० ॥

भावार्थ । उन्नतशिरसा मर्य्यादापालकेन भूभार वहता हिमालयेन विहित यत् सम्बन्ध न मे चमौरवाय । यौग्ययोजनात् न अत्र वहित ॥ ३० ॥

The three epithets of तेन are intended in a double sense —physical and moral, उन्नत is both lofty and highminded स्थितिमत्=मर्यादा पालक also firm, भूभारधारक as a Mountain holding up the earth and as a sovereign, governing a kingdom.

দেখুন হিমালয় লোকটি উন্নত সদাচারী এবং পৃথিবীর ভার ধারণ করিতেছেন। অতএব তাঁহার গৃহে এ সম্বন্ধ ঘটনা হইলে আমারও মানের লাঘব নাই॥ ৩০ ॥

Nor must you suppose that I am lowered by forming this con nubial alliance with him —he who is lofty obeys all righteous rules, and sustains the weight of a world (30)

एव वाच्य' स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधव ॥ ३१ ॥

अन्वय । कन्यार्थं स एव वाच्य इति व न उपदिश्यते हि साधव भवत्प्रणीत आचार आमनन्ति ॥ ३१ ॥

वाच्य । त एव ब्रूत, साधुभि भवत्प्रणीत आचार आम्नायते॥३१॥

तर्हि स कि वाच्य इत्यामशङ्काह —

एवमिति । कन्यार्थे कन्याप्रदानाय स हिमवान् एव वाच्य इति व युष्मभ्यम् नोप दिश्यते । कुत हि यस्मात् साधव विद्वास भवद्भि प्रणीतम् कृतिरूपेण निबद्धम् आचा रम् आमनन्ति उपदिशन्ति । न हि स्वयमुपदेष्टार परोपदेशमपेक्षन्त इत्यर्थ ॥ ३१ ॥

भावार्थ । कन्याप्रदानार्थ स हिमवान् इत्य वक्तव्य इति यूय न शिक्षणीया यत साधव अपि भवद्भि विहित आचार मानयन्ति ॥ ३१ ॥

The several saints being मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वशिष्ठ, it so happens that six of them are said to have left works on law and usage.

কন্যার জন্য এই কথা বলিবেন, ইহা আর আমি আপনাদিগকে উপদেশ দিতে চাহি না। কারণ আপনারা যে আচারের উপদেশ দেন, তাহাই সাধুলোকের নিকট প্রমাণস্বরূপ পরিগৃহীত হয় ॥ ৩১ ॥

I give you no instructions as to what you should say in soliciting his daughter's hand, for the usages laid down by you are learnt and followed by righteous men (31)

आर्य्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

अन्वयः। आर्य्या अरुन्धती अपि तत्र व्यापारं कर्त्तुं अर्हति, एवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रायेण प्रगल्भता ॥ ३२ ॥

वाच्यः। आर्य्यया अरुन्धत्या अर्ह्यते, प्रगल्भतया भूयते ॥ ३२ ॥

आर्य्येति। आर्य्या पूज्या अरुन्धत्यपि तत्र विवाहकृत्ये व्यापारम् साहाय्यम् कर्त्तुम् अर्हति तथाहि प्रायेण प्राचुर्य्येण एवंविधे कार्य्ये। विवाहादिकार्य्ये दुर्घट इत्यर्थः। पुरन्ध्रीणाम् कुटुम्बिनीनाम्। "स्यात् कुटुम्बिनी पुरन्ध्रि" इत्यमरः। प्रगल्भता चातुर्य्यम्। स्त्रीप्रधानेषु कार्य्येषु स्त्रीणामेव घटनापाटवमिति भाव ॥ ३२ ॥

भावार्थ। इय आर्य्या अरुन्धती अपि तत्र गच्छतु, वैवाहिके कर्म्मणि प्रायशः पुरन्ध्रीणां अधिकनैपुण्य ॥ ३२ ॥

আর পরমমাননীয়া অরুন্ধতীও যেন এ বিষয়ে কিঞ্চিৎ মনোযোগ করেন। কেন না এ প্রকার কার্য্যের সম্পাদন বিষয়ে স্ত্রীলোকেরই বিশেষ পটুতা দৃষ্ট হইয়া থাকে ॥ ৩২ ॥

I request the honored Arundhati too to exert herself in this matter, for in all affairs of this kind, it is the matrons who play a prominent part. (32)

तत् प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् सङ्गमः पुनरेव नः ॥ ३३ ॥

अन्वयः । तत् ओषधिप्रस्थं सिद्धये प्रयात, अस्मिन् महाकोशीप्रपाते पुनः एव नः सङ्गमः ॥ ३३ ॥

वाच्यः । यायतां सङ्गमेन भविष्यते ॥ ३३ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् ओषधिप्रस्थम् नाम हिमवत्पुरम् हिमवन्नगरम् सिद्धये कार्यसिद्ध्यर्थम् प्रयात गच्छत । अस्मिन् पुरोवर्त्तिनि महाकोशी नाम तदन्यतरा काचिन्नदी तस्याः प्रपाते भृगावेव सा नदी यत्र पतति तस्मिन्नित्यर्थः । "प्रपातस्तु-तटो भृगु" इत्यमरः । नः अस्माकम् पुनः सङ्गमः अस्तीति शेषः । भवत्समागमम्प्रति पालयन्तस्त्विहैव निवत्स्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भावार्थः । अत्र कार्यसाधनार्थं ओषधिप्रस्थनामक हिमालयनगर, गच्छत, अत्र महाकोशी प्रपाते पुनः अस्माकं समागमः स्यात् ॥ ३३ ॥

অতএব আপনারা হিমালয়ের রাজধানী ওষধিপ্রস্থ নগরীতে শুভযাত্রা করুন। আর ঐ যে স্থান, যথা মহাকোশী নদী উচ্চ হইতে নিম্নে পতিত হইতেছে, ঐ স্থানে পুনর্ব্বার আমার সাক্ষাৎ পাইবেন ॥ ৩৩ ॥

Go therefore to Oshadhiprastha (*lit* the 'upland of luminous plant') the city of the snowy hill, may success crown your work, by this fall of the river great Koshi we intend to meet once more. (33)

तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥

अन्वयः । संयमिनां आद्ये तस्मिन् परिणयोन्मुखे जाते (सति) प्राजापत्याः तपस्विनः परिग्रहव्रीडां जहुः ॥ ३४ ॥

वाच्यः । प्राजापत्यैः तपस्विभिः परिग्रहव्रीडा जहे ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति । संयमिनाम् आद्ये तस्मिन् ईश्वरे परिणयोन्मुखे विवाहोत्सुके जाते सति प्रजापतेरिमे प्राजापत्याः ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः तपस्विनः मुनयः परिग्रहे पत्नीस्वी-

व्रीडाम् गार्हस्थ्यनिमित्तामित्यर्थः। "पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिच्छदाः" इत्यमरः। जहुः तत्यजुः। जहातेर्लिटि रूपम्। न हि महात्मगुणदोषेषु व्रीडावकाशोऽस्तीति भावः॥ ३४॥

भावार्थ। यताम्मनां प्रवरे हरे उपयमोत्सुके, ते मे रूपवः दारपरिग्रहलज्जां तत्यजुः॥ ३४॥

যখন তাপসকুল চূড়ামণি শিব বিবাহার্থ উদ্যত হইলেন, তখন ব্রহ্মার সন্তান সপ্তঋষি দার পরিগ্রহ করিয়াছিলেন, বলিয়া মনে যে লজ্জা ছিল, তাহা ত্যাগ করিলেন॥ ৩৪॥

When he, the foremost of all ascetics, was thus about to marry a wife, the anchorites, Brahma's own begotten sons, were no longer ashamed of having provided themselves with wives (34)

ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम्।
भगवानपि सम्प्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम्॥ ३५॥

अन्वयः। ततः मुनिमण्डलं परम इति उक्त्वा प्रतस्थे भगवान् अपि प्रथमोद्दिष्टं आस्पदं सम्प्राप्तः॥ ३५॥

वाच्यः। मुनिमण्डलेन प्रतस्थे, भगवता सम्प्राप्तं॥ ३५॥

तत इति। ततः अनन्तरम् मुनिमण्डलम् मुनिसमूहः परममित्युक्त्वा ओमित्युक्त्वा अनुमत्येत्यर्थः अव्ययमेतत्। "ओमेवं परमं मतम्" इत्यमरः। प्रतस्थे। भगवान् ईश्वरः अपि प्रथमोद्दिष्टम् पूर्वसङ्केतितम् आस्पदम् स्थानम् महाकोशीप्रपातम् सम्प्राप्तः॥ ३५॥

भावार्थ। अथ ते मुनयः तथा अस्तु इति शिवं आवेद्य ययुः ईश्वरः अपि, पूर्वोद्दिष्टं स्थानं महाकोशीप्रपातं प्रतस्थे॥ ३५॥

परमम् ओम् बाढम्, these are words of assent, equivalent to 'yes, very good, &c

পরে তথাস্তু বলিয়া সেই ঋষিগণ মুনি যাত্রা করিলেন, আর প্রভুও পূর্বোদ্দিষ্ট স্থানে আসিয়া উপস্থিত হইলেন॥ ৩৫॥

Then that anchorite group, uttering the word indicating

assent, departed from the spot ; the Lord God too reached the locality mentioned before (35)

ते चाकाशमसिश्यामसुत्पत्य परमर्षयः ।
आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥ ३६ ॥

अन्वयः । मनसा समरंहसः ते परमर्षयः असिश्यामं आकाशं उत्पत्य ओषधिप्रस्थं आसेदुः ॥ ३६ ॥

वाच्यः । तैः परमर्षिभिः समरंहोभिः आसेदे ॥ ३६ ॥

त इति । मनसा समरंहस 'मनस्तुल्यवेगाः ते परमर्षयः । पूर्वश्लोकोक्तिसप्तर्षयः । असिवच्छ्यामं नीलम् आकाशम् खं प्रति उत्पत्य ओषधिप्रस्थम् हिमवत्पुरम् आसेदुः सद्यः प्रापुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भावार्थः । मनोजवाः ते मुनयः असिश्यामं गगनं आरुह्य ओषधिप्रस्थाख्यं हिमालयपुरं प्रापुः ॥ ३६ ॥

মানসের ন্যায় বেগশালী সেই ঋষিরা তরবারির ন্যায় নীল নভোমণ্ডলে আরোহণ পূর্ব্বক ওষধিপ্রস্থ নগরে উপস্থিত হইলেন ॥ ৩৬ ॥

They, foremost of saints in their rank, ascended the sky, blue as the blade of a sword, and with the swiftness of thought, reached Oshadhiprastha, the city of the mountain king (36)

अलकामतिवाह्येव वसतिं वसुसम्पदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः । वसुसम्पदां वसतिं अलकां अतिवाह्य एव (स्थित) स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वा उपनिवेशितं इव ॥ ३७ ॥

वाच्यः । नगरेण स्थितेन उपनिवेशितेन जातं ॥ ३७ ॥

इतः परं दशभिः श्लोकैः ओषधिप्रस्थमेव वर्णयति,—

अलकामिति । वसुसम्पदाम् धनसमृद्धीनाम् । वसतिम् स्थानम् अलकाम् कुबेरनगरीम् अतिवाह्य परिच्छिद्येति यावत् उपनिवेशितम् इव स्थितम् । तथा स्वर्गस्य

अभिष्यन्द अतिरेक अतिरिक्तजन इति यावत्। तस्य वमनम् निःसारणम् तया उपनिवेशितम् इव स्थितम्। उभयत्रापि कौटिल्य, भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति। अलकामप्यत्यतिशयित समृद्धिकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भावार्थ। तन्नगरं दृष्टा आसन्नं कुबेरनगरीं अपि, समृद्ध्या अतिक्रम्य स्थितं स्वर्गात् लोकान् आनीय उपनिवेशितं इव ॥ ३७ ॥

নগরটী দেখিলে জ্ঞান হইবে যে ধন সম্পত্তি সমূহের অদ্বিতীয় আবাস স্বরূপ যে কুবেরপুরী, যেন তথা হইতে লোক উঠাইয়া আনিয়া এই নগরে বসতি করান হইয়াছে, অথবা স্বর্গে অনেক লোক অতিরিক্ত হইয়াছিল, তাহারা যেন আসিয়া এই পুরী সংস্থাপন করিয়াছে ॥ ৩৭ ॥

It was like an abode of superabundant riches, far in excess of Alaka, the capital of the god of wealth It was colonised as it were by the migration of the excess population of Heaven (37)

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।
बृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः। गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि, बृहन्मणिशिलासालं गुप्तौ अपि मनोहरं ॥ ३८ ॥

वाच्यः। गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तेन वप्रान्तर्ज्वलितौषधिना, बृहन्मणिशिलासालेन, मनोहरेण जातं ॥ ३८ ॥

गङ्गेति। गङ्गायाः स्रोतोभिः प्रवाहैः परिक्षिप्तम् परिवेष्टितं तैरेव परिखाभिरित्यर्थः। वप्र अत्र प्राकारस्थैर्यमिति यावत्। "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः। तस्य अन्तः। मध्ये ज्वलिताः प्रकाशमानाः ओषधयः यस्य तत्तथोक्तम्। ज्वलितौषधि प्रासादादिषु अप्यारोपितदीपनिरपेक्षमित्यर्थः। बृहन् विपुलः मणिशिलानाम् मणिशिलानाम् सालः प्राकारो यस्य तत्तथोक्तम्। "प्राकारो वरणः सालः" इत्यमरः। अत एव गुप्तावपि रक्षणेऽपि मनोहरम् अकृत्रिमदुर्गैर्वरणमिति भावः ॥ ३८ ॥

भावार्थ। नगरं च तत् समन्तात् मन्दाकिनीपरिवेष्टितं ओषधयश्च तस्य वप्रान्तरे ज्वलन्ति, प्राकारः च अस्य मणिमयः दुर्गोऽपि अपि रमणीयं ॥ ३८ ॥

গঙ্গার প্রবাহ ইহার পরিখা স্বরূপ হইয়া চতুর্দ্দিক বেষ্টন করিয়া আছে, ইহার রক্ষা বিধায়ক প্রাচীরের উপর ওষধিলতা আলোক দিতেছে, ইহার প্রাচীর প্রকাণ্ড প্রকাণ্ড মাণিক্য দ্বারা গঠন করা হইয়াছে, অতএব এই নগরীর রক্ষার উপায় স্বরূপ নির্ম্মাণগুলিও দেখিতে অতি সুন্দর ॥ ৩৮ ॥

It had the Gangetic streams for its surrounding moat, upon its ramparts burnt the luminous plants, the big surrounding wall was built with precious stones for bricks, so that even its works of defence had a beauty in them. (38)

जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः ।
यक्षाः किम्पुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥ ३९ ॥

अन्वयः । यत्र नागाः जितसिंहभयाः अश्वाः बिलयोनयः यक्षाः किम्पुरुषाः पौराः वनदेवताः योषितः ॥ ३९ ॥

वाच्यः । जितसिंहभयैः नागैः अश्वैः बिलयोनिभिः यक्षैः किम्पुरुषैः पौरैः योषिद्भिः वनदेवताभिः भूयते ॥ ३९ ॥

जितेति । यत्र पुरे नागा गजा जितं सिंहेभ्यो भयम् यैस्ते तथोक्ताः सिंहाधिकबला इत्यर्थः । नाथस्तु पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तम् इत्यनेन विरोधभयात् वीत वीतभया इति पपाठ । तदा न भेतव्यं तत्र वनगजानां सिंहहतत्वाभिधानात् अत्र तु औषधिप्रस्थगजानां दिव्यत्वाच्च सिंहातिरेकसमर्थनेनाविरोधादिति । वीतभयेति पाठे वीतं विगतं वीनात प्रादाङ्कुशकर्माणि भयं येषां ते तथोक्ताः स्वभावविनीता इत्यर्थः । "पादकर्मयुतं प्रोक्तं प्रातमङ्कुशवारणम् । उभयं वीतमाख्यातम्" इति यादवः । अश्वा बिलयोनयः बिलसम्भवाः । अन्यत्र तु न तथेति वैचित्र्यम् । उक्तञ्च । अमृताद्वाजिनो वह्नेर्वेदेभ्योऽप्यश्च जन्मतः । साम्नो ह्यश्वानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्तिता" इति यक्षाः किम्पुरुषाः किन्नराश्च पौराः पुरजनाः वनदेवता एव योषितः न तु मानुष्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भावार्थः । यत्र च गजानां सिंहात् भीतिः नास्ति तुरङ्गमाः च बिलात् उत्पन्नाः पुरवासिनः च किन्नराः वनदेव्य एव नार्यः ॥ ३९ ॥

Sanscrit poets, it would seem, seriously believed, that earth pits produced a variety of horse

এই স্থানের হস্তীরা সিংহকে ভয় করে না, এখানকার অশ্বগণ ভূ গর্ত্ত হইতে উৎপন্ন হয়, যক্ষ ও কিন্নর লোক এখানকার পুরবাসী এবং বনদেবতারা এখানকার পুরনারী ॥ ৩৯ ॥

Here the elephants were not afraid of the lions at all, the horses had their birthplace in the pits of the earth; Yakshas and the Kinnaras were the citizens dwelling in it, and its female population consisted of the sylvan nymphs (39)

शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम्।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ॥ ४० ॥

अन्वयः। यत्र शिखरासक्तमेघानां वेश्मनां अनुगर्ज्जितसन्दिग्धाः मुरजस्वनाः करणैः व्यज्यन्ते ॥ ४० ॥

वाच्यः। अनुगर्ज्जितसन्दिग्धैः मुरजस्वनैः व्यज्यते ॥ ४० ॥

शिखरेति। यत्र पुरे शिखरेषु आसक्ता मेघा येषान्तेषां वेश्मनाम् सम्बन्धिन, अनुगर्ज्जितानि प्रतिगर्ज्जितानि तैः सन्दिग्धाः मुरजस्वना करणैः तालव्यञ्जकैः ताड़नविशेषैः तदुक्तं रागकन्दर्पण। "नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनाम्। संस्थान ताड़न बोध करणानि प्रचक्षते इति। व्यज्यन्ते स्फुटीक्रियन्ते ॥ ४० ॥

भावार्थः। यस्य हर्म्यशिखरेषु निलीना जलदा ध्वनन्ति, हर्म्याभ्यन्तरे च ताड्यमाना, जलदनादगम्भीरा मृदङ्गध्वनय करताड़नेन अनुमीयन्ते ॥ ४० ॥

The word करण probably means what in Bengali is called बोल, i e groups of letter sounds evolved by beating and playing upon the drum and the tambour

এই পুরের অট্টালিকা এত উচ্চ যে অগ্রভাগে মেঘ সংলগ্ন থাকে, সুতরাং গৃহমধ্যে মৃদঙ্গধ্বনি হইলে মেঘ কি মৃদঙ্গ আর কিছুতেই জানা যায় না, কেবল মৃদঙ্গ হইতে যে সকল করণ (ভাষায় কহে, বাজনার বোল) বাদিত হয়, তদ্দ্বারাই মৃদঙ্গ বলিয়া জ্ঞান হয় ॥ ৪০ ॥

Here the housetops had the clouds ever clinging to them, and when within them the drums were played upon, the sounds at first mistaken for echoing thunder, were found out by means of the musical symbols involved in the notes (40)

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।
गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥

अन्वय । यत्र विलोलविटपांशुकैः कल्पद्रुमैः अपौरादरनिर्मिता गृहयन्त्रपताकाश्री ॥ ४१ ॥

वाच्य. । अपौरादरनिर्मितया गृहयन्त्रपताकाश्रिया भूयते ॥ ४१ ॥

यत्रेति । यत्र नगरे विलोलानि चञ्चलानि विटपेषु अंशुकानि येषां तैः कल्पद्रुमैरेव अपौरादरेण पौरादरं विनैव निर्मिता अयत्नसिद्धेत्यर्थः । गृहेषु यानि यन्त्राणि आधारदारूणि तेषु पताका तासाम् श्री सम्भवतीति शेष । तत्र लम्बाम्बरा' कल्पतरव एव वैजयन्तीति सम्भाव्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भावार्थं । यत्र च कल्पपादपशाखासु विलग्नै समीरकम्पितै चीनांशुकै पौराणां अयत्नसिद्धा पताकाशोभा अभवन् ॥ ४१ ॥

यन्त्र = a machine or any sort of apparatus or appliance.

এইপুরে কল্পতরুর শাখায় চঞ্চল বস্ত্র লম্বমান থাকে, সুতরাং পুরবাসী দিগকে কষ্ট পাইতে হয় না, অথচ প্রত্যেক গৃহ ধ্বজদণ্ডসমন্বিত পতাকা দ্বারা সুশোভিত হইয়া থাকে ॥ ৪১ ॥

In this city, the celestial trees, with waving cloth upon their boughs looked like flag staffs with streamers waving upon them, and thus without any trouble on the citizens' part, each house was adorned with a flag (41)

यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥

अन्वय. । यत्र नक्तं स्फटिकहर्म्येषु आपानभूमिषु ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि उपहारतां प्राप्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

वाच्य. । प्रतिबिम्बै उपहारता प्राप्यते ॥ ४२ ॥

यत्रेति । यत्र पुरे नक्तम् रात्रौ स्फटिकहर्म्येषु अ.पानभूमिषु पानगोष्ठीप्रदेशेषु ज्योतिषाम् नक्षत्राणाम् प्रतिबिम्बानि॰ उपहारताम् पुष्पोपहारत्वं मौक्तिकोपहारत्वं वा प्राप्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

भावार्थ.। यत्र च रात्रौ स्फटिकमणिघटितासु पानगोष्ठीषु प्रतिफलितानि नक्षत्राणि कुसुमाद्युपहारशोभां व्यजनयन् ॥ ४२ ॥

এই পুরে স্ফটিক নির্ম্মিত অট্টালিকার উপরিভাগে সুরাপান করিবার স্থান রচনা করা হয় এবং গ্রহনক্ষত্রাদির প্রতিবিম্ব পতিত হইলে যেন এরূপ জ্ঞান হইতে থাকে শোভার নিমিত্ত চতুর্দ্দিকে পুষ্প বিকীর্ণ রহিয়াছে ॥ ৪২ ॥

Here at night, when on crystal housetops drinking parties are formed, the reflected stars look like flowers scattered about th place. (42)

यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।

अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥

अन्वयः । यत्र दुर्दिनेषु नक्तं ओषधिप्रकाशेन, दर्शितसञ्चराः अभिसारिकाः तमिस्राणां अनभिज्ञाः ॥ ४३ ॥

वाच्यः । दर्शितसञ्चराभिः अभिसारिकाभिः अनभिज्ञाभिः भूयते ॥ ४३ ॥

यत्रेति । यत्र पुरे दुर्दिनेषु मेघाच्छन्नदिवसेषु नक्तमोषधीनाम् तृणज्योतिषाम् प्रकाशेन सञ्चरन्ते एभिरिति सञ्चराः पन्थान । गोचरसञ्चरेत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपात.। दर्शितसञ्चरा प्रकाशितमार्गाः अभिसारिकाः कान्तार्थिन्य । "कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केत साभिसारिका." इत्यमरः। तमिस्राणाम् तमसाम् शेषोगात्कर्मणि षष्ठी। अनभिज्ञा. तमांसि नाभिजानन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भावार्थः। यत्र च, मेघावृतासु अपि निशासु ओषधिप्रभाभिः दर्शितमार्गाः कान्तार्थिन्यः अन्धकारक्लेशं न अनुभवन्ति स्म ॥ ४३ ॥

এখানে অভিসারিকারা মেঘাচ্ছন্ন রজনীতেও অন্ধকার কাহাকে বলে তাহা জানে না, যেহেতু ওষধিলতার আলোকে রাজপথ আলোকময় হইয়া থাকে ॥ ৪৩ ॥

In this city, the women on their way to meet their lovers ha e at night their paths illuminated by luminou splants and thus they have no experience of gloomy nights even when the sky is blackened with clouds. • (43)

यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तक कुसुमायुधात् ।
रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सज्ञाविपर्य्यय ॥ ४४ ॥

अन्वय । यस्मिन् वय: यौवनान्त कुसुमायुधात् अन्तक न, रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्य्यय. ॥ ४४ ॥

वाच. । रतिखेदसमुत्पन्नया निद्रया सज्ञाविपर्य्ययेण जात ॥ ४४ ॥

यौवनेति । यस्मिन् पुरे वय यौवनान्तम् । यौवनादधिक नास्त्यजरा इत्यर्थ । तथा कुसुमायुधात् कामात् अन्य इति शेष । अन्तक मृत्युर्न अस्तीति शेष । विरहिणां तादृग्दुःखोत्पादकत्वादन्तकत्वोपचार । काम विना मृत्युर्नास्तीत्यर्थ । अतएव तत्कार्य्यभूतमरणाभाव इत्याशयेनाह रतीति रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सुप्तिरेव सज्ञाविपर्य्यय चेतनापगम न तु दीर्घनिद्रारूप इत्यर्थ । अत्रत्या सर्वे अजरामरा इति श्लोकतात्पर्य्याथ । अन्तयति अन्त करोतीत्यन्तक । अन्तयतेस्तत्करोतीति ण्यन्तात् ण्वुल्प्रत्यय ॥ ४४ ॥

भावार्थ । यत्र च विरतावर्ष्यं विराजते कन्दर्पात न अन्य उत्पीडक काम क्रीडाश्रमजनितया निद्रया एव सज्ञाहानि न अन्ये विभिन्ने ॥ ४४ ॥

The purport of the second sentence is that agonies of death are known only in the shape of the pangs of love

• এস্থানে যৌবনের অতিরিক্ত বয়ঃক্রম কাহারো হয় না, কামদেবই এস্থানের যম, আর স্ত্রীসম্ভোগ জন্য নিদ্রা যাওয়া ব্যতীত অন্য কোন রূপে লোকে অচেতন হয় না ॥ ৪৪ ॥

Here youth is the most advanced period of life as there is no old age there is no destroyer of life, save and except the god of Love ; no loss of sensibility save when lovers sleep, fatigued with over indulgence in the joys of love (44)

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥

अन्वयः । यत्र प्रिया भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैः ललिताङ्गुलितर्जनैः स्त्रीणां कोपैः आप्रसादार्थिनः कृता ॥ ४५ ॥

वाच्यः । प्रियान् भ्रूभेदिनः सकम्पोष्ठाः ललिताङ्गुलितर्जनाः कोपाः आप्रसादार्थिन कृतवन्तः ॥ ४५ ॥

भ्रूभेदिभिरिति । यत्र पुरे प्रिया युवान भ्रूभेदिभि भ्रूभङ्गवद्भि सकम्पा ओष्ठा येषु तै ललितानि अङ्गुलितर्जनानि येषु तै स्त्रीणा कोपैः मानाख्यै आप्रसादार्थिन आप्रसाद प्रसादपर्यन्तम् अर्थिन याचका कृता न तु शत्रुकोपैरिति भाव ॥ ४५ ॥

भावार्थ । यत्र च कामिन कामिनीना भ्रुभङ्गीभि, ओष्ठकम्पनै कोमलाङ्गुलिताडनैः च कोपप्रचयै अनुग्रहाथिन भवन्ति ॥ ४५ ॥

The purport is that this is the only form of self humiliation known.

এই পুরে যখন রমণীরা ভ্রুকুটী রচনাপূর্ব্বক অধরোষ্ঠ কম্পমান করিতে করিতে রমণীর অঙ্গুলি দ্বারা প্রিয়জনকে তর্জ্জন করিতে থাকে, তখনই তাঁহারা সেই রমণীগণের যতক্ষণ না ক্রোধ শান্তি হয় ততক্ষণ তাঁহাদিগের নিকট যাচ্ঞা করিতে থাকেন। অন্য কোন প্রকার যাচ্ঞা এস্থানে বিদিত নাই॥ ৪৫ ॥

Here offended mistresses, with a frown on their brow, with quivering lips, their fingers gracefully waving by way of a menace, are a terror to the lovers, who then petition for mercy from them (45)

सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।
यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद्गन्धमादनम् ॥ ४६ ॥ कुलकम् ।

अन्वयः । सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगं गन्धवत् गन्धमादनं यस्य बाह्यं उपवनं ॥ ४६ ।

वाच्य । सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगेन गन्ध
वता गन्धमादनेन वाह्योपवनेन जातं ॥ ४६ ॥

सन्तानकेति । किञ्च ति चार्थं । सन्तानकतरो छायासु सुप्ता विद्याधरा देवता
विशेषा तद्रूप अध्वगा पथिक् तत्रयोक्तम् सन्दवन् गन्धाद् गन्धमादनम् नाम गिरि,
यस्य पुरस्य बहिर्भवम् वाह्यम् उपवनम् । आराम । अथ गन्धवद्गन्धमादनम् इति
आमलुक पाठ । प्राचीनपाठस्तु सुगन्धिर्गन्धमादन इति पुलिङ्गान्त । अतएव चीर
स्वामिना गन्धमादनमन्ये चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च
पुलिङ्गता दृश्यते इत्याद्यैनोक्त सुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदास इति । सन्तानक
तरुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थबाहुल्यमभावेऽपि शलभच्छायम् इक्षुच्छायमितिवत् समर्थच्छाया
नियमस्तदपेचाभावात् छाया बाहुल्ये इति नपु सकत्वं नास्तीत्यनुसन्धेयम ॥ ४६ ॥

भावार्थ । सुगन्ध गन्धमादनाख्य पर्वत यस्य बहिर्क्रीडाकानन यत्र च कल्प
पादपच्छायासु विद्याधरा पान्था सुखसुप्ता तिष्ठन्ति ॥ ४६ ॥

सन्तान or सन्तानक is one of the five species of heavenly trees spoken of by poets,—these are, मन्दार, पारिजात, सन्तान, कल्पवृक्ष and हरिचन्दन ;

The eleven slokas from 36 to 46 form a कुलक to be read together

2 slokas to be read together is called a युग्म or युग्मक, three a विशेषक four a कलापक, any number above a कुलक As the verse says —

द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभि श्लोकैर्विशेषकम् ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥

গন্ধমাদন গিরি এই পুরের বহির্ভাগস্থ উপবন স্বরূপ হইয়া আছে, তথায় সন্তানক তরুতলে বিদ্যাধর জাতীয় পথিকগণ নিদ্রা যাইতেছেন এবং স্থান সৌরভে পরিপূর্ণ হইয়া রহিয়াছে ॥ ৪৬ ॥

The suburban grove of this town is formed by the scented mountain Gandhamadana, (*lit* that intoxicate by its scent) upon which are seen travellers of the Vidyadhara tribe asleep under the shade of celestial trees (46)

अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवत पुरम् ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृत वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥

अन्वयः। अथ ते दिव्याः मुनयः हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य स्वर्गाभिसन्धिसुकृतं वञ्चनाम् इव मेनिरे॥ ४७॥

वाच्यः। तैः दिव्यैः मुनिभिः मेने॥ ४७॥

अथेति। अथ ते दिवि भवा दिव्या मुनय हिमवत इद हैमवतं पुरं प्रेक्ष्य स्वर्गाभिसन्धिना स्वर्गोद्देशेन यत सुकृतम् ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानं तत् स्वर्गाभिसन्धिसुकृतम् वञ्चनाम् प्रतारणाम् इव मेनिरे। हिमवन्नगरमवेक्ष्य स्वर्गस्य पुण्यफलत्व वदता वेदेन वयं विप्रलब्धा इत्यर्थः। स्वर्गादतिरमणीयमिति भाव॥ ४७॥

भावार्थः। अथ ते देवर्षय. हिमालयनगरं आलोक्य स्वर्गलाभाशया आचरितं तप स्वाध्यायजनित पुण्य विडम्बनां मन्यन्ते स्म, स्वर्गात् अपि कमनीय इदम् स्थान॥ ४७॥

দেবর্ষিগণ হিমালয়ের রাজধানী নিরীক্ষণ করিয়া মনে করিলেন, যে, লোকে স্বর্গের উদ্দেশে যাগ যজ্ঞ যে করিয়া থাকে, তাহা তাঁহাদিগের ভ্রান্তি, এই স্থানের উদ্দেশে করা উচিত॥ ৪৭॥

Now when the celestial saints beheld the attractions of the snowy Mountain's town, the acquisetion of pious merit with the object of going to heaven seemed to be a mistake and deception to them (47)

ते सद्मनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः।
अवतेरु जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः॥ ४८॥

अन्वयः। लिखितानलनिश्चलैः जटाभारैः (उपलक्षिताः) उन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः (सन्तः) गिरेः सद्मनि अवतेरुः॥ ४८॥

वाच्यः। उन्मुखद्वाःस्थवीक्षितैः तैः अवतेरे॥ ४८॥

त इति। लिखितानलनिश्चलैः चित्रितानलसमनिश्चलदीप्तिभिः पिङ्गवर्णैरिति। जटाभारैः उपलक्षिता ते मुनय द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्था द्वारपालकाः। "प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः" इत्यमरः। उन्मुखैः ऊर्द्ध्वमुखैः द्वाःस्थैः वीक्षिता न तु निवारिता इत्यर्थः। गिरेः हिमवत सद्मनि वेगादवतेरुः अवतीर्णवन्त॥ ४८॥

भावार्थं । अन्तरीक्षात् अवतरणात् समीरभरात् निश्चल चित्रितदीपप्रभं जटाकलापं धारयन्त ते मुनयः हिमालयस्य, द्वा स्थै सविस्मय आलोकिता सन्त हिमालयपुर अवतीर्णा ॥ ४८ ॥

তাঁহারা সবেগে গিরিভবনে অবতীর্ণ হইলেন, তৎকালে তাঁহাদিগের মস্তকের জটা চিত্রিত বহ্নির ন্যায় নিশ্চল ভাবে প্রভা প্রকাশ করিতে লাগিল এবং দ্বারবানেরা মুখ উন্নমিত করিয়া তাঁহাদিগকে দেখিতে লাগিল ॥ ৪৮ ॥

They descended rapidly to the Mountain's abode, while the doorkeepers looked at them with faces turned towards the sky,—the mass of their matted locks looking [by reason of the swiftness of their descent] as motionless as painted fire (48)

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा।
तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥ ४९ ॥

अन्वयः। गगनात् अवतीर्णा यथावृद्धपुरःसरा सा मुनिपरम्परा तोयान्तः भास्करालो इव रेजे ॥ ४९ ॥

वाच्य। अवतीर्णया यथावृद्धपुरःसरया तया मुनिपरम्परया भास्करात्या इव रेजे ॥ ४९ ॥

गगनादिति। गगनात् अवतीर्णा अवरूढा यथावृद्धम् वृद्धानुक्रमेण स्थिता पुरःसरा अग्रसराः यस्याम् सा तथोक्ता। अनुपसर्जनाधिकारात् न ङीप्। सा मुनिपरम्परा मुनिपङ्क्तिः तोयान्तः तोयाभ्यन्तरे भास्करालो प्रतिबिम्बितार्कपङ्क्तिः इव रेजे एतेन मुनीनां तेजस्वित्वेऽपि सुखमन्दत्वम् सूचयति। भास्कराणां भूयिष्ठत्वसम्भावनार्थं तोयान्तरित्युक्तम्। अतएव बहुत्वमिति ॥ ४९ ॥

भावार्थं। वृद्धानुक्रम अन्तरीक्षात् अवतीर्णा ते मुनय जलान्त प्रतिबिम्बिता भास्करा इव भान्ति स्म ॥ ४९ ॥

মুনিগণ যখন আকাশ হইতে অবতীর্ণ হইলেন, তখন যাঁহার যত অধিক বয়স, তিনি তত অগ্রে রহিলেন, এই ভাবে শ্রেণী রচনা পূর্ব্বক তাঁহারা দণ্ডায়মান হওয়াতে জ্ঞান হইল যেন জলের মধ্যে সূর্য্যের প্রতিবিম্ব শ্রেণী বিরাজ করিতেছে ॥ ৪৯ ॥

The group of anchorites descended from the sky, proceeding at each other's heels in the order of seniority in age, brightly shone as a line of reflected suns under the water [of a tank] (49)

तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः ।
नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुन्धराम् ॥ ५० ॥

अन्वयः । गिरिः अर्घ्यं आदाय सारगुरुभिः पादन्यासैः वसुन्धरां अर्घ्यान् तान् दूरात् प्रत्युद्ययौ ॥ ५० ॥

वाच्यः । गिरिणा नमयता अर्घ्याः ते प्रत्युद्ययिरे ॥ ५० ॥

तानिति । गिरिः हिमवान् अर्घ्यम् अर्घार्थं जलम् आदाय सारगुरुभिः अन्तःसारदुर्भरैः पादन्यासैः वसुन्धरां नमयन् अवनामयन् । अर्घमर्हन्तीत्यर्घ्यान् पूज्यान् दण्डादिभ्यो यत् । तान् मुनीन् दूरात् प्रत्युद्ययौ ॥ ५० ॥

भावार्थः । हिमालयः गुरुभिः पादविक्षेपैः भुवं नमयन् अर्घ्यं आदाय पूज्यतमान् तान् दूरात् प्रत्युद्जगाम ॥ ५० ॥

হিমালয় অর্ঘ্য হস্তে পরমমাননীয় সেই ঋষিগণের সম্মানার্থ দূর হইতে অগ্রসর হইয়া গেলেন। তখন তাঁহার অন্তঃসারগুরু চরণ বিন্যাস দ্বারা পৃথিবী অবনত হইয়া যাইতে লাগিল ॥ ৫০ ॥

From afar, the Mountain advanced to welcome these adorable guests, with the oblation for warship in his hand ; while the ground under his heavy and vigorous steps seemed to subside (50)

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुबृहद्भुजः ।
प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥ ५१ ॥

अन्वयः । धातुताम्राधरः प्रांशुः देवदारुबृहद्भुजः प्रकृत्या एव शिलोरस्कः हिमवान् इति सुव्यक्तः ॥ ५१ ॥

वाच्यः । धातुताम्राधरेण, प्रांशुना देवदारुबृहद्भुजेन सुव्यक्तेन जातं ॥ ५१ ॥

सम्प्रति हिमवन्तमेव जङ्गमस्थावररूपद्वयसाधारणैर्विशेषणैर्विशिनष्टि, —

धात्विति। धातुवत्ताम्रोऽधरः यस्य स तथोक्तः। अन्यत्र धातुरेव ताम्रोऽधरो यस्य। प्रांशुः उन्नतः उभयत्रापि समानम्। देवदारुवद् बृहन्तौ भुजौ यस्य स तथोक्तः देवदारव एव बृहन्तौ भुजौ यस्येत्यन्यत्र। प्रकृत्या स्वभावेनैव शिलावदुरो यस्य स शिलोरस्कः शिलैवेत्यन्यत्र। उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति कप्। अत्र हिमवानिति सुव्यक्तः वर्ष्मणि क्तः। अस्य पर्वतस्य हिमवानिति तद्धर्मप्रत्यभिज्ञानादवधारित इत्यर्थः ॥५१॥

भावार्थ। गैरिकादिधातुरागरक्ताधरः उन्नततम देवदारुदीर्घबाहुः स्वभावत शिलाविशालवक्षाः हिमालय इति स्पष्टमेव ॥५१॥

The epithets are intended to be in a double sense, in one sense referring to the inanimate form as a hill, in the other, referring to the god of the hill

তাঁহাকে দেখিলেই সুস্পষ্ট হিমালয় বলিয়া জ্ঞান হয়, যেহেতু তাঁহার অধর গিরিমৃত্তিকার ন্যায় রক্তবর্ণ, কলেবর সুদীর্ঘ, দুই বাহু দেবদারুর ন্যায় প্রকাণ্ড আর বক্ষঃস্থল স্বভাবত প্রস্তরের ন্যায় প্রশস্ত ॥ ৫১ ॥

His lips were red as the mineral earth, his stature was tall; his arms were as big as the *Devadaru* tree his chest was naturally like a slab of stone, so that his personality as the snowy Hill was manifest at once (51)

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥ ५२ ॥

अन्वयः। सः स्वयं मार्गस्य दर्शकः (सन्) विधिप्रयुक्तसत्कारैः शुद्धकर्मभिः तैः शुद्धान्तम् आक्रमयामास ॥ ५२ ॥

वाच्यः। दर्शकेन तेन, विधिप्रयुक्तसत्कारान् शुद्धकर्मणः ते शुद्धान्तः आक्रमयाञ्चक्रे ॥ ५२ ॥

विधीति। स हिमवान् विधिना शास्त्रेण प्रयुक्तसत्कारैः कृतार्चनैः शुद्धकर्मभिः अदुष्टचरितैः शुद्धान्तप्रवेशार्हैरित्यर्थः। तैः मुनिभिः स्वयं मार्गस्य दर्शयतीति दर्शकः दर्शयिता सन् प्रयत्नेनोत्कर्षम् एतन्मूलम्। शुद्धान्तम् अन्तःपुरम् आक्रमयामास प्रवेशयामासेत्यर्थः। अत्र क्रमेरगत्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना तैरित्यस्य न कर्मत्वम् ॥ ५२ ॥

भावार्थं। स हिमालय अर्घेण विधिना तपश्चरणशीलान् तान् ऋषीन् स्वयं एव पन्थानं प्रदर्शयन् तान् गृहं प्रवेशयामास ॥ ५२ ॥

পবিত্রচরিত্রশালী ঋষিগণকে যথাবিধানে পূজা পূর্ব্বক গিরিরাজ স্বয়ং পথ দেখাইতে দেখাইতে অগ্রসর হইয়া তাঁহাদিগকে অন্তঃপুরে আনয়ন করিলেন ॥ ৫২ ॥

He offered a reception to them in proper form, and personally showing them the way, he brought them to his zenana rooms, an honor due to them by reason of their stainless life (52)

तत्र वेत्रासनासीनान् कृतासनपरिग्रहः।
इत्युवाचेश्वरान् वाचं प्राञ्जलिर्भूधरेश्वरः ॥ ५३ ॥

अन्वयः। कृतासनपरिग्रहः सः भूधरेश्वरः तत्र वेत्रासनासीनान् ईश्वरान् प्राञ्जलिः सन् इति वाचं उवाच ॥ ५३ ॥

वाच्यः। कृतासनपरिग्रहेण भूधरेश्वरेण वेत्रासनासीनाः ईश्वराः वाचम् ऊचिरे ॥ ५३ ॥

तत्रेति। तत्र गृहान्ते वेत्रासनासीनान् वेत्रम् लताविशेषः। वेत्रमयविष्टरोपविष्टान् ईश्वरान् प्रभून् मुनीन् भूधरेश्वर हिमवान् कृतासनपरिग्रह उपविष्ट सन्नित्यर्थः। प्राञ्जलि कृताञ्जलि सन् इति एवं वाचम् उवाच ॥ ५३ ॥

भावार्थं। अथ उपविष्टेषु तेषु हिमालय आसने उपविश्य कृताञ्जलि भूत्वा वेत्रासनोपविष्टान् तान् देवर्षीन् वक्ष्यमाणं उवाच ॥ ५३ ॥

তথায় পর্ব্বতরাজ সেই মহাপুরুষদিগকে বেত্রাসনে উপবেশন করাইয়া আপনি উপবেশন পূর্ব্বক কৃতাঞ্জলি পুটে এই সকল কথা বলিতে লাগিলেন ॥ ৫৩ ॥

There they were seated on seats of cane, the Mountain King took a seat before them, and addressed the mighty anchorites in the following words (53)

अमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम्।
अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥

अन्वयः । अतर्कितोपपन्नं वः दर्शनं अपमेघोदयं वर्षं, अदृष्टकुसुमं फलं मे प्रतिभाति ॥ ५४ ॥

वाच्य: । अतर्कितोपपन्नेन दर्शनेन अपमेघोदयेन वर्षेण, अदृष्टकुसुमेन फलेन भूयते ॥ ५४ ॥

अपेति । अतर्कितोपपन्नम् अविचारितमपीपन्नम् अत्यन्तासम्भावितमित्यर्थः । वः युष्माकम् दर्शनम् अपमेघोदयम् वर्षम् अनभ्रा वृष्टि तथा अदृष्टं कुसुमम् यस्य तत्तथोक्तम् फलमिव तत् मे प्रतिभाति अतिदुर्लभम् मङ्गलम् इत्यर्थः । अत्र मेघोदय कुसुमरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्ययोरुदयाभिधानात् विभावना । मुनि दर्शनस्य विस्मितत्वमित्वेन च रूपणाद्रूपकालङ्कारश्चेत्युभयो, सङ्करः ॥ ५४ ॥

भावार्थ । भो महात्मान अमम्भावित एतत् भवभवतां दर्शनं विना मेघ वर्षण, अमदृष्टकुसुम फल इव मन्ये ॥ ५४ ॥

আপনারা যে, আমি মনেও করি নাই এ প্রকার এই দর্শন দান করিয়াছেন, তাহাতে আমার জ্ঞান হইতেছে যেন, বিনা মেঘে বৃষ্টি হইল, বিনা পুষ্পে ফল হইল ॥ ৫৪ ॥

Your unexpected visit seems to me like a balmy shower of rain with no previous appearance of clouds in the sky, like a fruit of which the blossom has not been seen (54)

मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।
भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥ ५५ ॥

अन्वय । भवदनुग्रहात् मूढं आत्मानं बुद्धं आयसं आत्मानं हैमीभूत भूमे. दिवम् आरूढं इव मन्ये ॥ ५५ ॥

वाच्य । मूढ आत्मा, बुद्ध आयस आत्मा, हैमीभूतः आरूढ मन्यते मया ॥ ५५ ॥

मूढमिति । भवदनुग्रहादात्मानम् माम् मूढम् बुद्धमिव मूढो भूत्वा यो बुद्धवान् तम् इव वर्त्तं इति । आयसम् अयोविकारम् हैमीभूतम् आयसत्वम् विहाय सौवर्ण

प्राप्तमित्यर्थः । भूमेः भूलोकात् दिवम् स्वर्गम् आरूढमिव मन्ये । ज्ञानदत्त यत्नानि अद्य मे परमुत्कृष्टानि इति भावः ॥ ५५ ॥

भावार्थः । इदानीं भवतां आगमनानुग्रहेण अविवत्तत्त आत्मानं विवत्तत्त लौहमय आत्मानं काञ्चनमयं नरलोकगत अपि आत्मानं स्वर्गाधिरूढं अवैमि ॥ ५५ ॥

আপনাদিগের এই অনুগ্রহ প্রযুক্ত জ্ঞান হইতেছে যেন আমি অজ্ঞানাচ্ছন্ন ছিলাম, এখন জ্ঞান লাভ করিলাম, পূর্ব্বে লৌহময় ছিলাম, সংপ্রতি সুবর্ণময় হইয়াছি, পূর্ব্বে পৃথিবীতে ছিলাম, এখন স্বর্গে আরোহণ করিয়াছি ॥ ৫৫ ॥

By this favor conferred by you I feel to have risen to sensibility from a state of insensiblity, to have turned into gold from being an article of steel, to have climbed to heaven from the earth (55)

अद्य प्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

अन्वय । अद्य प्रभृति भूतानां शुद्धये, अधिगम्य, अस्मि, अर्हद्भि यत् अध्यासित तत् तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥

वाच्य । अर्हन्त यत् अध्यासितवन्त तत् तीर्थं प्रख्यायते लोके ॥ ५६ ॥

अद्येति । अद्य प्रभृति इत आरभ्य भूतानाम् प्राणिनाम शुद्धये अधिगम्योऽस्मि शुद्ध्यर्थिनां तीर्थभूतोऽस्मीत्यर्थः । भवदागमनादिति शेष । हि यस्मात् यत् अर्हद्भि महद्भि अध्यासितम् अधिष्ठित जुष्टमिति यावत । तत्तीर्थम् प्रचक्षत । 'निपानागमयो स्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ' इत्यमर ॥ ५६ ॥

भावार्थ । अहो महात्मान भवतां अत्र आगमनेन, अद्य अद्यारभ्य प्राणिनां विशुद्धये आगन्तव्य अस्मि यत्र च महात्मान अधितिष्ठन्ति तत् तीर्थं आहु ॥ ५६ ॥

আমি অবধি প্রাণিগণ পবিত্রতালাভের নিমিত্ত আমার এ স্থানে আগমন করিবে। কারণ পূজ্য ব্যক্তিরা যাঁহার অধিষ্ঠান হন, সেই স্থানই তীর্থস্থান বলিয়া প্রসিদ্ধ হয় ॥ ৫৬ ॥

From this day forth all creatures will pay a visit to me for

purifying themselves; for the spot once visited by your honored selves is proclaimed to be a sanctified place. (56)

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥

अन्वयः । हे द्विजोत्तमाः द्वयेन एव आत्मानं पूतं अवैमि, मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन वः धौतपादाम्भसा च ॥ ५७ ॥

वाच्य । आत्मा पूतः अवेयते मया ॥ ५७ ॥

अवैमीति । हे द्विजोत्तमाः आत्मानम् माम् द्वयेनैव पूतम् शुद्धम् अवैमि अव गच्छामि । केन द्वयेन मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन मन्दाकिनीपातेन, व युष्माकम् धौतयो क्षालितयो पादयोरम्भसा, च ॥ ५७ ॥

भावार्थ । भो महाभागा एतेन द्वयेन अहं आत्मान पवित्र मन्ये मे शिरसि गङ्गा प्रपातेन एतेन च भवतां पादप्रक्षालनोदकेन च ॥ ५७ ॥

হে ব্রাহ্মণ শ্রেষ্ঠগণ। গঙ্গা যে আমার মস্তকে পতিত হইতেছেন, তদ্দ্বারা আপনাকে যেরূপ পবিত্র জ্ঞান করি, আপনাদিগের চরণ প্রক্ষালনের বারি-সংস্পর্শেও সেই প্রকার পবিত্র আপনাকে বোধ হইতেছে ॥ ৫৭ ॥

Ye best of the twice born caste! The following reasons I deem as having sanctified me, that upon my crown, the Ganga falls, and that the water which has washed your feet has flowed over me (57)

जङ्गमं प्रैष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥

अन्वयः । द्विरूपं अपि मे वपुः विभक्तानुग्रहं मन्ये, जङ्गम प्रैष्यभावे स्थावरं चरणाङ्कितं ॥ ५८ ॥

वाच्य । जङ्गमेन स्थावरेण चरणाङ्कितेन द्विरूपेण वपुषा विभक्तानुग्रहेण जात ॥ ५८ ॥

जङ्गममिति । हे मुनय द्विरूपम् जङ्गमस्थावरात्मकत्वात् द्विप्रकारकम् अपि मे

वपुः विभक्तानुग्रहम् विभज्य कृतप्रसादम् मन्ये। कुतः जङ्गमं वपुः वः युष्माकम् प्रैष्य-भावे केङ्कर्य्ये स्थितमिति शेषः। मातृद्धेष्यापेष्येषु छदिर्बंक्तव्येति छदिः। "नियोज्य-किङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारका" इत्यमरः। स्थावरम् वपुः चरणाङ्कितम् अयमेव हि महाननुग्रहो दासजनस्य यत्कर्मसु नियोजनं मूर्द्धनि पादन्यासश्चेति तात्पर्य्यार्थः॥ ५८ ॥

भावार्थः। मम जङ्गमं शरीरं भवतां भृत्यभावेन, स्थावरं शरीरं चरणाङ्केन, द्वयोः एव शरीरयोः भवतां अनुग्रहः विभक्तः इव मन्ये ॥ ५८ ॥

√ प्रैष्य, or प्रेष्य = a servant, *lit.* one who is sent about on errands from प्रेषयति = प्रेरयति = sends.

আমার যে দুই প্রকার শরীর, এক স্থাবর শিলাময়; দ্বিতীয় গতিশক্তি-সম্পন্ন এই শরীর, ইহাদের উভয়ের প্রতি আপনারা পৃথক্ পৃথক্ অনুগ্রহ বিভাগ করিয়া দিয়াছেন, যে হেতু জঙ্গম শরীর আপনাদিগের পরিচারক হইয়া আছে, আর স্থাবর শরীর আপনাদিগের চরণচিহ্নে চিহ্নিত হইয়াছে ॥ ৫৮ ॥

My double form, that which moves and the other which is stationary, shares, so it seems to me, the favor conferred by you; for the moving form is ready to do your errands like a slave; and the stationary form has been marked with the print of your feet. (58)

भवत्सम्भावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।
अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥

अन्वयः। व्याप्तदिगन्तानि अपि मे अङ्गानि भवत्सम्भावनोत्थाय मूर्च्छते परितोषाय न प्रभवन्ति ॥ ५९ ॥

वाच्यः। व्याप्तदिगन्तैः अङ्गैः न प्रभूयते ॥ ५९ ॥

भवदिति। व्याप्ता दिगन्ता यैस्तानि व्याप्तदिगन्तानि महान्त्यपीत्यर्थः। मे मम अङ्गानि भवत्सम्भावनोत्थाय युष्मदुपसर्पणोत्थाय मूर्च्छते व्याप्नुवते परितोषाय न प्रभवन्ति न पर्य्याप्नुवन्ति अवकाशदानसमर्थानि न भवन्तीत्यर्थः। यथा महत्यपि मद्गर्भेषु न माति तथा मे हर्षोऽपि इत्यर्थः॥ ५९ ॥

भावार्थः । अधिकं किं उच्यते, दिगन्तव्यापकं अपि मे देहं भवतां आगमनजनितां प्रीतिं धारयितुं न प्रभवति ॥ ५९ ॥

আপনাদিগের অনুগ্রহ জন্য যে আনন্দ আমার অন্তঃকরণে বিস্তারিত হইতেছে, আমি বোধ করি যে আমার দিগ্‌দিগন্তব্যাপী পর্ব্বতদেহও সে আনন্দ ধারণ করিতে অক্ষম ॥ ৫৯ ॥

The growing delight which has sprung from this honor of a visit on your part, is not to be contained within my frame, though it extends to the very confines of the cardinal points (59)

न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥

अन्वय । भास्वतां वः दर्शनेन, केवलं दरीसंस्थं तमः न मे अन्तर्गतं रजसः परं तमः अपि अपास्तं ॥ ६० ॥

वाच्य । दर्शनं अपास्तवत् ॥ ६० ॥

नेति । भास्वताम् तेजस्विनां विवस्वताम् वः युष्माकम् दर्शनेन केवलं दरीसंस्थम् गुहागतम् तमः ध्वान्तरूपमेव न अपास्तम् किन्तु मे अन्तर्गतम् अन्तरात्मगतम् रजसः रजोगुणात् परम् अनन्तरम् तमः अज्ञानरूपम् अपि अपास्तम् रजस्तु पादन्यासैरेवापास्तमिति भावः । प्रसिद्धे भास्वति बाह्यं तमोऽपास्यते रभिस्त्वान्तरमपि इति व्यतिरेको व्यज्यते ॥ ६० ॥

भावार्थः । प्रभावतां भवतां दर्शनेन न केवलं मे गुहागतं तमः अपास्तं, परं रजसः परं अन्तर्गतं यत् तमः तत् अपि अपास्तं ॥ ६० ॥

* तमस् is the principle, in the scheme of the Sankhya philosophy, which is the cause of unconsciousness in souls, whereby many truths, though plain enough escape our notice, while रजस् is the principle of passion, whereby we are incited to all forms of activity.

আপনাদিগের মূর্ত্তি তেজঃপুঞ্জ, সুতরাং আপনাদিগের আবির্ভাবে আমার গুহামধ্যস্থিত অন্ধকার ত নষ্ট হইয়াছে, পরন্তু আমার অন্তঃকরণে রজোগুণের পরবর্ত্তী যে তম ছিল, তাহাও নষ্ট হইল ॥ ৬০ ॥

Not only has the darkness within my caverns been dispelled by the appearance of your luminous selves, even the inner gloom that darkened my soul, that which is more powerful than the principle of passion, has been scattered away (60)

कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याचेत् किं नोपपद्यते।
मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

अन्वयः। वः कर्त्तव्यं न पश्यामि स्यात् चेत् किं न उपपद्यते, मत्पावनाय एव भवतां इह प्रस्थानं मन्ये ॥ ६१ ॥

वाच्य। न दृश्यते, मन्यते मया ॥ ६१ ॥

कर्त्तव्यमिति। कर्त्तव्यम् कार्य्यम् वः युष्माकम् न पश्यामि निस्पृहत्वादिति भावः। अथ स्याचेत् विद्येत यदि? किं नोपपद्यते किं नाम न सम्भवति सर्व्वं सुलभमेवेत्यर्थः। अथवा तकमपि प्रयोजनं किमर्थमित्याह, मत्पावनाय मच्छोधनाय एव भवतामिह विषये प्रस्थानम् इमं देशमुद्दिश्य इदं प्रयाणमित्यर्थः मन्ये तर्कयामि ॥ ६१ ॥

भावार्थः। निस्पृहाणां भवतां किं अपि कार्य्यं न पश्यामि, अस्ति चेत् कथं न सम्पद्यते? केवलं मम अनुग्रहार्थं इह भवतां आगमनं मन्ये ॥ ६१ ॥

The purport is —you could not have come, mighty and self sufficing as you are, to obtain any assistance from me.

আপনাদিগের প্রয়োজন ত কিছু দেখি না, যদি থাকে, ত সম্পন্ন হইবেক না কেন? তবে বোধ করি কেবল আমাকে পবিত্র করিবার জন্যই আপনারা এস্থলে উপস্থিত হইয়াছেন ॥ ৬১ ॥

I do not see that there is any work to be performed by you, (or any object of wish to be gained by you), even if these were why should it not be fulfilled at once? I believe your visit here is intended solely to purify me (61)

तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ।
विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु ॥ ६२ ॥

अन्वयः। तथापि कस्मिंश्चित् मे आज्ञां दातुं अर्हथ हि किङ्कराः प्रभविष्णुषु विनियोगप्रसादाः॥ ६२॥

वाच्यः। अर्ह्यते, विनियोगप्रसादैः किङ्करैः भूयते॥ ६२॥

तथापीति। तथापि भवतां निस्पृहत्वेऽपि कस्मिंश्चित् कर्मणीति शेषः। आज्ञाम् इदं कुर्वित्यादेशम् तावत् इदानीम् मे मह्यम् दातुम् अर्हथ मदनुग्रहबुद्ध्येति भावः। हि यस्मात् किङ्कराः भृत्याः प्रभवन्तीति प्रभविष्णवः प्रभुषु विषये। भुवश्च इतीष्णुच् प्रत्ययः। विशेषेण नियोगः प्रेषणमेव प्रसादः अनुग्रहः येषां ते तथोक्ताः। अन्यथा स्वस्वामिभावो निष्फल इति भावः॥ ६२॥

भावार्थः। भवतां किमपि कार्य्यं नास्ति, तथापि आज्ञया मां अनुग्रहीतुं अर्हथ प्रभूणां भृत्येषु आज्ञा एव अनुग्रहः॥ ६२॥

তথাপি আমার বাসনা যে আপনারা আমাকে কোন কার্য্যে নিযুক্ত করেন, কারণ প্রভু কোন আজ্ঞা প্রদান করিলেই ভৃত্যেরা কৃতার্থ বোধ করে॥ ৬২॥

Still it beseems you to lay a command upon me to perform some task, for, to be employed by their masters in some work, is considered by servants as a favour conferred upon them. (62)

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्।
ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु॥ ६३॥

अन्वयः। एते वयं अमी दाराः इयं कुलजीवितं कन्या वः येन कार्य्यं ब्रूत, बाह्यवस्तुषु अनास्था खलु॥ ६३॥

वाच्यः। उच्यतां॥ ६३॥

एत इति। किं बहुना एते वयम्, अमी दाराः, इयं कुलस्य जीवितम् प्राणभूता परमप्रेमास्पदमित्यर्थः, कन्या, अत्र एषां मध्ये येन केनेन वः कार्य्यम् प्रयोजनम् तत् ब्रूत कथयतेति शेषः। येन सोऽपि दीयत इति भावः। एवं चेदश्वादिकमपि मे गृह्यतामित्याह, बाह्यवस्तुषु कनकरत्नादिषु अनास्था अनादरः। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते। अदेयं न किञ्चिदस्तीति भावः॥ ६३॥

भावार्थः । अथवा किं बहुना । अयं अहं इयं मे पत्नी, एषा च कुलजीवितभूता कन्या, अस्माकं मध्ये येन यया वा भवतः कार्य्यं तत् आदिश्यताम्, अपरस्य बाह्यवस्तुनः का कथा ? ॥ ६३ ॥

এই আমি স্বয়ং উপস্থিত, এই আমার গৃহিণী, আমার সমস্ত পরিবারের প্রাণতুল্য এইকন্যা - ইহার মধ্যে কাহাকে আবশ্যক, বলুন। আর এসকল অপেক্ষা বহিরঙ্গভূত অন্যান্য বস্তুর কথা ত বলিবারই প্রয়োজন নাই ॥ ৬৩ ॥

Here is my humble self, here my spouse, here my daughter, the very breath of the nostrils to my whole family,—tell, which of all these you want to employ in rendering service to you ?—as to all other less important things,—they are hardly worthy of being mentioned at all (63)

इत्यूचिवांस्तमेवार्थं गुहामुखविसर्पिणा ।
द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥ ६४ ॥

अन्वयः । इति ऊचिवान् हिमालयः गुहामुखविसर्पिणा प्रतिशब्देन तं एव अर्थं द्विरिव व्याजहार ॥ ६४ ॥

वाच्य । हिमालयेन ऊचुषा सः अर्थः व्याजह्रे ॥ ६४ ॥

इतीति । इत्यूचिवान् उक्तवान् । वचेः क्वसुप्रत्ययः । हिमालयः हिमवान् गुहानां मुखेषु विवरेषु विसर्पतीति । तथोक्तेन प्रतिशब्देन तमेव पूर्वोक्तम् एव अर्थम् द्विः द्विवारम् । द्विस्त्रिश्चतुर्भ्यः सुजिति सुच्प्रत्ययः । व्याजहार बभाषे ॥ ६४ ॥

भावार्थः । इति कथितवान् हिमालयः गुहानिर्गतप्रतिशब्देन तदर्थं पुनः कथितवान् इव ॥ ६४ ॥

হিমালয়ের এই কথা বলা শেষ হইলে গুহার মুখ হইতে অবিকল তদাকার এক প্রতিধ্বনি উত্থিত হইল, তাহাতে জ্ঞান হইল যে হিমালয় সেই কথা একবার বলিয়া সন্তুষ্ট হয়েন নাই, পুনর্ব্বার কহিতেছেন ॥ ৬৪ ॥

When the Mountain of Snow had spoken these words,—an echo of his speech spread from the mouth of the caves—and he seemed by repitition to be emphasising them (64)

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः। अथ ऋषयः उदाहरणवस्तुषु अग्रण्यं अङ्गिरसं नोदयामासुः, सः भूधरं प्रत्युवाच ॥ ६५ ॥

वाच्य। ऋषिभिः अग्रणीः अङ्गिरा नोदयाञ्चक्रे, तेन भूधरेश्वरः प्रत्यूचे ॥ ६५ ॥

अथेति। अथ अनन्तरम् ऋषय उदाहरणानि कथाप्रसङ्गाः, तेषु वस्तूनि अथवा तेषु अग्रणीरग्रण्यस्तम् अग्रण्यम् प्रगल्भम्। अग्रणीरित्यादिना क्विप्। अथ वा सामर्थ्यं वक्तेति वक्तृत्वमिति यावत्। अङ्गिरसम् नाम ऋषिम् नोदयामासुः (1) प्रतिवक्तुं प्रेरयामासुः। स अङ्गिरा भूधरम् हिमवन्तम् प्रत्युवाच ॥ ६५ ॥

भावार्थः। एवं कथितवति च हिमवति मुनयः वदतां वरं अङ्गिरसं प्रतिवचनाय प्रेरयन् स च हिमालयं अवदत् ॥ ६५ ॥

उदाहरण = an explanatory discourse, वस्तु = matter, *lit*, foremost in matters of explanatory discourse.

তখন ঋষি। অঙ্গিরা মুনিকে বক্তা নিযুক্ত করিলেন কারণ ইনি কোন প্রস্তাবের বক্তৃতা করিতে অদ্বিতীয় ছিলেন। অঙ্গিরাও তদনুসারে হিমালয়ের কথার উত্তর দিলেন ॥ ৬৫ ॥

Now the saints directed Angiras, the foremost of all who could make an explanatory speech and he gave a reply to the Mountain king (65)

उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि।

मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुन्नतिः ॥ ६६ ॥

अन्वयः। इदं सर्वं अतः परं अपि त्वयि उपपन्नं ते मनसः शिखराणाञ्च समुन्नतिः सदृशी ॥ ६६ ॥

---

(1) नुद = to send [illegible]

वाच्यः । अनेन सर्व्वेण त्वयि उपपन्नेन जातं, परेण सदृश्या समुन्नत्या जातं ॥ ६६ ॥

उपपन्नमिति। इदम् एते वयममी दारा इत्याद्युक्तम् सर्व्वम् अत: परम् अतोऽधिकमपि त्वयि उपपन्नं युज्यते। तथाहि ते मनस शिखराणाञ्च समुन्नति सदृशी शिखराणीव मनो महोन्नतमित्यर्थः । किन्नाम दुष्करमुन्नतचित्तानामिति भाव । प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्मन शिखरयोरौपम्यस्य गम्यत्वाद्दीपकालङ्कार ॥ ६६ ॥

भावार्थ.। भो हिमालय ! त्वया यत् यत् अभिहितं तत् सर्व्वं तद अधिक अपि त्वयि सम्भवति, तव शिखरस्य यादृशी समुन्नति. मनस अपि तादृशी एव, त्वं अतीव उदारहृदय असि ॥ ६६ ॥

তুমি যাহা কহিলে, কিছুই অলীক নহে, ইহা অপেক্ষা আরো অধিক ঔদার্য্যও তোমাতে থাকা অসম্ভব নহে, কারণ যেমন তোমার শিখর গুলি উচ্চ, তদ্রূপ তোমার মনও উন্নত ॥ ৬৬ ॥

All this [generous offer] is what was to be expect~d from you, and even more than all this would not be strange, for equal is the loftiness of your mind and your peaks (66)

स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथाहि ते ।
चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥ ६७ ॥

अन्वय । स्थावरात्मान त्वां विष्णुं आहुः स्थाने तथाहि ते कुक्षिः चराचराणां भूतानाम् आधारतां गतः ॥ ६७ ॥

वाच्यः । स्थावरात्मा त्वं विष्णुः उच्यसे कुक्षिणा आधारतागता ॥ ६७ ॥

स्थाने इति। त्वाम स्थावरात्मानम् स्थावरदेहिनम् विष्णुमाहु । स्थावराणां हिमालय इति गीतावचनात्। स्थाने युक्तम्। युक्तार्थे अव्ययमेतत्। "युक्ते द्वे साम्प्रत स्थाने" इत्यमर । तथाहि ते तव कुक्षि चराचराणाम् जङ्गमस्थावरदेहिनां भूतानाम् पृथिव्यादीनाम् आधारता गत । तेन विष्णो कुक्षिरेवभूत इति भाव ॥ ६७ ॥

भावार्थ । स्थावरमूर्त्ति त्वां यत् विष्णु वदन्ति, तत् युक्तं। यत तव कुक्षौ स्थावरजङ्गम सर्व्वा भूतग्राम तिष्ठति ॥ ६७ ॥

তোমার পর্ব্বত দেহকে যে বিষ্ণু বলিয়া থাকে, তাহা যথর্থ, তাহার মাঝে দেখ, তোমার মধ্যভাগ সংসারের সর্ব্ব প্রকার শরীরী বস্তুর আশ্রয়স্থান স্বরূপ হইয়া আছে ॥ ৬৭ ॥

Rightly do they proclaim your stationary mountain form as Vishnu, the all pervading supreme Being, for within your inside are contained the whole world of creatures,—those that move and the others that are stationary. (67)

गांमधास्यत् कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।
आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥ ६८ ॥

अन्वयः । नागः मृणालमृदुभिः फणैः गां कथं अधास्यत् चेत् त्वं आरसातलमूलात् न अवालम्बिष्यथाः ॥ ६८ ॥

वाच्यः । गौः नागेन अधास्यत । त्वया अवालम्बिष्यत ॥ ६८ ॥

गामिति । नागः शेषादिः मृणालमृदुभिः बिसकोमलैः फणैः गाम् भुवम् कथम् अधास्यत् धारयेत् त्वम् आ रसातलमूलात् पातालपर्य्यन्तम् । विकल्पादसमासः । नावलम्बिष्यथाश्चेत् पादैर्नावष्टम्भेथा यदि । त्वदवष्टम्भनादेव भुजगराजोऽपि भुवं बिभर्त्तीत्यर्थः । अत्र क्रियातिपत्त्यभावात् लृङ् प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ६८ ॥

भावार्थः । त्वं चेत् रसातलमूलात् भूभारं न धारयसि तदा अनन्तः मृणालमृदुलैः फणमण्डलैः कथं तां धारयेत् ॥ ६८ ॥

This is meant as a compliment ;—the Hindu idea is that the earth is supported on the heads of the serpent King, the mountains also are called भूधर earth supporters Hence has arisen the notion that वासुकि is helped by हिमालय

যদি তুমি পাতালের নিম্নভাগ পর্য্যন্ত পৃথিবীকে ধারণ করিয়া না থাকিতে, তাহা হইলে সর্পরাজের সাধ্য কি, যে তিনি মৃণালের ন্যায় সুকোমল ফণা দ্বারা পৃথিবীকে ধরিয়া রাখেন ॥ ৬৮ ॥

How could the serpent have sustained the world on his hoods soft like the lotus root, had you not indeed supported it from the very bottom of the regions underneath the earth? (68)

अच्छिन्नामलसन्तानाः समुद्रोर्म्यं निवारिताः ।
पुनन्ति लोकान् पुण्यत्वात् कीर्तयः सरितश्च ते ॥ ६९ ॥

अन्वयः । अच्छिन्नामलसन्तानाः समुद्रोर्म्यं निवारिताः ते कीर्त्तयः सरितः च पुण्यत्वात् लोकान् पुनन्ति ॥ ६९ ॥

वाच्यः । अच्छिन्नामलसन्तानाभिः समुद्रोर्म्यनिवारिताभिः सरिद्भिः कीर्त्तिभिः लोकाः पूयन्ते ॥ ६९ ॥

अच्छिन्नेति । अच्छिन्नाः अविच्छिन्नाः अमलाश्च सन्तानाः प्रबन्धाः प्रवाहाश्च यासान्ताः तथोक्ताः समुद्रोर्मिभिः अनिवारिताः पारगमनादन्तःप्रवेशाच्चेति भावः । ते तव कीर्त्तयः सरितश्च गङ्गादयः पुण्यत्वात् पवित्रत्वात् लोकान् पुनन्ति पावयन्ति लोकपावनाः खलु पुण्यश्लोका इति भावः । केवलप्रकृतविषयस्तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ६९ ॥

भावार्थः । यथा गङ्गाद्याः सरितः पवित्रत्वात् लोकानां पापसङ्घान् विनाश्य सागरसङ्गताः सत्यः लोकान् पवित्रीकुर्वन्ति, तथा पुण्यसञ्चय अमिताः समुद्रपारगताः तव कीर्त्तयः पवित्रत्वात् लोकान् पवित्रीकुर्वन्ति ॥ ६९ ॥

একদিকে তোমা হইতে নদী সকল উৎপন্ন হইয়া আপনাদিগের অবিচ্ছিন্ন নির্ম্মল প্রবাহকে সমুদ্রের তরঙ্গের বেগ পরাজয় পূর্ব্বক তন্মধ্যে প্রবিষ্ট করাইতেছে এবং স্বয়ং পবিত্র বলিয়া তাবৎ লোককে পবিত্র করিতেছে ; অন্যদিকে তোমার কীর্ত্তিমণ্ডল সমুদ্রের তরঙ্গ উত্তীর্ণ হইয়া পর পারে প্রচারিত হইতেছে, তাহাদিগের বিচ্ছেদ কুত্রাপি দৃষ্ট হয় না এবং লোকে উহা কীর্ত্তন করিয়া পবিত্র হইয়া থাকে ॥ ৬৯ ॥

As the famous deeds of your life are,—so are the rivers that issue from you, flowing in unimpeded pure streams, unchecked in their progress by the waves of the sea, and both by their holiness sanctify the worlds (69)

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।
प्रभवेन द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥ ७० ॥

अन्वयः । गङ्गा परमेष्ठिनः पादेन यथा एव पूयते, द्वितीयेन प्रभवेन उच्छिरसा त्वया तथैव श्लाघ्यते ॥ ७० ॥

श्लाघ्यः। गङ्गां श्लाघन्ते ॥ ७० ॥

यथेति। गङ्गा भागीरथी प्रभवत्यस्मादिति प्रभव तेन कारणेन परमे तिष्ठतीति परमेष्ठिनः विष्णोः परमेष्ठ इतीनि प्रताय तत्पुरुषे कृति बहुलमिति अलुक्। परमेष्ठिदिवौकसश्च ष्य इति षत्वम्। पादेन चरणेन यथैवश्लाघ्यते प्रशस्यते तथैव द्वितीयेन प्रभवेण उच्चैस्त्वमा तया श्लाघ्यते भरिचरणवत् तीर्थस्यापि तीर्थमूलत्वमिति भाव ॥७०॥

भावार्थ.। गङ्गा विष्णुपादोद्भूतत्वात् यथा श्लाघ्या द्वितीयेन कारणेन त्वया च तथा श्लाघ्या ॥ ७० ॥

The legend says that the river Ganga flowed from the foot of Vishnu

নারায়ণের চরণ গঙ্গার উৎপত্তি স্থান, এ কারণ গঙ্গার যে প্রকার মাহাত্ম্য, গঙ্গার দ্বিতীয় উৎপত্তিস্থান তুমি বলিয়াও তাঁহার মাহাত্ম্য তদ্রূপই বৃদ্ধি হইয়াছে ॥ ৭০ ॥

As the Ganga is valued, by reason of the source from which it was sprung, namely the foot of the Supreme Being ; equally is she valued, by reason of her second origin, your lofty self (70)

तिर्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः।
त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥

अन्वयः। तिर्यक् ऊर्द्ध्वं अधस्तात् च व्यापकः हरेः त्रिविक्रमोद्यतस्य सः तु तव स्वाभाविकः ॥ ७१ ॥

वाच्यः। व्यापकेन महिम्ना अभूयत तेन ते स्वाभाविकेन अभूयत ॥ ७१ ॥

तिर्यगिति। तिर्यगूर्द्ध्वमधस्ताच्च व्यापकः सर्वव्यापीत्यर्थः। महिमा महत्त्वम् हरेः विष्णोः त्रिषु विक्रमेषु उद्यतस्य सत आसीत्। त्रिविक्रमोद्यतस्यापि कदाचिदेव न तु सर्वदेत्यर्थः। तव तु व्यापको महिमा स्वाभाविकः नित्यसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

भावार्थ। यदा विष्णुः बलिबन्धनार्थं त्रिविक्रमः अभूत् तदा तस्य महिमा, तिर्यक् गत. ऊर्द्ध्वं गतः अधः च गत. ते महिमा तु प्रकृत्या तादृक् एव ॥ ७१ ॥

হরি যখন বলিকে ছলনা করিবার সময় তিনবার পাদক্ষেপ করেন, কেবল সেই সময়েই উর্দ্ধে, ও নিম্নে ও চতুঃপার্শ্বে বিস্তারিত ব্রহ্মাণ্ডব্যাপী মূর্ত্তি তিনি ধারণ করিয়াছিলেন ; তুমি কিন্তু স্বভাবত এবং চিরকালই দিগ্‌দিগন্ত-ব্যাপী হইয়া আছ ॥ ৭১ ॥

Hari, the Dwarf god, assumed a magnitude which covered all space, above and below and on all sides round, only on the occasion he made the three steps ; but that magnitude is a part of your nature and permanent with you (71)

यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।
उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः । यज्ञभागभुजां मध्ये पदं आतस्थुषा त्वया सुमेरोः उच्चैः हिरण्मयं शृङ्गं वितथीकृतं ॥ ७२ ॥

वाच्यः । आतस्थिवान् त्वं वितथीकृतवान् ॥ ७२ ॥

यज्ञेति । यज्ञभागभुजाम् इन्द्रादीनाम् मध्ये पदम् आतस्थुषा स्थितवता त्वया उच्चैरुन्नतं हिरण्मयं विकारो हिरण्मयम् "दाण्डिनायनहास्तिनायन"इत्यादिना निपातनात्साधु । सुमेरोः शृङ्गम् शिखरं प्राधान्यञ्च अन्यत्र । "शृङ्गं प्राधान्यसान्वोः" इत्यमरः । वितथीकृतम् व्यर्थीकृतं तस्य यज्ञभागाभावादिति भावः । अस्य तु तत्सद्भावे प्रमाणं "हिमवतो हस्ती" इति श्रुतिः ॥ ७२ ॥

भावार्थः । यज्ञमार्गे समभागिना च त्वया तदपेक्षितत्वात् हेमाद्रेः काञ्चनमयं उन्नतं शृङ्गं व्यर्थीकृतं ॥ ७२ ॥

The purport is :—Meru might boast of his gold peaks ; but not having the privilege of participating in sacred offerings, he is your inferior As to Himalaya's share in such offerings, see Can. I, V 17.

সুমেরুর উচ্চ শিখর সুবর্ণময় হইলে কি হয় ? তুমি যখন যজ্ঞভাগ-ভোক্তা দেবতাদিগের মধ্যে পরিগণিত হইয়াছ, তখন তোমার পদ সুমেরু অপেক্ষা উন্নত ॥ ৭২ ॥

Having won a place among the recepients of offerings made in

sacrificial rites, you have turned the lofty gold peak of your [rival] Meru into a vain and meaningless boast (72)

काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम्।
इदन्तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः॥ ७३॥

अन्वयः। भवता सर्वं काठिन्यं स्थावरे काये अर्पितं भक्तिनम्रं इदं ते वपुः सतां आराधनं॥ ७३॥

वाच्यः। भवान् अर्पितवान् अनेन भक्तिनम्रेण सतां आराधनेन वपुषा स्थितं॥ ७३॥

काठिन्यमिति। भवता सर्वम् काठिन्यम् अनम्रत्वमित्यर्थः। स्थावरे स्थिरे काये शिलामय इत्यर्थः। अर्पितम् न्यस्तम् सताम् अर्हताम् आराधनम् पूजासाधनम् ते इदम् वपुस्तु जङ्गममित्यर्थः. भक्तिनम्रम् काठिन्यलेशोऽप्यत्र नास्ति अन्यथा नम्रत्वासम्भवादित्यर्थः। तथाचासाधारण्यं ध्वन्यते॥ ७३॥

भावार्थः। तव यत् काठिन्य आसीत् तत्सर्वं स्थावरे देहे निहितं इद च ते शरीरं साधूनां सेवार्थे भक्तिनम्रं दृश्यते॥ ७३॥

তোমার যাহা কিছু কঠিনতা, সমস্তই তোমার পর্ব্বত দেহে সমর্পণ করিয়া রাখিয়াছ, কিন্তু এই যে তোমার শরীর, ইহা ভক্তিভাবে নম্র এবং সাধুদিগের আরাধনা কার্য্যে নিযুক্ত আছে॥ ৭৩॥

All your hardness you have placed in your stationary form; but this frame in which you now appear before us, is meek with reverence, and employed in the worship of the good. (73)

तदागमनकार्य्यं नः शृणु कार्य्यं तवैव तत्।
श्रेयसामुपदेशात्तु वयमत्रांशभागिनः॥ ७४॥

अन्वयः। तत् नः आगमनकार्य्यं शृणु तत् कार्य्यं तव एव श्रेयसां उपदेशात् वयं अत्र अंशभागिनः॥ ७४॥

वाच्यः। त्वया श्रूयतां अस्माभिः अंशभागिभिः भूयते॥ ७४॥

तदिति। तत् मत्तात् न अस्माकम् आगमनस्य कार्य्यम् प्रयोजनम् शृणु तत्-कार्य्यञ्च तवैव न त्वस्माकमित्यवधारणार्थं एवकारः। वयन्तु श्रेयसाम् उपदेशात् अत्र कार्य्ये अंशभागिनः। त्वमेवात्र फलभाक् वयमुपदेष्टारः इति भावः॥ ७४॥

भावार्थः। साम्प्रतं अस्माकं आगमनकारणं आकर्णय, तत्कार्य्यं तव एव हितोपदेशात् अत्र विषये वयं अपि अंशभाजः॥ ७४॥

অতএব আমরা যে কার্য্য উপলক্ষে আসিয়াছি, শ্রবণ কর, তাহা তোমার কার্য্য। তবে আমরা সৎপরামর্শ দান করিয়া ইহার অংশী হইতেছি॥ ৭৪॥

Learn, then, the errand which has brought us here, this business is really yours, we are concerned in it, only so far that we are going to advice that which will be the best course for you to adopt (74)

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम्।
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्द्धचन्द्रं बिभर्त्ति यः॥ ७५॥

अन्वयः। यः अणिमादिगुणोपेतं अस्पृष्टपुरुषान्तरं सार्द्धचन्द्रं उच्चैः ईश्वर इति शब्दं बिभर्त्ति॥ ७५॥

वाच्यः। अणिमादिगुणोपेतः अस्पृष्टपुरुषान्तरः सार्द्धचन्द्रः ईश्वरः इति शब्दः येन भ्रियते॥ ७५॥

कार्य्यमेवाह अणिमेत्यादिना,—

अणिमेति। यः शम्भुः अणिमादिगुणोपेतम् अणिमादिभिरष्टभिर्गुणैः वाच्यभूतैः उपेतम् अष्टैश्वर्य्यवाचकमित्यर्थः। अतएव अस्पृष्टं पुरुषान्तरम् येन स तथोक्तः पुरुषान्तरस्यानभिधायकः तस्यैव एकगुणत्वादित्यर्थः। उच्चैः परमम् ईश्वर इति शब्दम् सार्द्धचन्द्रम् चन्द्रयुक्त अर्द्धचन्द्रघेत्यर्थः बिभर्त्ति॥ ७५॥

भावार्थः। अणिमादिगुणयुक्त अनन्यवाचक ईश्वर इति सार्द्धचन्द्र शब्द य धारयति॥ ७५॥

The eight attributes are —

अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा
ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता॥

These attributes are possessed by superior gods and by those who have successfully performed योग, they are therefore called अष्टसिद्धि or अष्ट ऐश्वर्य्य Their nature is rather obscurely explained, so far as can be made out, अणिमा is the power of assuming a very minute form, लघिमा is lightness, in a similar sense, प्राप्ति=power to reach all objects in the universe, प्राकाम्य=power to gain all wishes, महिमा=power to assume a great magnitude, ईशित्व=power to do any thing, वशित्व=power to control senses, कामावसायिता= the state of having attained all one's wishes

ঈশ্বর এই যে নাম, যাহা অন্য কোন ব্যক্তির প্রতি প্রযোগ হয় না, যিনি সেই নাম ও অণিমা আদি অষ্ট সিদ্ধি এবং মস্তকে চন্দ্রকলা এই তিন ধারণ করিয়া থাকেন ॥ ৭৫ ॥

He who bears the lofty name of the 'Lord", which implies the possession of the eight attributes, minuteness and the rest,—a name that never signified any other Being, who also bears the lunar digit on his crest;— (75)

कल्पितान्योऽन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्य्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥

अन्वयः । कल्पितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिः आत्मभिः धुर्य्यैः अध्वनि यानं इव येन इदं विश्वं ध्रियते ॥ ७६ ॥

वाच्य । यः इदं विश्वं धरति ॥ ७६ ॥

कल्पितेति । येन शम्भुना कल्पितम् पृथिव्यादिस्वस्वगुणसम्पादितम् अन्योऽन्यसामर्थ्यम् परस्परसहकारकत्वं येषां तथोक्तैः । स्वस्वकार्यसामर्थ्यम् अन्योन्याभियमेनेति भावः । पृथिव्यादिभिः आत्मभिः अष्टाभिर्मूर्त्तिभिरित्यर्थः । इदम् व्यक्तम् विश्वम् धुरं वहतीति धुर्यं अश्वे । धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः । अध्वनि यानम् रथ इव ध्रियते ॥ ७६ ॥

भावार्थः । परस्परसहकारिभिः पृथिव्यादिभिः आत्मभिः पथि वाहनैः यान इव येन इदं विश्वं धार्यते ॥ ७६ ॥

As to the eight forms, see Canto I, V 57

যেমন পথে গমন কালে রথবাহী ঘোটকেরা পরস্পর সাহায্য করত রথকে অবলম্বন করিয়া থাকে, তদ্রূপ যাঁহার পৃথিবী আদি অষ্টমূর্ত্তি পরস্পরের সহকারিতা করিতে করিতে এই ব্রহ্মাণ্ডকে ধারণ করিয়া রাখিয়াছে ॥ ৭৬ ॥

He who supports this universe by means of his different forms, the earth and the rest, — which help each other in that work, — as a vehicle is sustained in moving along on the road by the animals yoked to it (76)

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्त्तिनम् ।
अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥

अन्वयः । योगिनः क्षेत्राभ्यन्तरवर्त्तिनं यं विचिन्वन्ति, मनीषिणः यस्य पदं अनावृत्तिभयं आहुः ॥ ७७ ॥

वाच्य । योगिभिः क्षेत्राभ्यन्तरवर्त्ती यः विचीयते उच्यते मनीषिभिः ॥ ७७ ॥

योगिन इति । योगिनः अध्यात्मवादिनः क्षेत्राभ्यन्तरवर्त्तिनम् शरीरान्तरस्थं सर्वभूतान्तर्यामिनं परमात्मस्वरूपिणमित्यर्थः । "क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः" इत्यमरः । यं शम्भुम् विचिन्वन्ति । मृग्यन्ते । मनीषिणः विद्वांसः यस्य शम्भोः पदम् स्थानम् अविद्यमानम् आवृत्तेः पुनः संसारापत्तेः भयम् यत्र तत्तथाभूतम् आहुः ॥ ७७ ॥

भावार्थः । योगिनस्ता महात्मानः च यं क्षेत्रमध्यवर्त्तिनं परमात्मानं मन्यन्ते, यस्य च पदं आनन्दमयं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ७७ ॥

According to the Pantheistic doctrine the supreme soul, and the living soul, being essentially one and the same, — to know the living soul, i e to meditate upon him as dwelling within the corporeal frame is a step towards attaining a knowledge of the supreme soul

যিনি শরীরের অভ্যন্তরে স্থিত আছেন বলিয়া যোগীরা যাঁহার সাক্ষাৎকার লাভের নিমিত্ত যত্ন করিয়া থাকেন, আর পণ্ডিতেরা বলিয়া থাকেন যে যাঁহার ধামে উপনীত হইলে সংসারে আর প্রত্যাগমন করিতে হয় না ॥ ৭৭ ॥

He who is sought by pious devotees as dwelling within the corporeal frame; whose region again, the sages say, is a place, which, once reached, is never lost (77)

स ते दुहितरं साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।
वृणुते वरदः शम्भुरस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥

अन्वयः । विश्वस्य कर्मणां साक्षी वरदः सः शम्भुः साक्षात् अस्मत्संक्रामितैः पदैः ते दुहितरं वृणुते ॥ ७८ ॥

वाच्यः । तेन ते दुहिता साक्षिणा वरदेन शम्भुना व्रियते ॥ ७८ ॥

स इति । विश्वस्य जगतः कर्मणाम् साक्षी द्रष्टा । 'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायामिति' इनि प्रत्ययः । वरान् इष्टान् ददातीति वरदः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । सः पूर्वोक्तः शम्भुः अस्मत्संक्रामितैः पदैः अस्मासु निवेशितैर्वाक्यैः ते दुहितरम् साक्षात् वृणुते अस्मन्मुखेन स्वयमेव याचत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

भावार्थः । सर्व्वलोककर्म्मणां साक्षिभूतः सः अस्मन्मुखेन दुहितरं प्रार्थयते ॥ ७८ ॥

সেই অভীষ্ট-সিদ্ধি-দাতা ব্রহ্মাণ্ডের কর্ম্ম-সাক্ষী মহাদেব আমাদিগকে প্রেরণ পূর্ব্বক তোমার কন্যা বিবাহ করিবার প্রার্থনা করিতেছেন ॥ ৭৮ ॥

That same god, who witnesses from above the deeds of all the bestower of boons, Siva himself, asks for your daughter's hand in marriage, employing us to carry his request to you. (78)

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

अन्वयः । भारत्या अर्थम् इव, तं सुतया योक्तुं अर्हसि सद्भर्तृप्रतिपादिताकन्या पितुः अशोच्या हि ॥ ७९ ॥

वाच्यः । अर्हते, सद्भर्तृप्रतिपादितया कन्यया अशोच्यया भूयते ॥ ७९ ॥

तमिति। तम् शम्भुम् भारत्या वाचा अर्थम् अभिधेयम् इव तनया दुहित्रा योक्तुम् सङ्घटयितुम् अर्हसि। अत्र वागर्थयोः उपमानत्वसामर्थ्याच्छिवयोर्नित्ययोगो विवक्षित इत्युक्तम् वागर्थाविव सम्पृक्ताविव्यत्रापि। तथाहि सद्वर्चे प्रतिपादिता दत्ता कन्या पितुः अशोच्या ॥ ७९ ॥

भावार्थः। वाचा अर्थं इव तं कन्यया संयोजय, सद्वरगामिनी कन्या पितु न शोकाय ॥ ७९ ॥

Words and their sense are instanced, specially by Kalidasa, as united in the closest possible form of union. See Raghu, can I, V. I. वागर्थाविव सम्पृक्तौ. Modern psychology also teaches the same.

যেমন বাক্য আর অর্থের সমাগম, তদ্রূপ তাঁহার সহিত তোমার কন্যা সমাগম সংঘটন কর। কারণ সৎপাত্রে কন্যা দান করিলে তাহার নিমিত্ত পিতাকে দুঃখ করিতে হয় না ॥ ৭৯ ॥

It beseems you now to unite him with her,—which will be like a union between speech and sense; for a daugher given to an excellent husband in marriage has never to be lamented by her father. (79)

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥ ८० ॥

अन्वयः। स्थावराणि चराणि च यावन्ति एतानि भूतानि एनां मातरं कल्पयन्तु, हि ईशः जगतः पिता ॥ ८० ॥

वाच्यः। यावद्भिः एतैः भूतैः स्थावरैः चरैः एषा माता कल्प्यताम् ईशेन पित्रा भूयते ॥ ८० ॥

गुणान्तरमप्याह,—

यावन्तीति। स्थावराणि चराणि च यावन्त्येतानि भूतानि सन्तीति शेषः। सर्वाणि भूतानीत्यर्थः एनाम् ते दुहितरम् मातरं कल्पयन्तु। हि यस्मात् ईशः जगतः पिता। पितृदारेषु मातृभावो न्याय्य इति भावः ॥ ८० ॥

भावार्थः। अयमेव हरः सर्वं विश्वं ते तनयां मातरं वदतु, यतः ईशः जगतः जनकः ॥ ८० ॥

তাহা হইলে স্থাবর জঙ্গম যাবতীয় প্রাণী তোমার কন্যাকে জননী বলিয়া সম্বোধন করিবেক, যেহেতু শিব জগতের পিতা ॥ ৮০ ॥

Let all these creatures whatsoever, both moving and stationary, put your daughter in the place of their mother, for the Lord God is the father of the world (80)

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभि: ॥ ८१ ॥

अन्वय: । विबुधा: शितिकण्ठाय प्रणम्य तदनन्तरं चूडामणिमरीचिभि: अस्या: चरणौ रञ्जयन्तु ॥ ८१ ॥

वाच्य: । विबुधै: रञ्ज्येताम् ॥ ८१ ॥

प्रणम्येति । विबुधा, देवा: शितिकण्ठाय शिवाय प्रणम्य तदनन्तरम् नीलकण्ठ प्रणामानन्तरम्, अस्याश्चरणौ चूडामणिमरीचिभि रञ्जयन्तु ईश्वरपरिग्रहादखिल देवतावन्द्या भवत्वित्यर्थ ॥ ८१ ॥

भावार्थ । अधिकं किं उच्यते, अमरा प्रथम शिवात्मने प्रणम्य पश्चात् शिखरमणि प्रभाभि ते युवा चरणौ भूषयिष्यन्ति ॥ ८१ ॥

তাহা হইলে দেবগণ অগ্রে মহাদেবকে প্রণাম করিবার পর মস্তকস্থিত মণির আলোক দ্বারা ইঁহার দুই চরণ রঞ্জিত করিবেন ॥ ৮১ ॥

Let the deities, having first bowed themselves to him of the dark blue throat, immediately after irradiate her feet with the light of the gems on their crest. (81)

उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
वर: शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधि: ॥ ८२ ॥

अन्वय: । उमा वधू: भवान् दाता, इमे वयं याचितार: शम्भु: वर: एष विधि: त्वत्कुलोद्भूतये अलम् ॥ ८२ ॥

वाच्य । अनेन विधिना भूयते ॥ ८२ ॥

उमेति। उमा वधू भवान् दाता इमे वयम् याचितारः प्रार्थकाः शम्भुः वरः वोढा एष विधिः एषा सामग्री त्वत्कुलस्य उद्भूतये उच्छ्रयाय अलम् पर्याप्तं किं नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चेत्यादिना चतुर्थी ॥ ८२॥

भावार्थ । उमा परिणेतव्या त्वं च अस्याः सम्प्रदाता एते वयं प्रार्थयितारः शिवः वर एष सम्बन्धः त्वत्कुलवर्द्धनाय ॥ ८२ ॥

এই সম্বন্ধ স্থির হইলে তোমার বংশের শ্রীবৃদ্ধি হইতে কিছুই অবশিষ্ট থাকিবেক না, দেখ উমা কন্যা, সম্প্রদান করিবে তুমি, ঘটক আসিয়াছি আমরা, আর বর স্বয়ং মহাদেব ॥ ৮২ ॥

Uma is the bride, you are to give her away in marriage, we here have come to solicit her hand, Siva as the bridegroom, so that the transaction will render your family illustrious and grand (82)

अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।

सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥ ८३ ॥

अन्वयः । अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्य अनन्यवन्दिनः विश्वगुरोः सुतासम्बन्धविधिना गुरुः भव ॥ ८३ ॥

वाच्यः । भूयतां गुरुणा ॥ ८३ ॥

अस्तोतुरिति । स्वयमन्यस्तोता न भवतीति अस्तोतुः किन्तु स्तूयमानस्य सर्वैः स्तुत्यस्य वन्द्यस्य जगद्वन्द्यस्य स्वयमन्यं न वन्दत इति अनन्यवन्दिनः विश्वगुरोः देवस्य सुतासम्बन्धविधिना यौनसम्बन्धाचरणेन गुरुर्भव। यो नान्यं स्तौति न वन्दते तस्यापि त्वं स्तुत्यो वन्द्यश्चेत्यहो तव भाग्यसम्पत् इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

भावार्थ । सर्वे तं स्तुवन्ति, स्वयं अपि न स्तौति, सर्वे तं आराधयन्ति स न कम् अपि असौ विश्वस्य गुरुः त्वं अपि तनयाप्रदानेन तस्य गुरुः भव अहो ते भाग्य ॥८३॥

কাহাকেও স্তব করেন না, সকলের স্তব গ্রহণ করেন, কাহাকেও প্রণাম করেন না,সকলের প্রণাম প্রাপ্ত হয়েন, এমন যে জগতের গুরু মহাদেব, তাঁহার সহিত সম্বন্ধ সংঘটন পূর্ব্বক তুমি তাঁহার গুরু হও ॥ ৮৩ ॥

By forming this connubial relationship through your daughter, be you the revered of him who is revered by all, who always receives

but never offers the incense of praise, before whom all prostrate themselves, but who does not prostrate himself before any one else (83)

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।
लीलाकमलपत्त्राणि गणयामास पार्वती ॥ ८४ ॥

अन्वय:। देवर्षौ एवं वादिनि, (सति) पार्व्वती पितुः पार्श्वे अधोमुखी (सती) लीलाकमलपत्राणि गणयामास ॥ ८४ ॥

वाच्य.। अधोमुख्या पार्व्वत्या गणयाञ्चक्रिरे ॥ ८४ ॥

एवमिति। देवर्षौ अङ्गिरसि एवं वादिनि सति पार्वती पितु पार्श्वे अधोमुखी सती लज्जयेति शेष। लीलाकमलपत्त्राणि गणयामास अगणयत्। लज्जासम्भूत कमल-दलगणनाव्याजेन हर्षं जुगोपेत्यर्थ। अनेन अवहित्याख्य सञ्चारी भाव उक्त। तदुक्तम्। 'अवहित्था तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम्' इति ॥ ८४ ॥

भावार्थ। देवर्षौ एवं अभिधाय तुष्णीं भूते, पितु समीपे लज्जानम्रमुखी पार्वती लीलाकमलदलानि गणयामास ॥ ८४ ॥

Talk of her marriage before a girl of tender years makes her bashful, and here the future bride wanted to appear as not listening all to this, pretending to be engaged in counting the petals of her lotus The beautiful verse is cited by rhetoricians as an illustration of what they call अवहित्था, defined as follows —

भयगौरव लज्जादे हर्षाद्याकार गुप्तिरवहित्था।

i e By reason of fear, respectfulness, bashfulness, and the like to conceal the outward expressions of joy &c is अवहित्था (*Dissimulation*)

দেবর্ষি অঙ্গিরা যৎকালে এই সকল কথা বলিতেছিলেন, তখন পার্ব্বতী পিতারপার্শ্বে অবস্থিত ছিলেন, তিনি মনের ভাব গোপন করিবার জন্য হস্তস্থিত পদ্ম দল গুলি গণিতে লাগিলেন ॥ ৮৪ ॥

While the heavenly saint was speaking thus, the Mountain's daughter, who was then close to her father's side, with her countenance bent downwards, went on counting the petals of a lotus, which was held as a nosegay in her hand. (84)

शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः॥ ८५॥

अन्वयः। शैलः सम्पूर्णकामः अपि, मेनामुखं उदैक्षत, कुटुम्बिनः कन्यार्थेषु प्रायेण गृहिणीनेत्राः भवन्ति॥ ८५॥

वाच्यः। शैलेन सम्पूर्णकामेन ऐक्ष्यत कुटुम्बिभिः गृहिणीनेत्रैः भूयते॥ ८५॥

शैल इति। शैलः हिमवान् सम्पूर्णकामोऽपि दातुं कृतनिश्चयोऽपीत्यर्थः। मेनामुखम् उदैक्षत उचितोत्तरजिज्ञासयेति भावः। तथा हि प्रायेण कुटुम्बिनः गृहस्थाः कन्यार्थेषु कन्याप्रयोजनेषु गृहिण्येव नेत्रम् कार्यज्ञानकारणं येषान्ते तथोक्ताः कलत्रप्रधानवृत्तय इत्यर्थः॥ ८५॥

হিমালয়ের মনের বাসনাই সিদ্ধ হইল, তথাপি তিনি মেনকার মুখের প্রতি দৃষ্টি নিক্ষেপ করিলেন, যে তাঁহার মত কি; কারণ কন্যা-সংক্রান্ত সকল কর্ম্মেই গৃহস্থ লোকে গৃহিণীর কথা অনুসারে চলিয়া থাকেন॥ ৮৫॥

Though the wish of his heart was fulfilled, yet the Mountain cast an inquiring look towards the countenance of Mena, his wife; for house holders in general accept their wives as their guides in matters that relate to their daughters (85)

मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम्।
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्त्तुरिष्टे पतिव्रताः॥ ८६॥

अन्वयः। मेना अपि पत्युः तत्सर्वं अभीप्सितं कार्यं मेने, पतिव्रताः भर्त्तुः इष्टे, अव्यभिचारिण्यः भवन्ति॥ ८६॥

वाच्यः। मेनया मेने। पतिव्रताभिः अव्यभिचारिणीभिः भूयते॥ ८६॥

मेने इति। मेनापि पत्युः हिमालयस्य तत्सर्वम् अभीप्सितम् कार्यं मेने अङ्गी-

प्रकारं। तथा हि पतिः एव मतम् आर्याः ना भर्तुः दृष्टेऽभीप्सिते न विद्यते अभिचारी यासां ता अव्यभिचारिण्यः भवन्ति भर्तृचित्ताभिप्रायज्ञा भवन्तीति भावः ॥ ८६ ॥

भावार्थ । मेनका अपि स्वामिनि तत् अभीप्सित कर्त्तव्य मेने, पतिव्रताः स्वामिन् अभिमत प्रतिबद्ध कुत ॥ ८६ ॥

স্বামীর তাহাই অভিপ্রায় ইহা মেনকা জানিতেন, সুতরাং সে সমস্ত বিষয়ে সম্মতি প্রদান করিলেন, কারণ পতিব্রতা দিগের স্বভাবই এই যে স্বামীর অভিপ্রায়ের অনুবর্ত্তিনী হয় ॥ ৮৬ ॥

Mena likewise gave her full consent to all that was wished for by her lord, as it is not the practice with devoted wives to run counter to their husband's wish (86)

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्वा विमृश्य स ।
आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुताम ॥ ८७ ॥

अन्वय । अत्र इदं उत्तरं न्याय्यं इति सः बुद्ध्वा विमृश्य वचसां अन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुतां आददे ॥ ८७ ॥

वाच्य । तेन मङ्गलालङ्कृता सुता आददे ॥ ८७ ॥

इदमिति । स हिमवान् वचसामन्ते मुनिवाक्यावसाने अत्र मुनिवाक्ये इदम् उत्तर-श्लोके वक्ष्यमाणं दानमेव न्याय्यम् न्यायादनपेतम् उत्तरमिति बुद्ध्वा निर्णीय विमृश्य विचिन्त्य मङ्गलं यथा तथा अलङ्कृताम् मङ्गलालङ्कृताम् सुताम् आददे हस्ताभ्यां जग्राह ॥ ८७ ॥

भावार्थ । अथ हिमालयः सम्यक् विविच्य अत्र इदं उत्तरं विधेयं इति वाक्यस्य प्रान्ते मङ्गलभूषणां कन्यां गृहीतवान् ॥ ८७ ॥

मङ्गलालङ्कृता—means that his daughter was at the time adorned in a manner that would be considered as fit and proper for a nuptial ceremony

এ বিষয়ে এই প্রকার উত্তর প্রদানই উচিত, মনে মনে ইহা বিবেচনা পূর্ব্বক হিমালয় সকলের কথা শেষ হইলে বিবাহ বেশে অলঙ্কারে অলঙ্কৃত আপন কন্যাকে ধারণ করিলেন ॥ ৮৭ ॥

He decided by deliberating in his mind that this in the present case would be the proper answer to make, and took hold, when the conversation had ceased, of his auspiciously decorated daughter (87)

एहि विश्वात्मने वत्से ! भिचासि परिकल्पिता ।
अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८

अन्वयः । हे वत्से एहि, विश्वात्मने भिचा परिकल्पिता असि, अर्थिनः मुनयः मया गृहमेधिफलं प्राप्तं ॥ ८८ ॥

वाच्यः । एयतां त्वां भिचां परिकल्पितवान् मुनिभिः अर्थिभिः जातं अहं प्राप्तवान् ॥ ८८ ॥

एहीति । हे वत्से ! पुत्रि ! एहि आगच्छ त्वम् विश्वात्मने शिवाय भिचा परिकल्पितासि निश्चितासि । "रत्नादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं भिचा तपस्विन" इति वचनादिति भाव । अर्थिन याचितार मुनय मया गृहमेधिन गृहस्थस्य फलम् प्राप्तम् । इह परत्र च तारकत्वात् पात्रे कन्यादान गार्हस्थ्यस्य फलमित्यर्थ ॥ ८८ ॥

भावार्थ । अयि वत्से आगच्छ ! त्व शिवपरिणयार्थं भिचा कल्पिता असि, एते देवर्षय प्रार्थयितार मयाच, दारपरिग्रहस्य फल लब्ध ॥ ८८ ॥

বৎসে, এস, তোমাকে শিবের নিমিত্ত ভিক্ষা দিলাম, মুনিগণ ভিক্ষা চাহিতে আসিয়াছেন, গৃহস্থ লোকের যে চরিতার্থতা, আজি আমার তাহা লাভ হইল ॥ ৮৮ ॥

"Come, child ! I constitute thee as my alms to be given in way of charity to Him who is the universal soul These saints have arrived to solicit charity from me ; I have now obtained the reward of a house-holder's life ' (88)

एतावदुक्त्वा तनयामृषीनाह महीधरः ।
इयं नमति वः सर्वान् त्रिलोचनवधुरिति ॥ ८९ ॥

अन्वयः । महीधरः तनयां एतावत् उक्त्वा ऋषीन् आह, इयं त्रिलोचनवधू वः सर्व्वान् नमति ॥ ८९ ॥

वाच्य:। महीधरेण स्वपय' उच्यन्ते अनया विलोचनवध्वा यूयं सर्व्वे नम्यध्वे ॥ ८९ ॥

एतावदिति। महीधर हिमवान् तनयाम् एतावत् पूर्व्वोक्तम् उक्ता ऋषीनाह किमिति इयम् विलोचनवधू त्र्यम्बकपत्नी व सर्व्वान् नमतीति विलोचनवधूरिति सिद्ध वदभिधानेन प्रतिपन्न दानमिति सूचयति ॥ ८९ ॥

भावार्थ । अथ स हिमालय नन्दिनी इति उक्ता भो महर्षय एषा पार्व्वती शिवपत्नी युष्मान् प्रणमति इति तान् आह ॥ ८९ ॥

कन्याকে এই কথা বলিয়া হিমালয় ঋষিগণকে কহিলেন, এই দেখুন, শিবের পত্নী আপনাদিগকে প্রণাম করিতেছেন ॥ ৮৯ ॥

Having spoken the above to his daughter, the Mountain addressed the saints as follows —Here is she, the bride of the Three-eyed God,—is prostrating herself to honor you all. (89)

ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्व्वचः ।
आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥

अन्वय:। ते ईप्सितार्थक्रियोदारं गिरेः वचः अभिनन्द्य अम्बिकां पुरःपाकाभिः आशीर्भिः एधयामासुः ॥ ९० ॥

वाच्य:। तैः अम्बिका एधयाञ्चक्रे ॥ ९० ॥

ईप्सितेति। ते मुनय । ईप्सितार्थक्रियया इष्टार्थक्रियया उदारम् महत् "उदारो दातृमहतोरित्यमरः"। गिरेः हिमवत वच वचनम् अभिनन्द्य साध्विति सत्कृत्य अम्बिकाम् अभ्याम् प्रचत इति पाक फल पुर पाकाभि आशीर्भि आशीर्वादै एधयामासु र्व्वर्द्धयामासु ॥ ९० ॥

भावार्थ । ते मुनय वाञ्छितसम्पादनमहतीं गिरे गिर समादृत्य फलोन्मुखीभी आशीर्भि पार्व्वतीं वर्द्धयामासु ॥ ९० ॥

তাঁহাদিগের অভিলষিত সিদ্ধ হওয়াতে হিমালয়ের ঐ কথা অতি উদার বোধ হইল, অতএব ঋষিরা উহাতে সবিশেষ আনন্দ প্রকাশ করিয়া, শীঘ্রই সফল হইবেক, এ প্রকার পার্ব্বতীকে নানা আশীর্ব্বাদ করিলেন ॥ ৯০ ॥

वाच्य । तन्माता अश्रुमुखी स्नेहविक्लवा विशोका अक्रियत ॥ ९२ ॥

तदिति । दुहितृस्नेहेन पुत्रिकाप्रेम्णा विक्लवाम् वियोक्ष्यत इति भीताम् । अत एव अश्रूणि मुखे यस्यास्ताम् अश्रुमुखीम् तस्याः अम्बिकायाः मातरम् तन्मातरम् मेनाम् अन्या पूर्वा यस्यास्ति सोऽन्यपूर्वः । सर्वनाम्नो वृत्तिविषये पुंवद्भाव इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः स न भवतीति अनन्यपूर्वः तस्य सापवाद पमकुबम इत्यर्थः । वरस्य वोढुः गुणैः मृत्युञ्जयत्वादिभिः विशोकाम् निर्दुःखामकरोत् ॥ ९२ ॥

भावार्थ । भाविततया वियोगविक्लवाश्रुनयना तज्जननी मेनका च अनन्यपूर्वस्य वरस्य गुणैः विशोका कृतवती ॥ ९२ ॥

কন্যার প্রতি স্নেহ প্রযুক্ত কাতর হইয়া মেনকার মুখ অশ্রুজলে অভিষিক্ত হইল, অরুন্ধতী বরের বিবাহান্তর নাই এই কথা বলিয়া এবং অন্য নানা গুণ বর্ণনা করিয়া মাতার শোক শান্তি করিয়া দিলেন ॥ ৯২ ॥

Her mother's face was flooded with tears, she was grieved to think of parting with her beloved daughter, Arundhati soothed her by expatiating upon the merits of a bridegroom whose sole wife her daughter was going to be (92)

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।
ते त्र्यहादूर्द्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥

अन्वय । चीरपरिग्रहाः ते तत्क्षणं हरबन्धुना वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः (सन्तः) त्र्यहात् ऊर्द्ध्वं आख्याय चेरुः ॥ ९३ ॥

वाच्य । पृष्टैः तैः चीरपरिग्रहैः चेरे ॥ ९३ ॥

वैवाहिकीमिति । चीरपरिग्रहाः वल्कलमात्रवसनाः ते सप्तर्षयः तत्क्षणम् तस्मिन्नेव क्षणे हरबन्धुना हिमवता वैवाहिकीम् विवाहयोग्याम् तिथिम् पृष्टाः केनचिदुक्ताः सन्तः त्रयाणामह्नां समाहारस्त्र्यहः । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासः । राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्प्रत्ययः द्विगुत्वादेकवचनम् । रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंलिङ्गता । तस्मात् त्र्यहादूर्ध्वम् उपरि आख्याय चतुर्थेऽहनि विवाह इत्युक्त्वा चेरुः चलिताः ॥ ९३ ॥

They expressed their delight at what the Mountain had said, he having generously granted their wish, and they uttered words of blessing over his daughter, utterances destined to be soon fulfilled (90)

तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकाम्।
अङ्कमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥

अन्वयः। अरुन्धती प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकां लज्जमानां तां अङ्कं आरोपयामास ॥ ९१ ॥

वाच्यः। अरुन्धत्या प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवतंसका सा अङ्कं आरोपयाञ्चक्रे ॥ ९१ ॥

तामिति। प्रणामादरेण नमस्कारासक्त्या स्रस्ते जाम्बूनदे सुवर्णविकारी वतंसकौ कनककुण्डले यस्यास्ताम् लज्जमानाम् ताम् अम्बिकाम् अरुन्धती अङ्कम् आरोपयामास। अङ्क पौऽन्यतरस्यामिति धकार ॥ ९१ ॥

भावार्थ। अथ वसिष्ठपत्नी प्रणामगौरवस्रस्तकुण्डलां लज्जाकुलां गिरितनयां क्रोडी चकार ॥ ९१ ॥

পার্ব্বতী তাঁহাদিগকে প্রণাম করিবার সময় তাঁহার কর্ণ হইতে সুবর্ণময় কর্ণভূষণ বিগলিত হইল, তিনি লজ্জা করিতেছিলেন, অরুন্ধতী তাঁহাকে ক্রোড়ে করিলেন ॥ ৯১ ॥

As she was bashfully bowing to them, while her gold earring dropped by reason of the earnest solicitude with which her reverence was made, Arundhati took her up and placed her on her lap (91)

तन्मातरञ्चाश्रुमुखी दुहितृस्नेहविक्लवाम्।
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद्गुणैः ॥ ९२ ॥

अन्वय। दुहितृस्नेहविक्लवां अश्रुमुखीं तन्मातरं च अनन्यपूर्वस्य वरस्य गुणैः विशोकां अकरोत ॥ ९२ ॥

भावार्थ. । कौपीनधारिणः ते मुनयः तदा हिमालयेन वैवाहिकं दिनं जिज्ञासिताः दिनत्रयानन्तरं च कथयित्वा यथास्थानं ययुः ॥ ९३ ॥

শিবের শ্বশুর মুনিগণকে জিজ্ঞাসা করিলেন, বিবাহ কোন দিবস হইতে পারিবেক, তাহাতে তিন দিবসের পর এই কথা বলিয়া বল্কলধারী ঋষিরা গাত্রোত্থান করিলেন ॥ ৯৩ ॥

At that very moment they were asked by Siva's future father inlaw, what day of the moon would be suited to the ceremony of marriage; and saying that this would be after the next three days, the wearers of tree bark rose to depart (93)

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

अन्वयः । ते हिमालयं आमन्त्र्य शूलिनं प्राप्य सिद्धं अर्थं च अस्मै निवेद्य तद्विसृष्टाः खं उदययुः ॥ ९४ ॥

वाच्यः । तैः तद्विसृष्टैः उदयये ॥ ९४ ॥

त इति । ते मुनयः हिमालयम् आमन्त्र्य साधु याम इत्यापृच्छ्य पुनः शूलिनम् हरं सङ्केतस्थानस्थम् प्राप्य सिद्धम् निष्पन्नम् अर्थम् प्रयोजनम् अस्मै निवेद्य च ज्ञापयित्वा च तद्विसृष्टाः तेन शूलिना विसृष्टाः. खम् आकाशम् प्रति उदयुः उत्पेतुः । अत्र मङ्गलार्थाभिधानात् मङ्गलं नाम गुण उक्तः. तदुक्तं "मङ्गलार्थाभिधानं यत् मङ्गलं परिकीर्त्तितं" इति ॥ ९४ ॥

भावार्थ. । भो साधो वयं इदानीं याम, इति हिमालयं आमन्त्र्य पुनः शिवं अभ्येत्य कार्य्यं सिद्धं च तस्मै निवेद्य तदनुमताः च गगनं जग्मुः ॥ ९४ ॥

তাঁহারা হিমালয়ের নিকট বিদায় লইয়া শিবের সহিত পুনর্ব্বার দেখা করিলেন। তাঁহাকে কার্য্য সিদ্ধির বিষয় বিজ্ঞাপন পূর্ব্বক বিদায় লইয়া আকাশে উঠিয়া গেলেন ॥ ৯৪ ॥

They bid adieu to the mountain king, met again the trident-holding god, reported success with reference to the task they had to perform, and dismissed by him, rose to the sky. (94)

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रा-
दगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्यु-
र्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

अन्वयः । पशुपतिः अपि अद्रिसुतासमागमोत्कः (सन्) तानि अहानि कृच्छ्रात् अगमयत् । यत् अमी भावाः तं विभुं अपि स्पृशन्ति, अपरं कं अवशं न विप्रकुर्युः ॥ ९५ ॥

वाच्यः । कः अपरः अवशः न विप्रक्रियेत विभुः अपि यत् अमीभिः भावैः स्पृश्यते ॥ ९५ ॥

भावार्थः। कौपीनधारिणः ते मुनयः तदा हिमालयेन वैवाहिकं दिनं जिज्ञासिताः दिनत्रयानन्तरं च कथयित्वा यथास्थानं ययुः ॥ ९३ ॥

শিবের শ্বশুর মুনিগণকে জিজ্ঞাসা করিলেন, বিবাহ কোন দিবস হইতে পারিবেক, তাহাতে তিন দিবসের পর এই কথা বলিয়া বল্কলধারী ঋষিরা গাত্রোত্থান করিলেন ॥ ৯৩ ॥

At that very moment they were asked by Siva's future father-inlaw, what day of the moon would be suited to the ceremony of marriage; and saying that this would be after the next three days, the wearers of tree bark rose to depart (93)

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम्।
सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

अन्वयः। ते हिमालयं आमन्त्र्य शूलिनं प्राप्य सिद्धं अर्थं च अस्मै निवेद्य तद्विसृष्टाः खं उदयुः ॥ ९४ ॥

वाच्यः। तैः तद्विसृष्टैः उदये ॥ ९४ ॥

त इति। ते मुनयः हिमालयम् आमन्त्र्य साधु याम इत्यापृच्छ्य पुनः शूलिनम् हरं महैतस्थानस्थम् प्राप्य सिद्धम् निष्पन्नम् अर्थम् प्रयोजनम् अस्मै निवेद्य च ज्ञापयित्वा च तद्विसृष्टाः तेन शूलिना विसृष्टाः खम् आकाशम् प्रति उदयुः उत्पेतुः। अत्र सहितार्थाभिधानात् महर्षीणाम् गुण उक्तः। तदुक्तं "सहितासाध्याभिधानम् यत् तदर्थं परिकीर्तितम्" इति ॥ ९४ ॥

भावार्थः। "भो साधो वयं इदानीं याम, इति हिमालयं आमन्त्र्य पुनः शिवं अभ्येत्य कार्यं सिद्धं च तस्मै निवेद्य तदनुमताः च गगनं जग्मुः ॥ ९४ ॥

তাঁহারা হিমালয়ের নিকট বিদায় লইয়া শিবের সহিত পুনর্ব্বার দেখা করিলেন। তাঁহাকে কার্য্য সিদ্ধির বিষয় বিজ্ঞাপন পূর্ব্বক বিদায় লইয়া আকাশে উঠিয়া গেলেন ॥ ৯৪ ॥

They bid adieu to the mountain king, met again the trident-holding god, reported success with reference to the task they had to perform, and dismissed by him, rose to the sky. (94)

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रा-
दगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्य्यु-
र्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

अन्वयः । पशुपतिः अपि अद्रिसुतासमागमोत्कः (सन्) तानि अहानि कृच्छ्रात् अगमयत् । यत् अमी भावाः तं विभुं अपि स्पृशन्ति, अपरं कं अवशं न विप्रकुर्य्युः ॥ ९५ ॥

वाच्यः । कः अपरः अवशः न विप्रक्रियेत विभुः अपि यत् अमीभिः भावैः स्पृश्यते ॥ ९५ ॥

भगवान् पशुपतिः त्र्यहमात्रविलम्बमपि सोढुं न शशाक तदौत्सुक्यादित्याह,—

पशुपतिरिति । उत्कं मनो यस्य सः उत्कः 'उत्क उन्मना' इति निपातः । अद्रिसुतासमागमोत्कः पार्वतीपरिणयोत्सुकः पशुपतिरपि तानि त्रीण्येव अहानि कृच्छ्रादगमयत् अयापयत् कविराह अमी भावा औत्सुक्यादयः सञ्चारिणः अवशम् इन्द्रियपरतन्त्रम् अपरम् इतरजनम् कम् न विप्रकुर्य्युः न विकारं नयेयुः । यत यस्मात् विभुम समर्थं जितेन्द्रियमिति यावत् तम् ईश्वरम् अपि स्पृशन्ति विकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र विभुविकारसमर्थनादर्थादितरजनविकारः कैमुतिकन्यायादापततीत्यर्थापत्तिरलङ्कारः । तथा च सूत्रं "दण्डापूपिकयार्थान्तरापतनमर्थापत्तिरिति" । अर्थान्तरन्यास इति केचित् तदुपेक्षणीयं युक्तिस्तु विस्तरभयान्नोच्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् । "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति" लक्षणात् ॥ ९५ ॥

भावार्थः । पार्वतीसङ्गोत्कण्ठितः शिवः अपि कृच्छ्रेण तत् दिवसत्रयं अनयत् । अहो महिमा संसारभावानां यत विभुं शम्भुं अपि आकुलयन्ति अपरान् अजितेन्द्रियान् यत् व्याकुलीकुर्य्युः तत्र का कथा ॥ ९५ ॥

শিবও পার্ব্বতীর সহিত মিলনের জন্য এত অস্থির হইয়া ছিলেন যে তাঁহার সেই তিন দিন অতি কষ্টে অতিবাহিত হইল। যখন সেই প্রভুকে পর্য্যন্ত ঐ প্রকার মনোবৃত্তি সকল আসিয়া স্পর্শ করে, তখন অন্য কোন সামান্য ব্যক্তি যে অধীর হয়, ইহাতে আর বিচিত্র কি ? ॥ ৯৫ ॥

The Lord of creatures too, spent these days in an impatient mood,—yearning after the company of his intended bride:—why then should not an ordinary man be upset and troubled by feelings like these, since they affect even the great Lord himself? (95)

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
विरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनी-
समाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

Here ends the sixth canto, designated as gift of Uma,
in the Epic Poem of the Birth of Kartikeya,
a work composed by Kalidasa.

सप्तमः सर्गः ।

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ
तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुताया
विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अन्वयः । अथ हिमवान् ओषधीनां अधिपस्य वृद्धौ तिथौ जामित्रगुणान्वितायां (सत्यां) समेतबन्धुः (सन्) सुतायाः विवाहदीक्षाविधिं अन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

वाच्यः । समेतबन्धुना हिमवता विवाहदीक्षाविधिः अन्वष्ठीयत ॥ १ ॥

अथेति । अथ वाग्दानानन्तरम् हिमवान् ओषधीनामधिपस्य चन्द्रस्य वृद्धौ शुक्लपक्ष इत्यर्थः । शुभकर्मस्वापूर्य्यमाणपक्षस्य प्राशस्त्यात् । तिथौ च जामित्रम् लग्नात्सप्तमं स्थानं तस्य गुणः शुद्धिः सा च ग्रहराहित्यं तेन अन्वितायाम् सत्याम् । यद्यपि जामित्रशुद्धिर्लग्नधर्मः तथापि तद्द्वारा तिथेरपि तथा व्यपदेशे न दोषः । समेतबन्धुः सन् सुतायाः दुहितुः विवाहदीक्षा विवाहसंस्कारः सैव विधिः कर्म तम् अन्वतिष्ठत् कृतवान् ॥ १ ॥

भावार्थः । अथ अतीते च दिनत्रये हिमालयः शुक्लपक्षे, जामित्रगुणयुक्तायां वैशाखिक्यां तिथौ बन्धुवर्गं समेत्य तनयापरिणयकार्यं अनुष्ठितवान् ॥ १ ॥

लग्न is the hour when a zodiacal sign rises from below the horizon; and जामित्र is the seventh place from a sign, when that place is free from the presence of unlucky stars, that would constitute an auspicious nuptial day.

তদনন্তর যখন ওষধিপতি চন্দ্রদেব দিন দিন বৃদ্ধি পাইতেছেন, এমন সময় অর্থাৎ শুক্লপক্ষে লগ্নশুদ্ধি-বিশিষ্ট তিথিতে হিমালয় বন্ধু বান্ধবদিগকে একত্র করিয়া কন্যার বিবাহসংস্কারের উপযোগী কর্ম্ম সমস্ত আরম্ভ করিলেন ॥ ১ ॥

Now in the fortnight that sees the growth of the Moon on a lunar day all auspicious and suited to marriage, the Snowy Mountain gathered his friends and commenced the rites connected with the sacrament of his daughter's marriage (1)

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।
आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागा-
दन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥

अन्वय । वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः गृहे गृहे व्यग्र पुरन्ध्रिवर्ग सानुमत पुर अन्तःपुर च अनुरागात् एककुलोपमेयं आसीत् ॥ २ ॥

वाच्य ।* व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गेण, पुरेण अन्तःपुरेण च एककुलोपमेयेन अभूयत ॥ २ ॥

वैवाहिकैरिति । अनुरागात् प्रीतिवशात गृहे गृहे प्रतिगृहम् वीप्सायां द्विर्भाव । विवाह प्रयोजनमेषामिति वैवाहिकानि तैः । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । कौतुकसंविधानैः मङ्गलार्थसम्पादनैः व्यग्र व्याकुल पुरन्ध्रिवर्गः कुटुम्बिनीसंघो यस्मिन् तत्तथोक्तम् सानुमत अद्रेः पुरम् नागरमीषधिप्रस्थम् अन्तःपुरम् अवरोधनञ्च एककुलेन एकगृहेण वा उपमेयमासीत् सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम् इति विश्व । सर्वेषामपि स्वगृह एव इदं शोभनं वर्त्तत इत्यभिमानाभूदित्यर्थः । एतेन हिमाद्रि प्रजाराग उक्त । अत एवं सम्पन्नमित्यर्थः ॥ २ ॥

भावार्थ । अनुरागवशात् सर्व्वेषु गृहेषु वैवाहिककार्य्यसाधनार्थं पुरस्त्रीणां व्यग्रतया समग्रं हिमालयस्य अन्तःपुरं च एककुलसदृशं आसीत् । नगरं अन्तःपुरञ्च वैवाहिककार्य्यपरम्परया एकगृह इव लक्ष्यते स्म ॥ २ ॥

সেই রাজধানীর লোকে পর্ব্বতরাজের প্রতি এত দূর অনুরক্ত ছিল, যে প্রত্যেক ভবনে গৃহিণীরা বিবাহের উপযোগী নানা প্রকার মঙ্গল্য দ্রব্য আয়োজন করিতে লাগি[illegible], সুতরাং জ্ঞান হইল যে নিখিলবাসের রূপ [illegible] ॥ ২ ॥

Within each household in the city of the Mountain king, the matrons were affectionately busy in preparing the requisites for the nuptial rite, so that the whole capital and his private house, both together formed one family, as it were (2)

सन्तानकाकीर्णमहापथं त-
च्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम्।
भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवाबभासे ॥ ३ ॥

अन्वयः। सन्तानकाकीर्णमहापथ चीनांशुकैः कल्पित-केतुमालं काञ्चनतोरणानां भासा उज्ज्वलत्, स्थानान्तर स्वर्ग इव आवभासे ॥ ३ ॥

वाच्य। सन्तानकाकीर्णमहापथेन, कल्पितकेतुमालेन, उज्ज्वलता स्थानान्तरेण स्वर्गेण इव आवभासे ॥ ३ ॥

सन्तानेति। सन्तानकै मन्दारकुसुमै आकीर्णा आस्तृता महापथा राजकीय-पथा यस्मिन् तत्तथोक्त चीनांशुकै पट्टवस्त्रै कल्पिता विरचिता केतुमाला ध्वज-पङ्क्तयो यस्य तत्तथोक्त काञ्चनतोरणानाम् भासा प्रभया उज्ज्वलत दीप्यमानम् तत् पुरम् स्थानान्तरम मेरोरन्यत्र स्थित स्वर्ग इव आवभासे ॥ ३ ॥

भावार्थ। दिव्यकुसुमशोभिते राजपथे चीनांशुकरचिते ध्वजवृन्दे, सुवर्णतोरण प्रभाभि च तत् नगर द्वितीयस्वर्ग इव प्रतिभाति ॥ ३ ॥

নগরের বৃহৎ বৃহৎ রথ্যাতে সন্তানক পুষ্প বিকীর্ণ হইল, পট্ট বস্ত্র দ্বারা পতাকার শ্রেণী রচনা করিয়া দেওয়া হইল আর সুবর্ণময় তোরণের দীপ্তিতে নগর চাকচিক্যময় হইয়া উঠিল, সুতরাং জ্ঞান হইল যেন অমরাবতীই এই স্থানে উঠিয়া আসিয়াছে ॥ ৩ ॥

The city looked much like a second heaven,—for the big roads were strewed with celestial blossoms, series of silken banners were raised everywhere, and the town was glittering with bright gates of gold (3)

एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
चिरस्य दृष्टेव 'मृतोत्थितेव।'
आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रो-
रुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

अन्वयः। पुत्रपंक्तौ सत्यां अपि, उमा एकाइव, चिरस्य दृष्टा इव मृतोत्थिता इव आसन्नपाणिग्रहणा इति पित्रोः विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

वाच्यः। दृष्टया इव, मृतोत्थितया इव आसन्नपाणिग्रहणया इव उच्छ्वसितेन बभूवे ॥ ४ ॥

एकैवेति। पुत्राश्च दुहितरश्च पुत्राः 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' इत्येकशेषः। 'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च" इत्यमरः। तेषां पङ्क्तौ सङ्घे सत्यामपि उमा एकैव चिरस्य दृष्टेव चिरात्प्रत्यागतेव मृतोत्थितेव मृत्वा पुनरुत्पन्नेव आसन्नपाणिग्रहणा आसन्नविवाहेति भर्तृगृहं गमिष्यतीति हेतोरित्यर्थः। पित्रोः मातापित्रोः। 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः। विशेषेणोच्छ्वसितम् प्राणभूता बभूव पुत्रपत्यादपि अधिकप्रेमास्पदमभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

भावार्थः। सत्सु बहुष्वपत्येषु सा पार्वती चिरात् दृष्टा इव, मृतोज्जीविता इव आसन्नपाणिग्रहणा इति जनकजनन्योः प्राणभूता आसीत् ॥ ৪ ॥

উমার বিবাহ সন্নিকট, একারণ এখন জনক জননীর পক্ষে তিনি প্রাণ-তুল্য হইয়া উঠিলেন অন্যান্য পুত্র কন্যা সত্বেও এরূপ হইল যেন তিনি ব্যতীত তাঁহাদের আর সন্তান নাই, যেন বহুকালের পর তাঁহার দেখা পাইয়াছেন, যেন মৃত্যু-শয্যা হইতে তিনি গাত্রোত্থান করিয়াছেন ॥ ৪ ॥

Though there were many a daughter and many a son, Uma, by reason that her marriage was at hand, became like the very breath of the nostril to her father and mother; as if she had been their only child! as if she had been met after a long absence; as if she had risen from the dead (4)

अङ्काद्ययावङ्कमुदीरिताशीः
सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य
स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

अन्वयः। सा उदीरिताशीः (सती) अङ्कात् अङ्कं ययौ मण्डनात् मण्डनं अन्वभुङ्क्त, सम्बन्धिभिन्नः अपि गिरेः कुलस्य स्नेहः तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥

वाच्यः। उदीरिताशिषा तया अङ्कः यये अन्वभुज्यत, सम्बन्धिभिन्नेन स्नेहेन तदेकायतनं जग्मे ॥ ५ ॥

अङ्कादिति। सा पार्वती उदीरिताशी प्रयुक्ताशीर्वादा सती अङ्कात् अङ्कम् उत्सनम् ययौ मण्डनात् मण्डनान्तरमन्वभुङ्क्त तदा सर्वं बन्धव प्रत्ये कमेव मामङ्कमारोप्य मण्डन मायच्छन्नित्यर्थं तत्र स्नेहनिबन्धनमेवेत्याह, सम्बन्धिभिन्न सुतादिभि भिन्नो विभक्तोऽपि गिरे कुलस्य वंशस्य स्नेह तदेकायतनम् सैवैकमायतनं स्थानं तत् जगाम। तद्धिति छेदेऽप्ययमन्वय विषयप्राधान्यात्प्रपुङ्क्तकत्वमिति। सर्वे बन्धव स्वापत्येभ्योऽपि तस्यामधिक स्निह्यन्तीति तात्पर्यार्थं ॥ ५ ॥

भावार्थं । अथ तवस्या नार्य्य अतिवात्सल्यात् तस्यै आशिष प्रयुज्य अङ्कात् अङ्कान्तरं निन्यु भूषणात् भूषणान्तर चास्मै ददति स्म सत्सु अपि पुत्रादिषु स्नेहपात्रेषु सा गिरिकुलस्य स्नेहस्य एकाधारतां गता ॥ ५ ॥

তিনি আশীর্ব্বাদ প্রাপ্ত হইতে হইতে ক্রোড়ে ক্রোড়ে ভ্রমণ করিতে লাগিলেন; অলঙ্কারের উপর অলঙ্কার পাইতে লাগিলেন। গিরিরাজের আত্মীয় বান্ধবদিগের স্নেহের পাত্র অনেক ছিল, কিন্তু সেই সময়ে সকল স্নেহ যেন একত্র হইল এবং উমাই উহার একমাত্র পাত্র হইলেন ॥ ৫ ॥

She travelled from lap to lap, receiving a blessing from each and all; jewellery upon jewellery were lavished upon her. The affection of the whole family of the Hill, though there were numberless claimants to it, seemed to be concentrated upon her as a single and sole object. (5)

मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन ।
योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।
तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रु-
र्बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥

अन्वयः । मैत्रे मुहूर्त्ते उत्तरफल्गुनीषु शशलाञ्छनेन योगं गतासु (सतीषु) तस्याः शरीरे बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म चक्रुः याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥

वाच्यः । बन्धुस्त्रीभिः याभिः पतिपुत्रवतीभिः प्रतिकर्म चक्रे ॥ ६ ॥

मैत्र इति । अथ मैत्रे मित्रदेवत्ये मुहूर्त्ते उदयमुहूर्त्तात् तृतीय इत्यर्थः । "आर्द्रः सार्पस्तथा मैत्रः पित्र्यो वासव एव चेति" इति स्मृतिवचनात् । "उत्तरफल्गुनीषु" फल्गुनीनक्षत्रे । "फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे" इत्येकस्मिन्नपि बहुवचनम् । शशलाञ्छनेन चन्द्रेण योगम् गतासु सतीषु तस्याः पार्वत्याः शरीरे बन्धुस्त्रियः प्रतिकर्म प्रसाधनम् "प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः । चक्रुः कीदृश्यः याः पतिपुत्रवत्यः जीवद्भर्तृका जीवदपत्याश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भावार्थः । अथ पतिपुत्रवत्यो बन्धुस्त्रियः चन्द्रेण उत्तरफल्गुनीनक्षत्रयोगात् शुभदे मित्रदेवताकमुहूर्त्ते पार्वतीं प्रसाधयितुं आरेभिरे ॥ ६ ॥

१. मुहूर्त्त is 48 minutes, day is divided by these मुहूर्त्त's, each being held sacred to a particular god, thus very early morning is sacred to Brahma Compare ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल तस्य देवी Raghu V

সূর্য্য যে মুহূর্ত্তের অধিষ্ঠাতৃ দেবতা, সেই মুহূর্ত্তে এবং চন্দ্রের সহিত উত্তরফল্গুনী নক্ষত্রের মিলন হইলে, যাহাদিগের স্বামী পুত্র দুই ছিল, এতাদৃশ বন্ধুপত্নীরা অনেকজন বন্ধু পার্ব্বতীর শরীরের বেশ ভূষা সম্পাদন আরম্ভ করিল। ৬।

In that hour of the day consecrated to the God Mitra, when the moon was in its twelfth mansion, a number of matrons related to

her such as had both their husband and son living commenced the process of decorating her person (6)

सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भि-
र्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।
निर्नाभिकौशेयमुपात्तवाण-
मभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥ ७ ॥

अन्वयः । सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः दूर्व्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभं निर्नाभिकौशेयं उपात्तवाणं अभ्यङ्गनेपथ्यं अलञ्चकार ॥ ७ ॥

वाच्य । तया अलञ्चक्रे ॥ ७ ॥

सेति । सा गौरी गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः श्वेतसर्षपप्रक्षेपवद्भिः दूर्वाप्रवालैः दूर्वाङ्कुरैः प्रतिभिन्नशोभम् विशेषितशोभम् निर्नाभि अतिक्रान्तनाभि कौशेयम् वस्त्रविशेषो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । 'कौशेयं क्रिमिकोशोत्थम्' इत्यमरः । उपात्तवाणम् गृहीतशरम् । "शरः क्षत्रियया ग्राह्यः" इति मनुस्मरणात् अभ्यङ्गनेपथ्यम् अभ्यङ्गवेशम् अलञ्चकार । अलङ्कारसम्पन्नमकारित्यर्थः ॥ ७ ॥

भावार्थः । सा पार्व्वती श्वेतसर्षपयुक्तदूर्व्वाप्रवालैर्वर्द्धितकान्ति आधारवशात् वाणग्रहणयुक्तं शरीरगतं वस्त्रं स्वभावसुन्दरे अङ्गे अलङ्कृतवती वेशरचना । तस्य कमनीयं अङ्गं समाश्रिता नितरां कान्तिं अपुषत् ॥ ७ ॥

গাত্রে তৈল হরিদ্রাদি লেপনের সময় শ্বেত শর্ষপ সংযুক্ত দূর্ব্বাদল তাঁহার কোন কোন অবয়বে সন্নিবেশিত হইল, নাভি আবরণ পূর্ব্বক পট্টবস্ত্র পরিধান করান হইল এবং একটী বাণ ধারণ করিতে দেওয়া হইল। এই স্নান বেশ তিনি ধারণ করাতে উঁহারি যেন এক অপূর্ব্ব শোভা হইল ॥ ৭ ॥

The equipment put on by her preliminary to besmearing her body, was set off by her personal charms, its beauty was enhanced by blades of the Durva grass studded with white rapeseed the silken cloth was tucked below her umbilicus, while an arrow was held in her hand (7)

बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला
नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।
करेण भानोर्बहुलावसाने
सन्धुक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखा ॥ ८ ॥

अन्वयः । बाला नवेन दीक्षाविधिसायकेन सम्पर्कं उपेत्य बहुलावसाने भानोः करेण सन्धुक्ष्यमाणा शशाङ्करेखा इव बभौ ॥ ८ ॥

वाच्यः । बालया सन्धुक्ष्यमाणया शशाङ्कलेखया इव बभे ॥ ८ ॥

बभाविति । किचेति चार्थे । बाला नवेन दीक्षाविधौ विवाहकृत्ये यः सायकस्तेन सम्पर्कमुपेत्य बहुलावसाने कृष्णपक्षावसाने मलयचाद्याविनाशे । भानोः करेण किरणेन सन्धुक्ष्यमाणा उपचीयमाना । "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयोमूर्च्छितास्तमोनैशम् । क्षपयन्ति" इत्यादिवचनात् । शशाङ्करेखेव बभौ ॥ ८ ॥

भावार्थ । अथ सा वैवाहिक नव शर दधाना सती कृष्णपक्षे दिनकरकरैः उपचीयमाना शशिकला इव शुशुभे ॥ ८ ॥

She being regarded as of the military caste, and the bridegroom as a Brahmin, the ordinance is that the bridegroom at the nuptial ceremony is to touch, not the bride's hand itself, but an arrow held in bride's hand, the honour of being directly touched in the hand being reserved for Brahmin brides

বিবাহ সংস্কার উপলক্ষে যে এক নবীন শর তিনি হস্তে ধারণ করিলেন, উহার সমাগমে তাঁহার এরূপ শোভা হইল, যেমন কৃষ্ণপক্ষ শেষ হইলে সূর্য্য সংস্পর্শে আলোকময় হইয়া চন্দ্রকলা শোভা পায় ॥ ৮ ॥

The tender girl glowed with beauty, holding a fresh arrow in her hand, in obedience to the sacramental rules, as when a lunar digit, at the end of the dark fortnight, is irradiated by a single ray of the sun. (8)

तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
वासो वसानामभिषेकयोग्यं
नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

अन्वयः । लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलां आश्यानकालेयकृताङ्गरागां अभिषेकयोग्यं वासः वसानां नार्य्यः चतुष्काभिमुखं व्यनैषुः ॥ ९ ॥

वाच्य । सा हृताङ्गतैला आश्यानकालेयकृताङ्गरागा वसाना नारीभिः चतुष्काभिमुखं व्यनायि ॥ ९ ॥

तामिति । लोध्रकल्केन लोध्रचूर्णेन हृतमङ्गतैलम् यस्यास्तां स्नानोद्वर्त्तनामित्यर्थः । आश्यानम् ईषच्छुष्कं तेन कालेयेन गन्धद्रव्येण कृताङ्गरागाम् कृतसंस्कारामित्यर्थः । "अथ जायक कालेयकञ्च कालानुसार्य्यम्" इत्यमरः । अभिषेकयोग्यम् वास वस्त्रम् वसानाम् स्नानशाटीमाच्छादयन्तीम् ताम् पार्वतीम् नार्य्यः चतुष्कम् चतुःस्तम्भगृहम् तदभिमुखम् व्यनैषु स्नानगृहं निन्युरित्यर्थः ॥ ९ ॥

भावार्थः । तत प्रसाधिका लोध्रचूर्णेन तस्याः अङ्गात् तैलं अपनीय, कालेय रागेण च अङ्गरागं विधाय स्नानयोग्यं वासः च परिधाप्य स्नानार्थं स्नानगृहं निन्युः ॥ ९ ॥

লোধ্রের চূর্ণ দ্বারা তাঁহার অঙ্গের তৈল অপনয়ন করা হইল, কালেয় নামক গন্ধদ্রব্য কিঞ্চিৎ শুষ্ক করিয়া তদ্দ্বারা অঙ্গরাগ রচনা করা হইল, আর স্নানের উপযুক্ত পরিধেয় বস্ত্র ধারণ করিলেন, এই বেশে রমণীরা তাঁহাকে স্তম্ভচতুষ্টয়বিশিষ্ট এক গৃহে লইয়া গেল ॥ ৯ ॥

The oil on her body was removed by rubbing the powder from the *lodhra* bark ; her person was tinted with the yellow fragrant wood, slightly dried ; she put on a bathing dress , when the women conveyed her to the four pillared bathing room. (9)

विन्यस्तवैदूर्य्यशिलातलेऽस्मि-
न्नाबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।

आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः
सतूर्य्यमेनां स्नपयाम्बभूवुः ॥ १० ॥

अन्वयः । विन्यस्तवैदूर्य्यशिलातले आवद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे अस्मिन् आवर्ज्जिताष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्य्यं एनां स्नपयाम्बभूवुः ॥ १० ॥

वाच्यः । एषा स्नपयाञ्चक्रे ॥ १० ॥

विन्यस्तेति । विन्यस्तं वैदूर्य्यशिलातलम् मरकतशिलाप्रदेशो यस्मिन् तस्मिन् आवद्धानां मुक्ताफलानां भक्तिभिः रचनाभिः चित्रे अस्मिन् चतुष्के एनाम् अष्टापदकुम्भानाम् कनककलसानाम् तोयैः सतूर्य्यम् मङ्गलवाद्ययुक्तं यथा तथा स्नपयाम्बभूवुः । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्येति अष्टापदम् । अष्टन संज्ञायामिति दीर्घः । "अष्टापदं स्यात् कनकमिति" विश्वः ॥ १० ॥

भावार्थः । अथ ता निहितविदूरमणिशिले मुक्ताजाल मनोरमे स्नानगृहे गौरां काञ्चनकलसजलैः सा सतूर्य्यं स्नपयामासुः ॥ १० ॥

তথায় বৈদূর্য্য মণি নির্ম্মিত এক প্রস্তরফলক সংস্থাপিত ছিল, চতুর্দ্দিকে মুক্তার মালা লম্বমান থাকাতে গৃহের বিশেষ শোভা হইয়াছিল। সেই শিলাতলে তাঁহাকে উপবেশন করাইয়া তাঁহার মস্তকের উপরিভাগে স্বর্ণ কলস অবনত করিয়া রমণীগণ স্নান করাইয়া দিল এবং তৎসঙ্গে বাদ্যধ্বনি হইতে লাগিল ॥ ১০ ॥

There was a big sapphire slab placed within it, it was adorned with strings of pearls suspended around, there, as the music played, they bathed her with water from golden jars bent over her (10)

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका
प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

अन्वयः । मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा निवृत्तपर्य्यन्यजलाभिषेका सा प्रफुल्लकाशा वसुधा इव रेजे ॥११॥

वाच्यः । मङ्गलस्नानविशुद्धगात्रया गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रया निवृत्तपर्ज्जन्यजलाभिषेकया प्रफुल्लकाशया वसुधया इव रेजे ॥ ११ ॥

घेति । मङ्गलार्थस्नानेन विशुद्धगात्री निर्मलाङ्गी पत्युर्वरस्य उद्गमनीयवस्त्रं धौतवस्त्रम् । "धौतसुद्गमनीयं स्यादिति" हलायुध । "तत स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्" इत्यमर । युगग्रहणन्तु प्रायिकाभिप्रायम् । अतएवात्र क्षीरस्वामी युग ग्रहणम्, यत्तस्य तदेव इति व्याख्याय गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रेत्येतदेव उदाहृतवान् । गृहीतम् पतिम् प्रति उद्गमनीयवस्त्रम् यया सा धौतवस्त्रमाच्छादितवतीत्यर्थः । सा पार्वती निवृत्त निष्पन्न पर्ज्जन्यस्य जलेनाभिषेक यस्या सा तथोक्ता । प्रफुल्लेति प्रफुल्लम् काशम् काशपुष्पं यस्या सा तथोक्ता वसुधेव रेजे शुशुभे ॥ ११ ॥

भावार्थ. । मङ्गलाभिषेकविमलदेहा परिहितवैवाहिकदुकूला सा प्राप्तमेघवर्षणा विकसितकाशकुसुमा पृथिवी इव शोभते स्म ॥११ ॥

যেমন মেঘের জলে অভিষিক্ত হইয়া ও বিকশিত কাশ কুসুমে সুশোভিত হইয়া পৃথিবীর শোভা হয়, তদ্রূপ পূর্ব্বোক্ত প্রকার মাঙ্গল্য স্নান দ্বারা শরীর পরিষ্কার হইলে বিবাহের বসন পরিধান পূর্ব্বক তিনি শোভা পাইতে লাগিলেন । ১১ ।

Her body was washed clean with this connubial bath, she put on a dress, such as was suited to the occasion of her meeting with her future lord, and she glowed with beauty, as when the earth has been completely washed by rain water, and is brightened with the full blown Kasa flowers. (11)

तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये
क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥ १२ ॥

अन्वयः । तस्मात् प्रदेशात् वितानवन्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तम् क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यं पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये ॥ १२ ॥

वाच्य. । पतिव्रताः निन्युः ॥ १२ ॥

तस्मादिति । क्रियेति चार्थं । तस्मात् प्रदेशात् स्नानप्रदेशात् वितानवन्तम् उल्लोचयुक्तम् । "अस्त्री वितानमुल्लोच" इत्यमरः । मणिस्तम्भचतुष्टयेन युक्तम् क्लृप्तम् सज्जमानम् आसनम् यस्मिन् तम् कौतुकवेदिमध्यम् पतिव्रताभि परिष्टिद्य दोर्भ्याम् आश्लिष्य निन्ये नीता प्रसाधनार्थमित्यर्थ ॥ १२ ॥

भावार्थ । अथ पतिव्रतागण स्नानगृहात् तां नीत्वा मणिस्तम्भचतुष्टययुक्त विस्तृतासन सवितानं कौतुकवेदिमध्य मिनाय ॥ १२ ॥

সেই স্থান হইতে কয়েক জন পতিব্রতা তাঁহাকে বহন পূর্ব্বক যে বেদির উপর বসিয়া বিবাহের বেশ ধারণ করিবেন, তথায় লইয়া গেল। সেই বেদির উপরিভাগে চন্দ্রাতপ চারি মণিময় স্তম্ভের উপর লম্বমান ছিল এবং একখানি বসিবার আসন প্রস্তুত ছিল ॥ ১২ ॥

From that spot, a number of ladies of known devotion to their lords, bore and carried her to the middle of the altar set up for performing the nuptial rites , it had a canopy spread over it, supported on four pillars made with costly stones, and possessed a seat (12)

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं
क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।
भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्रा.
प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्य. ॥ १३ ॥

अन्वयः । नार्यः तत्र तां तन्वीं प्राङ्मुखीं निवेश्य पुरो निषण्णाः प्रसाधने सन्निहितेऽपि, भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः सत्यः क्षणं व्यलम्बन्त ॥ १३ ॥

वाच्यः। निषसाभिः भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राभिः नारीभिः व्यलम्ब्यत ॥ १३ ॥

तामिति। नार्य्यः प्रसाधिकाः तां तन्वीम् पार्व्वतीम् तत्र वेदिमध्ये प्राङ्मुखीम् निवेश्य उपवेश्य पुरो निषसाः, अपि स्थिताः प्रसाध्यते अनेनेति प्रसाधनं अलङ्कारसाधनं द्रव्यं सन्निहितेऽपि भूतार्था सत्यरूपा स्वाभाविकीति यावत् या शोभा रामणीयकं तया ह्रियमाणानि आकृष्यमाणानि नेत्राणि यासां तास्तथोक्ताः क्षणम् व्यलम्बन्त स्वभावसुन्दर्य्याः किमस्याः प्रसाधनेनेति तूष्णीं तस्थुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

भावार्थः। तत्र च तां कुमारीं पूर्व्वाभिमुखीं उपवेश्य, अलङ्करणेषु सन्निहितेषु अपि पार्व्वत्याः स्वभावसौन्दर्य्येण आकृष्टनयनाः सत्यः क्षणं अपेक्षन्ते स्म ॥ १३ ॥

তথায় রমণীগণ তাঁহাকে পূর্ব্বমুখ করিয়া উপবেশন করাইয়া অলঙ্কার সমস্ত নিকটে থাকিলেও কিয়ৎ ক্ষণের জন্য তাঁহার সম্মুখে উপবেশন পূর্ব্বক স্থির হইয়া রহিল, কারণ তাঁহার স্বাভাবিক সৌন্দর্য্য অবলোকন করিতে তাঁহাদিগের নয়ন আকৃষ্ট হইয়া রহিল ॥ ১৩ ॥

There the slim girl was placed with her face to the east, when they, seated face to face with her, paused for a moment, for their eyes were captivated by her natural charms, though the articles of artificial decoration were at hand (13)

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं
केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम्।
पर्य्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धं
दूर्व्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥ १४ ॥

अन्वयः। काचित् धूपोष्मणा आर्द्रभावं त्याजितं अन्तःकुसुमं तदीयं केशान्तं दूर्व्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना उदारबन्धं यथा तथा पर्य्याक्षिपत् ॥ १४ ॥

वाच्य.। कयाचित् पर्य्याक्षिप्यत ॥ १४ ॥

धूपेति। काचित् प्रसाधिका धूपोष्मणा करणेन आर्द्रभावम् आर्द्रत्वम् त्याजितम्

पचादिषु पाठाद् दिकर्मकत्वम्। त्यजतेर्ण्यन्तादप्रधाने कर्मणि क्तः। चन्त कुसुमम् तस्या इदम् तदीयम् केशान्तम् केशपाशम् दूर्वावता मध्ये मध्ये ग्रथितदूर्वेण पाण्डुम् धूकदाम्ना हरितमधूकमकुसुममाल्येन "मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ" इत्यमरः। उदार बन्धम् रम्यबन्धं यथा तथा पर्याक्षिपत् ववन्ध ॥ १४ ॥

भावार्थ। काचित् प्रसाधिका, धूपतापेन, तस्याः केशकलाप परिशोष्य तन्मध्ये च सुगन्धिकुसुम निवेश्य दूर्वायुक्तेन मधूककुसुममाल्येन उदारबन्ध यथा तथा ववन्ध ॥ १४ ॥

এক জন রমণী পার্ব্বতীর কেশ কলাপকে ধূপের সন্তাপ দ্বারা প্রথমে শোষণ করাইয়া লইল, পরে তন্মধ্যে পুষ্পসংস্থাপন পূর্ব্বক দূর্ব্বাদল বিশিষ্ট পাণ্ডু বর্ণ মধুক পুষ্পময়ী মালাদ্বারা অতি চমৎকার রূপে বেষ্টন করিয়া দিল ॥ ১৪ ॥

The mass of her hair was dried with the vapour of ignited incense sticks, was set off with flowers being stuck here and there, then it was braided in a superfine manner by one of the women decorating her, and was encircled at last with a mixed wreath of the pale *madhuka* flowers and blades of the *durva* grass (14)

विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्ग
गोरोचनापत्त्रविभक्तमस्याः।
सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायाः
त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

अन्वयः। अस्याः अङ्गं विन्यस्तशुक्लागुरु गोरोचनापत्र-विभक्तं चक्रुः। सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायाः त्रिस्रोतसः कान्तिं अतीत्य तस्थौ ॥ १५ ॥

वाच्य.। तया तस्थे ॥ १५ ॥

विन्यस्तेति। अस्याः गौर्याः अङ्गम् गात्रम् विन्यस्तम् विरचितम् शुक्लागुरु यस्मिन् तत् गोरोचनाया पत्रैः पत्ररचनाभिः विभक्तम् विशेषितञ्च चक्रुः। सा तथाभूता गौरी चक्रवाकैरङ्कितं सैकतम् यस्यास्तस्या त्रिस्रोतसः गङ्गायाः कान्तिम् शोभाम् अतीत्य

अतिक्रम्य तस्थौ। अत्र गोरोचनापत्ररचनयोः पीतत्वेन साम्य विवक्षितो भावस्तु प्रसिद्धत्वात् न स्वपदेनोपात्तम् ॥ १५ ॥

भावार्थ। काचित् प्रसाधिका पार्वत्या अङ्गं शुक्लागुरुभि रञ्जित गोरोचना चित्रित च कृतवत्य, तथा रञ्जिता तु सा वर्णोत्कर्षात् चक्रवाकभूषितपुलिनाया गङ्गाया कान्ति अतिक्रम्य तस्थौ ॥ १५ ॥

The purport is —so overpowering her unadorned beauty was, that they for a moment forgot all about the process of decorating her ,

তাঁহার সর্ব্বাঙ্গে শ্বেত অগুরু চন্দন লেপন পূর্ব্বক তদুপরি গোরোচনা দ্বারা পত্রাবলি রচনা করিয়া দিল।. গঙ্গার বালুকাময় পুলিন দেশে চক্রবাক পক্ষী উপবিষ্ট থাকিলে যেমন দেখায় পার্ব্বতীকে তখন ততোধিক রমণীয় দেখাইতে লাগিল ॥ ১৫ ॥

They plastered her body with the white sandal, on which as a ground they painted figures of leaves with the yellow orpiment, whereupon she surpassed the beauty of the three-streamed river (the Ganga) with a number of ruddy geese sitting upon its sandy banks (15)

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं
समेघरेखं शशिनश्च बिम्बम्।
तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धै-
श्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥

अन्वय। प्रसिद्धैः अलकैः (उपलक्षिता) तदाननश्रीः लग्नद्विरेफं पद्मं समेघरेखं शशिनः च बिम्बं परिभूय सादृश्यकथाप्रसङ्गं चिच्छेद ॥ १६ ॥

वाच्य। तदाननश्रिया सादृश्य कथाप्रसङ्गः चिच्छिदे ॥१६॥

लग्नेति। प्रसिद्धैः भूषितैः। "प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ" इत्यमरः। अलकैः उपलक्षिता तस्याः गौर्याः आननश्रीः लग्नद्विरेफम् पद्मम् समेघरेखम् मेघरेखायुक्तम्

मणिनो विम्बस्य परिभूय तिरस्कृत्य साहश्यम् उपमा तस्य कथा उक्तिः बस्याः ममुद्रम् प्रसक्तिं, साहश्यं वाड्मात्रप्रसक्तमपि चिच्छेद चभिनत्। प्रसक्तयोः पद्मचन्द्रयोः परिभूतत्वादन्यत्र आपसद्भादित्यर्थः। यत्र पूर्वार्द्धवाक्यार्थस्य साहश्यकथाच्छेदं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः लक्षणन्तूक्तम् ॥ १६ ॥

भावार्थः। तन्मुखकान्तिः मधुरैः कुन्तलैः उपलक्षिता सती सभ्रमरं कमलं समेघलेश चन्द्रविम्बं च पराजित्य उपमाप्रस्तावं चापि, विच्छेद ॥ १६ ॥

ভ্রমর উপবিষ্ট থাকিলে পদ্মের যে শোভা হয়, অথবা এক খণ্ড মেঘ উপরে থাকিলে চন্দ্রমণ্ডলের যে কান্তি হয়, সুশোভিত অলকের দ্বারা তাঁহার মুখের কান্তি ঐ উভয় অপেক্ষা অনেক অধিক হইল, সুতরাং উপমা দিবার কথা পর্য্যন্ত উত্থাপন হইবার সম্ভাবনা রহিল না ॥ ১৬ ॥

Her lovely face encircled by her well adorned locks, excelled in beauty a lotus with black bees clustering round, and also the orb of the moon partly darkened by a line of clouds; so that it put an end to all talk of a parallel to it. (16)

कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद्
बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥

अन्वयः। तस्याः कर्णार्पितः यवप्ररोहः लोध्रकषायरूक्षे, गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे कपोले परभागलाभात् चक्षूंषि बबन्ध ॥ १७ ॥

वाच्यः। कर्णार्पितेन यवप्ररोहेण बबन्धिरे ॥ १७ ॥

कर्णेति। तस्याः गौर्याः कर्णे अर्पितः निहितः यवप्ररोहः यवाङ्कुरः लोध्रप्रसविरजसः कषायेण विशेषेण रूक्षे विशदे रुहतीति रक्षदे। "कषायो रसभेद स्यादङ्गरागे विलेपने" इति विश्वः। गोरोचनायाः क्षेपेण विन्यासेन नितान्तगौरे अत्यन्तगदे। "गौर श्वेतेऽरुणे पीत" इति विश्वः। कपोले गण्डस्थले परभागलाभात्

वर्णप्रकर्षप्रासे चक्षुषि दृष्टृणामिति शेष बबन्ध जहार आचकर्षेत्यर्थं । गोरोचनादर्पे गण्डस्थले पाण्डुरो यवाङ्कुरो विजातीयवर्णसन्निधानाल्लब्धवर्णोत्कर्षः सन् चक्षुराकर्षको ऽभूदिति भाव ॥ १७ ॥

भावार्थ । पार्वत्या कर्णपाश्वयो निहित यवाङ्कुर लोध्रचूर्णपरिहृततैले गोरोचनारचनागौरेऽस्मे गण्डदेशे उत्कर्षलाभात् दर्शकानां नेत्राणि समाचकर्ष ॥ १७ ॥

वर्णप्रकर्ष is explained as उत्कर्ष = excellence = enhancement Here it means contrast of colours', which is an element in hightening the beauty of colours

তাঁহার গণ্ডদেশ লোধ্রচূর্ণ দ্বারা নির্ম্মল করা হইয়াছিল আর তদুপরি গোরোচনা বিন্যাস করাতে অতীব গৌর বর্ণ দেখাইতেছিল একারণ যখন তাঁহার কর্ণে যবাঙ্কুর সন্নিবেশিত হইল, তখন উহা পূর্ব্বোক্ত প্রকার গণ্ডস্থলের সহিত মিলিত হইয়া চমৎকার বর্ণ বৈচিত্র প্রাপ্ত হওয়াতে লোকের চক্ষু আকর্ষণ করিতে লাগিল ॥ ১৭ ॥

An ear of barley was placed on her ear, its colour contrasted with that of her cheek which had all its oil removed by the powder of the *lodhra* bark and looked exceedingly fair with the paint of the yellow orpiment and thus it fascinated the eyes of all (17)

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः
किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।
कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्य-
दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

अन्वयः । सुविभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः आसन्नलावण्यफलः अधरोष्ठः स्फुरितैः काम् अपि अभिख्याम् अपुष्यत् ॥ १८ ॥

वाच्य । रेखाविभक्तेन मधूच्छिष्टविमृष्टरागेण अधरोष्ठेन काऽपि अभिख्या अपुष्यत ॥ १८ ॥

रेखेति । सुविभक्तगात्र्याः सुसंश्लिष्टावयवायाः पार्व्वत्याः रेखया मध्यगतया विभक्तः सुश्लिष्टः किञ्चित् ईषत् मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन विशदः विशेषेण निर्म्मलीकृतः रागः यस्य स तथोक्तः । "मधूच्छिष्टन्तु सिक्थकमिति 'निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम्' इति चामरः । अन्यत्रोक्तम् 'लोहित्यापगमायाधरेषु सिक्थकलेपः क्रियते' इत्यतः। अन्तिकस्थम् आसन्नफलम् सौन्दर्यप्रयोजनं सुखचुम्बनादिरूपं यस्य स तथोक्तः अधरोष्ठः स्फुरितैः आविर्भ्रमस्यैः स्पन्दैः काम् अपि अनिर्वाच्याम् अभिख्याम् शोभाम् अपुष्यत् पुपोष । "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः ॥ १८ ॥

भावार्थः । सुघटितवपुषः पार्व्वत्याः मध्यरेखया अङ्कितः मधूच्छिष्टमर्द्दनेन वर्द्धितरागः आसन्नसौन्दर्यफलः अधरोष्ठः ईषत्स्फुरणैः रमणीयां कान्तिं प्राप ॥ १८ ॥

कामपि = अनिर्व्वचनीया = indescribable स्फुरित (भावे क्त) = quivering The plural implies 'repetition'

সুগঠন শরীরা সেই পার্ব্বতীর অধরের মধ্য দেশে একটী রেখা ছিল, সেই অধরে কিঞ্চিৎ মধূৎ লেপন করাতে উহার রক্তিমা আরো উজ্জ্বল হইয়াছিল। এই সময়ে স্বামীর বদনসংসর্গ প্রাপ্তি দ্বারা উহার সৌন্দর্য্যের সাফল্য হইবেক ইহা সূচনা করিবার জন্য যেন অধরটী কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ কম্পিত হইতে লাগিল এবং অনির্ব্বচনীয় এক শোভা ধারণ করিল ॥ ১৮ ॥

She had a figure with all its parts put together in an excellent manner, her lower lip had a line in the middle, its redness was heightened and purified by a little bees wax smeared upon it, the reward of its loveliness was close at hand, with which expectation it seemed to be quivering again and again; and this added an indescribable charm to it (18)

> पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
> स्पृशेति सख्या परिहासपूर्व्वम् ।
> सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशी-
> र्म्माल्येन तां निर्व्वचनं जघान ॥ १९ ॥

अन्वयः । सख्या चरणौ रञ्जयित्वा अनेन पत्युः

शिरश्चन्द्रकलां स्पृश इति शरिहासमपूर्व्वं कृताशीः सा पार्व्वती माल्येन तां निर्व्वचनं जघान ॥ १९ ॥

वाच्यः। स्पृश्यतां शिरश्चन्द्रकला, कृताशिषा तया निजघ्ने ॥ १९ ॥

पत्युरिति। सख्या कया चरणौ रञ्जयित्वा लाक्षारसाक्तौ कृत्वा कृताशीरिति करोतिना समानकर्तृकत्वम्। अनेन चरणेन। रञ्जने द्वयोरपि नियमाचरणाविव्र तापि औचित्यात्ताड़नविधौ एकतरपरामर्श इत्याह। पत्युः ईश्वरस्य शिरश्चन्द्रकलाम् सुरतविशेष इति शेषः। स्पृश ताडयेति परिहासपूर्वम् कृताशी प्रयुक्ताशीर्वादा सा पार्वती ताम् सखीम् माल्येन मालया। माल्यं मालास्रजौ" इत्यमरः। निर्वचन मित्यनेन विहृताख्य शृङ्गारानुभाव उक्तः। तदुक्तं 'प्राप्तकालन्तु यद्‌ब्रूयात् कार्य्याद् विहृत हि तत्' इति॥ १९॥

भावार्थ। अथ काचित् पार्व्वत्याः सखी पर्व्वतीचरणकमल, अलक्तकरञ्जित विधाय, अयि! पार्व्वति एतेन रञ्जितचरणयुग्मेन स्वामिन शिरः शशाङ्ककलां स्पृश, इति सपरिहास कृताशीर्वादा सा पार्व्वती निर्व्वचन कुसुममालिकया तां प्रहृतवती॥१९॥

পার্ব্বতীর এক সহচরী তাঁহার দুই চরণ অলক্তক রসে রঞ্জিত করিয়া এই বলিয়া আশীর্ব্বাদ করিল "এই চরণে যেন তুমি স্বামীর মস্তকের চন্দ্র কলা স্পর্শ কর," তাহাতে তিনি কোন উত্তর না করিয়া মালা দ্বারা সখীকে প্রহার করিলেন। ১৯।

A girl friend painted her feet with the red lac dye, and blessed her, saying in jest May you touch with this foot the lunar digit on the crest of your lord —whereupon she struck her with a garland without speaking a word (19)

तस्याः सुजातोत्पलपत्त्रकान्ते
प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या
कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥ २० ॥

अन्वयः। प्रसाधिकाभिः सुजातोत्पल पत्रकान्ते तस्याः नयने निरीक्ष्य चक्षुषोः कान्तिविशेष बुद्धा न, कालाञ्जन मङ्गल इति उपात्तं ॥ २० ॥

वाच्यः। प्रसाधिकाः उपात्तवत्यः ॥ २० ॥

तस्या इति। प्रसाधिकाभि. अलङ्कर्त्रीभिः सुजाते सम्यग्जाते उत्पलपत्रे इव कान्ते रम्ये तस्या. नयने निरीक्ष्य कालाञ्जनम् अञ्जनविशेष चक्षुषो॰ कान्तिविशेष बुद्धा शोभातिशयो भविष्यति इति बुद्धेत्यर्थ. न उपात्तम् न गृहीतं किन्तु मङ्गलम् शुभमिति हेतो. उपात्तम् निसर्गसुभगस्य किमाहार्य्येकाडम्बरेणेति भाव. ॥ २० ॥

भावार्थ.। अथ प्रसाधिकाः तस्या नयनयो रञ्जनानुलेपनार्थं स्वत्र कामलदल-सदृशे तस्याः विलोचने विलोक्य कृष्णवर्णाञ्जनं मङ्गलकरं इति, नयनयो. निहितं तयोः शोभाजननाय न। न हस्य आहार्य्यं अपेक्षते गुण इति ॥ २० ॥

कान्तिविशेषबुद्धा = with the idea of heightening the beauty, उपात्तं = उप + आ + दा + क्त = took up in their finger.

বেশ-ভূষা-কারিণী সম্যক্ বৃদ্ধি-প্রাপ্ত পদ্ম-পলাশের ন্যায় চমৎকার তাঁহার দুই চক্ষু অবলোকন করিয়া কেবল মঙ্গলাচরণ বলিয়া কৃষ্ণবর্ণ কজ্জল গ্রহণ করিল, সেই কজ্জলের দ্বারা পার্ব্বতীর চক্ষুর রমণীয়তা বৃদ্ধি হইবেক এ জ্ঞানে নহে ॥ ২০ ॥

When the decorating women looked at her eyes, lovely as the petals of a lotus fully grown, they took up the black collyrium to put within them, not that it would at all enhance the beauty of her eyes,—but simply because it was an indispensable ceremony that brings good luck with it. (20)

सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव
ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा।
सरिद्विहङ्गैरिव लीयमाने-
रामुच्यमानाभरणा चकासे ॥ २१ ॥

अन्वय. । आमुच्यमानाभरणा सा सम्भवद्भिः कुसुमैः लता इव, उद्यद्भि ज्योतिर्भि त्रियामा इव लीयमानैः विहङ्गैः सरित् इव चकाशे ॥ २१ ॥

वाच्य । आमुच्यमानाभरणया तया लतया इव, त्रियामया इव, सरिता इव, चकाशे ॥ २१ ॥

सेति । आमुच्यमानाभरणा निबध्यमानाभरणा सा गौरी सम्भवद्भि उत्पद्यमानैः कुसुमैर्लतेव अनेन पद्मरागेन्द्रनीलादीन्याभरणानि सूचितानि लताकुसुमानां नाना वर्णत्वात् उद्यद्भि उदयम् गच्छद्भि ज्योतिर्भि उडुभि त्रियामा रात्रि इव अनेन मौक्तिकानि कथितानि । लीयमानैः आश्रयद्भिर्निषीदद्भिरित्यर्थ विहङ्गैः चक्रवाकैः सरिदिव अनेन सुवर्णाभरणानि सूचितानि विहङ्गाश्च तत् सूचनाय चक्रवाका अभिमता । चकाशे रेजे । अत्र लताकुसुमादीनां सहजसम्बन्धिनामुपमानत्वेनोपादानात् आहार्य्यकमपि तस्या सहजमिवाशोभत इति भाव ॥ २१ ॥

भावार्थ । सा पार्व्वती वैवाहिक आभरणं परिधाय विकसत्कुसुमा लता इव चन्द्रनक्षत्रभूषिता यामिनी इव विहङ्गमङ्कुलपुलिना नदी इव नितरां बभौ ॥ २१ ॥

যখন এক এক খানি করিয়া অলঙ্কার তাঁহাকে পরান হইতেছিল, তখন তাঁহার তেমনি শোভা উদয় হইল, যেন লতার অবয়বে এক একটী পুষ্প প্রস্ফুটিত হইতেছে, যেন রাত্রির অঙ্গে এক একটী নক্ষত্র উদয় হইতেছে যেন নদীর উপরিভাগে এক একটী পক্ষী উপবিষ্ট হইতেছে ॥ ২১ ॥

When jewellery was being put on her person she glowed with a bright loveliness as when flowers gradually grow upon a creeping plant, or when the luminaries rise one by one in the nightly sky, or when a number of birds nestle upon the surface of a stream (21)

आत्मानमालोक्य च शोभमान-
मादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव
स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥ २२ ॥

अन्वय. । (सा) शोभमान आत्मानं आदर्शविम्बे, स्तिमितायताक्षी सती आलोक्य हरोपयाने त्वरिता बभूव, स्त्रीणां वेशः प्रियालोकफलः हि ॥ २२ ॥

वाच्यः । स्तिमितायताक्ष्या त्वरितया बभूवे वेशेन प्रियालोकफलेन ॥ २२ ॥

आत्मानमिति । किञ्चेति चार्थः । गौरी शोभमानम् आत्मानम् निजशरीरम् आदर्शविम्बे दर्पणमण्डले । "दर्पणे मुकुरादर्शौ" इत्यमरः । स्तिमितायताक्षी आदरात्निश्चलायतलोचना सती आलोक्य हरोपयाने हरप्राप्तौ त्वरिता त्वरा बभूव । स्त्रीणां वेश नेपथ्यम प्रियस्य भर्त्तु आलोकि दर्शनम् फलम् यस्य स तथोक्त हि । अन्यथा अरण्यचन्द्रिका स्यादिति भाव । अनेन काव्यादमलत्वचपमौत्सुक्यसूचितमित्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

भावार्थ । अथ असौ पार्वती स्तिमितनेत्रा सती दर्पणप्रतिविम्बितं आत्मानं समुज्ज्वलं विलोक्य शिवसमागमार्थं समुत्सुका जाता, प्रियदर्शनं एव कामिनीनां भूषणफलं ॥ २२ ॥

তখন নিশ্চল বিশাল চক্ষে দর্পণের মধ্যে আপনার পরম সুন্দর শোভা দর্শন করিয়া মহাদেবের সহিত মিলনের নিমিত্ত তিনি ব্যগ্র হইলেন, যেহেতু প্রিয় ব্যক্তি দর্শন করিলেই স্ত্রী লোকের বেশ ভূষার সাফল্য হয় ॥ ২২ ॥

And when she looked at her lovely image within a mirror, her big-eyes stood fastly gazing at it,—she became impatient to meet Siva, her future lord, for women's toilet has its reward in being admired by their lovers (22)

अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमार्द्रं
माङ्गल्यमादाय मनःशिलाञ्च ।
कर्णावसक्तामलदन्तपत्त्रं
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ॥ २३ ॥

अन्वय । अथ मेना माता माङ्गल्यं आर्द्रं हरितालं

उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो
मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
तमेव मेना दुहितुः कथञ्चि-
द्विवाहदीक्षातिलकञ्चकार ॥ युग्मकम् ॥ २४ ॥

माङ्गल्यं मनःशिलां च अङ्गुलिभ्यां आदाय, उमास्तनोद्भेदं अनुप्रवृद्धः यः प्रथमः मनोरथः बभूव तं एव दुहितुः कथञ्चित् विवाहदीक्षातिलकं चकार ॥ २३ ॥ २४ ॥

वाच्य । माता मेनया अनुप्रवृद्धेन येन मनोरथेन बभूवे, स एव विवाहदीक्षातिलकः चक्रे ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथेति । अथ प्रसाधनानन्तरम् माता मेनका माङ्गल्यम् मङ्गलार्थम् आर्द्रम् द्रवम् हरितालम् वर्णद्रव्यविशेषम् मनःशिलाम् धातुविशेषम् च अङ्गुलिभ्याम् तर्ज्जनीमध्यमाभ्याम् आदाय कर्णयोरवसक्ते अग्रे अवसक्ते दन्तपत्रे यस्य तत्तथोक्तं तस्याः पार्वत्याः इदम् तदीयं मुखम् उन्नमय्य । विवाहदीक्षातिलकं चकारेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ २३ ॥

भावार्थ । अथ पार्व्वतीजननी मेनका मङ्गलसूचक आर्द्र हरिताल गैरिकञ्च अङ्गुलिभ्यां आदाय दन्तपत्रशोभितकर्णपार्श्वं पार्व्वतीमुख उन्नमय्य तस्याः यौवन प्रारम्भात् प्राक् विवाहतिलकप्रदानार्थं य प्रथम अभिलाष अकरोत त अभिलाष एव विवाहविधानतिलकं रचितवती ॥ २३ ॥

उमेति । उमायाः स्तनोद्भेदम् अनु स्तनोदयमारभ्येत्यर्थः प्रवृद्धः वृद्धिं गतः प्रागेवोत्पन्न इति भावः यो मनोरथः 'वाञ्छा लिप्सा मनोरथः' इत्यमरः । प्रथमम् मनोरथान्तरात् प्राक् अयमेव प्रथमो मनोरथ इत्यर्थः बभूव मेना दुहितुस्तमेव मनोरथभूतमेव । तद्विषये तच्चोपचारः । विवाहदीक्षायाम् विवाहकृतेः तिलकं कथञ्चित् कृच्छ्रेण चकार आनन्दबाष्पाश्रुतयेति शेषः । विवाहानन्तरभावित्वादन्येषाम् अयमेव प्रथमो मनोरथ इति भावः । युग्मकम् ॥ २४ ॥

भावार्थ । अचिरात् इय न पुत्री पतिगृह यास्यति इति भावि तनया वियोगविधुरा मेनका अश्रुपूर्णनयना सती अथयाास्थाननिहित प्रसाधिकाभि यथास्थाम आपित भिषग्भिरचित विवाहसूत्र बबन्ध । २३ ॥ २४ ॥

23 and 24 are to be read together as a युग्मक, "with some effort"—because she could not see for tears—as explained in the next verse

তদনন্তর জননী মেনকা মঙ্গলের জন্য এক অঙ্গুলিতে হরিতাল-রস অপর অঙ্গুলিতে মনঃশিলা নামক ধাতুরস গ্রহণ পূর্ব্বক, দন্তপত্র নামক সুনির্ম্মল কর্ণভূষণে শোভমান পার্ব্বতীর মুখ উন্নত করিয়া, তাঁহার ললাটে বিবাহের তিলক রচনা করিয়া দিলেন, উহা দেখিলে মনে হয় যেন পার্ব্বতীর যৌবনের আবির্ভাব অবধি জননীর মনে সর্ব্ব প্রথম যে অভিলাষ দিন দিন বৃদ্ধি পাইতেছিল, তাহাই তিলক রূপে প্রকাশ হইল ॥ ২৩ । ২৪ ॥

Now her mother took up with two of her fingers, liquified yellow orpiment, auspicious for the ceremony of marriage, and also a little red arsenic ; she raised her face, adorned with an ivory leaf-formed ornament stuck to her ear ; (23)

And with some effort, made on her forehead the coloured nuptial mark , which looked like a visible fulfilment of that wish of her heart, which had formed itself since the first appearance of Uma's rising bosom. (24)

बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः
स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्य्यमाण-
मूर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥ २५ ॥

अन्वयः । अस्राकुलदृष्टिः स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशं धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्य्यमाणं ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रं बबन्ध ॥ २५ ॥

वाच्यः । अस्राकुलदृष्ट्यातया बबन्धे ॥ २५ ॥

बबन्धेति । अस्याः पार्वत्याः अस्रैः आनन्दबाष्पैः आकुलदृष्टिः अतएव स्थाना-न्तरे कल्पित. सन्निवेशः निवेशो यस्य तत् सव्यापादस्य स्थानमिदं । अतएव

धात्र्याः उपमातुः । अङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणम् स्वस्थानं प्राप्यमाणम् ऊर्णामयम् मेषादिलोमनिर्मितम् "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्याद् इत्यमरः"। कौतुकहस्तसूत्रम् मङ्गलहस्तसूत्र 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति यादवः । बबन्ध च मेनेति शेषः ।, पूर्वोक्ततिलकक्रियासमुच्चयार्थश्चकारः ॥ २५ ॥

পরে অশ্রুজলে আবৃতলোচনা হইয়া মেষলোমময় বিবাহের হস্তসূত্র বাঁধিয়া দিলেন, তাহা প্রথমে যথাস্থানে সন্নিবেশিত হয় নাই, যেহেতু চক্ষের জলে তাঁহার দৃষ্টি অপবিকার হইয়াছিল, কিন্তু পার্ব্বতীর ধাত্রী উঁহাকে যথাস্থানে সরাইয়া দিলেন ॥ ২৫ ॥

And she likewise tied, while her sight was dimmed with tears, the woolen nuptial thread, on her daughter's wrist, which she had put at the wrong place but which was removed and made right by the fingers of her nurse (25)

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा
पर्य्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।
नवं नवक्षौमनिवासिनी सा
भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥ २६ ॥

अन्वयः । नवक्षौमनिवासिनी सा नवं दर्पणं आदधाना सती सफेनपुञ्जा क्षीरोदवेला इव, पर्य्याप्तचन्द्रा शरत्त्रियामा इव भूयः बभौ ॥ २६ ॥

वाच्यः । सफेनपुञ्जया क्षीरोदवेलया इव, पर्य्याप्तचन्द्रया शरत्त्रियामया इव नवक्षौमनिवासिन्या तया दर्पणं आदधानया बभे ॥ २६ ॥

क्षीरोदेति । नवं नूतनं क्षौमं दुकूलं निवस्ते आच्छादयतीति नवक्षौमनिवासिनी वस्त्रेणाच्छादयमानेति । तथा नवम् दर्पणमादधाना बिभ्रती सा गौरी सफेनपुञ्जा सफेनपिण्डा क्षीरमुदकं यस्य स क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः । उदकस्योदः संज्ञायाम् इत्युदादेशः । तस्य वेला तीरभूमिः इव । 'वेला कूले च कालेऽम्बुविकारे सीमरिका-

रयोः" इति विश्वः । पर्याप्तचन्द्रा पूर्णचन्द्रा शरत्त्रियामा शरद्रात्रि इव भृशं भृशं बभौ चकाशे ॥ २६ ॥

भावार्थः । धवलं दुकूलयुगलं परिदधाना सा पार्वती नवं दर्पणं दधती फेनिला क्षीरदवेला इव, पूर्णशशधरा शारदी निशा इव अधिकतरं शुशुभे ॥ २६ ॥

নবীন দুকূল পরিধান করিয়া এবং অভিনব দর্পণ হস্তে ধারণ করিয়া তাঁহার যেমনি আশ্চর্য্য শোভা হইল, যেন ক্ষীর সাগরের জলে পুঞ্জ পুঞ্জ ফেণ হইয়াছে, যেন শরদের রজনী পূর্ণ শশধর প্রাপ্ত হইয়াছে ॥ ২৬ ॥

Then she wore a new silk dress, and held a new mirror in her hand, and glowed with an exceedingly bright loveliness, as when froth is collected on the shore of the milky sea, or the full moon rises in the autumnal sky (26)

तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्य
कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
अकारयत् कारयितव्यदक्षा
क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥ २७ ॥

अन्वय. । कारयितव्यदक्षा माता कुलप्रतिष्ठां तां अर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः प्रणमय्य क्रमेण सतीनाम् पादग्रहण अकारयत् ॥ २७ ॥

वाच्यः । कारयितव्य दक्षया मात्रा अकार्य्यत ॥ २७ ॥

तामिति । कारयितव्येषु दक्षा कारयित्री कर्मानुष्ठानकुशलेत्यर्थः । माता मेना प्रतितिष्ठति अस्यामिति प्रतिष्ठा । "आतश्चोपसर्गे" इति कः स्त्रियां टाप् । कुलस्य प्रतिष्ठाम् कुलस्य अवलम्बनभूतां स्थितिकारिणीमित्यर्थः तां गौरीम् । अर्चिताभ्यः पूजिताभ्यः कुलदेवताभ्यः गृहदेवताभ्यः प्रणमय्य प्रणतां कारयित्वा । "ल्यपि लघुपूर्वात्" इति णेरयादेशः । सतीनाम् पतिव्रतानाम् पादग्रहणम् पादाभिवन्दनम् क्रमेण अकारयत् कारयामास । "हृक्रोरन्यतरस्याम्" इति अणौ च कर्मत्वात् गतिबुद्ध्यादिना णिचि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ २७ ॥

स्वनार्थे । अथ कर्त्तव्यपरा मेनका कुलजीविनभूतां तां नतया पूजिता देवता प्रणमय्य यथाक्रम साध्वीनां चरण अग्राहयत् ॥৩০॥

আবশ্যক কি কি কার্য্য করিতে হইবেক তদ্বিষয়ে সুবিজ্ঞ জননী বংশের গৌরবস্বরূপা সেই পার্ব্বতীকে পূজিত কুলদেবতাদিগকে প্রণাম করাইয়া এক এক করিয়া পতিব্রতাগণের চরণ বন্দনা করাইলেন ॥ ২৭ ॥

Her mother, clever instructress of the indispensable rites, made the daughter, who was a living glory of her race, prostrate herself before the adored divinities of her house, and then she made her touch, one by one, the feet of ladies who were devoted to their lords (27)

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्यु-
रित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।
तया तु तस्यार्द्धशरीरभाजा
पश्चात्कृता स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥ २८ ॥

अन्वयः । नम्रा उमा ताभि अखण्डितं पत्युः प्रेम लभस्व इति उच्यते स्म, तया तु तस्य अर्द्धशरीरभाजा सत्या स्निग्ध-जनाशिषः अपि पश्चात्कृताः ॥ २८ ॥

वाच्य । लभ्यतां ताः नम्रा उमां इति ब्रुवन्ति स्म, सा तु शरीरार्द्धभाक् सती पश्चात्कृतवती ॥ २८ ॥

अखण्डितमिति । नम्रा प्रणता उमा ताभि सतीभि पत्यु शिवस्य अखण्डितम् अच्युतम् प्रेम लभस्व प्राप्नुहि इत्युच्यते स्म अभिहिता । लट्स्मे इति भूतार्थे लट् । तस्य हरस्य अर्द्धं शरीरस्य अर्द्धशरीरम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समास । तद्भजतीति अर्धशरीरभाजा तया गौर्य्या तु स्निग्धजनाशिष बन्धुजनाशीर्वादा अपि पश्चात्कृता अधरीकृता ततोऽप्यधिकफललाभादिति भाव ॥ २८ ॥

सारार्थं । सम्प्रणामा ता पतिव्रता अपि पार्व्वति, पत्यु सम्पूर्णं अनुरागं आप्नुहि इति आशिष चक्रु सा तु हरशरीरार्द्धधारिणी भूत्वा स्वजनाशिष अपि अव लङ्घितवती ॥ २८ ॥

That is, she attained a degree of love from her husband not dreamt of by her kindred.

প্রণামকালে উমাকে তাঁহারা এই বলিয়া আশীর্ব্বাদ করিলেন, যে স্বামীর সমগ্র প্রেমের পাত্র-ভূত যেন তুমি হও। পার্ব্বতী কিন্তু শিবের অর্দ্ধাঙ্গ পর্য্যন্ত প্রাপ্ত হইয়া তাঁহাদিগের স্নেহযুক্ত আশীর্ব্বাদের অনেক অতিরিক্ত সৌভাগ্য লাভ হইয়াছিলেন ॥ ২৮ ॥

As Uma prostrated herself, they gave her a blessing—"May you obtain your husband's entire love" She, however, being in future absorbed into half his corporeal frame, left the blessings of her affectionate kindred far behind. (28)

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रि-
स्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा।
सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां
तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः ॥ २९ ॥

अन्वयः। सभ्यः कृती अद्रिः इच्छाविभूत्योः अनुरूपं तस्याः कृत्यं अशेषयित्वा सुहृदास्थितायां सभायां वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः सन् तस्थौ ॥ २९ ॥

वाच्यः। अद्रिणा सभ्येन वृषाङ्कागमनप्रतीक्षेण तस्थे ॥ २९ ॥

इच्छाविभूत्योरिति। कृती कुशलः सभायां साधुः सभ्यः सभायां यः इति यप्रत्ययः। अद्रिः हिमवान् इच्छाविभूत्योः अनुरागैश्वर्ययोः अनुरूपम् सदृशं यथा तथा तस्याः पार्वत्याः कृत्यम् कर्तव्यम् अशेषयित्वा अशेषं निःशेषं कृत्वा समाप्येत्यर्थः। अशेषशब्दात् करोतीति अर्थात् णिच्प्रत्ययः। सुहृदास्थितायाम् बन्धुजनाक्रान्तायाम् सभायाम् संसदि वृषाङ्कस्य हरस्य आगमनं प्रतीक्षते इति तथोक्तः सन्। कर्मण्यण् इति अण्। तस्थौ स्थितः ॥ २९ ॥

भावार्थः। अथ सभ्यः पर्वतराजः अभिलाषसम्पदनुरूपं पार्वत्याः परिणयपूर्वकृत्यं यथाविधि सम्पाद्य स्वजनाधिष्ठितायां सदसि, शिवागमनप्रतीक्षया अतिष्ठत् ॥ २९ ॥

যেমন, আশয় ও যেমন বিভব, তদুপযুক্ত সমারোহের সহিত গিরিরাজ পার্ব্বতীর বিবাহের আনুষঙ্গিক সকল কর্ম্ম সম্পন্ন করিয়া সুহৃদ্গণে পরিবৃত হইয়া সভায় উপবেশন পূর্ব্বক শিবের আগমনের প্রতীক্ষা করিতে লাগিলেন ॥ ২৯ ॥

Thus the clever Mountain, who knew well how to gather a meeting, completed all the rites for his daughter's marriage, with a pomp suited to his love for her and his riches, and then in a hall crowded with his friends he waited for the arrival of the God who had a bull for his flag (29)

तावद्भवस्यापि कुवेरशैले
तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृभिरादृताभि-
र्न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥ ३० ॥

अन्वयः । तावत् कुवेरशैले भवस्य तत्पूर्व्वपाणि ग्रहणानुरूपं प्रसाधनं मातृभि. आदृताभि. सतीभिः पुरशासनस्य पुरस्तात् न्यस्त ॥ ३० ।

वाच्य. । मातर आदृता न्यस्तवत्यः ॥ ३० ॥

तावदिति । यावत् यावद्गौरीप्रसाधनम् क्रियते तत्काले एवेत्यर्थः कुवेरशैले कैलासे तदेव पूर्व्वम् तत्पूर्व्वम् तच्च तत् पाणिग्रहणम् तस्य अनुरूपम् प्रसाधनम् अलङ्कारसामग्री आदृताभि सादराभि । कर्त्तरि क्त । मातृभि ब्राह्मीप्रभृतिभि सप्त मातृकाभि पुरम् शास्तीति पुरशासन तस्य पुरशासनस्य । कर्त्तरि ल्युट् । भवस्यापि पुरस्तात् अपि न्यस्तम् निक्षिप्तम् ॥ ३० ॥

भावार्थ । तत कुवेरपर्व्वते ब्राह्मीप्रभृतिभि मातृभि भवस्य प्रथमपरिणयसदृश अलङ्कारजात सहस्र शिवसमीपे सादर निहित ॥ ३० ॥

The poet here must have been nodding to call it his 'first marriage since the god's first wife was Daksha's daughter, as the poet himself has said in Canto I Who these mothers are it is difficult to say Wilson in his dictionary enumerates them and explains their

personality as follows 'The personified energy of a deity or his wife, eight divine *Matris* are enumerated, Brahmi, the Matri of Brahma, Maheswari, the Matri of Siva, Vaishnavi, of Vishnu, Aindri, of Indra, Varahi, of Vishnu, as the Varaha Avatar, Kaumari, of Kartikeya, Kauveri or Chamundu of Kuvera, and Charchika, of Siva in one of his minor incarnations", another list gives other names, such as Narasinhi, Narayani', and Aparajita, in lieu of some of the above, a third list enumerates sixteen, a fourth but seven The Lord of the three aerial towns was the celebrated त्रिपुरासुर

সেই সময়ে কৈলাস পর্ব্বতেও সপ্ত মাতৃকারা পরম সমাদরে ত্রিপুরারি শিবের সমক্ষে সেই সর্ব্ব প্রথম বিবাহের উপযুক্ত নানাবিধ অলঙ্কার রাখিয়া দিলেন ॥ ৩০ ॥

In the meantime, on Kuvera's hill too, the divine mothers with affectionate concern, placed before him, the god who chastised the Lord of the three aerial towns a set of nuptial decorations such as befitted that first marriage on his part. (30)

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
स एव वेशः परिणेतुरिष्टं
भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

अन्वय । ईश्वरेण तद्गौरवात् सा मङ्गलमण्डनश्री केवलं पस्पृशे विभोः तस्य सः एव वेशः परिणेतुः इष्टं भावान्तरं प्रपेदे ॥ ३१ ॥

वाच्यः । ईश्वरः पस्पर्श मङ्गलमण्डनश्रियं । तेन वेशेन प्रपेदे ॥ ३१ ॥

तदिति । ईश्वरेण शिवेन सा मङ्गलमण्डनश्रीः शुभप्रसाधनसम्पत् तद्गौरवात् मातॄणाम् आदरात् केवलम् पस्पृशे स्पृष्टैव न तु दधे इत्यवधारणार्थं केवलशब्द ।

"केवलभावधारण' इति शाश्वतः । किन्तु तस्य विभो र्देवस्य स एव वेश, स्वाभाविको भस्मकपालादिवेश एव परिणेतुः वोढुरुचितः' इदम् अपेक्षितम् आकारान्तरम् अपा न्तरम् प्रपेदे चन्द्ररागादिरूपतां प्रापेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भावार्थः । परं शिव. तु मातृगौरवात् तानि आभरणानि केवलं पस्पर्श तस्य तु महिम्ना पूर्ववेश एव वैवाहिकभूषणतां प्राप ॥ ३१ ॥

মাতৃকাদিগের সম্মান করিবার জন্য শিব সেই সমস্ত অলঙ্কার স্পর্শ মাত্র করিলেন। পরন্তু তাঁহার চির-পরিগৃহীত সজ্জাই এখন ঐশ্বরিক ক্ষমতা বলে বিবাহের উপযুক্ত এক নূতন মূর্ত্তি ধারণ করিল ॥ ৩১ ॥

From his great regard for them the Lord God but touched all that set of excellent decorations, on the other hand, the usual equipment of the mighty Lord transformed itself into a condition *suited to a bridegroom about to marry.* *(31)*

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को
गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥ ३२ ॥

अन्वयः । भस्म एव सिताङ्गराग बभूव, कपालं एव अमल-शेखरश्रीः, उपान्तभागेषु च रोचनाङ्क· दुकूलभावः गजाजिनस्य एव बभूव ॥ ३२ ॥

वाच्यः । भस्मना सिताङ्गरागेण जातं अमलशेखरश्रिया जातं रोचनाङ्केन दुकूलभावेन जातं ॥ ३२ ॥

मात्रान्तरापत्तिमेवाह,—

बभूवेति । भस्मैव सिताङ्गराग सुधगन्धानुलेपनम् बभूव । कपालमेव अमलं शेखरम् शिरोभूषणं तस्य श्रीः शोभा बभूव । गजाजिनस्यैव उपान्तभागेषु अञ्चलप्रदेशेषु रोचनेवाङ्क चिह्नादिचिह्न यस्य स तथोक्त दुकूलभाव पट्टांशुकत्वञ्च बभूव । भस्मादिकमेवाङ्गरागादिभाव प्राप्तमित्यर्थ ॥ ३२ ॥

भावार्थः । विभूतिः एव शुभाङ्गरागः जातः नरकपालः एव, मुकुटशोभा प्राप, गजाजिनं एव प्रान्तरोचनाचिह्नितदुकूलत्वं लेभे ॥ ३१ ॥

তাঁহার শরীরস্থিত ভস্মই শ্বেত চন্দন হইয়া উঠিল, মস্তকস্থিত নরশির নির্ম্মল শিরোভূষণের শোভা পরিগ্রহ করিল; আর তাঁহার পরিধানভূত হস্তিচর্ম্মই চতুঃপার্শ্বে রোচনা চিহ্নে চিহ্নিত দুকূল রূপে পরিণত হইল ॥ ৩২ ॥

The ashes laid on his body itself became a white sandal paint the scull he wore on his crest became a beautiful crown jewel, the elephant skin assumed the form of a fine silk cloth, bordered with figures painted on the edge, by means of the yellow cow orpiment. (32)

शृङ्गान्तरद्योति विलोचनं य-
दन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।
सान्निध्यपक्षे हरितालमय्या-
स्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥ ३३ ॥

अन्वयः । शृङ्गान्तरद्योति अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारं यत् विलोचनं तत् एव हरितालमय्याः तिलकक्रियायाः सान्निध्यपक्षे जातं ॥ ३३ ॥

वाच्यः । शृङ्गान्तरद्योतिना अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारेण विलोचनेन तेन एव हरितालमय्याः तिलकक्रियायाः सान्निध्यपक्षे जातं ॥ ३३ ॥

शृङ्गेति । शृङ्गान्तरे शृङ्गाटाग्रिमध्ये द्योतत इति तथोक्तम् । "शृङ्गी त्रिपथे शृङ्गाटाग्रि" इत्यमरः । अन्तर्निविष्टा मध्यगता अमला पिङ्गा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । "तारकाक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः । यत् विलोचनं तत् विलोचनमेव हरितालमय्याः वर्णद्रव्यविशेषविकारस्य तिलकक्रियायाः तिलकरचनायाः सन्निधिरेव सान्निध्यं तदेव पक्ष साध्यम् । "पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु" इति यादवः । तस्मिन् सान्निध्यपक्षे जातम् परिवृत्तमित्यर्थः अनेन ललाटलोचनमेव तस्य हरिताल तिलकमभूदित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः। ललाटाक्षिमध्ये शोभमानं, अन्तर्निमग्नपिङ्गलकनीनिकं ललाटनेत्रं एव हरितालरचितस्य तिलककर्मणस्य अनुरूपं जातं ॥ ३३ ॥

আর তাঁহার ললাটে যে তৃতীয় লোচন জাজ্বল্যমান ছিল, যাহার মধ্যস্থলে নির্ম্মল পিঙ্গলবর্ণ তারা বিরাজ করিতেছিল, সেই চক্ষু বিদ্যমান থাকাতে তাঁহার ললাটে হরিতাল-রস দ্বারা তিলক রচনা করিতে হইল না ॥ ৩৩ ॥

And the eye that he had in the middle of the frontal bone, within which glowed an iris of a clear yellow colour; that took the position of a forehead mark, painted with the yellow orpiment, such as is worn by a person about to marry (33)

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥ ३४ ॥

अन्वयः। यथाप्रदेशं आभरणान्तरत्वं करिष्यतां भुजगेश्वराणां शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे फणरत्नशोभाः तथा एव तस्थुः ॥ ३४ ॥

वाच्यः। भुजगेश्वराणां शरीरमात्रेण विकृतिः प्रपेदे, फणरत्नशोभाभिः तथा एव तस्थे ॥ ३४ ॥

यथेति। यथाप्रदेशम् प्रदेशान् प्रकोष्ठादीननतिक्रम्य आभरणान्तरत्वम् कङ्कणाद्याभरणविशेषत्वम् करिष्यताम् सम्पादयिष्यताम् भुजगेश्वराणाम् शरीरमात्रम् शरीरमेव विकृतिम् रूपान्तरम् प्रपेदे। फणरत्नशोभास्तथैव तस्थुः तासां तथैवोपादेयत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

भावार्थः। यथास्थानं विविधाभरणतां प्राप्नुवतां भुजगराजानां केवलं शरीरं एव विकृतिं प्राप फणरत्नकान्तिः तथैव आसीत् ॥ ३४ ॥

তাঁহার শরীরে ভিন্ন ভিন্ন অবয়বে যে সকল প্রকাণ্ড প্রকাণ্ড সর্প সন্নিবেশিত ছিল তাহারা যখন সেই সেই স্থানের উপযুক্ত অলঙ্কার রূপে

পরিণত হইল, তখন কেবল তাহাদিগের শরীরেরই রূপান্তর হইল, কিন্তু ফণাস্থিত সুশোভন মণিগুলি পূর্ব্ববৎ রহিল ॥ ৩৪ ॥

When the huge snakes he bore on the different parts of his body, were going to change themselves into ornaments fit for those very parts, their body alone transformed itself, while the beaming jewels on their heads remained exactly the same (34)

दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा
बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौले-
श्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥ ३५ ॥

अन्वयः । दिवा अपि निष्ठ्यूतमरीचिभासा बाल्यात् अनाविष्कृतलाञ्छनेन चन्द्रेण प्रतिभिन्नमौलेः हरस्य चूडामणेः ग्रहणं किं ॥ ३५ ॥

वाच्य । चूडामणेः ग्रहणेन किं भवितव्यम् ॥ ३५ ॥

दिवेति । दिवा दिने अपि निष्ठ्यूता उद्गीर्णा मरीचिभासः किरणकान्तयो यस्य तेन बाल्यात् अल्पतनुत्वात् अनाविष्कृतलाञ्छनेन अदृश्यमानकलङ्केनेत्यर्थः । चन्द्रेण नित्यम् सर्वदा <u>प्रतिभिन्नमौलेः अलङ्कृतमुकुटस्य</u> हरस्य चूडामणेर्ग्रहणम् स्वीकारः किम् ? किमर्थम् ? । चन्द्रचूडामणेर्देवस्य किम् ? अन्यैश्चूडामणिभिरिति भावः ॥ ३५ ॥

भावार्थ । वासरे अपि विसारिकिरणेन, अल्पावयवत्वात् अदृश्यकलङ्केन शशिना निरन्तरं शोभितशेखरस्य हरस्य मुकुटरत्नधारणं निरर्थकं शशाङ्कलेखा एव मुकुट-भूषणं ॥ ३५ ॥

শিবের মস্তকে যে চন্দ্রকলা ছিল, উহার আলোক দিবসেও উদয় হইতেছিল এবং কলা অবস্থা প্রযুক্ত কলঙ্কের লেশমাত্র লক্ষ্য হইতেছিল না, এ প্রকার চন্দ্র যখন তাঁহার শিরোভূষা হইয়া অবস্থিত ছিল, তখন অন্য কোন মাণিক্য তিনি মস্তকে কেন ধারণ করিতে যাইবেন ॥ ৩৫ ॥

And why should Siva want and procure a gem for his crest, since his crown was ever adorned with the moon, which shed its exuberant rays even when the sun light was in the sky, and which from its digital form, showed no black spots upon it (35)

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्
प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
आत्मानमासन्नगणोपनीते
खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥ ३६ ॥

अन्वय । अद्भुतैकप्रभवः प्रभावात् प्रसिद्धनेपथ्यविधेः विधाता (सः शिवः) आसन्नगणोपनीते खड्गे निषक्तप्रतिमं आत्मानं ददर्श ॥ ३६ ॥

वाच्यः । अद्भुतैकप्रभवेण विधात्रा तेन निषक्तप्रतिमः आत्मा ददृशे ॥ ३६ ॥

इत्येति । इति इत्थम् प्रभावात् सामर्थ्यात् प्रसिद्धस्य नेपथ्यविधेः वेशविधानस्य विधाता निर्माता । अतएव अद्भुतानाम् आश्चर्य्याणाम् एकप्रभव मुख्यनिधि स देव आसन्नगणेन पार्श्वस्थवर्गेण प्रमथगणेनेत्यर्थः उपनीते आनीते खड्गे निषक्तप्रतिमम् सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बम् आत्मानम् ददर्श । धीरपुरुषाणामेव आचार ॥ ३६ ॥

भावार्थ । महिमातिशयात् अशेषभूषणानां प्रभव विधाता, अद्भुतैकनिदानः स देव प्रमथगणानीते खड्गे प्रतिबिम्बित आत्मान आलोकयामास ॥ ३६ ॥

সর্ব্ব প্রকার আশ্চর্য্যের অদ্বিতীয় সংঘটন কর্ত্তা সেই মহাদেব পূর্ব্বোক্ত প্রকারে ঐশ্বরিক ক্ষমতার দ্বারা যখন চমৎকার বেশ ভূষা সম্পাদন করিলেন, তখন তাঁহার বিশ্বস্ত অনুচরেরা এক খানি তরবারি আনিয়া দিল, তন্মধ্যে তিনি আপন প্রতিবিম্ব দর্শন করিলেন ॥ ৩৬ ॥

In this way, the God, an unparalleled worker of wonders [like those described above] having produced an excellent equipment to decarate himself, saw his own image reflected on a sword, brought

and held before him by some one of his familiar attendants of the goblin race. (36)

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी
शार्द्दूलचर्म्मान्तरितोरुपृष्ठम्।
तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाण-
मारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे॥ ३७॥

अन्वयः। सः नन्दिभुजावलम्बी सन् शार्द्दूल तोरुपृष्ठं गोपतिं तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणं कैलासं इव आरुह्य प्रतस्थे॥ ३७॥

वाच्यः। तेन नन्दिभुजावलम्बिना सता शार्द्दूलचर्म्मान्तरितोरुपृष्ठः गोपतिः तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणः कैलास इव आरुह्य प्रतस्थे॥ ३७॥

स इति। सः देवः नन्दिभुजावलम्बी नन्दिकेश्वरभुजावलम्बनः सन् शार्द्दूलचर्म्मणा व्याघ्रचर्म्मणा अन्तरितम् आच्छादितम् उरु विशालम् पृष्ठम् यस्य तं तथोक्तम्। "शार्द्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे" इत्यमरः। तस्मिन् देवे भक्त्या संक्षिप्तम् सङ्कोचितम् बृहत् प्रमाणम् यस्य तम् कैलासमिव गोपतिम् वृषभम् आरुह्य प्रतस्थे चचाल॥ ३७॥

भावार्थः। अथ सः देवः नन्दिकरं अवलम्ब्य व्याघ्रचर्म्मावृतपृष्ठं वृषभं शिवभक्त्या सङ्कोचितकायं कैलासपर्व्वतं इव आरुह्य गन्तुं प्राक्रमत॥ ३७॥

তখন কৈলাসতুল্য শুভ্রবর্ণ বৃহৎকায় বৃষরাজ আনীত হইল,তাহার বিশাল পৃষ্ঠদেশ ব্যাঘ্রের চর্ম্মে আচ্ছাদিত ছিল, তাহার প্রকাণ্ড আকৃতি শিবের প্রতি ভক্তি প্রযুক্ত তাঁহার আরোহণের সুবিধার জন্য সে আপনিই হ্রস্বীভূত করিয়া ছিল, শিব নন্দীর হস্ত ধারণ পূর্ব্বক তদুপরি আরোহণ করিয়া যাত্রা করিলেন॥ ৩৭॥

Supporting himself on his attendant Nandi's arm, he mounted his bulky bull, whose spacious back was covered with a tiger's

skin, and who from his reverence for the God, contracted his bulk, so that the deity might with ease climb to his top, when mounted, he seemed to be riding his favorite hill Kailasa itself, and started on his way (37)

न मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः
पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥ ३८ ॥

अन्वय. । तं देवं अनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः मातरः प्रभामण्डलरेणुगौरैः मुखैः अन्तरीक्षं पद्माकरं चक्रुः इव ॥ ३८ ॥

वाच्यः । तं देवं अनुव्रजन्तीभिः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाभिः मातृभिः प्रभामण्डलरेणुगौरैः मुखैः अन्तरीक्षं पद्माकरं कृतमिव ॥ ३८ ॥

तमिति । तं देवम् अनुव्रजन्त्यः अनुगच्छन्त्यः स्ववाहनानां क्षोभेण प्रकम्पेन चलावतंसाः चलकुण्डलाः मातरः सप्त मातृकाः प्रभामण्डलानि एव रेणवः परागाः तैः गौरैः अवदातैः । "गौरोऽरुणे सिते पीते" इति यादवः । मुखैः अन्तरीक्षम् आकाशम् पद्माकरमिव चक्रुः ॥ ३८ ॥

भावार्थः । शिवं अनुगच्छन्त्यः स्वस्ववाहनक्षोभचलितकुण्डलाः ब्राह्मी प्रभृतयो मातरः प्रभाजालपरागाढ्यैः मुखकमलैः नभोवर्त्म कमलाकरं इव कृतवत्यः । तासां मुखकमलैः आकाशमपि कमलाकर इव अलक्ष्यत ॥ ३८ ॥

The purport is—that their beaming countenances grouped together looked like lotuses with pollens upon them

সপ্ত মাতৃকা, প্রভুর পশ্চাৎ পশ্চাৎ চলিলেন, নিজ নিজ বাহনের গমন প্রযুক্ত তাঁহাদিগের কর্ণের কুণ্ডল দুলিতে লাগিল, আর পদ্ম সদৃশ মুখের চতুঃপার্শ্বে পরাগেরন্যায় মণ্ডলাকার প্রভা দৃষ্ট হইল, তাহাতে আকাশ যেন পদ্মে আকীর্ণ হইয়াছে জ্ঞান হইল ॥ ৩৮ ॥

As the divine mothers marched behind the God on the aerial path, their ear rings waving from the motion of the animals they were mounted upon, the lustre round their fair faces looked like the lotus pollens, and the sky looked like a lotus bed (38)

तासाञ्च पश्चात् कनकप्रभाणां
काली कपालाभरणा चकाशे ।
बलाकिनी नीलपयोदराजी
दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ॥ ३९ ॥

अन्वयः । कनकप्रभाणां तासां च पश्चात् कपालाभरणा काली दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदा बलाकिनी नीलपयोदराजी इव चकाशे ॥ ३९ ॥

वाच्यः । कपालाभरणया काल्या दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदया बलाकिन्या नीलपयोदराज्या इव चकाशे ॥ ३९ ॥

तासामिति । कनकप्रभाणाम् सुवर्णवर्णानाम् तासाम् मातृणाम् पश्चात् कपालाभरणा सितकपालालङ्कारेत्यर्थः । काली महाकाली देवी च । कृष्णवर्णत्वसूचनाय कालीत्यस्या अभिधानम् । बलाकिनी बलाकावती । ब्रीह्यादित्वादिनिः । दूरम् यथा तथा पुरः अग्रे क्षिप्ता प्रसारिता शतह्रदा विद्युत् यया सा तथोक्ता । नील पयोदराजी कालमेघपङ्क्तिः इव चकाशे ॥ ३९ ॥

भावार्थः । काञ्चनप्रभाणां तासां मातॄणां पश्चात् गच्छन्ती नरमुण्डमालिनी काली अग्रतः दूरक्षिप्तविद्युन्माला बकपङ्क्तिमती नीलजलदराजी इव शुशुभे ॥ ३९ ॥

সুবর্ণ তুল্য কান্তি বিশিষ্ট সেই সপ্তমাতৃকার পশ্চাতে নরমুণ্ডমালা ধারিণী কালীকে তদ্রূপ দেখাইতে লাগিল, যেমন সম্মুখের দিকে দূরে বিদ্যুৎ উদয় হইতেছে, নিকটে বিস্তর বকপক্ষী উড্ডীয়মান, এতাদৃশ নীল বর্ণ মেঘ মালাকে দেখাইয়া থাকে ॥ ৩৯ ॥

Behind these ladies glittering like gold, the sable goddess ornamented with sculls, beamed, looking like a line of blue rain-clouds that throws lightnings far away in its front, while a number of small white cranes hover round it (39)

ततो गणैः शूलभृतः पुरोगै-
रुदीरितो मङ्गलतूर्य्यघोषः।
विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥ ४० ॥

अन्वयः। ततः शूलभृतः पुरोगैः गणैः उदीरितः मङ्गलतूर्य्यघोषः विमानशृङ्गाणि अवगाहमानः सन् सुरेभ्यः सेवावसरं शशंस ॥ ४० ॥

वाच्यः। उदीरितेन मङ्गलतूर्य्यघोषेण विमानशृङ्गाणि अवगाहमानेन सता सेवावसरः शशंसे ॥ ४० ॥

तत इति। ततः अनन्तरम् शूलभृतः शिवस्य पुरो गच्छन्तीति पुरोगैः अग्रेसरैः। अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यमिति गमेर्ड प्रत्ययः। गणैः प्रमथैः उदीरितः उत्पादितः मङ्गलतूर्य्यघोषः मङ्गलवाद्यध्वनिः विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः सर्व्वसुरेभ्यः विमानस्थेभ्यः सेवावसरं शशंस। सुराः प्रस्थानतूर्य्यध्वनिमाकर्ण्य अयमेव नः सेवावसर इत्याजग्मु-रित्यर्थः ॥ ४० ॥

भावार्थः। अथ हरपुरःसरैः प्रमथगणैः सानन्दं उदीरितो मङ्गलतूर्य्यनिस्वनः विमानाग्रं अतिक्रम्य सुरेभ्यः हरसेवावसरं आवेदयत् ॥ ४० ॥

তদনন্তর শিবের অগ্রগামী প্রমথগণ বিবাহের বাদ্য আরম্ভ করিল, উহা বিমানের অগ্রভাগ পর্য্যন্ত স্পর্শ করিলে দেবতারা জানিলেন যে শিবের সেবা করিবার সময় উপস্থিত ॥ ৪০ ॥

Then the goblins, who marched in front of the god who held a trident in his hand produced a noise from musical instruments suited to auspicious occasions like that of marriage, which reached the tops of aerial cars, and intimated to the gods that this was the time for them to attend upon the Lord (40)

उपाददे तस्य सहस्ररश्मि-
स्त्वष्ट्रा नवं निर्म्मितमातपत्रम्।

स तद्दुकूलादविदूरमौलि-
र्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥ ४१ ॥

अन्वय। सहस्ररश्मिः त्वष्टा निर्मितं नवं आतपत्रं तस्य उपादत्ते, तद्दुकूलात् अविदूरमौलि स मूर्ध्नि पतद्गङ्गः इव बभौ ॥ ४१ ॥

वाच्य। सहस्ररश्मिना त्वष्टा निर्मितं नवं आतपत्रं तस्य उपादत्ते। तद्दुकूलात् अविदूरमौलिना तेन मूर्ध्नि पतद्गङ्गेणेव बभे ॥ ४१ ॥

उपेति। सुराणां सेवाप्रकारमाह। तस्य हरस्य सहस्ररश्मिः सूर्यः त्वष्टा विश्वकर्मणा निर्मितं नवमातपत्रम् उपादत्ते धृतवानित्यर्थः। उत्प्रेक्षते तद्दुकूलात्तस्यातपत्रस्य प्रान्तलम्बिनः दुकूलादविदूरमौलि तद्दुकूलस्यासन्नमौलिरित्यर्थः। स हर उत्तमाङ्गे शिरसि। 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः। पतन्ती गङ्गा यस्य स पतद्गङ्ग इव बभौ। तद्दुकूलादित्यत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति दूरार्थयोगे विकल्पेन पञ्चमी। नार्थेनोक्तम् धन्यारादित्यत्र धाराच्छब्दस्यार्थग्रहणार्थत्वात् पञ्चमौलि तद्वनाकरम्। किञ्चास्य शास्त्रोक्तविकल्पापवादत्वात् दूर ग्रामस्येत्यादि षष्ठीप्रयोग दूरापास्त स्यादित्युपेक्षणीयमेव ॥ ४१ ॥

भावार्थ। दिवाकर अपि विश्वकर्मणा रचित अभिनव पट्टातपत्रेण अधारयत् तस्य च शिर आतपत्रान्तिकगत तथा पतद्गङ्ग इव अलक्ष्यत ॥ ४१ ॥

বিশ্বকর্ম্মা এক নূতন ছত্র নির্ম্মাণ করিয়া দিয়াছিলেন, সূর্য্যদেব শিবের মস্তকে সেই ছত্র ধারণ করিলেন। তৎকালে ছত্রের প্রান্তে লম্বমান পটবস্ত্র শিবের মস্তকের নিকটবর্ত্তী হওয়াতে জ্ঞান হইতে লাগিল যেন গঙ্গার স্রোত তথায় পতিত হইতেছে ॥ ৪১ ॥

The thousand beamed luminary (the sun) held over his head a sun-shade newly made by the artisan of the gods When the crest of the Lord was not very far from its white silken fringe, it seemed as if the stream of Ganga was falling upon his head (41)

मूर्त्ते च गङ्गायमुने तदानीं
सचामरे देवमसेविषाताम्।
समुद्रगारूपविपर्य्ययेऽपि
सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥ ४२ ॥

अन्वयः। तदानीं मूर्त्ते गङ्गायमुने च सचामरे (सत्यौ) समुद्रगारूपविपर्य्यये अपि, सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे तं देव असेविषातां ॥ ४२ ॥

वाच्य। तदानीं मूर्त्ताभ्यां गङ्गायमुनाभ्यां च सचामराभ्यां सतीभ्यां समुद्रगारूपविपर्य्यये अपि सहंसपाताभ्यामिव लक्ष्यमाणाभ्यां सः देवः असेवि ॥ ४२ ॥

मूर्त्ते इति। गङ्गा च यमुना च गङ्गायमुने मूर्त्ते विग्रहधारिण्यौ सचामरे चामरसहिते सत्यौ अतएव समुद्रगा नदी तस्या रूपम् स्वरूप तस्य विपर्य्यये अपि अभावे अपि। सह हंसपातेन हंससञ्चारेण वर्त्तते इति सहंसपाते इव तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहि। वोपसर्जनस्येति सभाव। लक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यौ तदानीम् विवाह समये देवमसेविषाताम् अभजताम्। सेवतेर्लुङ्। गङ्गायमुने चामरग्राहिण्यौ देव मुपतस्थाते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

भावार्थ। तदा च मूर्त्तिमती भागीरथी यमुना च शुभ्र चामरद्वय मादाय तं हरं असेवेतां, तदानीं तयो नदीत्वपरिहारे अपि, धवलचामरग्रहणात् हंसपात इव लक्ष्यते स्म ॥ ४२ ॥

তখন গঙ্গা আর যমুনা মূর্ত্তিমতী হইয়া চামর ব্যজন করত প্রভুর সেবায় নিযুক্ত হইলেন। সেই চামর দেখিয়া জ্ঞান হইল যে যদিও ইঁহারা নদীর মূর্ত্তি ত্যাগ করিয়াছেন, তথাপি এখনও যেন ইঁহাদের উপর হংস আসিয়া বসিতেছে ॥৪২॥

And the two rivers, the Ganges and the Yamuna, assumed a form and waving a hair fan, rendered service to the Lord, so that it

seemed, in spite of their not appearing as rivers, as if a number of geese was flying over them (42)

तमभ्यगच्छत् प्रथमोविधाता
श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य
संवर्द्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः । प्रथमोविधाता साक्षात् श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषः च जय इति वाचा अस्य महिमानं संवर्द्धयन्तौ तं अभ्यगच्छत् ॥ ४३ ॥

वाच्यः । प्रथमेन विधात्रा श्रीवत्सलक्ष्मणा साक्षात् पुरुषेण च जय इति वाचा अस्य महिमानं संवर्द्धयद्भ्यां सः अभ्यगम्यत ॥४३॥

तमिति । प्रथमः आद्यः विधाता चतुर्मुखः तथा श्रीवत्सलक्ष्मा श्रीवत्साङ्कः पुरुषः विष्णुश्च साक्षात् तम् देवम् अभ्यगच्छत् संमुखमाययौ किं कुर्वन्तौ जयेति वाचा जय शब्देन अस्य ईश्वरस्य महिमानम् महत्त्वम् हविषा वह्निमिव संवर्द्धयन्तौ वृद्धिं गमयन्तौ ॥ ४३ ॥

भावार्थः । अथ ब्रह्मा, हरिः च, जय जय शङ्करस्य इति उद्घोषयन् हविषा वह्निम् इव अस्य महिमानं वर्द्धयित्वा अनुसमार ॥ ४३ ॥

প্রথম প্রজাপতি ব্রহ্মা আর বক্ষঃস্থলে শ্রীবৎস চিহ্নধারী পুরুষোত্তম নারায়ণ তাঁহার সম্মুখে উপস্থিত হইলেন। তাঁহাদিগের মুখ-বিনির্গত জয়-ধ্বনিতে শিবের মহিমা যেমনি বৃদ্ধি পাইতে লাগিল, যেরূপ ঘৃতাহুতি দ্বারা অগ্নির তেজঃপ্রভা বৃদ্ধি হয় ॥ ৪৩ ॥

एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा
सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥ ४४ ॥

अन्वय. । सा एका एव मूर्त्तिः त्रिधा बिभिदे, एषां प्रथमावरत्वं सामान्यं कदाचित् विष्णोः हरः (आद्यः) तस्य हरिः, तयोः वेधाः (कदाचित्) तौ अपि धातुः आद्यौ ॥ ४४ ॥

वाच्यः । तया एकया एव त्रिधा मूर्त्या बिभिदे ॥ ४४ ॥

न चानुचितमेतदुक्तमित्याह,—

एकैवेति । सा एकैव मूर्त्तिस्त्रिधा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकत्वेन बिभिदे चौपाधिकोऽयं भेदो न वास्तविक इत्यर्थः । अतएव एषाम् त्रयाणाम् प्रथमावरभावः प्रथमावरत्वम् ज्येष्ठकनिष्ठभावः सामान्यम् साधारणम् इच्छया सर्वे ज्येष्ठा भवन्ति कनिष्ठाश्चेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति कदाचित् विष्णोः हरः आद्यः कदाचित् हरिस्तस्याद्यः कदाचित् वेधाः तयोः हरिहरयोः आद्यः कदाचित् तौ हरिहरौ अपि धातुः वेधसः आद्यौ एवमेतेषां पौर्वापर्यमनियतमिति दर्शितम् ॥ ४४ ॥

भावार्थ । सा एका मूर्त्तिः कार्य्यभेदात् भेदत्रय अभजत एषां ज्येष्ठकनिष्ठत्वं साधारण, कदाचित् हर एव विष्णोः पूर्व्वज विष्णु वा कदाचित् हरस्य पूर्व्वज कदाचित् विधाता अपि तयोः पूर्व्वज कदाचित् हरिहरौ अपि विधातुः प्रथमजौ ॥४४॥

এই তিন দেব অর্থাৎ ব্রহ্মা বিষ্ণু মহেশ্বর, ইঁহারা একই শরীর, কেবল তিন মূর্ত্তি রূপে পৃথক হইয়াছিলেন, ইঁহারা প্রত্যেকেই প্রধানও বটেন, অপ্রধানও বটেন। কখন বিষ্ণু অপেক্ষা শিব প্রধান, কখন শিব অপেক্ষা বিষ্ণু, কখন ব্রহ্মা তাঁহাদিগের উভয় অপেক্ষা, কখন বা তাঁহারা উভয়ে শিব অপেক্ষা, প্রধান বলিয়া পরিগণিত হয়েন ॥ ৪৪ ॥

It was the same identical divine personality that divided into three, their rank as high or low is common to all, Siva is above Vishnu at time, Vishnu above him, Brahma above both of them and they too above Brahma again (44)

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः
श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञा-
स्तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ ४५ ॥

अन्वयः । पुरुहूतमुख्याः लोकपालाः श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः (सन्तः) तथा दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञाः तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः (सन्तः) प्रणेमुः ॥ ४५ ॥

वाच्यः । पुरुहूतमुख्यैः लोकपालैः श्रीलक्षणोत्सर्ग विनीतवेषैः (सद्भिः) दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञैः तद्दर्शितैः प्राञ्जलिभिः सः (शिवः) प्रणेमे ॥ ४५ ॥

तमिति । पुरुहूतमुख्याः इन्द्रादयः लोकपालाः श्रीलक्षणानाम् ऐश्वर्यचिह्नानां छत्रचामरवाहनानाम् उत्सर्गेण त्यागेन विनीतवेषाः सन्तः तथा दृष्टिप्रदाने दर्शन निमित्ते दर्शनप्रदानार्थमित्यर्थः । कृता नन्दिनि प्रतीहारस्य संज्ञा सङ्केतो यैस्तादृशाः मम दर्शनं दापयेति नन्दिनं प्रति कृतहस्तादिसूचना इत्यर्थः । 'संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना' इत्यमरः । तद्दर्शिताः तेन नन्दिना दर्शिताः अयमिन्द्रः प्रणमति अयं चन्द्र इत्याद्युक्तिपूर्वकं निवेदिताः प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः सन्तः तम् भवम् प्रणेमुः प्रणताः ॥ ४५ ॥

भावार्थः । छत्रचामरादिपरिहारेण विनीतवेषाः इन्द्रप्रभृतयः लोकपालाः शिवप्रणामकरणार्थं नन्दिनं चावेद्य तेन च दर्शिताः कृताञ्जलयः तं नमन्तिस्म ॥४५॥

ইন্দ্র আদি দিক্‌পালগণ আপনাদিগের রাজচিহ্ন সমস্ত পরিত্যাগ পূর্ব্বক তাঁহার নিকট উপস্থিত হইয়া নন্দীকে সঙ্কেত করিলেন যে প্রভুর সঙ্গে দেখা করাইয়া দাও, নন্দী দেখাইয়া দিলে তাঁহারা কৃতাঞ্জলি পুটে প্রণাম করিতে লাগিলেন ॥ ৪৫ ॥

The rulers of regions, with Indra at their head, in a modest garb, having got rid of the insignia of their exalted rank,—making

signs to Nandi to draw the notice of the Lord,—introduced by him, offered their bow with joined palms. (45)

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्त्रयोनिं,
वाचा हरिं, वृत्रहणं स्मितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्,
सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः। शिवः मूर्द्धः कम्पेन शतपत्त्रयोनिं, वाचा हरिं, स्मितेन वृत्रहणं, अशेषान् सुरान् आलोकमात्रेण यथाप्रधान सम्भावयामास ॥ ४६ ॥

वाच्य । (तेन देवेन) मूर्द्धः कम्पेन शतपत्त्रयोनिः, वाचा हरिः, स्मितेन वृत्रहा अशेषाः सुराश्च आलोकमात्रेण यथा-प्रधानं सम्भावयाञ्चक्रिरे ॥ ४६ ॥

कम्पेनेति। स देवः शतपत्त्रयोनिम् चतुर्मुखम् मूर्ध्नः कम्पेन तथा हरिं वाचा सम्भाषणेन वृत्र हतवन्त वृत्रहणम् इन्द्रम् अल्पमन्दहासेन स्मितेन इति स्मित्। स्मितेन मन्दहासेन अशेषान् सुरानालोकमात्रेण दृष्टिमात्रेण इत्यर्थः यथाप्रधानम् यथार्हम् सम्भा वयामास ॥ ४६ ॥

भावार्थ। स तु शिवः शिरः कम्पेन ब्रह्माणं आलापेन हरिं ईषद्धासेन अमरेशं, दर्शनमात्रेण च समस्तान् देवान् क्रमशः यथाप्रधानं सम्भावयामास ॥ ४६ ॥

শিব ব্রহ্মার প্রতি কিঞ্চিৎ মস্তক সঞ্চালিত করিলেন, হরির সহিত আলাপ করিলেন, ইন্দ্রের প্রতি ঈষৎ হাস্য করিলেন, আর অন্যান্য অশেষ দেবতার প্রতি দৃষ্টিপাত মাত্র করিলেন। এই রূপে যে প্রকার সম্মানের উপযুক্ত, তিনি তাঁহাকে তদনুরূপ সম্মান দ্বারা আপ্যায়িত করিতে লাগিলেন ॥ ৪৬ ॥

He greeted one and all by a courtesy suited to each one's rank, thus he nodded towards him, the lotus-born God (Brahma), to Hari, he spoke a word or two, met Indra with a smile, and the rest of the gods simply by a look. (46)

तस्मै जयाशी: ससृजे पुरस्तात्
सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
विवाहयज्ञे वितते़ऽत्र यूय-
मध्वर्य्यवः पूर्ववृता मयेति ॥ ৪৭ ॥

अन्वय । सप्तर्षिभिः पुरस्तात् तस्मै (शिवाय) "जय" इति आशीः ससृजे । (शिवः) अत्र वितते विवाहयज्ञे यूयं मया पूर्व्ववृता, अध्वर्य्यव इति तान् स्मितपूर्व्वमाह ॥ ৪৭ ॥

वाच्य.। पुरस्तात् सप्तर्षयः तस्मै जयाशिषं ससृजुः । ते स्मितपूर्व्वमुच्यन्ते ॥ ৪৭ ॥

तस्मा इति । तस्मै शिवाय सप्तर्षिभिः दिक्‌षष्ठी संज्ञायाम् इति समासः । पुरस्तात् अग्रे जयेति आशीः ससृजे प्रयुक्ता । तान् सप्तर्षीन् स्मितपूर्व्वमाह किमिति । वितते विस्तृते प्रवर्त्तिते विवाह एव यज्ञ तस्मिन् यूयम् मया पूर्व्वम् एव वृता प्रार्थिता अध्वर्य्यव ऋत्विज इति विशेषवाचिना सामान्यमुक्तम् ॥ ৪৭ ॥

भावार्थ । अथ सप्तर्षय हराय जयाशिष व्यसृजन् स च तान् सस्मित आह, विस्तृते अस्मिन् विवाहाध्वरे मया पूर्व्वं वृता ऋत्विज एव भवन्त ॥ ৪৭ ॥

সপ্তঋষি তাঁহার সম্মুখে আসিয়া জয় হউক বলিয়া আশীর্ব্বাদ করিলেন। তিনি ঈষৎ হাস্য পূর্ব্বক কহিলেন, এই যে বিবাহযজ্ঞ উপস্থিত, ইহার পৌরোহিত্য করিবার নিমিত্ত অগ্রেই আমি আপনাদিগকে বরণ করিয়া রাখিয়াছি ॥ ৪৭ ॥

The seven aerial saints stood before him, and uttered a blessing, wishing 'victory' to him, he smilingly spoke to them,—'In this nuptial rite which has been set on foot, you are the officiating priests selected by me from the first.' (47)

विश्वावसुप्रागहरैः प्रवीणैः
संगीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य-
स्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥ ४८ ॥

अन्वय । प्रवीणैः विश्वावसुप्रायेहरैः सङ्गीयमानत्रिपुरावदान, अध्वान्तविकारलङ्घ्य ताराधिपखण्डधारी (शिव) अध्वान ततार ॥ ४८ ॥

वाच्य । प्रवीणैः विश्वावसुप्रायेहरैः सङ्गीयमानत्रिपुरावदानेन अध्वान्तविकारलङ्घ्येण ताराधिपखण्डधारिणा अध्वा तेरे ॥ ४८ ॥

विश्वावसिति । विश्वावसु नाम कश्चिद् गन्धर्वः देवगायक तत्प्रायेहरैः तत्प्रमुखैः प्रवीणैः प्रकृष्टवीणैः निपुणैर्वा । प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता इत्यमर । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् । तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादिना समाहारसमास । पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य स नपुंसकमिति सूत्रद्वयी इति स्त्रीलिङ्गान्तता निषेध । त्रिपुरस्य सम्बन्धि अवदानम् पूर्ववृत्तं कर्म विजयरूपम् त्रिपुरावदानम् तत् सङ्गीयमानम् स्तूयमान यस्य स तथोक्त । 'अवदान कर्म वृत्तम्' इत्यमर । ध्वान्तम् तमो मोह इति यावत तद्विकारश्च रागादिना लङ्घ्योऽभिभवनीयो न भवतीति अध्वान्तविकारलङ्घ्य विवाहादिकन्तु तस्य लीलेत्यर्थ । ताराधिपखण्डधारी चन्द्रशेखर प्रभु अध्वानम् मार्गम् ततार अत्यगच्छत् ॥ ४८ ॥

भावार्थ । विश्वावसु नाम कश्चिद् गन्धर्व तमसा अलङ्घ्य चन्द्रशेखर स शिव यदा अध्वान अतिपपात तदा अनुरागात् वीणाविज्ञाननिपुणैः विश्वावसुप्रभृतिभि गन्धर्वगण त्रिपुरवध अधिकृत्य गुणगान चक्रे ॥ ४८ ॥

ध्वान्त = तमस् = तमोगुण = evil principle = passion विकार = effect = manifestations लङ्घ्य = reachable = assailable

বিশ্বাবসু প্রভৃতি গন্ধর্ব্বগণ প্রকৃষ্ট রূপ বীণাবাদ্য সহকারে তাঁহার ত্রিপুর বিজয় বৃত্তান্ত গাইতে লাগিলেন। তাহা শ্রবণ করিতে করিতে তমোগুণাতীত চন্দ্রকলাধারী প্রভু গগনপথ অতিক্রম করিয়া যাইতে লাগিলেন ॥ ৪৮ ॥

Then the god the bearer of a fragment of the ruler of the stars (the moon) who was beyond the reach of all manifestations of passion proceeded on his way while the celestial musicians, Visvavasu and

others, adjusted their lutes, and sang his feats connected with the three aerial towns (48)

खे खेलगामी तमुवाह वाह-
सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।
तटाभिघातादिव लग्नपङ्के
धुन्वन् मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥ ४९ ॥

अन्वयः । खे खेलगामी सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः वाहः प्रोतघने तटाभिघातात् लग्नपङ्के इव (स्थिते) विषाणे मुहुर्धुन्वन् तं हरं उवाह ॥ ४९ ॥

वाच्यः । खे खेलगामिना सशब्दचामीकरकिङ्किणीकेन वाहेन सः हरः ऊहे ॥ ४९ ॥

खे इति । खे आकाशे खेलं सुन्दरं गच्छतीति खेलगामी सशब्दा ध्वनयमाना चामीकरकिङ्किण्यः काञ्चनक्षुद्रघण्टिका यस्य स तथोक्तः । "किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका" इत्यमरः । "नद्यृतश्च" इति कप् वाह्यते अनेनेति वाहो वृषभः । करणे घञ् । प्रोतघने स्यूतमेघे अत एव तटाभिघातात् रोधोभेदात् लग्नपङ्के स्थितकर्दमे इव स्थिते विषाणे शृङ्गे मुहुर्धुन्वन् तम् हरम् उवाह वहति स्म ॥ ४९ ॥

भावार्थ । आकाशमार्गे, सलील गच्छन् शब्दितस्वर्णकिङ्किणीकः वृषभः मेघसंयुक्तया मलिनार्द्र, वप्रक्रीडया लग्नपङ्क इव विषाणद्वयं कम्पयन् तं वहति स्म ॥ ४९ ॥

তাঁহার বাহন বৃষভ তাঁহাকে বহন করত রমণীয় গতিতে গগনে গমন করিতে লাগিল, তাহার গলদেশে লম্বমান স্বর্ণময় ক্ষুদ্র ঘণ্টা গুলি বাজিতে লাগিল, আর যখন যখন তাহার দুই শৃঙ্গ মেঘে বিদ্ধ হয়, তখনই সে দুই শৃঙ্গ সঞ্চালন করে, যেন মনে হয় যে নদীতীর খনন করিয়া উহাতে কর্দম সংলগ্ন হইয়াছে ॥ ৪৯ ॥

The bull he rode carried him along the aerial path, moving at an excellent pace, small bells of gold jingling under his throat, shaking his horns as they got imbedded in the clouds as when mud sticks to them on his playfully digging the banks of a river (49)

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं
नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्त्तात् ।
पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातैः
सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणः ॥ ५० ॥

अन्वयः । स अप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं पुरोविलग्नैः हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः कृष्यमाण इव मुहूर्त्तात् प्रापत् ॥ ५० ॥

वाच्यः । तेन अप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं प्रापि ॥ ५० ॥

स इति । स वाहः न प्राप्तः पराभियोगः शत्रुसमाक्रान्तिर्येन तत्तथोक्तं नगेन्द्रेण हिमवता गुप्तम् रक्षितम् नगरम् ओषधिप्रस्थम् पुरः अग्रे विलग्नैः सक्तैः हरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैः कृष्यमाण इव मुहूर्त्तात् प्रापत् अन्यथा कथं दूरस्थप्राप्तिः स्यादिति भावः । पुरः प्रसृता हरदृष्टयः पिङ्गलवर्णत्वात् सौवर्णानि वृषाकर्षणदामानीव उत्प्रेक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

भावार्थः । अथ स शिवः, अलब्धद्विषदाक्रमणं हिमालयरक्षितं नगरं अचिरात् एव प्राप । तेन च कविना उत्प्रेक्ष्यते, पुरोनिहितैः हरनेत्रपातैः सुवर्णसूत्रैः कृष्यमाण इव त्वरेण प्राप ॥ ५० ॥

সেই বৃষ মুহূর্ত মধ্যে ওষধিপ্রস্থ নগরীতে উপনীত হইল, যাহাকে কখন বিপক্ষে আক্রমণ করিতে পারে নাই। আর মহাদেবের দৃষ্টিপাত অগ্রভাগে ধাবমান হইয়া সুবর্ণ শৃঙ্খলার ন্যায় তাহাকে আকর্ষণ করাতেই যেন সে অত শীঘ্র উপস্থিত হইল ॥ ৫০ ॥

He reached within an hour the city protected by the Mountain King never before attacked by a hostile force, as if dragged forward by the glances of Siva, ever impatiently cast towards the front which like a golden chain pulled him on (50)

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।

स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गा-
दासन्नभूपृष्ठमियाय देवः॥ ५१ ॥

अन्वयः। तस्य उपकण्ठे कुतूहलात् उन्मुखपौरदृष्टः घननीलकण्ठः देवः स्वबाणचिह्नात् मार्गात् अवतीर्य आसन्नभूपृष्ठं इयाय ॥ ५१ ॥

वाच्यः। उन्मुखपौरदृष्टेन घननीलकण्ठेन देवेन आसन्नभूपृष्ठं ईये ॥ ५१ ॥

तस्येति। तस्य पुरस्य उपकण्ठे अन्तिके घन मेघ इव नील कण्ठो यस्य स घननीलकण्ठः देवः कुतूहलात् दर्शनौत्सुक्यात् उन्मुखैः पौरैः दृष्टः सन् स्वबाणचिह्नात् त्रिपुरविजयसमये स्वबाणाङ्कितात् मार्गात् कुतश्चिदाकाशदेशात् अवतीर्य अवरुह्य आसन्नभूपृष्ठम् निकटभूतलम् इयाय प्राप ॥ ५१ ॥

भावार्थः। अथ स घननीलनीलकण्ठः शिवः हिमालयनगरस्य समीपे त्रिपुरासुरवधार्थं निजबाणाङ्कितनभोमार्गात् अवतीर्य सविस्मयं नागरिकैः आलोकितः भूतलं प्राप ॥ ५१ ॥

In the destruction of the three aerial towns, his shaft flew through the air, hence the sky bore its marks

নগরের নিকটে মেঘের ন্যায় নীলবর্ণ কণ্ঠধারী প্রভু, ত্রিপুরাসুরের ধ্বংস কালে আপন বাণ যে পথে প্রেরণ করিয়াছিলেন, সেই আকাশ পথ হইতে অবতরণ করিতে লাগিলেন, পুরবাসীরা আশ্চর্য্য হইয়া মস্তক উত্তোলন পূর্ব্বক দেখিতে লাগিল, তিনি সন্নিহিত ভূমিতলে অবতীর্ণ হইলেন। ৫১।

In the vicinity of the town the god whose throat was blue as a cloud, descended from the path which once bore the mark of his shaft, while the citizens gazed with faces raised; and he came down upon a spot which was near below (51)

तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढै-
र्वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती।

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीत:
प्रफुल्लवृच्चै: कटकैरिव स्वै. ॥ ५२ ॥

अन्वय:। आगमनप्रतीत. गिरिचक्रवर्त्ती ऋद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढै: गजानां वृन्दै. प्रफुल्लवृच्चै: स्वं कटकैरिव तं प्रत्युज्जगाम ॥ ५२ ॥

वाच्य:। आगमनप्रतीतेन गिरिचक्रवर्त्तिना स: प्रत्युज्जगमे ॥ ५२ ॥

तमिति। आगमनेन शिवागमनेन प्रतीत हृष्ट गिरिचक्रवर्त्ती पर्वताधिराज हिमवान् ऋद्धिमता वस्त्रालङ्कारादिसम्पन्नेन बन्धुजनेन अधिरूढै अनेन बन्धूनां सम्मान्य सूचितम। गजानां वृन्दे प्रफुल्ला विकसितकुसुमा: वृचा येषु तै स्वै स्वकीयै कटकै नितम्बै इव तम् हरम् प्रत्युज्जगाम अभिययौ। "कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे." इत्यमर ॥ ५२ ॥

भावार्थ। अथ शिवागमनप्रीत: पर्व्वतनाथ: गजारूढै: सपर्द्धिमद्भि: स्वजनवर्गै: सार्द्धं तदभ्यर्थनार्थं स्वय एव आजगाम येन कवि: उत्प्रेचते, पुष्पितपादपै कटकै उपलचित इव लच्यते स्म ॥ ५२ ॥

গিরিরাজ তাঁহার আগমনে আহ্লাদিত হইয়া সম্মানার্থ অগ্রসর হইয়া গেলেন, তাঁহার সঙ্গে দলে দলে হস্তী চলিল, তদুপরি সুসমৃদ্ধ পরিচ্ছদধারী তাঁহার আত্মীয় স্বজনেরা উপবিষ্ট ছিলেন, তাহাতে জ্ঞান হইল যেন হিমালয়ের এক এক কটক যাইতেছে এবং তদুপরি বিকসিত কুসুমশালী বৃক্ষগণ বিরাজ করিতেছে ॥ ৫২ ॥

The emperor of hills, gladdened by the arrival of the god, came forward to meet him, with many elephants, ridden by his relatives magnificently dressed, the suite seeming to be a number of his own mountain peaks with flowering trees growing upon them (52)

वर्गावुभौ देवमहीधराणां
द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने।

समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ
भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥ ५३ ।

अन्वय । दूरविसर्पिघोषौ देवमहीधराणां उभौ वर्गौ उद्घट्टितापिधाने पुरस्यद्वारे भिन्नैकसेतू पयसामोघौ इव समीयतुः ॥ ५३ ॥

वाच्य । दूरविसर्पिघोषाभ्यां देवमहीधरणां उभाभ्यां वर्गाभ्यां भिन्नैकसेतुभ्यां पयसामोघाभ्यामिव समीये ॥ ५३ ॥

समाविति । दूरविसर्पी दूरगामी घोष ध्वनिर्ययोस्तौ देवाश्च महीधराश्च तेषाम् देवमहीधराणाम् उभौ वर्गौ उद्घट्टितापिधाने अपनीतकपाटे पुरस्य द्वारे भिन्न दीर्घ एकसेतु याभ्यां तौ भिन्नैकसेतू पयसामोघौ प्रवाहौ इव समीयतु सङ्गतौ ॥ ५३ ॥

भावार्थ । अथ दूरगकलरवा ते देवपक्षीया पर्व्वतपक्षीया च गणा विमुक्तकपाटे हिमालयस्य पुरद्वारे मध्यसेतुभङ्गात् सम आपतन्त जलौघाला इव समीयु ॥ ५३ ॥

পুরদ্বারের কপাট উদ্ঘাটিত হইলে তথায় দেবতাদিগের দল আর পর্ব্বত দিগের দল উভয় দলে সাক্ষাৎ হইল, সেই মিলনের কোলাহল অনেক দূর বিস্তারিত হইল যেরূপ উভয় সাধারণ এক সেতুভগ্ন করিয়া দুই দিক্ হইতে দুই জলরাশি আসিয়া মিলিত হইলে হইয়া থাকে ॥ ৫৩ ॥

Just at the city gate, its portals being flung wide, the two hosts one composed of gods and the other of hills, met each other, with a noise that spread far and wide, as when two large bodies of water meet, on the demolition of an intervening common dyke (53)

ह्रीमानभूद्भूमिधरो हरेण
त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूर-
मावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥

अन्वय । भूमिधरः त्रैलोक्यवन्द्येन हरेण कृतप्रणामः (सन्)

ह्रीमान् अभूत् स पूर्व्वं तस्य महिम्ना दूर आवर्ज्जितं आत्मशिर न विवेद हि ॥ ५४ ॥

वाच्य। भूमिधरेण कृतप्रणामेण (सता) ह्रीमता अभावि। तेन पूर्व्वं दूरं आवर्ज्जितं आत्मशिर विविदे ॥ ५४ ॥

ह्रीमानिति। भूमिधर हिमवान् त्रयीलोका त्रैलोक्यम् चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ् प्रत्यय। तस्य वन्द्येन नमस्कार्य्येण कृतप्रणाम सन्। 'ऋत्विक् पितृव्यश्वशुरमातुलानां यवीयसाम्। स्वयं प्रथम कुर्य्यात् प्रत्युत्थायाभिवादनम्' इति स्मरणात्। ह्रीमानभूत् महादेव प्रति स्वप्रणमनाचरणात् सङ्कोच प्रापेत्यर्थ। ननु विदितेश्वरमहिम्न स्वयं प्रागेव प्रणतस्य जामातुराचारमात्रस्वीकारे क सङ्कोच इति शङ्का निरस्यति,—पूर्व्वमिति हि यस्मात् स हिमवान् पूर्व्वम् प्रागेव तस्य ईश्वरस्य महिम्ना माहात्म्येन दूरम् अत्यन्तम् आवर्ज्जितम् नमितम् आत्मशिर न विवेद अत्र स्वय प्रणतत्वानुसन्धाने न सङ्कोच तद्नुसन्धानन्त्वीतस्वकार्य्याद्धीति भाव ॥ ५४ ॥

भावार्थ। त्रिभुवननमस्य शिव यदा श्वशुर इति हिमालय प्रणनाम, तदा स अधी महत्व मा नमस्कृतवान् इति लज्जा प्राप पर पूर्व्वं शिवमाहात्म्येन आत्मन शिर-श्च नत आसीत् इति, न ज्ञातवान् एव प्रणाम आचार न तु गौरवाधिक्य ॥ ५४ ॥

The purport is .—There was no occasion for the Mountain to be ashamed at being so humbly saluted by a god of a superior rank, he ought to have known that it was merely conventional, and that every body knew his inferior position

ত্রিভুবনের পূজনীয় শিব প্রনাম করাতে গিরিরাজের লজ্জা বোধ হইল, তৎকালে তাঁহার স্মরণ ছিল না যে পূর্ব্ব হইতে শিবের মহিমার নিকট তাঁহার নিজ মস্তক অতিদূর পর্য্যন্ত অবনত হইয়াই আছে ॥ ৫৪ ॥

When Siva, the adored of all the three worlds bowed to the Mountain King the latter felt somewhat ashamed, forgetting that his own crown had been long lowered far in the presence of the greatness of the god (54)

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्री-
र्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य।

प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेन-
मागुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः । प्रीतियोगात् विकसन्मुखश्रीः सः जामातुः अग्रेसरतां उपेत्य एनं आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पं ऋद्धं मन्दिरं प्रावेशयत् ॥ ५५ ॥

वाच्यः । विकसन्मुखश्रिया तेन जामातुः अग्रेसरतां उपेत्य एषः आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पं ऋद्धं मन्दिरं प्रावेशि ॥ ५५ ॥

स इति । प्रीतियोगात् सन्तोषसम्बन्धात् विकसन्मुखश्रीः विकसन्ती मुखश्रीर्यस्य स तथोक्तः सः हिमवान् जायां मिमीते जानातीति जामातुः वरस्य । तृचोदरादित्वात्साधु । 'जामाता दुहितुः पतिरिति" अमरः अग्रेसरताम् पुरोगामित्वम् उपेत्य एनम् देवम् आगुल्फं पादग्रन्थिपर्यन्तं कीर्णानि पर्यस्तानि आपणमार्गेषु पण्यवीथिकासु पुष्पाणि यस्मिन् तत् आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् । "तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ" इत्यमरः । ऋद्धम् समृद्धम् मन्दिरम् नगरम् । "मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरोमकरालये" इति विश्वः । प्रावेशयत् ॥ ५५ ॥

भावार्थः । प्रीत्या प्रफुल्लाननः सः हिमालयः जामातरं हरं सहनीत्वा पुष्पप्रकरावकीर्णं पुरं प्रवेशयामास ॥ ५५ ॥

আনন্দবশে হিমালয়ের মুখশ্রী প্রফুল্ল হইল, তিনি জামাতাকে পথ দেখাইতে দেখাইতে আপনার সুসমৃদ্ধ নগরে প্রবেশ করাইলেন, তথায় তৎকালে রাজমার্গে এত রাশি রাশি পুষ্প বিস্তারিত হইয়াছিল যে, গুল্ফ পর্য্যন্ত নিমগ্ন হইয়া যায় ॥ ৫৫ ॥

With delight, there was a gladdened expression on his face; he proceeded, leading on his son-in-law, and made him enter his magnificent place, where in the market roads, there was a covering of flowers ankle deep (55)

तस्मिन् मुहूर्त्ते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसन्दर्शनलालसानाम् ।

प्रासादमालासु बभूवुरित्थं
त्यक्तान्यकार्य्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥

अन्वयः। तस्मिन् मुहूर्त्ते ईशानसन्दर्शनलालसानां पुरसुन्दरीणां प्रासादमालासु इत्थं त्यक्तान्यकार्य्याणि विचेष्टितानि बभूवुः ॥ ५६ ॥

वाच्य। त्यक्तान्यकार्य्यैः विचेष्टितैः बभूवे ॥ ५६ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन्मुहूर्त्ते हरपुरप्रवेशसमये ईशानस्य सन्दर्शने लालसानाम् लोलुपानाम्। "लोलुपो लोलुभो लोभी लालसो लम्पटश्च सः" इति यादवः। पुरसुन्दरीणाम् प्रासादमालासु इत्थम् वक्ष्यमाणप्रकारेण त्यक्तान्यकार्य्याणि विसृष्टकार्य्यान्तराणि विचेष्टितानि व्यापाराः। नपुंसके भावे क्तः इति क्तः बभूवुः आसन् ॥५६॥

भावार्थः। तस्मिन् क्षणे, शिवदर्शनसमुत्सुकानां पुरकामिनीनां चेष्टितानि कार्य्यान्तरं विहाय वक्ष्यमाणरूपाणि आसन् ॥ ५६ ॥

সেই সময়ে পুরবাসিনীরা শিবকে দেখিতে ব্যস্ত হইল, প্রত্যেক অট্টালিকা মধ্যে তাহারা অনন্যকর্ম্মা হওয়াতে নিম্ন লিখিত ব্যাপারগুলি ঘটিতে লাগিল ॥ ৫৬ ॥

At that hour, the fair dames of the city, in the palatial houses along the road, eager to have a look at the bridegroom Siva, conducted themselves in the following manner (56)

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या
कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः।
बन्धुं न सम्भावित एव तावत्
करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ५७ ॥

अन्वयः। आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचित् उद्वेष्टनवान्तमाल्यः केशपाशः करेण रुद्धोऽपि तावत् बन्धुं न सम्भावित एव ॥ ५७ ॥

वाच्यः । आलोकमार्गं व्रजन्ती काचित् उद्वेष्टनवान्तमाल्यं केशपाशं करेण बद्धं अपि बन्धुं न सम्भावितवती एव ॥ ५७ ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः,—

आलोकेति । आलोकमार्गम् दर्शनपथं गवाक्षमित्यर्थः । सहसा प्रयान्त्या गच्छन्त्या कयाचित् उद्वेष्टन, द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धन अतएव वान्तमाल्यः उद्गीर्णमाल्यश्च यः स उद्वेष्टनवान्तमाल्यः करेण बद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केशकलापः । "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे" इत्यमरः । तावत् आलोकमार्गप्राप्तिपर्य्यन्तम् बन्धुम् बन्धनायेत्यर्थः । न सम्भावितः न स्मृत एव ॥ ५७ ॥

भावार्थः । काचिन्नायिका शिवागमनवार्तां अवगम्य द्रुतं तद्दर्शनार्थं वातायनपथं धावन्ती स्खलितवेष्टनत्वात् पतन्माल्यं केशकलापं करधृतं अपि व्यग्रतया संयमनार्थं न सम्भावितवती ॥ ५७ ॥

কোন রমণী কেশপাশ বন্ধন করিতেছিলেন, হঠাৎ শিবকে দেখিতে গবাক্ষ পথে চলিলেন, তাঁহার কেশের বন্ধন শিথিল এবং অভ্যন্তরস্থ মালা বহির্গত হইয়া পড়িল, এবং হস্তে কেশকলাপ ধারণ করিয়া রহিলেন, আর বন্ধন করিবার অবকাশ রহিল না ॥ ৫৭ ॥

One lady,proceeded at once to the place whence she might see the sight ; the mass of her hair got untied, the garland of flowers that had been woven with it was at once thrown out of it ; she stopt her hair,by holding it in her hand, from being dishevelled and hanging down, not at all caring to tie it up. (57)

प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-
माक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

अन्वयः । काचित् प्रसाधिकालम्बितं द्रवरागं अग्रपादं आक्षिप्य उत्सृष्टलीलागतिः (सती) आगवाक्षात् पदवीं अलक्तकाङ्कां ततान ॥ ५८ ॥

अन्वयः। कयाचित् उत्सृष्टलीलागत्या (सत्या) पदवी अलक्तकाङ्का तेने ॥ ५८ ॥

प्रसाधिकेति। काचित् स्त्री प्रसाधिकया अलङ्कर्त्र्या आलम्बितम् रञ्जनार्थं धृतम् द्रवरागमेव आर्द्रालक्तकमेव अग्रपादम् पादस्य अग्रम् इति समानाधिकरणसमास। "हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्" इति वामन। तम् आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टलीलागति त्यक्तमन्दगमना सती आ गवाक्षात् गवाक्षपर्यन्तं पदव्यमेतत्। पदवीमलक्तकाङ्काम् लाक्षारसचिह्नाम् चकार ॥ ५८ ॥

भावार्थ.। काचित् च अलक्तकरञ्जनार्थं प्रसाधिकया गृहीत आर्द्रालक्तक एव पादाग्रं आक्षिप्य लीलामन्दगतिं परित्यज्य गवाक्षपर्य्यन्त पदवी मालक्तकपादचिह्नितां अकरोत् ॥ ५८ ॥

কেহ চরণে লাক্ষা দেওয়াইতেছিলেন, বেশ,ভূষা কারিণী পরিচারিকা চরণের অগ্রভাগ ধারণ করিয়াছিল, তখনও অলক্তক রস শুষ্ক হয় নাই; তিনি হঠাৎ চরণ উহার হস্ত হইতে আকর্ষণ করিয়া লইলেন, তখন আর বিলাস মন্থর গমনে যাওয়া হইল না, গবাক্ষ পর্য্যন্ত সমস্ত পথ লাক্ষা রসে রঞ্জিত করিয়া দ্রুতপদে চলিয়া গেলেন ॥ ৫৮ ॥

A second had her foot held in the hand of the woman who was painting it with lac, she snatched it with a jerk before the paint was dry, and running towards the window, forgetting her graceful steps, produced a series of foot prints painted with red. (58)

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥

अन्वयः। अपरा दक्षिणम् लोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा तथैव शलाकाम् वहन्ती वातायनसन्निकर्षं ययौ ॥ ५९ ॥

এক রমণী মুক্তাদ্বারা চন্দ্রহার গাঁথিতেছিলেন, অর্দ্ধেক গাঁথা হইয়াছে, এমন সময় সত্বর গাত্রোত্থান করিলেন, চন্দ্রহারের সূত্র চরণের বৃদ্ধাঙ্গুলিতে বাঁধা ছিল, প্রত্যেক পাদক্ষেপে মুক্তাগুলি খসিয়া পড়িতে লাগিল, পরিশেষে সেই সূত্র মাত্র অবশিষ্ট রহিল ॥ ৬১ ॥

Another had put together with pearls half of her waist string when she rose up in haste, and the pearls dropped out at every hurried step she made, till at last there remained only the bare twist of thread tied round the big toe of her foot (61)

तासां मुखैरासवगन्धगर्भै-
र्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

अन्वयः। सान्द्रकुतूहलानाम् तासां आसवगन्धगर्भैः विलोलनेत्रभ्रमरैः मुखैः व्याप्तान्तराः गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव आसन् ॥ ६२ ॥

वाच्यः। गवाक्षैः अभूयत ॥ ६२ ॥

तासामिति। तदानीं सान्द्रकुतूहलानाम् तासाम् स्त्रीणाम् आसवगन्धो गर्भे येषां तैः विलोलानि नेत्राणि एव भ्रमरा येषु तैः मुखैर्व्याप्तान्तराः गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् कमलालङ्कृता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

भावार्थः। हरदर्शनार्थे उत्सुकानां तासां कामिनीनां मधुगन्धगर्भैः चञ्चलनयनभ्रमरैः मुखैः परिव्याप्तान्तरा जालमार्गाः कमलविभूषिता इव अभवन् ॥ ६२ ॥

মদ্যপান করাতে সেই রমণীগণের মুখে মদিরার গন্ধ ছিল, আর চঞ্চল

ভাবার্থ । বাতায়নপথনিহিতদৃষ্টি: কাশ্চিৎ দ্রুতগমনাদবগলিতবসনগ্রন্থি ন ববন্ধ পর নাভিদেশনিহিতাঙ্গুরীয়প্রভক করেণ পরিধেয়বস্ত্রং ধৃত্বা অতিষ্ঠৎ ॥ ৬০ ॥

গবাক্ষে যাইবার সময় এক রমণীর কটিবস্ত্রের বন্ধন শিথিল হইয়া গিয়াছিল, তিনি গবাক্ষের ছিদ্রে দৃষ্টিদান পূর্ব্বক তাহা আর বাঁধিবার অবকাশ পাইলেন না, কেবল হস্তদ্বারা বস্ত্র ধারণ করিয়া রহিলেন, আর নাভিমধ্যে অলঙ্কারের প্রভা প্রবিষ্ট হইল ॥ ৬০ ॥

Another had the fastening of her cloth about her waist unloosed by reason of her rapid walk, she went to the window and remained gazing through its holes, holding her cloth with her hand, while her navel was irradiated by bright jewellery on her wrist. (60)

अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानी-
मङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अन्वयः । सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्द्धाचिता
निमिते पदे पदे गलन्ती रशना तदानीम् अङ्गुष्ठमूलार्पित
। आसीत् ॥ ६१ ॥

च्य । अर्द्धाचितया गलन्त्या रशनया अभूयत ॥ ६१ ॥

। सत्वरम् सवेगम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्द्धम् आचिता मणिभिः ग्रथिता
मिते सम्भ्रमात् दुःखेन निक्षिप्ते डु मिञ् प्रक्षेपणे इति धातोः कर्मणि क्तः ।
ष्ठे यो विभाग । गलन्ती गलन्ती सती रशना मेखला तदानीम्
अर्पितम् सूत्रम् एव शेषं यस्याः सा आसीत् ॥ ६१ ॥
सूत्र बद्धा तत्र अर्द्धपर्यिता रशना, ... द्रुतं उत्थाय
दुरतृयिते पादविक्षेपे गलन्ती अमूल नेन अङ्
आसीत ॥ ६१ ॥

वाच्यः। अपरया वहन्त्या ययै ॥ ५९ ॥

বিলোচন মিতি। অপরা স্ত্রী দক্ষিণম্ বিলোচনম্ অঞ্জনেন সম্ভাব্য অলঙ্কৃত্য তদ্বর্জিতম্ তেনাঞ্জনেন বর্জিতম্ বামনেত্রম্ যস্যা সা তথোক্তা সতী তথৈব তেনৈব রূপেণ শলাকাম্ অঞ্জনকূর্চিকাম্ বহন্তী বিভ্রতী বাতায়নসন্নিকর্ষম্ গবাক্ষসমীপম্ যযৌ দক্ষিণপক্ষস্য প্রধানাৎ ব্যাকরণশাস্ত্রে 'সব্য হি পূর্বং মনুষ্যা অঞ্জতে' ইতি শ্রুতে॥ ৫৯॥

ভাবার্থ। অপরা চ কামিনী তুলিকয়া অঞ্জনেন দক্ষিণং বিলোচনং রঞ্জয়িত্বা, সহসা হরাগমনবার্তাং শ্রুত্বা ত্বরাবশাৎ বামং বিলোচনং অরঞ্জয়িত্বা, করধৃততুলিকা এব জালমার্গসমীপং যযৌ॥ ৫৯॥

আর এক রমণী চক্ষে কাজল পরিতেছিলেন, দক্ষিণ চক্ষে কাজল দেওয়া হইয়াছিল, বাম চক্ষে তখনও দেওয়া হয় নাই, সেই অবস্থাতেই কাজল দিবার তুলী হস্তে ধারণ করিয়া গবাক্ষের দিকে ধাবমানা হইলেন॥ ৫৯॥

A third lad dyed with collyrium her right eye but left her left eye yet unadorned with it, she ran towards the window just as she was holding the brush [with which the dye is applied to the eye] (59)

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम्।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥

अन्वय। अन्या जालान्तरप्रेषितदृष्टिः प्रस्थानेन भिन्नाम् नीवीम् न बबन्ध। नाभिं प्रविष्टा आभरणानाम् प्रभा यस्य। नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन वासोऽवलम्ब्य तस्थौ ॥ ६० ॥

वाच्य। अन्यया नीवी बबन्धे। वासः अवलम्ब्य तस्थे ॥ ६० ॥

জালান্তরেতি। অন্যা স্ত্রী জালান্তরপ্রেষিতদৃষ্টি গবাক্ষমধ্যপ্রসারিতদৃষ্টি সতী প্রস্থানেন ভিন্নাম্ ত্রুটিতাম্ নীবীম্ বস্ত্রগ্রন্থিম্। 'নীবী পরিপণে গ্রন্থৌ স্ত্রীণাং' ইতি বিশ্বঃ। ন ববন্ধ নাবধ্নাৎ। কিন্তু নাভিং প্রবিষ্টা আভরণানাম্ প্রভা যস্য তেন। এতেন নাভেরাবরণম্ অভূৎ ইতি ভাব। হস্তেন বাসঃ ধৃত্বা তস্থৌ ৬০॥

भावार्थ : वातायनपथनिहितदृष्टि काचित् द्रुतगमनश्लथनीवीग्रन्थि न ववन्ध, पर नाभिदेशनिहिताभरणप्रभक करेण परिधानवस्त्र धृत्वा अतिष्ठत् ॥ ६० ॥

গবাক্ষে যাইবার সময় এক রমণীর কটিবস্ত্রের বন্ধন শিথিল হইয়া গিয়াছিল, তিনি গবাক্ষের ছিদ্রে দৃষ্টিদান পূর্ব্বক তাহা আর বাঁধিবার অবকাশ পাইলেন না, কেবল হস্তদ্বারা বস্ত্র ধারণ করিয়া রহিলেন, আর নাভিমধ্যে অলঙ্কারের প্রভা প্রবিষ্ট হইল ॥ ৬০ ॥

Another had the fastening of her cloth about her waist un loosed by reason of her rapid walk, she went to the window and remained gazing through its holes, holding her cloth with her hand, while her navel was irradiated by bright jewellery on her wrist (60)

अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद्रशना तदानी-
मङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥

अन्वयः । सत्वरम् उत्थितायाः कस्याश्चित् अर्द्धाचिता दुर्निमिते पदे पदे गलन्ती रशना तदानीम् अङ्गुष्ठमूलार्पित सूत्रशेषा आसीत् ॥ ६१ ॥

वाच्यः । अर्द्धाचितया गलन्त्या रशनया अभूयत ॥ ६१ ॥

अर्द्धेति । सत्वरम सवेगम् उत्थितायाः कस्याश्चित अर्द्धमाचिता मणिभिरर्द्धग्रथिता अद्धाचिता दुर्निमित अप्रमाद दुःखेन निक्षिप्ते डु मिञ् प्रक्षेपणे इति धातो कर्मणि क्तः । पदे पद प्रतिपद पौनःपुन्ये द्विभावः । गलन्ती स्रंसमाना सती रशना मेखला तदानीम् तस्मिन्नवसरे अङ्गुष्ठमूले अर्पितम् लगितम् सूत्रम् एव शेष यस्याः सा आसीत् ॥ ६१ ॥

भावार्थ । पादाङ्गुष्ठे सूत्र बद्ध्वा तत्र अर्द्धग्रथिता रशना, हरदर्शनार्थं द्रुतं उत्थाय गच्छन्त्या कस्याश्चित् ललनायाः दुर्न्यस्ते पादविक्षेपे, गलन्ती अभूत् तेन अङ्गुष्ठमूले सूत्र एव अवशिष्ट आसीत् ॥ ६१ ॥

এক রমণী সূত্রদ্বারা চন্দ্রহার গাঁথিতেছিলেন, অর্দ্ধেক গাঁথা হইয়াছে, এমন সময় সত্বর গাত্রোত্থান করিলেন, চন্দ্রহারের সূত্র চরণের বৃদ্ধাঙ্গুলিতে বাঁধা ছিল, প্রত্যেক পাদক্ষেপে মুক্তাগুলি খসিয়া পড়িতে লাগিল, পরিশেষে সেই সূত্র মাত্র অবশিষ্ট রহিল ॥ ৬১ ॥

Another had put together with pearls half of her waist string when she rose up in haste, and the pearls dropped out at every hurried step she made, till at last there remained only the bare twist of thread tied round the big toe of her foot (61)

तासां मुखैरासवगन्धगर्भै-
व्याप्तान्तरा. सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षा.
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

अन्वय । सान्द्रकुतूहलानाम् तासां आसवगन्धगर्भै. विलोलनेत्रभ्रमरै. मुखै व्याप्तान्तरा गवाक्षा सहस्रपत्राभरणा इव आसन् ॥ ६२ ॥

वाच्य: । गवाक्षै: अभूयत ॥ ६२ ॥

तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानाम् तासाम् स्त्रीणाम् आसवगन्धो गर्भे येषां तै विलोलानि नेत्राणि एव भ्रमरा येषु तै मुखैर्व्याप्तान्तरा अवकाशा. गवाक्षा सहस्रपत्राभरणा इवासन् कमलाच्छन्ना एव स्थिता इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

भावार्थ । हरदर्शनार्थे समुत्सुकानां तासां कामिनीनां मधुगन्धगर्भै चञ्चल नयनै मुखै पूरितावकाशा गवाक्षा कमलविभूषिता इव अभूवन् ॥ ६२ ॥

মধুপান করাতে সেই রমণীগণের মুখে মদিরার গন্ধ ছিল আর ভ্রমরের ন্যায় নীল চক্ষু সঞ্চালিত হইতেছিল, এই অবস্থায় অতিশয় কুতূহল প্রযুক্ত যখন তাহারা গবাক্ষের ছিদ্রের নিকট আপন আপন মুখ রাখিল তখন গবাক্ষ গুলি যেন পদ্মে বিভূষিত হইয়া উঠিল ॥ ৬২ ॥

Keen was their curiosity to behold the sight, there was a smell of fine wine within their mouth, their eyes were rolling as black

bees hover about, thus when the openings in the windows were filled with their faces, the windows seemed to be adorned with so many big lotuses, of one thousand petals each. (62)

तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलि-
रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे।
प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ॥ ६३ ॥

अन्वयः। तावत् इन्दुमौलिः दिवापि प्रासादशृङ्गाणि ज्योत्स्नायाः अभिषेकेण द्विगुणद्युतीनि कुर्वन् पताकाकुल उत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ॥ ६३ ॥

वाच्य.। कुर्व्वता इन्दुमौलिना राजपथः प्रपेदे ॥ ६३ ॥

तावदिति। तावत् तस्मिन्नवसरे इन्दुमौलि ईश्वर दिवापि प्रासादशृङ्गाणि ज्योत्स्नाया अभिषेकेण स्नपनेन द्विगुणद्युतीनि द्विरावृत्तकान्तीनि। "गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु" इति वैजयन्ती। कुर्वन् पताकाभिराकुलम् व्याकीर्णम् उत्तोरणम् उच्छ्रिततोरणम् राजपथ प्रपेदे ॥ ६३ ॥

भावार्थ। अथ चन्द्रशेखर वासरे अवि शिव चन्द्रकिरणे प्रासादमाला नितरां शोभा कुर्व्वन् उच्छ्रितपताक तोरणभूषित राजमार्ग प्राप ॥ ६३ ॥

সেই অবসরে চন্দ্রশেখর শিব উন্নত তোরণ শোভিত রাজ পথে উপনীত হইলেন আর তাঁহার মস্তকস্থিত চন্দ্রের জ্যোৎস্নার সংস্পর্শে দিবাভাগেও অট্টালিকার অগ্রভাগ গুলি দ্বিগুণ ঔজ্জ্বল্য ধারণ করিল ॥ ৬৩ ॥

At that moment, the moon crested God, reached the highway crowded with banners, with gateways erected here and there, even in the day time shedding moonlight upon the palace tops and making them doubly bright (63)

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो
नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

अन्वय । एकदृश्यं तं नयनैः पिबन्त्यः नार्यः विषयान्तराणि न जग्मुः । तथाहि आसां शेषेन्द्रियवृत्तिः सर्वात्मना चक्षुः प्रविष्टा इव ॥ ६४ ॥

वाच्य. । नयनैः पिबन्तीभिः नारीभिः विषयान्तराणि न जग्मिरे ॥ ६४ ॥

तमिति । एक एव दृश्यो दर्शनीयस्तमेकदृश्यम् तमुं ईश्वरम् नयनैः पिबन्त्यः अतितृष्णया पश्यन्त्य इत्यर्थः । ताः मधुर दृष्टिभिरापिबन्त्य इति वा पाठः । नार्यो विषयान्तराणि ततोऽन्यान्विषयान् शब्दादीनित्यर्थः । न जग्मुः न विविदुरित्यर्थः । तथाहि आसाम् नारीणाम् शेषेन्द्रियवृत्तिः श्रोत्रादिवृत्तिः सर्वात्मना स्वरूपकार्त्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वात्मनोऽपि चक्षुःशक्त्यैव चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात् स्वयमप्यनुपलभन्त किमु ? । अन्यथा सकलविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥ ६४ ॥

भावार्थः । कमनीयकान्तिं हरं साकाङ्क्षचैः विलोकयन्त्यः पुरनायिका अनन्यमनस्का बभूवुः मन्येतासामपरेन्द्रियवृत्तयः सर्वात्मना, दर्शनेन्द्रिये प्रविष्टाः ॥ ६४ ॥

তৎকালে শিবই পুরবাসিনী রমণীগণের একমাত্র দৃশ্য বস্তু হইলেন, তাহাদিগের অন্য কোন বস্তুতে মনঃসংযোগ রহিল না, এ কারণ মনে হয় যেন অন্যান্য ইন্দ্রিয়ের শক্তি পর্য্যন্ত তখন সম্পূর্ণ রূপে চক্ষুর মধ্যেই প্রবিষ্ট হইয়াছিল ॥ ৬৪ ॥

He being the sole object observed at the moment the ladies sucked him as it were with their eyes, they did not attend to any other object at all, so that the perceptive powers of all other organs of sense seemed to have been concentrated in their sight at the time (64)

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थं
अपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६

अन्वयः। पेलवया अपि अपर्णया एतदर्थं दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने। या नारी अस्य दास्यम् अपि लभेत सा कृतार्था स्यात्। या अङ्कशय्याम् सा किमुत? ॥ ६५ ॥

वाच्यः। यया नार्य्या लभ्येत तया कृतार्थया भूयेत ॥ ६५ ॥

अथ पौराङ्गनावचनान्याह,—

स्थान इति। पेलवया कोमलया अपि अपर्णया पार्वत्या एतस्मै शिवाय इदम् एतदर्थम्। अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति विशेष्यनिघ्नत्वम्। दुश्चरं तपस्तप्तं स्थाने युक्तम्। कुतः? या नारी अस्य ईश्वरस्य दास्यम् दासीत्वम् अपि लभेत सा कृतार्था स्यात्। या अङ्क एव शय्या ताम् अङ्कशय्याम् लभेत सा किमुत? कृतार्थेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः॥ ६५॥

भावार्थः। ताः सर्व्वा आहुः कोमलाङ्गी पार्व्वती पर्णाशनं अपि परिहाय एतदर्थं यत् दुश्चरं तपः समाचरितवती, तत् युक्तं या कामिनी अस्य दास्यं प्राप्नुयात् सा अपि कृतार्था भवेत् या क्रोडशय्यां दयितात्वं प्राप्नुयात् तस्य का कथा ॥ ६५ ॥

পার্ব্বতী সুকুমারাঙ্গী হইয়াও যে ইঁহার জন্য কঠোর তপস্যা করিয়াছিলেন, তাহা ভালই করিয়াছিলেন। কারণ ইঁহার দাসী হইতে পারিলেও রমণী জন্ম সার্থক হইতে পারে, ইঁহার অঙ্কে যিনি বসিতে পাইবেন, তাঁহার বিষয়ে আর বলিব কি?॥ ৬৫॥

"Of a delicate frame though she was, rightly did Uma practise penance to win his love, the woman who became a slave-girl to him would regard it as a blessing, let alone her who won a seat on his lap. (65)

परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत्।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६॥

अन्वयः। स्पृहणीयशोभम् इदम् द्वन्द्वं परस्परेण नायोजयिष्यत् चेत् प्रजानां पत्युः अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न. विफलः अभविष्यत् ॥ ६६ ॥

वाच्य:। अयोजयिष्यत। विफलेन अभविष्यत ॥ ६६ ॥

परस्परेणेति। स्पृहणीयशोभम् सर्व्वैराशास्यमानसौन्दर्य्यम् इद द्वन्द्वम् मिथुनम्। द्वन्द्व रहस्येत्यादिना निपात। परस्परेण नायोजयिष्यत् चेत् न योजयेद्यदि प्रजानां पत्यु' विधातु' अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधाने सौन्दर्य्यनिर्माणे यत्न प्रयास विफलो ऽभविष्यत् भवेत्। एतदनुरूपस्त्रीपुंसान्तराभावादिति भाव। लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति ॥ ६६ ॥

भावार्थ। कमनीयं इदं द्वन्द्वं यदि विधाता मिथो न मेलयेत् तदा प्रजापतेः अस्मिन् मिथुने सौन्दर्य्यविधानप्रयास विफल अभविष्यत् ॥ ६६ ॥

এমন চমৎকার রূপ লাবণ্য সম্পন্ন ইঁহাদের উভয়কে বিধাতা যদি পরস্পর মিলিত না করিতেন, তাহা হইলে এত ক্লেশ করিয়া যে ইঁহাদিগকে সুন্দর করিয়াছেন, তাঁহার সে ক্লেশ বৃথা হইত ॥ ৬৬ ॥

If he, the lord of creatures, had not united with each other, this pair of an enviable beauty, purposeless and vain would have been the trouble he had taken in bestowing upon them such personal charms. (66)

न नूनमारूढरुषा शरीर
मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य।
व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये
सन्न्यस्तदेहः स्वयमेव काम. ॥ ६७ ॥

अन्वयः। आरूढरुषा अनेन कुसुमायुधस्य शरीरं न दग्धं नूनम् कामः अमुं देवमुदीक्ष्य व्रीडात् स्वयमेव सन्न्यस्तदेहः मन्ये ॥ ६७ ॥

वाच्य:। आरूढरुट् अयं दग्धवान् ॥ ६७ ॥

अवाप्य क्षितिधारणेनोच्चम् उन्नतम् मूर्धानमुच्चैस्तरम् उन्नततरम् । उच्चैरित्यव्ययात्तरप् प्रत्ययः । मूर्धा इत्यत्रामुप्रत्ययान्तो निपातः । किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इत्या दिना अद्रव्यप्रकर्षे तस्य विधानादिति । वक्ष्यति धारयिष्यति वचनेर्लृट् ॥ ६८ ॥

भावार्थ । अयि सखि, हिमालय एतेन वरेण, नितरां मार्गितं सम्बन्धं प्राप्य क्षितिभूभारधारणोन्नतं मूर्धानं अद्य उच्चैस्तरं धारयिष्यति ॥ ६८ ॥

দেখ সখি, এই প্রভুর সহিত চিরাভিলষিত বিবাহ সম্বন্ধ সংঘটন হওয়াতে, পর্ব্বতরাজ পৃথিবীকে ধারণ করেন বলিয়া অতি মান্য ব্যক্তি ত ছিলেনই, এখন আরো মান্য হইবেন ॥ ৬৮ ॥

How fortunate, my friend ! that the Mountain King, having formed a connubial relation with this god,—relation ever solicited by him with all his heart—will reach a still higher position of honor than before, although by reason of his sustaining the earth, his position was sufficiently high (68)

इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां
शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।
केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं
हिमालयस्यालयमाससाद ॥ ६९ ॥

अन्वयः । त्रिनेत्रः ओषधिप्रस्थविलासिनीनां इति श्रोत्रसुखाः कथाः शृण्वन् केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं हिमालयस्य आलयं आससाद ॥ ६९ ॥

वाच्य. । शृण्वता त्रिनेत्रेण आलयः आससेदे ॥ ६९ ॥

इतीति । त्रिनेत्रः त्र्यम्बकः त्रिनेत्रत्र्यम्बकशब्दयोः क्षुभ्नादिषु चेति णत्वाभावः इति इत्थम् ओषधिप्रस्थपुरस्त्रीविलासिनीनाम् उपस्त्रीणां श्रोत्रसुखाः श्रवणमधुराः कथा आलापान् शृण्वन् केयूरैः अङ्गदैः चूर्णीकृताः लाजानां मुष्टयः यस्मिन् तं तथोक्तम् । नगरस्त्रीणां आचारलाजाः अन्तरा एवाङ्गदे चूर्णीभवन्ति इति पुरस्त्रीसम्मर्द भणितिरियम् । हिमालयस्य हिमवतः आलयम् भवनम् आससाद ॥ ६९ ॥

भावार्थ । ईदृशानि श्रवणसुखकराणि ओषधिप्रस्थपुरविलासिनीनां वाक्यानि आकर्ण्य त्र्यम्बकः केयूरचूर्णितलाजं हिमालयालयं प्राप ॥ ६९ ॥

The purport is—that so crowded with women the place was that fried grain showered did not reach the ground, but was crushed by their armlets in the air

পুরবাসিনী রমণীরা এই সকল কথা বলিতেছিলেন, শিব শুনিয়া অহ্লাদিত হইতেছিলেন, এই ভাবে তিনি হিমালয়ের বাটীতে উপস্থিত হইলেন, তথায় এত স্ত্রীলোক একত্র হইয়াছিল, যে লাজ বৃষ্টি করিলে উহা ভূমিতলে পতিত না হইয়া রমণীগণের কেয়ূর ঘর্ষণেই চূর্ণ হইয়া যাইতেছিল ॥ ৬৯ ॥

These were the remarks that came out from the mouth of the ladies of Oshadhiprastha—remarks which were pleasant to hear;—the three eyed God went on listening to them, and reached the house of the abode of Snow, where showers of fried grain were pulverized by the armlets [worn by women who crowded the place] (69)

तत्रावतीर्य्याच्युतदत्तहस्तः
शरद्घनाद्दीधितिमानिवोक्ष्णः ।
क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन
कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥ ७० ॥

अन्वय । तत्र अच्युतदत्तहस्तः शरद्घनात् दीधितिमान् इव उक्ष्णः अवतीर्य्य पूर्वं कमलासनेन क्रान्तानि अद्रिपतेः कक्ष्यान्तराणि, विवेश ॥ ७० ॥

वाच्य । अच्युतदत्तहस्तेन (शिवेन) कक्ष्यान्तराणि विविशिरे ॥ ७० ॥

तत्रेति । तत्र हिमवदालये अच्युतेन विष्णुना दत्तहस्तः विश्लोर्णहस्तावलम्बः सन् शरद्घनात् शरत्कालात् शरदित्येषाम्बुदस्य मध्यं मध्यत । दीधितिमान् सूर्य इव उक्ष्णः वृषात् अवतीर्य्य कमलासनेन पूर्वम् यथे क्रान्तानि प्रविष्टानि अद्रिपतेः कक्ष्यान्तराणि गृहकोष्ठान्तराणि विवेश। कक्ष्या कक्षे वरत्रायां काञ्च्यां गेहे प्रकोष्ठके इति यादवः ॥ ७० ॥

भावार्थः। सख च अच्युतस्य करं अवलम्ब्य शरदम्भोधात् दिनेशः इव वृषराजात् अवतीर्य्य पूर्वं ब्रह्मणा समधिष्ठितं हिमालयस्य कक्षान्तरं अविशत्॥ ৭০॥

সূর্য্যদেব যেমন শরৎ কালীন মেঘ হইতে অবতীর্ণ হয়েন তদ্রূপ শিব তথায় কৃষ্ণের হস্তাবলম্ব প্রাপ্ত হইয়া বৃষ হইতে অবতীর্ণ হইলেন। পরে ব্রহ্মা অগ্রে গিয়াছিলেন, তাঁহার পশ্চাৎ হিমালয়ের ভিন্ন ভিন্ন প্রকোষ্ঠে প্রবেশ করিলেন॥ ৭০॥

There, taking hold of the hand of Hari, he alighted from his bull ; as comes out the sun from within an autumnal cloud ; he then entered the successive compartments of the house of the Mountain King, to which He of the lotus seat had already proceeded before (70)

तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः
सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च।
गणाश्च गिर्य्यालयमभ्यगच्छन्
प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्य्याः॥ ৭১॥

अन्वयः। तं अन्वक् इन्द्र प्रमुखाः देवाः सप्तर्षि पूर्वाः परमर्षयः च गणाः च उत्तमार्य्याः प्रशस्तं आरम्भं इव गिर्य्यालयं अन्वगच्छन्॥ ৭১॥

वाच्यं। सप्तर्षिपूर्व्वैः देवैः परमर्षिभिः गणैश्च गिर्य्यालयः अभ्यगम्यत॥ ৭১॥

तमिति। तम् ईश्वरम् अन्वक् अनुपदम् अन्वगमन्। "अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्" इत्यमरः। इन्द्रप्रमुखा देवाश्च सप्त ऋषयः पूर्वे येषां ते सप्तर्षिपूर्वाः। न चात्र ... परमर्षयः सनकादिमहर्षयश्च। ... इति मनुस्मृत्वः। गणाः प्रमथाश्च उत्तमार्य्याः ... प्रशस्तम् ... आरम्भम् इति आरम्भं ... तम् इव गिर्य्यालयम् हिमवन्मन्दिरम् अभ्यगच्छन् प्रविष्टवन्तः॥ ৭১॥

भावार्थ । तदनु इन्द्रप्रभृतयः वृन्दारकवृन्दा वशिष्ठाद्य परमर्षय प्रमथगणा च महेशम् उपायाः प्रारब्धं कार्यं उपायमिव हिमालयगृहं विविशुः ॥ ७१ ॥

As to the simile, see notes on I, 22

উপাদেয় কার্য্য সিদ্ধি যেমন সুসম্পন্ন কার্য্যের অনুগামী হয়, তদ্রূপ ইন্দ্র প্রভৃতি দেবগণ, সপ্তর্ষি প্রভৃতি পরমর্ষিগণ, এবং প্রমথেরা শিবের অনুগামী হইয়া হিমালয় বাটীতে প্রবিষ্ট হইলেন ॥ ৭১ ॥

Close behind him, the gods with Indra at their head, and the most eminent saints, preceded by the seven aerial saints, and Siva's goblin attendants too, entered the Mountain's house, as desired objects follow in the suite of well planned schemes properly carried out (71)

तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत्
सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।
नवे दुकूले च नगोपनीतं
प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥

अन्वय । तत्र ईश्वरः विष्टरभाक् यथावत् सरत्नं अर्घं मधुमत् गव्यं च नवे दुकूले नगोपनीतं सर्वं अमन्त्रवर्जं प्रत्यग्रहीत् ॥ ७२ ॥

वाच्य । ईश्वरेण प्रत्यग्राहि ॥ ७२ ॥

तत्रेति । तत्र हिमवद्गृहे ईश्वरो विष्टरभाक् आसनगत उपविष्ट इत्यर्थः । यथावत् यथार्हं विधिवदित्यर्थः । सरत्नम् रत्नसहितम् अर्घ्यम् अर्घार्थं जलम् । मधु क्षौद्रम् अस्यास्तीति मधुमत् गवि भवम् गव्यम् दधि च मधुपर्कमित्यर्थः । "दधिमधुनी सर्पिःसंयुक्तं मधुपर्कम्" इति आश्वलायनस्मरणात् । नवे दुकूले च इति सर्वम् नगोपनीतम् हिमवदा नीतम् अर्घ्यादिकं मन्त्रात् वर्जयित्वा अमन्त्रवर्जं तदीनञ् समासः अमन्त्रवर्जम् मन्त्रान् न वर्जयित्वा इत्यर्थः द्वितीयाधार्थेति णमुल्प्रत्ययः इत्याद्यन्यार्थकारः अनुदात्त पदमेकवर्जमित्यत्र । प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् ॥ ७२ ॥

भावार्थ । तत्र शिव यथाविधि विष्टरासीन हिमालयेन मन्त्रपूर्व्वकं दत्त रत्न अर्घ्यं मधुपर्कं पट्टदुकूल युग्म च जग्राह ॥ ७२ ॥

তথায় শিব আসনে উপবিষ্ট হইলেন, হিমালয় যথাবিধানে রত্ন, অর্ঘ, মধুপর্ক, নূতন পট্টবস্ত্র যুগল আনিয়া তাঁহাকে অর্পণ করিলেন, তিনি মন্ত্রপাঠ সহকারে সমস্ত গ্রহণ করিলেন ॥ ৭২ ॥

There the Lord God, seated himself, when the Mountain presented to him, in accordance with form, an oblation with costly gems, milk and honey, a pair of new silk clothes, all of which the god accepted, reciting verses from the holy writ (72)

दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।
वेलासमीपं स्फुटफेनराजि
र्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥

अन्वय । दुकूलवासा, स विनीतैः अवरोधदक्षैः स्फुटफेनराजिः उदन्वान् नवैः चन्द्रपादैः वेलासमीपं इव वधूसमीपं निन्ये ॥ ७३ ॥

वाच्य । दुकूलवाससं तं अवरोधदक्षाः निन्यिरे ॥ ७३ ॥

दुकूलेति । अथ दुकूलवासा दुकूले वसान इत्यर्थः । स हरो विनीतैरनुद्धतैरवरोधेषु दक्षैस्तैरवरोधदक्षैर्वधूसमीपं निन्ये नीतः । कथमिव स्फुटा फेनानां राजिर्यस्य सः उदकमस्यास्तीति उदन्वान् समुद्रः । उदन्वानुदधौ चेति निपातनात् साधुः । नवैरचिरोदितैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलासमीपमिव ॥ ७३ ॥

भावार्थ । अथ परिहितदुकूलवासा स शिवः अवरोधदक्षैः अवरोध कार्य्यनिपुणैः वधूसमीपं नीतः स्फुटफेनपुञ्ज समुद्र यथा नवोदित चन्द्रकिरणैः वेलासमीपं नीयते तद्वत् ॥ ७३ ॥

যেমন নবীন চন্দ্রের কিরণগণ সমুদ্রের স্ফীতি বাড়াইয়া দিয়া উহাকে ফেনায় আচ্ছাদিত করিয়া তীর ভূমি অভিমুখে লইয়া যায় এরূপ পট্টবসন পরিধানের পর শিবকে অন্তঃপুররক্ষী পুরুষেরা বধূর নিকটে লইয়া গেল ॥ ৭৩ ॥

Dressed in white silk cloth, he was taken where the bride was, by the modest and clever attendants of the seraglio of the palace, just as the rays of the newly risen moon carry the sea on towards the shore, while its water is whitened with lines of froth (73)

तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्
संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

अन्वय । प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या तया कुमार्या शरदा लोकः इव संसृज्यमानः शिवः प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः प्रसन्नचेतः-सलिलः अभूत् ॥ ७४ ॥

वाच्य । शिवेन अभावि ॥ ७४ ॥

तयेति । आननं चन्द्र इवेत्युपमितसमासः । प्रवृद्धा आननचन्द्रस्य कान्तिर्यस्याः सा तथोक्ता तया कुमार्या शरदा लोक इव संसृज्यमानः संबध्यमानः शिवः चक्षूंषि कुमुदानि इव तानि प्रफुल्लानि यस्य स तथोक्तः चेतः सलिलमिव तत् प्रसन्नं यस्य स तथोक्तः प्रसन्नचेतःसलिलोऽभूत् । शरल्लोकयोरपि यथोचितं विशेषणानि योज्यानि ॥ ७४ ॥

भावार्थ । निर्मलचन्द्रशोभया शरदा मनुजस्य लोकस्य कुमुदानि विकसन्ति, जलानि च निर्मलानि जायन्ते तद्वत् चन्द्राननया तया पार्वत्या सङ्गतस्य शिवस्य नेत्रकुमुदं प्रफुल्लं चित्तसलिलं च निर्मलम् अभूत् पार्वतीं प्राप्य महेश्वरो चित्तप्रीतिं महान् अनुरागं जगाम ॥ ७४ ॥

The simile here is carried on by the double sense of प्रसन्न, which means both 'delighted' and 'limpid' As water is प्रसन्न (limpid) in Autumn, so Siva's heart was प्रसन्न (delighted) The bride was to Siva, as Autumn is to Nature

যেমন শরৎকালের সমাগমে সংসারে চন্দ্রের কান্তি উজ্জ্বল হয়, কুমুদ বিকসিত হয়, জল পরিষ্কার হয়, তদ্রূপ সেই উজ্জ্বল মুখচন্দ্র শোভিতা

কুমারীর নিকটে যাইবা শিবের চক্ষু বিকসিত হইল, অন্তঃকরণ নির্ম্মল হইল ॥ ৭৪ ॥

As when the earth is visited by the season of Autumn the brightness of the moon increases at once, waters are limpid, and lilies expand, so when Siva came near to the bride, the beauty of her face, bright as the moon, was hightened at once, her eyes like lilies, expanded with joy, while there arose a delight in Siva's heart (74)

तयोः समापत्तिषु कातराणि
किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्
अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥

অন্বয়ঃ। সমাপত্তিষু কাতরাণি, কিঞ্চিদ্ব্যবস্থাপিতসংহৃতানি অন্যোন্যলোলানি তয়োঃ বিলোচনানি তৎক্ষণং হ্রীযন্ত্রণাং অন্বভূবন্ ॥ ৭৫ ॥

वाच्य । विलोचनैः ह्रीयन्त्रणा अन्वभावि ॥ ७५ ॥

तयोरिति । तयोः वधूवरयोः समापत्तिषु दैवकृतासु सङ्गतिषु कातराणि चकितानि । "अधीरे कातरे" इत्यमरः । दर्शनभयानीति भावः । किञ्चित् ईषत् व्यवस्थापितानि स्थिरीकृतानि पश्चात् संहृतानि निवर्तितानि चेति व्यवस्थापितसंहृतानि । पूर्वकाले इत्यादिना समासः । अन्योन्यस्मिन् लोलानि चञ्चलानि । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । विलोचनानि दृष्टयः तत्क्षणम् तस्मिन् क्षणे ह्रीयन्त्रणाम् ह्रिया निमित्तेन सङ्कोचम् अन्वभूवन् ॥ ७५ ॥

ভাবার্থ। বর কন্যার্থীদের পরস্পরদর্শনভীতচক্ষুগুলি, পরস্পরে চঞ্চল, কখনও স্থিরাণি, অর্দ্ধ আবেশিত এবং লজ্জাবশতঃ প্রতিনিবর্ত্তিত বিলোচনগুলি, তাঁহাদের সেই সময় অনুভব করিত ও পরস্পরদর্শনের সুখাদি তাদের বিলোচনগুলি সকলের লজ্জাবশতঃ অবস্থান্তর প্রাপ্ত হইল ॥ ৭৫ ॥

শুভ দৃষ্টির সময় তাঁহাদিগের চারি চক্ষু একত্র হইয়া পরস্পরকে দেখিতে ব্যগ্র হওয়াতে লজ্জা জন্য সংকোচ প্রাপ্ত হইতে লাগিল, যখন যখন চারি চক্ষু এক হয়, তখন লজ্জায় যেন অবনত হইয়া পড়ে, আর কিয়ৎকাল নিশ্চিন্ত ভাবে অবস্থিতি করে, পরে অপসারিত হয়॥ ৭৫॥

At that moment, the glances of the couple, wistfully directed at each other, were subject to a certain reluctance to meet each other, they were bashful, as soon as they meet, they were fixed in a gaze, only for a moment, and then withdrawn (75)

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं
जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः।
उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य
तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम्॥ ७६॥

अन्वयः। अष्टमूर्त्तिः तच्छङ्किनः उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य पूर्वं प्ररोहं इव शैलगुरूपनीतं ताम्राङ्गुलिं तस्याः करं जग्राह॥ ७६॥

वाच्यः। अष्टमूर्त्तिना जगृहे॥ ७६॥

तस्या इति। अष्टमूर्त्तिः शिवः तथादीश्वराच्छङ्कत इति तच्छङ्किनः तद्भीतस्येत्यर्थः अतएव उमातनौ उमाशरीरे गूढतनोः गुप्तशरीरस्य स्मरस्य पूर्वं प्ररोहमिव प्रथमाङ्कुरमिव स्थितम् शैलगुरूपनीतं शैलगुरुणा हिमवता उपनीतं प्रापितम्। अथवा शैलगुरुणा हिमवत्पुरोधसा उपनीतम् ताम्राङ्गुलिम् रक्ताङ्गुलिं तस्याः पार्वत्याः करं जग्राह॥ ७६॥

भावार्थ। अथ असौ हर गिरिणा अर्पितं पार्वतीकरकमलं पूर्वं शिवभयात् पार्वतीशरीरे लीनस्य कामस्य प्ररोह इव अग्रहीत्॥ ७६॥

[illegible] রক্তবর্ণ অঙ্গুলি বিশিষ্ট পার্ব্বতীর হস্ত আনিয়া দিলেন, শিব তাহা ধারণ করিলেন। সেই হস্ত দর্শন করিলে মনে হইবেক যেন কন্দর্প শিবের ভয়ে পার্ব্বতীর শরীরে লুক্কায়িত ছিলেন, এই আবার তাঁহার প্রথম অঙ্কুর দেখা দিতেছে॥ ৭৬॥

The god who possessed eight different forms took hold of her red fingered hand, when the Mountain's priest, offered it to him, and the bride's hand looked like the first sprout of Love, who was afraid of Siva, and had hidden himself within the body of Uma (76)

रोमोद्गम. प्रादुरभूदुमाया:
स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयो. पाणिसमागमेन
समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥

अन्वय । उमाया' रोमोद्गमः प्रादुः अभूत्, पुङ्गव केतुः स्विन्नाङ्गुलि' आसीत् पाणि समागमेन तयोः मनोभवस्य वृत्तिः समं विभक्ता एव आसीत् ॥ ७७ ॥

वाच्य । रोमोद्गमेन अभावि पुङ्गवकेतुना अभावि ॥ ७७ ॥

रोमोद्गमेति। उमाया रोमोद्गम रोमाञ्च प्रादुरभूत पुमान् गौ पुङ्गव वृषभ । गोरतद्धितलुकीति टच्। स केतु चिह्न यस्य स पुङ्गवकेतु शिव स्विन्नाङ्गुलिरासीत्। अन्योन्यप्रवृत्ते पाणिसमागमेन पाण्यो संस्पर्शेन करणेन तयो वधूवरयो मनोभवस्य वृत्ति व्यापार सम विभक्तेव एकीकृतेवेत्यर्थ । प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य स्फुर्ति स्तत्र पाणिसंस्पर्शनात् पाणिसंस्पर्शे तत्क्षणमुत्प्रेक्ष्यते। ननु कन्या तु प्रथमसङ्गे स्विन्नकरचरणा भवति पुमांस्तु रोमाञ्चितो भवतीति वात्स्यायनेन विपरीतमुक्तमिति चेत् नैष दोष स्मरसंयोगार्थं प्रतीयतेति वाक्यशेषे स्विन्न रितिबहुवचनेन भेदरोमाञ्चपदस्य सकल सात्त्विकोदयस्य उपलक्षणेन अविरोधादधारणात्। अतएव रघुवंशे अन्यथाभिधानात् रोमाञ्चविरोध इत्युपास्तम्। तदेतत् रघुरमणप्रौढवन्या तदपरम्परोपम् मालिकाप्तु 'तस्याः करस्पर्शमवाप्य सिद्धा वेपथुरायत् । अथ स्विन्नाङ्गुलिरसौ न दिवा परिकीर्तिता'

সমস্ত কামদেবের কার্য্য সমান রূপে দুজনের শরীরে ভাগ করিয়া দেওয়া হইল ॥ ৭৭ ॥

Uma's hair stood on end, with a thrill of d light, while He of the Bullock flag (Siva) began to perspire about the fingers of his hand, so that it seemed that when their hands were joined together, the action of the Passion of Love was equally divided between the couple (77)

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्य-
द्वधूवरं पुष्यति कान्तिमग्र्याम् ।
सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीं
किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥

अन्वयः। अन्यत् वधूवरं प्रयुक्तपाणिग्रहणं (सत्) तदानीं अनयोः सान्निध्ययोगात् अग्र्यां कान्तिं पुष्यति, तस्य उभयस्य या श्रीः सा किं कथ्यते ॥ ७८ ॥

वाच्यः। वधूवरेण कान्तिः पुष्यते ॥ ७८ ॥

प्रयुक्तेति। यत् यस्मात्कारणात् प्रयुक्तं पाणिग्रहणम् यस्य तत्प्रयुक्तम्। अन्यत् लौकिकम् वधूश्च वरश्च वधूवरम् समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः। तदानीम् पाणिग्रहणकाले अनयोः उमामहेशयोः सान्निध्ययोगात् सन्निधिभावात् अग्र्याम् उत्तमाम् कान्तिम् शोभाम् पुष्यति पुष्णाति तस्योभयस्य उमामहेश्वररूपस्य मिथुनस्य श्रीः किम्? कथ्यते यतस्तस्मादन्यस्य शोभालाभः तस्य शोभा किम्? वक्तव्येत्यर्थः। "विवाहसमये गौरीशिवौ वधूवरावनुप्रविशेताम्" इत्यागमः ॥ ७८ ॥

भावार्थः। पाणिग्रहणकाले हरपार्व्वत्योः समागमात् अन्यत् अपि वधूवरं कमनीयां कान्तिं प्राप्नोति, तयोः तु पाणिग्रहणे तु यत् अनिर्व्वचनीया कान्तिः स्यात् तत्र किं चित्रम् ॥ ७८ ॥

The idea is that a bride and bridegroom are very beautiful so long as the marriage ceremony lasts because Siva and Uma as two divinities, enter within the bodies of the married couple

রহিত আছে, বিবাহের সময় হর পার্ব্বতী বর কন্যার শরীরে অধিষ্ঠান

হয়েন, এ কারণ বর কন্যা মাত্রেই, বিবাহের সময় অতি চমৎকার শোভা ধারণ করে, যখন সামান্য বর কন্যার এই রূপ হইয়া থাকে, তখন তাঁহা দিগের দুজনের তৎকালীন শোভার কথা আর কি বলা যাইবেক॥ ৭৮॥

Since all other couples in this world, at the moment of being joined in wedlock to each other, assume a beauty of the very best kind by reason of the occult presenee of Siva and Uma, what need to tell how beautiful they were at the moment of their marriage !(78)

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमान-
मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः। तन्मिथुनं उदर्चिषः कृशानोः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् मेरोः उपान्तेषु वर्त्तमानं अन्योन्यसंसक्तं अहस्त्रियामं इव चकाशे ॥७८॥

वाच्य। तन्मिथुनेन चकाशे ॥ ७८ ॥

प्रदक्षिणेति। तन्मिथुनम् उदर्चिषः उज्ज्वलस्य कृशानोः वह्नेः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात् चकाशे। किमिव मेरोरुपान्तेषु परिसरेषु वर्त्तमानम् आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः। अन्योन्येन संसक्तम् उक्तं मिथुनत्वाध्यानात् विशेषणम् अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामम् रात्रिन्दिवम् इव समाहारे द्वन्द्वैकवद्भाव ॥७८॥

भावार्थ। तौ दम्पती यदा उज्ज्वलम् वैवाहिक वह्नि प्रदक्षिणीचक्रतुः, सुमेरु समीपे यदा सदा वर्त्तमानौ अन्योन्य संसक्तौ दिवसयामिन्यौ इव शोभा चक्रतुः ॥७८॥

Legendary astronomy says that the sun revolves round the mount Meru, and that its sides are illuminated and darkened alternately, so that round its sides, Day and Night may be seen to be mingling away into each other

যেরূপ সুমেরু পর্ব্বতের চতুঃপার্শ্বে দিন ও যামিনী পরস্পর সংলগ্ন হইয়া নিত্যকাল পর্য্যায়ক্রমে প্রদক্ষিণ করে, তদ্রূপ তাঁহারা দুজনে প্রদীপ্ত বহ্নির চতুঃপার্শ্বে পরস্পর সংলগ্ন ভাবে প্রদক্ষিণ করাতে পরম সুন্দর শোভা হইল ॥ ৭৯ ॥

Perambulating the blazing sacred fire, the couple glowed with beauty as it were, resembling Day and Night, revolving round the polar mount, immediately following each other's steps, (79)

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्नि-
मन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोधा-
स्तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥

अन्वयः। स पुरोधाः अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ तौ दम्पती वह्निं त्रिः परिणीय समिद्धार्चिषि, तस्मिन् वधूं लाजमोक्षं कारयामास ॥ ८० ॥

वाच्यः। तेन पुरोधसा वधूः लाजमोक्षं कारयामासे ॥ ८० ॥

ताविति। सः पुरस्तादेव हितं विधत्ते इति पुरोधाः पुरोहित अन्योन्यस्य संस्पर्शेन स्पर्शसुखेन निमीलिताक्षौ तौ जाया च पतिश्च दम्पती कर्मभूतौ। जायाशब्दस्य दम्भावो निपातितः। वह्निं त्रिः त्रिवारम्। "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति सुच्। परिणीय परितो नीत्वा प्रदक्षिणीकार्य्येत्यर्थः। नयतेर्द्विकर्मकत्वात् समिद्धार्चिषि दीप्तज्वाले तस्मिन् वह्नौ वधूं लाजमोक्षम् लाजविसर्गम् कारयामास। हृक्रोरन्यतरस्यामिति विकल्पाद् द्विकर्तृ कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

भावार्थ। अथ कर्मनिपुण पुरोहित परस्परस्पर्शनिमीलितदृशं वरं वधूं च वह्निं त्रिः परिणीय पश्चात् वधूं वह्नौ लाजविसर्जनम् अकारयत् ॥ ८० ॥

সেই স্ত্রী পুরুষ উভয়কে পুরোহিত তিন বার বহ্নি প্রদক্ষিণ করাইলেন তখন পরস্পরকে স্পর্শ করিয়া আনন্দে উভয়ের চক্ষু মুদ্রিত হইয়াছিল। পরে বধূকে সেই প্রদীপ্ত শিখা বিশিষ্ট অগ্নি মধ্যে লাজ-হোম করিতে কহিলেন ॥ ৮০ ॥

The priest first led the newly wedded couple, – their eyes closed with delight at each other's touch, – thrice round the sacred fire, and then he made the bride throw handfuls of fried grain into its blazing flames (80)

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं
गुरूपदेशाद्वदनं निनाय।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या
मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

अन्वयः। सा इष्टगन्धं लाजधूमाञ्जलिं गुरूपदेशात् वदनं निनाय, स कपोलसंसर्पिशिखः (सन्) तस्याः मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥

वाच्यः। तया लाजधूमाञ्जलिः वदनं निन्ये। तेन कर्णोत्पलता प्रपेदे ॥ ८१ ॥

सेति। सा वधू गुरोः पुरोधस उपदेशात् इष्ट घ्राणतर्पण इत्यर्थः गन्धो यस्य त लाजधूमाञ्जलिम् वदनं निनाय। कपोलसंसर्पिणी शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमः तस्याः गौर्य्याः मुहूर्त्तं कर्णोत्पलतां प्रपेदे। धूमस्य विसृमरत्वात् मुहूर्त्तपदम् ॥ ८१ ॥

भावार्थः। यदा सा पार्व्वती पुरोहितादेशात् त पवित्र लाजधूमाञ्जलि मुख आनिनाय, तदा स धूमाञ्जलि तस्याः गण्डसर्पि शिख चय श्रवणकमलकान्ति प्राप ॥ ८१ ॥

পুরোহিতের আজ্ঞাক্রমে পার্ব্বতী সুগন্ধসৌরভশালী লাজের ধূম অঞ্জলি করিয়া আপন মুখে স্পর্শ করাইলেন। সেই ধূমের অগ্রভাগ গণ্ডস্থলে বিস্তৃত হওয়াতে কিয়ৎ কালের নিমিত্ত কর্ণোৎপলের ন্যায় প্রতীয়মান হইতে লাগিল ॥ ৮১ ॥

Instructed by the priest, she brought her face in contact with handfuls of smoke, of an agreeable smell, that rose from the burning fried grain. As the top of the rising smoke spread round her cheeks it looked like a blue lily worn as an ornament on her ear (81)

तदीषदार्द्रारुणगण्डलेख-
मुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।
वधूमुखं क्लान्तयवावतंस-
माचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥ ८२ ॥

अन्वय. । तत् वधूमुखं आचारधूमग्रहणात् ईषदार्द्रारुण-गण्डलेखं अक्ष्णोः उच्छ्वासिकालाञ्जनरागं क्लान्तयवावतंसं बभूव ॥ ८२ ॥

वाच्य । वधूमुखेन बभूवे ॥ ८२ ॥

तदिति । तत् वधूमुखम् आचारधूमग्रहणात् आचारप्राप्तधूमग्रहणात् ईषदार्द्रे स्विन्ने अरुणे च गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत्तथोक्तम् अक्ष्णोः उच्छ्वासी उच्छ्वसन् कालाञ्जनस्य रागः रञ्जनं यस्य तत्तथोक्तम् क्लान्तौ यवावतंसौ यवाङ्कुरकर्णपूरौ यस्य तत्तथाभूतम् बभूव 'कालाञ्जलिं विसृज्य धूमाय जिघ्रेत' इति प्रयोगपारिजातः ॥ ८२ ॥

भावार्थ । तदा आचारधूमग्रहणात् तद्वधूमुखस्य कपोलौ आरक्तौ जातौ नयनयोः कालाञ्जनं ईषदुच्छ्वासितं अभूत् कर्णार्पितयवाङ्कुरं च परिक्लान्तम् आसीत् ॥ ८२ ॥

আচারের জন্য এই ধূম গ্রহণ করাতে বধূর মুখের এক অপূর্ব শ্রী উপস্থিত হইল, গণ্ডদেশ কিঞ্চিৎ ঘর্মাক্ত ও রক্তবর্ণ হইল, যবাঙ্কুরের কর্ণভূষণ মলিন হইয়া গেল আর দুই চক্ষুর কজ্জল স্ফীত হইয়া উঠিল ॥ ৮২ ॥

While observing this rite of inhaling the smoke, the thin outline of her cheek was slightly moist and red, the black collyrium dye on her eyes was inflated a little, the barley-ear placed on her ear became withered, it was thus that the face of the bride looked at the time (82)

वधू द्विज प्राह तवैष वत्से !
वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।
शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या
कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥

अन्वयः । द्विजः वधूं प्राह, हे वत्से ! एषः वह्निः तव विवाहं प्रति कर्म्मसाक्षी, त्वया मुक्तविचारया (सत्या) शिवेन भर्त्रा सह, धर्म्मचर्य्या कार्य्या इति ॥ ८३ ॥

वाच्यः । वधूः द्विजेन प्रोच्यते ॥ ८३ ॥

वधूमिति । अथ वधूं द्विजः पुरोधाः प्राह । किमिति हे वत्से ! एष वह्निः तव विवाहं प्रति विवाहकर्म्मणीत्यर्थः । कर्म्मसाक्षी कर्म्मद्रष्टा भर्त्रा शिवेन सह मुक्तविचारया निर्विचारया त्वया धर्म्मचर्य्या धर्म्माचरणम् कार्य्या कर्त्तव्या इति । अयञ्च प्राजापत्यविवाहो द्रष्टव्यः । यथाह आश्वलायन "सहधर्म्मं चरेदिति प्राजापत्य" इति ॥ ८३ ॥

भावार्थ । अथ पुरोहित वधू आह "अयि वत्से ! एष वह्नि ते विवाहसाक्षी अद्यारभ्य हरेण स्वामिना मुक्तविचारा धर्म्मकार्य्यं आचर ॥ ८३ ॥

পুরোহিত বধূকে কহিলেন, বৎসে। এই অগ্নি তোমার বিবাহ কার্য্যের সাক্ষী হইয়া রহিলেন। তুমি এখন অসঙ্কুচিত চিত্তে তোমার স্বামী শিবের সহিত একত্র হইয়া ধর্ম্মানুষ্ঠান করিবে ॥ ৮০ ॥

The twice born priest spoke to the bride —This fire, my daughter, stands as a witness to the transaction of your marriage, unhesitatingly now you carry on all pious work in association with your husband Siva (83).

आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य
पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।
निदाघकालोल्बणतापयेव
माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥

अन्वय । भवान्या श्रवणे आलोचनान्तं वितत्य गुरो तत् वचनं निदाघकालोल्बणतापया पृथिव्या प्रथमं माहेन्द्रं अम्भः इव पीतं ॥ ८४ ॥

वाच्यः । भवानी गुरोस्तद्वचनं पीतवती ॥ ८४ ॥

आपीनेनालमिति । भवस्य पत्नी भवानी । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रेत्यादिना ङीषे आनुगागमश्च । आपाङ्गनालम् नेत्रान्तपर्यन्तम् आङ् मर्यादाभिविध्योः इत्यव्ययीभाव समासे श्रोत्रे विनत्य विस्तार्य तत् पूर्वोक्तम् गुरो याज्ञिकस्य वचनम् सह धर्मं चरेति वाक्यम् निदाघकाले ग्रीष्मकाले उच्चन्द्रतापया उत्कटसन्तापया पृथिव्या प्रथमम् आद्यम् माहेन्द्रम् पार्जन्यम् अम्भ इव पीतम् आत्यादरेण गृहीतमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

भावार्थ. । ग्रीष्मे उत्कटतापा पृथिवी आकाशात् प्रथमपतित वारिविन्दु यथा सहर्ष पिवति, तथा सा पार्वती पुरोहितस्य तद्वचन अवहितचित्ता सती साकाङ्क्ष आकर्णयामास ॥ ८४ ॥

যেমন পৃথিবী গ্রীষ্মকালের প্রখর তাপ সহ্য করিয়া বর্ষার সর্ব্ব প্রথম জল পান করিতে থাকেন, তদ্রূপ পার্ব্বতী লোচনপ্রান্ত পর্য্যন্ত কর্ণযুগল বিস্তার পূর্ব্বক পুরোহিতের পূর্ব্বোক্ত কথাগুলি শ্রবণ করিলেন ॥ ৮৪ ॥

The wedded wife of Siva sucked in as it were, those words of the officiating priest, with her ears stretched as far as her eye, just as the earth, excessively parched in the summer tide, sucks in the first rain water that the great Indra pours (84)

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय
प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य
ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥

अन्वयः । प्रियदर्शनेन ध्रुवेण भर्त्रा शिवेन ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना सा आननं उन्नमय्य दृष्ट इति ह्रीसन्नकण्ठी (सती) कथं अपि उवाच ॥ ८५ ॥

वाच्य. । ह्रीसन्नकण्ठया तया कथमप्यूचे ॥ ८५ ॥

ध्रुवेणेति । प्रियं दर्शनं यस्य कर्मभूतस्य तेन प्रियदर्शनेन ध्रुवेण शाश्वतेन भर्त्रा ध्रुवस्य नक्षत्रविशेषस्य दर्शनाय । "ध्रुवो भभेदे क्लीवन्तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु" इत्यमरः । प्रयुज्यमाना इत्याननमिति प्रेर्यमाणा ह्रीसन्नकण्ठी ह्रिया लीनस्वरा सा वधू कथमपि आननमुन्नमय्य दृष्ट इत्युवाच ॥ ८५ ॥

भावार्थः । अथ आधारात् प्रियदर्शनेन मृत्युञ्जयेन प्रियेण ध्रुवदर्शनार्थं आदिष्टा सा पार्व्वती उन्मुखी आकाशपथं आलोक्य लज्जाजनितकण्ठस्वरा सती "आलोकितो ध्रुवः" इति कथञ्चित् उवाच ॥ ८५ ॥

তাঁহার মৃত্যুঞ্জয়ী সৌম্যমূর্ত্তি স্বামী যখন তাঁহাকে ধ্রুবতারা দেখিবার জন্য অনুমতি করিলেন, তখন তাঁহার কণ্ঠস্বর অবশ হইয়া গেল। তিনি মুখ তুলিয়া তারা দেখিবার পর 'দেখিয়াছি' এই কথাটী অতি কষ্টে মুখ হইতে নির্গত করিতে পারিলেন ॥ ৮৫ ॥

Her undying husband of an amiable look was directing her to look at the polar star, she raised her face, and the words—'I have seen it'—she could scarcely utter, her voice failing on account of her bashfulness (85)

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन
प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां
पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

अन्वय । 'विधिज्ञेन पुरोहितेन इत्थं' प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ तौ प्रजानां पितरौ पद्मासनस्थाय पितामहाय प्रणेमतुः ॥ ८६ ॥

वाच्य । ताभ्यां प्रजानां पितृभ्यां पितामहाय प्रणेमे ॥ ८६ ॥

इत्थमिति । इत्थम् अनेन प्रकारेण । इदमस्थमुरिति थमुप्रत्ययः । विधिज्ञेन विवाहप्रयोगज्ञेन शास्त्रज्ञेनेत्यर्थः । पुरोहितेन हैमवतेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ कृतविवाहकार्यौ प्रजानां पितरौ तौ उमामहेश्वरौ पद्मासनस्थाय पद्मासनोपविष्टाय पितुः पित्रे पितामहाय ब्रह्मणे । 'पितामहो विरिञ्चौ स्यात्पितुस्तु जनकेऽपि च' इति विश्वः । पितृव्यमातुलमातामहपितामहा इति निपातनात्साधुः । प्रणेमतुः नमश्चक्रतुः । पितामहः पितुरपि पूज्यत्वादिति भावः ॥ ८६ ॥

भावार्थः । नियमनिपुणेन पुरोहितेन एवं सम्पादितपाणिग्रहणविधानौ तौ दम्पती कमलासनाय विश्वपितामहाय प्रणामं चक्रतुः ॥ ८६ ॥

এই রূপে বিধান শাস্ত্রে সুপণ্ডিত পুরোহিত তাঁহাদিগের বিবাহ সংক্রান্ত সকল কার্য্যের অনুষ্ঠান করিয়া দিলে প্রজাবর্গের জনক জননী স্বরূপ ঐ হারা উভয়ে পদ্মাসনে উপবিষ্ট ব্রহ্মাকে গিয়া প্রণাম করিলেন ॥ ৮৬ ॥

Thus had they their marriage rite performed by the family priest, well versed in the holy ordinances relating to the nuptial rite, and then the two, who were the very parents of all creatures in the world, prostrated themselves before Brahma the grand-father of all (86)

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म
कल्याणि ! वीरप्रसवा भवेति ।
वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्त्तौ
त्वाशास्यचिन्तास्तिमितोबभूव ॥ ८७ ॥

अन्वयः । विधात्रा हे कल्याणि ! वीरप्रसवा भव इति वधूः प्रतिनन्द्यते स्म, सः वाचस्पतिः सन् अपि अष्टमूर्त्तौ तु आशास्यचिन्तास्तिमितः बभूव ॥ ८७ ॥

वाच्यः । वधूं विधाता प्रतिनन्दति स्म । तेन आशास्य चिन्तास्तिमितेन बभूवे ॥ ८७ ॥

वधूरिति । वधू कन्या विधात्रा ब्रह्मणा हे कल्याणि ! शोभने ! वीर' प्रसवोऽपत्यं यस्या सा वीरप्रसवा वीरसूः भवेति प्रतिनन्द्यते स्म आशिषयुक्तेत्यर्थः । स विधाता वाचस्पति वागीश्वर. अपि सन् । कस्मादिषु पाठान्तराधु अष्टमूर्त्तौ शिवे तु आशा स्यम् आकाङ्क्षा तत्र चिन्ता विचार तस्याम् स्तिमित. मन्द बभूव । तस्य निरीहत्वा शास्याभावादाशिषि स्तिमितत्वमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

भावार्थ । विधाता तत्र प्रणामां वधू अयि कल्याणि वीरप्रसूति भव इति आनन्द य भास पर अशी वार्दा पति अपि, विश्वमूर्त्त' प्रति आशीर्वादचिन्तायां स्तिमित आसीत् सर्व्वेश्वरे हरे कि आशास्य इति चिन्तानिमग्न अभूत् ॥ ८७ ॥

Uttering benedictions over a new married couple by elderly people is a part of the marriage ceremony, and the role was per

formed by Brahma, who however, could not think of any blessing to be given to the mighty Siva, who was আপ্তকাম or had all his wishes long before fulfilled by his own omnipotence

ব্রহ্মা বধূকে এই বলিয়া আশীর্ব্বাদ করিলেন 'হে কল্যাণি! বীর সন্তান প্রসব কর'। কিন্তু তিনি বাক্যের অধীশ্বর হইয়াও শিবকে কি আশীর্ব্বাদ করিবেন ইহা ভাবিয়া স্থির করিতে পারিলেন না, মৌনী হইয়া রহিলেন ॥৮৭॥

The bride was blessed by the creator, saying, 'O lucky girl! May you be the mother of a valorous son!' But though his power was such that all his words must come to be true he remained silent, reflecting what proper benediction he should utter over Him, the eight formed god (87)

क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं
तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ
जायापती लौकिकमेषणीय
मार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

अन्वय'। क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं एत्य पश्चात् कनकासनस्थौ तौ जायापती लौकिकं एषणीयं आर्द्राक्षतारोपणं अन्वभूतां ॥ ८८ ॥

वाच्य। कनकासनस्थाभ्यां ताभ्यां जायापतिभ्यां आर्द्राक्षतारोपणं अन्वभावि ॥ ८८ ॥

क्लृप्तेति। तौ जायापती वधूवरौ पश्चात् नमस्कारानन्तरम् क्लृप्ता रचिता उपचारा पुष्पचन्दनादयो यस्याम् तां चतुरस्रवेदीम् एत्य प्राप्य कनकासनस्थौ सन्तौ लौकिकम् लोके विदितम् आचारप्राप्तमित्यर्थः। अतएव एषणीयम् आकाङ्क्षणीयम्। "यद्यपि लौकिकाचारं मनसापि न लङ्घयेत्" इति शास्त्रादवश्यकर्त्तव्यमित्यर्थः। इदं स्त्र्याचारादेव प्राप्तम्। आर्द्राक्षतारोपणम् अन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

अर्थः। रचितोपचारां चतुरस्रवेदीं आसाद्य कनकासनस्थौ (तौ) दम्पती लौकिकं आचार्यं च आर्द्राक्षतारोपणं अनुभवताम्। ॥ ८८ ॥

[illegible] is any article or preparation for beautifying an object, as fringe, flowers, pearl strings &c

তদনন্তর পুষ্পাদি শোভায় সুশোভিত চতুষ্কোণ এক বেদির উপর দিয়া তাঁহারা উভয়ে সুবর্ণের সিংহাসনে উপবেশন করিলেন, তথায় আর্দ্র আতপ তণ্ডুল মস্তকে অর্পণ করিবার যে এক প্রথা লোকে প্রচলিত আছে এবং যাহা সকলেই ইচ্ছাপূর্ব্বক গ্রহণ করে, তাহা তাঁহারা গ্রহণ করিলেন ॥ ৮৮ ॥

Then the couple repaired to an altac of a quadrangular form, set off with beautiful articles of various kinds, seated themselves on a throne of gold, and submitted to the rite of moist rice being put on their head,—an indispensable ceremony that all people obserye (88)

पत्रान्तलग्नैर्जलबिन्दुजालै-
राकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
तयोरुपर्य्यायतनालदण्ड
माधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ৮৯ ॥

अन्वय । लक्ष्मीः पत्रान्तलग्नै र्जलविन्दुजालै आकृष्ट-मुक्ताफलजालशोभं आयतनालदण्ड कमलातपत्र तयो उपरि आधत्त ॥ ৮৯ ॥

वाच्य । लक्ष्म्या तयोरुपरि कमलातपत्रं आधायि ॥ ৮৯ ॥

पत्रान्तेति। लक्ष्मी श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलप्रान्तेषु लग्नैर्जलविन्दुजालै आकृष्टा आहृता मुक्ताफलजालस्य प्रान्तलम्बिनः मुक्ताकलापस्य या शोभा सा येन तदाकृष्टम् आयतम् दीर्घम् नालम् एव दण्डः यस्य तत् कमलम् एव आतपत्रम् तत् तयो उपरि आधत्त दधौ ॥ ৮৯ ॥

भावार्थ । लक्ष्मी पत्रान्तपातिभि जलविन्दुभि जनितमुक्ताशोभं यथायतदण्ड कमलातपत्रार्थं तयो उपरि धारयामास ॥ ৮৯ ॥

লক্ষ্মী তাঁহাদিগের মস্তকে একটি পদ্মের ছত্র ধারণ করিলেন, উহার দলের প্রান্তভাগে বিন্দু বিন্দু জল সংলগ্ন থাকাতে বোধ হইতে লাগিল যেন ছত্রে মুক্তার ঝালর ঝুলিতেছে, আর উহার সুদীর্ঘ নালই ছত্রদণ্ড স্বরূপ হইয়াছিল ॥ ৮৯ ॥

There the goddess of grace held an umbrella of lotus over them, suspended from the end of its petals, there were many drops of water, looking like a fringe of pearls, while the long stalk was like the stick on which an umbrella rests (89)

द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।
संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥

अन्वयः। सरस्वती द्विधा प्रयुक्तेन वाङ्मयेन, तन्मिथुनं नुनाव, संस्कारपूतेन वरेण्यं वरं सुखग्राह्यनिबन्धनेन वधूं च ॥९०॥

वाच्य । सरस्वत्या तन्मिथुनं वरेण्यो वरः वधूश्च नुनुवाते ॥ ९० ॥

द्विधेति। अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा संस्कृतप्राकृतभेदेन द्विविधेन प्रयुक्तेन उच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तन्मिथुनं नुनाव तुष्टाव। णु स्तुताविति धातोर्लिट्। केन? कलितादि संस्कारेति संस्कारेण शास्त्रव्युत्पत्त्या पूतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागशुद्धेन संस्कृतेनेत्यर्थः वरेण्यम् वरणीय श्लाघ्यमित्यर्थः । वृञोनैरौणादिक एन्यप्रत्यय इति एण्य प्रत्यय । वरम् वोढारं शिवम् सुखेन ग्राह्यम् सुबोधम् निबन्धनम् रचना यस्य तेन वाङ्मयेन प्राकृतभाषारूपेणेत्यर्थः वधूं च, नुनावेत्यनेन सम्बन्ध ॥ ९० ॥

भावार्थ । अथ सरस्वती सा दम्पती द्विधा विभिन्नेन वचसा तोषयामास, संस्कृतेन वरं सुखबोध्येन प्राकृतेन च वधूं ॥ ९० ॥

আর সরস্বতী দুই প্রকার ভাষা প্রয়োগ পূর্ব্বক তাঁহাদিগের স্তব করিলেন, পরম আপনার বরকে সংস্কৃত ভাষাতে, আর বধূকে সুগম রচনা বিশিষ্ট প্রাকৃত ভাষা দ্বারা ॥ ৯০ ॥

And the goddess of speech sang the praises of the newly married couple, expressions in two different dialects being employed by her, the praises of the noble bridegroom were sung in the polished speech, while those of the bride in words that might be understood with ease (90)

तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं
रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
अपश्यतामप्सरसां मुहूर्त्तं
प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

अन्वय. । तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागं ललिताङ्गहारं अप्सरसां आद्यं प्रयोगं मुहूर्त्तं अपश्यतां ॥ ९१ ॥

वाच्यः । ताभ्यां अप्सरसां ललिताङ्गहारः आद्यः प्रयोगः अदृश्यत ॥ ९१ ॥

ताविति । तौ दम्पती सन्धिषु मुखादिनिर्वहणान्तेषु पञ्चसन्धिषु । तदुक्तं दशरूपके । "मुखप्रतिमुखे गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः" इति । व्यञ्जितवृत्तिभेदम् स्फुटीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् रसानुगुण्येनेति शेषः । तदुक्तं भूपालेन "कौशिकी स्यात् शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रबीभत्सयोर्वृत्तिर्नियतारभटी पुनः । शृङ्गारादिषु सर्वेषु रसेष्विष्टा तु भारती ।" तथा । "कौशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ह्येतास्तासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्" इति । रसान्तरेषु शृङ्गारादिरसभेदेषु 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वैरुदाहृताः" इति प्रतिबद्धरागम् प्रतिनियमेन प्रवर्तित वर्णस्वरवृत्त्यादिरागो यस्मिन् तत्, यस्मिन् रसे यो रागो विहितस्तदनुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह काहल । 'रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुरागेण प्रगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणा [illegible]रागेण प्रकीर्तिता । भयानके च बीभत्से शान्ते गेयो नपुंसक" इति । ललिताङ्गहारम् मधुराङ्गविक्षेपम् "अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः" इत्यमरः । आदौ भवम् आद्यम्

रूपकान्तरप्रकृतिभूतमित्यर्थः। तदुक्तम् "आङ्. प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृतिं बुधाः" इति। अप्सरसाम् उर्वश्यादीनाम् प्रयुज्यत इति प्रयोगः रूपकं नाटकमित्यर्थः, आद्यमिति विशेषणात्। तम् मुहूर्त्तमपश्यताम् दृष्टवन्तौ। पाणाभ्यासेत्यादिना द्वयो. पश्चादेश. ॥ ९१ ॥

भावार्थः। अथ तौ मुखादिपञ्चसन्धिषु प्रकाशितवृत्तिभेदं शृङ्गारादिरसेषु आरब्धललितादिरागं मनोहरहाव अप्सरसां आद्य प्रयोग मुहूर्त्तं आलोकयामासतुः ॥ ९१ ॥

रसान्तर=change of passion; from Love to Anger or Jealousy, would be a change of Passion; it would seem, that intervening music was provided to prepare the audience for such changes, — as is done when the scene changes in a theatre

অপ্সরারা তাঁহারদিগের উভয়ের সমক্ষে এক নাটকের অভিনয় করিল, তাহা তাঁহারা ক্ষণ কাল দর্শন করিলেন, উহাতে প্রত্যেক সন্ধির উপযুক্ত ভিন্ন ভিন্ন রচনা বৈচিত্র প্রদর্শন করা হইয়াছিল, এক রস ত্যাগ পূর্ব্বক অন্য রসের বর্ণনাকালে গানের আলাপ করা হইতে লাগিল আর অতি চমৎকার হস্ত পদাদি-চেষ্টা প্রদর্শন করা হইতে লাগিল ॥ ৯১ ॥

For about an hour they witnessed a drama acted by celestial nymphs,—in it the style was varied in the different divisions of the plot, music was provided at each time that Passion changed, and excellent were the gestures that the actresses displayed (91)

देवास्तदन्ते हरमूढभार्य्यं
किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।
शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्ते-
र्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

अन्वयः। देवाः तदन्ते किरीटबद्धाञ्जलयः (सन्तः) ऊढभार्य्यं हरं निपत्य शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तेः पञ्चशरस्य सेवां ययाचिरे ॥ ९२ ॥

वाच्यः। देवैः ऊढभार्य्यः हरः पञ्चशरस्य सेवां ययाचे ॥९२॥

देवा इति। देवा इन्द्रादय तदन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्यान्ते अवसाने जदमार्य्यम् परिणीतदारम् हरम् किरीटेषु बद्धाः अञ्जलय येषान्ते तथोक्ता सन्त निपत्य प्रणम्य शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तेः लब्धशरीरस्य "परिणेष्यति पार्वतीं यदेत्यादिना" शापस्य पार्वतीपरिणयान्तत्वादित्यर्थः। पञ्चशरस्य कामस्य कर्म्म सेवां ययाचिरे पुनः समासादितशरीरस्य तस्य सेवा स्वीक्रियतामिति प्रार्थयामासुरित्यर्थः दृष्टाव्युपजित्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ९२ ॥

भावार्थः। अथ कृताञ्जलय इन्द्रादय देवाः हर प्रणम्य गृहीतभार्य्या न शाप मोचनात् लब्धदेहस्य कामस्य सेवां याचितवन्तः ॥ ९२ ॥

তদনন্তর দেবতাগণ মস্তকে অঞ্জলিবন্ধ পূর্ব্বক কৃতদার শিবের চরণে প্রণাম করিয়া এই প্রার্থনা জানাইলেন যে, কন্দর্পের শাপের অবসান হউক, সে আপন শরীর পুনর্ব্বার প্রাপ্ত হইয়া, তাঁহার সেবায় নিযুক্ত হউক ॥ ৯২ ॥

The gods at the end of it prostrated themselves before Siva, who was married now, with joined palms placed on their crowns, and petitioned that Love, the five-arrowed god, might now have a remission of the curse incurred by him—might reassume his corporeal frame and offer his services to him (92)

तस्यानुमेने भगवान् विमन्यु-
र्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम्।
कालप्रयुक्ता खलु कार्य्य (काल) विद्भि-
र्विज्ञापना भर्त्तृषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

अन्वयः। भगवान् विमन्युः (सन्) आत्मनि तस्य सायकानां व्यापारं अनुमेने, कार्य्यविद्भिः कालप्रयुक्ता भर्त्तृषु विज्ञापना सिद्धिम् एति खलु ॥ ९३ ॥

वाच्य.। विमन्युना भगवता व्यापारः अनुमेने ॥ ९३ ॥

तस्येति। विमन्यु विगतक्रोध भगवान् ईश्वर आत्मन्यपि तस्य कामस्य सायका-

नाम् । व्यापारमनुमेने तथाहि कार्य्यविद्भिः कार्य्यज्ञैः अथवा कालविद्भिः अवसरज्ञैः काले योग्यावसरे प्रयुक्ता अनुष्ठिता भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना सिद्धिमेति खलु सफला भवतीत्यर्थः । अयमेवास्य स्मरस्यैवाङ्गीकारः यदात्मन्यपि तत्सायकव्यापारम् अङ्गीकृतवानिति ॥ ९२ ॥

भावार्थः । अथ भगवान् विगतक्रोधः सन् आत्मनि अपि स्मरस्य कार्य्यं अनुमेने कृतिभिः यथासमयं विहिता प्रभुषु विज्ञप्तिः सफलता याति ॥ ९३ ॥

মহাদেবের আর ক্রোধ ছিল না, সুতরাং তিনি অনুমতি করিলেন যে কামদেব তাঁহার প্রতিও বাণ নিক্ষেপ করিতে পারিবে। কথাই আছে যে কার্য্যজ্ঞ ব্যক্তিরা উপযুক্ত অবসর বুঝিয়া প্রভুর নিকট আবেদন করিলে উহা নিশ্চয় গ্রাহ্য হয় ॥ ৯৩ ॥

The Lord god was wrathful no more, and he permitted that Love might shoot his arrows even at him When persons who understand business prefer a petition to their master at the proper time, it is granted at once (93)

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।
कनककलसयुक्तं भक्तिशोभासनाथं
क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ९४ ॥

अन्वयः । अथ इन्दुमौलिः तान् विबुधगणान् विसृज्य क्षितिधरपतिकन्यां करेण आददानः (सन्) कनककलसयुक्तंभक्तिशोभासनाथं क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारं आगात् ॥ ९४ ॥

वाच्यः । इन्दुमौलिना कौतुकागारं अगायि ॥ ९४ ॥

अथेति । अथेन्दुमौलिरीश्वरः तान् विबुधगणान् विसृज्य क्षितिधरपतिकन्याम् पार्वतीम् करेण आददानः कनककलसयुक्तम् मङ्गलार्थमभिहितहेमकलशयुक्तम् भक्तिः पुष्पादिरचना शोभा मङ्गलम् तस्या सनाथम् . . . । क्षितिविरचितशय्यम्

च्छिन्नौ विरचिता स्थण्डिले कल्पिता शय्या तल्पं यस्मिन् तत्तथोक्तम्। कौतुकागारमागारं शय्यागृहं जगाम। अत्राश्वलायन। "अत ऊर्द्ध्वमक्षारलवणाशिनावधःशायिनौ ब्रह्मचारिणौ स्याताम्" इति। अत ऊर्द्ध्वं विवाहादूर्द्ध्वम् आत्रिरात्रादिति शेषः "त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा" इति वचनात्। तथा कामशास्त्रेऽपि "अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेणैव किञ्चिन्निशासु च रजनीषु स्वल्पभावा दुनोति। त्रिदिनमिह न भिन्द्याद् ब्रह्मचर्यं स धाता हृदयमननुबध्य स्वेच्छया नर्म कुर्यात्" ॥ ९४ ॥

भावार्थः। अथ चन्द्रचूड़ः तान् देवान् विसृज्य पार्वतीं करेण गृहीत्वा, सुवर्णघटयुक्तं रचनारचित क्षौमं भूमि पातिततल्पं कौतुकगृहं जगाम ॥ ९४ ॥

পরে চন্দ্রশেখর শিব তাবৎ দেবতাকে বিদায় দিয়া পর্ব্বতরাজ নন্দিনীর হস্ত ধারণ পূর্ব্বক বাসর-গৃহে আগমন করিলেন। তথায় স্বর্ণের কলস সংস্থাপিত ছিল, পুষ্পমালা প্রভৃতি পদার্থ দ্বারা গৃহ সুশোভিত করা হইয়াছিল, আর ভূমিতলে শয্যা রচনা করা হইয়াছিল ॥ ৯৪ ॥

Now the moon crested God dismissed all those divine posts, held by the hand the daughter of the Mountain king, and repaired to the nuptial room, which had jars of gold at its door, was adorned with beautiful articles of various kinds, and had a bed spread on the ground. (94)

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।
अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

अन्वयः। ईशः तत्र नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्कृताक्षेपं वदनं अपहरन्तीं शयनसखीभ्यः अपि कथञ्चित् दत्तवाचं गौरीं प्रमथमुखविकारैः गूढं हासयामास ॥ ९५ ॥

वाच्यः। ईशेन गौरी हासयामासे ॥ ९५ ॥

नवेति। तत्र कौतुकागारे ईश ईश्वरः नवपरिणयेन नवोद्वाहेन या लज्जा सा

भूषणम् यस्यास्ताम् अतएव तेन ईश्वरेण मुहुराचेपम् आननाकर्षणम् उन्नमितमिति यावत् वदनमपहरन्तीम् साचीकुर्वतीम् अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तरमाह । शयन सखीभ्य अपि शयने सहशायिनीभ्योऽपि नर्मसहचरीभ्योऽपीत्यर्थः कथञ्चित् कृच्छ्रेण दत्तवाचम् दत्तोत्तराम् गौरीम् प्रमथाः भृङ्गिरिटिप्रभृतयः हास्यरसाधिदेवताः पशुपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः । 'शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः' इति । 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः' इत्यमरः । तेषाम् मुखविकारैः मुखविकृतचेष्टितैः गूढम् अप्रकाशम् हासयामास हासादुपायैर्लज्जामपाकृत' मुक्ता इत्यर्थः । यथाह गोनर्दः । 'हासेन मधुना नर्मवचसा लज्जिता प्रियाम् । विलुप्तलज्जां कुर्वीत निपुणैश्च सखीजनैः' इति ॥ ९५ ॥

भावार्थ । तत्र च नवपरिणय लज्जालङ्कृतां हराद्वदनं आस्य अपसारयन्ती शयनसहचरीभ्य कथञ्चित कथितोत्तरां पार्व्वतीं हरप्रमथानां विकृतमुखभङ्गीभि हासयामासुः ॥ ९५ ॥

তথায় গৌরী নবোঢ়া'র সমুচিত লজ্জাস্বরূপ অলঙ্কারে অলঙ্কৃত হইয়া বসিয়াছিলেন, শিব তাঁহার মুখ উত্তোলনের চেষ্টা করিলে উহা সরাইয়া লইতেছিলেন, এমন কি যে সকল সহচরীর সঙ্গে একত্রে শয়ন হয়, তাহাদিগের সহিত কথা বার্ত্তাও কষ্টে কহিতেছিলেন, এই অবস্থায় শিবের অনুচর প্রমথগণ তাঁহার আদেশক্রমে কৌতুকাবহ মুখ ভঙ্গী করাতে পার্ব্বতী অস্পষ্ট রূপে কিঞ্চিৎ হাস্য করিলেন ॥ ৯৫ ॥

There the Lord tried to draw towards himself the face of his fair wife, but she with an attractive reserve suited to her condition as a new married bride, would withdraw it from his grasp, she would hardly speak even to the companions of her bed, but the Lord made her indulge in an imperceptible laugh, when his goblin attendants exhibited [at his bidding] the distortions of their face (95)

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
उमापरिणयो नाम सप्तम सर्गः ॥ ७ ॥

APPENDIX.

ON SCANNING SANSCRIT METRE

The following extracts are taken from Gangadasa's Treatise on Sanscrit Prosody, called Chhandomanjari

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥ १ ॥

"Verse is what has four feet, it is of two kinds Vritta and Jati That in which letters are counted is Vritta, that which is formed by measures is Jati

The meaning is—in vritta, every vowel long or short, is counted as one, in Jati, a long vowel counts for two measures, and a short one for one measure, and it is the number of these measures that determines the metre, the examples being Arya Gatha, &c

समर्धसमं वृत्तं विषमं चेति तत् त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्धसमं पुनः ॥ २ ॥
आदिस्तृतीयवद् यस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥ ३ ॥

Vritta again is of three kinds,—the Sama the Ardhasama and the Vishama. That with all its feet alike is the Sama; in the Ardhasama, the first foot is like the third, and the second foot is like the fourth In the Vishama, the four feet are unlike each other.

म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ४ ॥

Writers on Sanscrit Prosody employ the following ten symbols म, य, र, स, त, ज, भ, न, ग, and ल for the purposes of scanning. The whole metrical literature is divisible into groups of letters, which fact the author Gangadasa expresses by saying that the whole body of literature is pervaded by them, as the universe is pervaded by Vishnu, the Supreme soul.

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो र लमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥ ५ ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥ ६ ॥

म = — — —, न = ⏑ ⏑ ⏑; भ = — ⏑ ⏑; य = ⏑ — —;
ज = ⏑ — ⏑, र = — ⏑ —, स = ⏑ ⏑ —; त = — — ⏑;
ग = —; ल = ⏑;

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥ ७ ॥

A long vowel is called heavy; and a short one is called light. Now besides a long vowel, one followed by अनुस्वार or विसर्ग or a double consonant is also heavy, and a short letter at the end of a foot, is optionally heavy. Besides, a short vowel before प्र or ह्र, though these are double consonants, is optionally heavy.

Vritta again is classified according to the number of syllables each foot contains. Thus, उक्ता has four feet, of one syllable each; अत्युक्ता two syllables each, &c. But these names are of rare use, except अनुष्टुप्, octosyllabic foot.

In the Kumara-sambhava, Canto I, 1 59 are either इन्द्रवज्रा or उपेन्द्रवज्रा or उपजाति, respectively defined as follows —

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः
उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ।

That is, इन्द्रवज्रा = त + त + ज + ग + ग

It is उपेन्द्रवज्रा where the first letter is light, while उपजाति is a mixed metre, of which some feet are इन्द्रवज्रा and others उपेन्द्रवज्रा.

Sloka 60 is मालिनी, defined as —

न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

That is, मालिनी = 15 syllables भोगिन = सर्प = नाग = 8 (अष्ट नाग) and लोक = भुवन = 7 (सप्त भवन) भोगिन + लोक = 8 + 7 = 15 syllables

In Canto II, 1-63 are पथ्यावक्त्र or अनुष्टुभ्, characterised as —

युजोश्चतुर्थतो जेन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितं ।
पञ्चमं लघुसर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयो. ।
गुरु षष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमोमत. ।

That is, in the 2nd and the 4th feet, there should be ज after the 4th syllable, in all the feet, the 4th letter should be light, the seventh light in the 2nd and the 4th feet, the sixth heavy in all the feet, there is no rule as to the other syllables But even this definition is not strictly correct, for द्वितीयर्द्धे मकारेण would be a perfectly faultless अनुष्टुभ् foot, to the ear, though it violates the rule that the fifth syllable should be light 64 is मालिनी

Canto III is like Canto I except 75, which is वसन्ततिलक or वसन्ततिलका, defined as —

ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः ।

i e त + भ + ज + ज + ग + ग = 14 syllables 76 is मालिनी

Canto IV, 1 44 are वियोगिनी, which is an अर्धसम वृत्त, defined as —

विषमे ससजा गुरु. समे
सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी ।

i. e In विषम an uneven foot, i e 1st and 3rd, स + स + ज + ग, and in सम that is 2nd and 4th feet, स + भ + र + ल + ग, so that the first and the third feet contain 10 Syllables and 2nd and the 4th contain 11 Syllables

Sloka 45 is वसन्ततिलक, defined above. Sloka 46 is पुष्पिताग्रा, defined as :—

अयुजि न युग रेफतो यकारो
युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।

That is, the 1st or the third foot = न + न + र + य = 12 Syllables, and the 2nd or the 4th foot = न + ज + ज + र + ग = 13 Syll, it being borne in mind that पुष्पिताग्रा is अर्धसम

In the definition, अयुज् = न + युज् = not even = odd = 1 or 3 = 1st or 3rd foot, and युज् = even = 2 or 4 = 2nd or 4th foot,

In Canto V, 1 84 are वंशस्थविल, defined as —

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।

That is, वंशस्थविल = ज + त + ज + र = 12 Syll. 85 and 86 are वसन्ततिलक, defined above.

In Canto VI, 1-94 are पथ्यावक्त्र or अनुष्टुभ् explained above, 95 is पुष्पिताग्रा, defined above.

In Canto VII, 1 93 are like the Slokas in Canto I and III. 94 and 95 are मालिनी, defined above.

CALCUTTA UNIVERSITY B A PAPERS

1879

1' अथाह वर्णी * * कथं स्मृतमहे। [Text p 309]

(a) Justify or impugn the use of अाह in the above

(b) Give in Sanskrit the substance of what the वर्णी tells *Parvati* in censure of Siva, and also *Parvati's* reply

2 Quote passages from the *Kumarasambhava* to show that females used to be educated in Kalidasa's time, and that Hindu fathers had no objection to defer the marriage of their daughters till they attained to womanhood

3. I सामर्चितभ्य * * सतीनाम्। VII 27 [p 430]

II. त लोकपाला * * मयेसु। VII 45 [p 448]

(a) Explain why कुलदेवताभ्य in the first *Sloka* is in the dative, while त in the second is in the accusative, case governed as both are by verbs derived from नम.

(b). Account for the use of the accusative सं in the first *Sloka*.

(c) Who are *Kuladavatas* and *Lokapalas* ?

(d) Give the characteristics of a सती according to the Hindu *Sastras*.

(e) Give the meaning of प्रतिष्ठा in कुलप्रतिष्ठा

4 तां प्रणामादर * * त्रियोकाम करोद्धृये। [P 491]

(a) Explain the first and the last line.

(b) Derive वतम योक, माट and दुहित Give the dual nominatives of माट and दुहिट.

(c) Give the root of चारोपया, and also the present tense, third person forms of the verb in all the three numbers

(d) Write a grammatical note on याम in चारोपयामास

(e) Account for the relative positions of चन्द्र and मुख in चन्द्रमुखी

(f) Explain the force of चन्द्रपूर्वेण and also the Samasa by which the compound is formed

1880

1. ददमं घक्रीहतचारचाप * प्रहर्तुं मभ्युदतमात्मयोनिम्। [p 101]

(a) What do you think to be the author's object in using चाप in the first and अपि in the second verse ?

(b) What voice is प्रहर्तुं ?

(c) Give the root of प्रहर्तुं and अभ्युदतं, and shew the difference of meaning that result from different prefixes being put before these roots Give as many examples as you can from the *Kumarasambhava*

(d). What is meant by आत्मयोनि here ? How does it come to have this meaning ? What is the usual meaning of the word ?

2 अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता *. * लोचने। [p 256]

In what metre is the above ? Give the characteristics of the metre What change of metre would be caused by the substitution of आरण्य for अरण्य, and of अपि for पुर ?

3 Give in easy Sanskrit, the substance of the account given by *Vrihaspati* to *Brahman* of the oppression of the gods by *Tarakasura*

1881

1. (a). Translate the following lines into English —

तथेति प्रमथ * * * हृदरामममर्थं ॥ [pp 182-85]

(b), Give the root of व्यक्रोषीत its third person plural, active present and perfect (लट् and लिट्)

(c) What is the root of ग्रघति ? Give its third singular Aorist (लुङ्) Can that verb be conjugated according to any other conjugational class ? Would that affect its Aorist ?

(d) Parse तस्यु and दिदृक्षु

(e) Explain the *Samasa* in धूपेवमानानुमितप्रवेशाम् To what does this compound word refer ?

नन्दिकामी * * * हमुख्या। [p 112]

इत * * * * कौमुकसामन्त स [p 115]

2 (a) Expound fully the simile contained in the first two lines of the above extract

(b) What is meant by इत ?

(c) Translate the last line into English and show the relevancy of that maxim here

विधिप्रयुक्तां * * * धर्म्यसाधनम् । [pp 275 76]

3 (a) What is the object of the enquiry about धर्मितकुम ?

(b) Give the meaning of the following words in the above extract, viz, विधिप्रयुक्तां, विनीय खलुना, अनुजञ्भितकम, मानविधिवमाचि, expounding the *Samasa* in the last two compounds

(c) What part of speech is चर्म ?

(d). Has the word अपि the same meaning throughout the above lines ? If not show the difference

(e) Translate into English the last two lines in the above extract.

1882

1 (a) Translate the following lines into English

कदाचिदासन्न * * * रसनागुणास्पदम् । [pp 247 51]

(b) What does अपाचन govern ?

(c). Give the root of ववन्ध and its third singular present लट् and aorist लुङ्

(d) What similitudes are implied in the following lines —

नवट पदम्रे पि भिवेर पङ्क

सम्मैवलामगमपि प्रकाशते ।

(e). Give the roots of विमुच्य and बभार and their third singular potential विधिलिङ् and conditional (लृङ्)

(f) Expound the *Samasas* and give their meaning

कृताभ्युनया, आयर्यनिश्चया, कृतरोमविक्रिया ।

2 (a) Render into prose the following lines using words other than those in the text as far as possible.

भवत्सभावनोत्थाय * * भूधरम् । [pp. 376 79.]

(b) Parse मूर्च्छेते

(c) What are the roots of उपययमे and अपास्त ? Give their third singular लुङ् and लृट्

(d) What part of the verb is कथितास् ?

(e). Expound the *Samasa* and give the meaning of विनिद्रमन्दारा and गुहासुखविमर्दिता.

(f). What does कुलजौचितं agree? Expound the *Samasa* also

(g) What is implied by the words हिरिवमतिविर्द्धेन ?

(h). What is meant by उदाहरणवस्तु ?

1883.

I. Explain in Sanskrit :—

1. (a). पुपोष	*	*	*	कथान्तराणि।	[p. 30]
(b). नवमिश्रमूर्त्तेरे	*	*	*	उपेयुषे।	[p. 73]
(c) तद्वीरवात्	*	*	*	प्रपेदे।	[p. 431]
(d). विद्ध्रित	*	*	*	सूचित।	[p. 351]
(e). वाचस्पति	*	*	*	वभूव।	[p. 487]
(f). षनेन धर्म्मः	*	*	*	सेव्यते।	[p. 281]
2. अतिप्रवृत्तं	*	*	*	वाणम्।	[p. 188]

(a). Render the above into prose order without changing any word

(b). What is the force of the two *chas* (च) in the above ?

(c) What peculiarity is there in the use of नामन् in the third line Quote a few other instances in which नामन् is similarly applied.

(d) Explain the formation of पुष्पधन्वा.

3. अशाय मा * * * विषमे ? [p. 331]

(a) Name the metre and point out its characteristics.

(b) Some read पड़ेँ नवि for पदैन हि Which reading is preferable and why ?

1884.

1. दिवाकरात्	*	*	*	नगोप।	[pp 15 16]
वर्त्मनात्मादस्य	*	*	*	दिदृक्षवेन।	[p. 57]
माध्यमस्थले	*	*	*	आपाता।	[p. 111]
मन्माथा	*	*	*	विभूतिमि।	[p. 119]
मन्विन् बस	*	*	*	अलभी।	[p. 147]

तस्यां गमन * * * प्रवेशाम् । [p 182]

(a) Give the purport of the above in your own words in Sanskrit

(b) What is the implied meaning of the first two lines ?

(c) Convert the latter half of the first line of the third stanza into the active, and the 4th stanza into the passive form

(d) Parse सति in the 4th line प्रयत्नात् in the 7th आत्मना in the 10th and तस्यौ in the 17th

(e) Expound the *Samasas* in the last lines of (a) (b) (c) (d), (e), giving equivalent explanatory phrases (विग्रह वाक्य) in Sanskrit

2 अथमेत्य * * * दिवि । [p 217]

इति ध्रुवेच्छा * * * प्रतीपयेत् । [p 246]

वपुर्विरूपाक्ष * * * विलोचने । [p 316]

उवाच चैनं * * * महात्मनाम् । [p 319]

गामधात् * * * न चेत । [p 383]

तन्मातरं चाश्रुमुखीं * * गुणै । [p 401]

वैवाहिकीं * * * चौरपरिग्रहा [p 400]

(a) Explain the above after the manner of Mallinatha

(b) Account for the long ई in अद्राश्रयणी for the use of लट् (present tense) in भवामि, for the omission of न in अनुशासती , and for the final क in अचिन्त्यहेतुक

(c) What part of the verb is प्रतिपद्येत् and why ? Give its 3rd singular in लिट् and आशीर्लिङ्

(d) The latter part of the 1st line of the 3rd Stanza is read by some as चलचित्ततानि Which of the readings do you prefer, and why ?

(e) In the 4th stanza, plural परमार्थत What part of the verb is आत्थ ? Give its plural in लुङ् and लृङ्

(f) In Explaining the 5th Stanza Mallinatha observes अथ क्रियाति पत्यभावात् लुङ् प्रयोगश्चिन्त्य । Shew that the commentator is wrong in finding fault with the use of लुङ् in the text

(g) Explain the *Samasa* in अनन्यपूर्वस्य accounting for the masculine gender in अन्य

(h) Explain the *Samasa* in बाहात् giving your reasons for the use of the fifth class Case-ending